

UNIVERZITET U NOVOM SADU

FILOZOFSKI FAKULTET

KRITIKA SHVATANJA PREKARIJATA KAO NOVE DRUŠTVENE KLASE

DOKTORSKA DISERTACIJA

Mentor:
Prof. dr Marko Škorić

Kandidat:
Miloš Perović

Novi Sad, 2023. godine

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

КЉУЧНА ДОКУМЕНТАЦИЈСКА ИНФОРМАЦИЈА¹

Врста рада:	Докторска дисертација
Име и презиме аутора:	Милош Перовић
Ментор (титула, име, презиме, звање, институција)	проф. др Марко Шкорић, редовни професор, Филозофски факултет у Новом Саду
Наслов рада:	Критика схватања прекаријата као нове друштвене класе
Језик публикације (писмо):	Српски (латиница)
Физички опис рада:	Унети број: Страница 316 Поглавља 6 Референци 580 Табела 2 Слика Графикона Прилога
Научна област:	Друштвене науке
Ужа научна област (научна дисциплина):	Социологија

¹ Аутор докторске дисертације потписао је и приложио следеће Обрасце:

5б – Изјава о ауторству;

5в – Изјава о истоветности штампане и електронске верзије и о личним подацима;

5г – Изјава о коришћењу.

Ове Изјаве се чувају на факултету у штампаном и електронском облику и не кориче се са тезом.

<p>Кључне речи / предметна одредница:</p>	<p>прекарни рад, прекаријат, експлоатација рада, друштвена класа, политичка економија, глобални социоекономски систем, империјализам, неолиберализам</p> <p>UDK: 316.334.2 17.023.32 331.102.14 331.102.12 330.1 330.831.8 327.2 339.9.012.438.4</p>
<p>Резиме на језику рада:</p>	<p>У овој дисертацији спроведена је анализа феномена прекарног рада, те критика поимања прекаријата као посебне друштвене класе у савременом друштву. У првом поглављу рада извршено је одређење прекарног рада и друштвене класе, прегледом најрелевантнијих становишта о овим појмовима у друштвеним наукама. Увиди Гаја Стендинга постављени су као фондус критичког посматрања становишта о прекаријату као посебној друштвеној класи. Разлог због ког је значајан део првог поглавља рада посвећен разматрању и критици Стендинговог становишта садржан је у чињеници да је овај аутор први покушао да на целовит начин анализира феномене прекарног рада и прекаријата, услед чега су његови увиди о предоченим феноменима полазна референца у савременим социолошким анализама ових феномена. У другом поглављу извршен је преглед Марксове критике политичке економије, односно принципа на којима почива капиталистички начин производње. Нужност овог поступка оправдан је потребом да се разобличи уврежено схватање да су прекарни рад као феномен и прекаријат као специфична категорија радног становништва нове друштвене појаве које датирају од устоличења неолиберализма као владајуће економске, политичке, академске и идеолошке парадигме глобалног социоекономског система капитализма. Супротно томе, описе прекарног рада и прекаријата могуће је наћи у Марксовим критичким опсервацијама капиталистичког начина производње – у 23. поглављу 1. тома <i>Капитала</i> које носи наслов „Општи закон капиталистичке акумулације“. У њему Маркс презентује функцију и улогу коју у процесу капиталистичке акумулације обавља категорија радничке класе коју назива релативно сувишним радничким становништвом или резервном армијом рада. Функција и улога прекаријата у савременој капиталистичкој економији је истоветна функцији и улози релативно сувишног радничког становништва. Оно што представља битну разлику између феномена савременог прекарног рада и феномена које Маркс описује у Капиталу јесте то да се несигурни, прекарни рад у неолибералној фази капитализма простире преко граница радничке класе, те обухвата и делове средње класе, односно и оне делове радног становништва која су по животном стандарду изнад нивоа радничке класе. Сходно томе, централна теза у овом раду је да су прекарни рад и прекаријат транскласни феномени у савременом друштву. Имајући у виду да прекарни рад није никаква девијација у</p>

историјату капитализма, него феномен иманентан капиталистичком начину производње, овај рад је заснован као критичка анализа тоталитета предоченог социоекономског система. Овакав став имплицира да се проблему прекарног рада морало приступити историјским методом, узимајући у обзир његове манифестације од почетка индустријализације до данас. С обзиром на глобални карактер капиталистичких односа, за оквир анализе феномена прекарног рада и прекаријата узет је глобални социоекономски систем чија је битна одлика неједнак развој његових делова, односно подела ове целине на центар, полупериферију и периферију. Илузија о прекарном раду као новом феномену, те о прекаријату као новој друштвеној класи је последица методолошких пропуста оних истраживача који за оквир анализе узимају само развијене, централне државе глобалне економије у којима је у кратком периоду од краја Другог светског рата до седамдесетих година 20. века постојао систем стабилног запослења. Основна теза аутора је да је такав систем био могућ само због постојања веома снажног блока социјалистичких држава и снажних организација радничког покрета у централним земљама капитализма, услед чега је тамошња владајућа класа била приморана на својеврстан класни компромис који се, између осталог, огледао и у стабилном запослењу и ниској стопи незапослености у овом периоду. Да би се у потпуности разумели феномени прекарног рада и прекаријата потребно је разумети на који начин функционише глобални капитализам. Из тог разлога је значајан део трећег поглавља посвећен анализи глобалне економије, односно осветљавању феномена империјализма као система експлоатације рада, ресурса и сировина капиталистичке периферије од стране монополистичког капитала централних држава. Оно у чему се највећи део истраживача слаже је да су савремени прекарни рад и прекаријат последица имплементације неолибералне парадигме у економији и политици. Стога је у четвртном поглављу дисертације спроведена анализа неолиберализма као актуелне фазе у историји капитализма. Неолиберализам је овде схваћен као контрареволуционарни процес редистрибуције укупног глобалног друштвеног богатства од дна ка врху класне пирамиде, чему сведочи перманентно вишедеценијско повећање друштвене неједнакости на планетарном нивоу. Овај сложени феномен има више аспеката којима је посвећена пажња у овом поглављу. Пети део рада посвећен је манифестацијама прекарног рада у савременом друштву, са посебним освртом на прекарни рад у дигиталној економији. Овде се критички испитује и оспорава становиште идеолога неолиберализма о нужности деиндустријализације и „постиндустријском друштву“. Тим тврдњама су супротстављени емпиријски подаци о броју запослених у индустријској производњи и пољопривреди који су компарирани са релевантним демографским подацима с почетка 20. века. Резултат овог поступка је спознаја да је данас на планетарном нивоу у индустрији и пољопривреди запослен приближно исти број људи који је чинио укупну глобалну популацију 1900. године. У овом поглављу је анализиран прекарни рад у секторима индустрије, у услужној делатности и дигиталној економији, те

	<p>прекарност мигрантске популације. Последње, шесто поглавље, бави се прекарним радом у српском друштву које према релевантним истраживањима спада у друштва са највећим друштвеним неједнакостима и највећом стопом прекарног рада на европском континенту. У овом поглављу се утврђују размере прекарног рада, али и реална стопа незапослености у Србији. Анализиран је прекарни рад у индустрији, посебно у индустријским постројењима која су у претходној деценији покретана путем „Страних директних инвестиција“, те прекарни рад у новинарској професији, у дигиталној економији и прекарни рад мигрантске радне снаге у Србији. С обзиром да су се у току писања рада десиле две крупне глобалне кризе (Ковид-19 и рат у Украјини) које су се значајно одразиле на светску економију и положај прекарних радника, у закључку је, поред евалуације основног текста, извршена и кратка анализа утицаја ових друштвено-економских потреса на предмет истраживања.</p>
<p>Датум прихватања теме од стране надлежног већа:</p>	<p>06. 02. 2023.</p>
<p>Датум одбране: (Попуњава одговарајућа служба)</p>	
<p>Чланови комисије: (титула, име, презиме, звање, институција)</p>	<p>Председник: Проф. др Дејан Јанковић, редовни професор, Пољопривредни факултет у Новом Саду</p> <p>Члан: Проф. др Алексеј Кишјухас, ванредни професор, Филозофски факултет у Новом Саду</p> <p>Ментор: Проф. др Марко Шкорић, редовни професор, Филозофски факултет у Новом Саду</p>
<p>Напомена:</p>	

UNIVERSITY OF NOVI SAD

FACULTY OF PHILOSOPHY

KEY WORD DOCUMENTATION²

Document type:	Doctoral dissertation
Author:	Miloš Perović
Supervisor (title, first name, last name, position, institution)	Professor Marko Škorić, Faculty of Philosophy, Novi Sad
Thesis title:	Critique of Understanding The Precariat As a New Social Class
Language of text (script):	Serbian language (latin)
Physical description:	Number of: Pages 316 Chapters 6 References 580 Tables 2 Illustrations Graphs Appendices
Scientific field:	Social sciences
Scientific subfield (scientific discipline):	Sociology

² The author of doctoral dissertation has signed the following Statements:

5ċ – Statement on the authority,

5B – Statement that the printed and e-version of doctoral dissertation are identical and about personal data,

5r – Statement on copyright licenses.

The paper and e-versions of Statements are held at he faculty and are not included into the printed thesis.

<p>Subject, Key words:</p>	<p>precarious work, precariat, labor exploitation, social class, political economy, global socio-economic system, neoliberalism, imperialism</p> <p>UDK: 316.334.2 17.023.32 331.102.14 331.102.12 330.1 330.831.8 327.2 339.9.012.438.4</p>
<p>Abstract in English language:</p>	<p>In this dissertation, an analysis of the phenomenon of precarious work is conducted, as well as a critique of the understanding of the precariat as a distinct social class. The first chapter defines precarious work and social class, by reviewing the most relevant perspectives on these concepts in social sciences. Guy Standing's insights are used as a foundation for critical examining of the view on the precariat as a distinct social class. The reason why a significant part of the first chapter is devoted to discussing and criticizing Standing's views is because he was the first author to attempt a comprehensive analysis of the phenomena of precarious work and the precariat. His insights are a starting reference point for contemporary sociological analysis of these phenomena. In the second chapter is conducted a review of Marx's critique of political economy – specifically the principles on which the capitalist mode of production is based. This was necessary in order to dismiss the prevailing notion that precarious work and the precariat as a specific category of the workforce are new social phenomena that date back to the establishment of neoliberalism as the dominant economic, political, academic and ideological paradigm of contemporary socioeconomic system of capitalism. On the contrary, descriptions of precarious work and the precariat can be found in Marx's critical observations of the capitalist mode of production, precisely in Chapter 23 of Volume 1 of <i>Capital</i> titled „The General Law of Capitalist Accumulation“. In it, Marx presents the function and role that fraction of the working class he calls „relative surplus population“ or the „reserve army of labor“ plays in the process of accumulation of the capital. The function and role of the precariat in contemporary capitalist economy is identical to the function and role of the relative surplus population. The significant difference between the contemporary precarious work and the phenomenon that Marx's describes in <i>Capital</i> is that contemporary manifestation of insecure work transcends the boundaries of the working class, and includes parts of the middle class, i. e. those parts of workforce whose standard of living is above that of the working class. Therefore, one of the most important conclusions in this dissertation is that precarious work and precariat are transclass phenomena in contemporary society. Taking into account that precarious work is not a deviation in the history of capitalism, but rather a phenomenon inherent to the capitalist mode of production, this dissertation is based on a critical analysis of the totality of the presented socioeconomic system. Such a stance implies that the issue of precarious work had to be approached through a historical method, taking into consideration its manifestations from the beginning of industrialization until today. Given the global nature of capitalist relations, the framework of analysis of this phenomenon is the global socioeconomic system whose essential characteristic is the uneven development of its parts – the core, semi-periphery, and periphery. The illusion of precarious work as a new</p>

	<p>phenomenon, and the precariat as a new social class, is the result of methodological errors of those researchers who only take developed nations of the capitalist core as the framework of the analysis, where the system of stable employment existed in short period of time – from the end of World War II to the 1970s. The author’s thesis is that such a system was possible only because of the existence of very strong bloc of socialist states and powerful workers movement organizations in advanced capitalist countries. One of the reflections of this circumstances was stable employment in capitalist core during this period. To fully understand the phenomena of precarious work and precariat, it is necessary to understand how global capitalism works. In that regard, a significant part of the third chapter is devoted to the analysis of the global economy through shedding light on the imperialism as a system of exploitation of labor, natural resources and raw materials of the capitalist periphery by monopolistic capital based in the central states. Most reseachers of contemporary precarious work and precariat agree that those phenomena are a consequence of implementation of the neoliberal paradigm in economics and politics. Therefore, the fourth chapter of the dissertation conducts an analysis of neoliberalism as a current phase in the history of capitalism. Neoliberalism is understood as a counter-revolutionary process of redistributing social wealth from the bottom to the top of the class pyramid. This is evident from the permanent increase of social inequality on a global level over last several decades. Neoliberalism has several aspects that are adressed in this chapter. The fifth part of the paper is devoted to the manifestations of precarious work in contemporary society, with special focus on precarious work in digital economy. Here is critically examined and challenged neoliberal ideologeme on the necessity of deindustrialization establish through theory of post-industrial society. These claims are countered by empirical data on the current number of workers employed in industrial production and agriculture, which are compared with the relevant demographic data from the begginig of the 20th century. The result of this procedure is the realisation that today on the global scale, roughly the same number of people are employed in industry and agriculture as was the total global population in 1900. In this chapter was analysed precarious work in the industry, in the service sector of economy, in the digital economy, as well as precarity of migrant workers. The last chapter deals with precarious work in Serbian society, which ranks among the societies with highest level of social inequality and the highest rate of precarious employment on the European continent. Here is identified the extend of precarious employment, as well as real unemployment rate in Serbia. The main conclusion in this chapter is that post-socialist deindustrialisation of the Serbian economy is the driving force of high rate of precarious employment. In that regard is analyzed precarious work in industry, especially those industrial plants establish in previous decade through „Foreign Direct Investments“, as well as precarious work in journalist profession, in the digital economy and precarious work of migrant workers in Serbia. Given that two major global crisis (COVID-19 and the war in Ukraine) which significantly affected global economy and conditions of precarious workers occured during writing of the dissertation, the conclusion includes a brief analysis of the impact of these socioeconomic shocks on the subject of the research, in addition to the evaluation of the main text.</p>
Accepted on Scientific Board on:	06. 02. 2023.

Defended: (Filled by the faculty service)	
Thesis Defend Board: (title, first name, last name, position, institution)	President: Dr Dejan Janković, full professor, Faculty of Agriculture, University of Novi Sad Member: Dr Aleksej Kišjuhas, associate professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad Mentor: Dr Marko Škorić, full professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad
Note:	

Apstrakt

U ovoj disertaciji sprovedena je analiza fenomena prekarnog rada, te kritika poimanja prekarijata kao posebne društvene klase u savremenom društvu. U prvom poglavlju rada izvršeno je određenje prekarnog rada i društvene klase, pregledom najrelevantnijih stanovišta o ovim pojmovima u društvenim naukama. Uvidi Gaja Stendinga postavljeni su kao fundus kritičkog posmatranja stanovišta o prekarijatu kao posebnoj društvenoj klasi. Razlog zbog kog je značajan deo prvog poglavlja rada posvećen razmatranju i kritici Stendingovog stanovišta sadržan je u činjenici da je ovaj autor prvi pokušao da na celovit način analizira fenomene prekarnog rada i prekarijata, usled čega su njegovi uvidi o predočenim fenomenima polazna referenca u savremenim sociološkim analizama ovih fenomena. U drugom poglavlju izvršen je pregled Marksove kritike političke ekonomije, odnosno principa na kojima počiva kapitalistički način proizvodnje. Nužnost ovog postupka opravdan je potrebom da se razobličí uvreženo shvatanje da su prekarni rad kao fenomen i prekarijat kao specifična kategorija radnog stanovništva nove društvene pojave koje datiraju od ustoličenja neoliberalizma kao vladajuće ekonomske, političke, akademske i ideološke paradigme globalnog socioekonomskog sistema kapitalizma. Suprotno tome, opise prekarnog rada i prekarijata moguće je naći u Marksovim kritičkim opservacijama kapitalističkog načina proizvodnje – u 23. poglavlju prvog toma *Kapitala* koje nosi naslov „Opšti zakon kapitalističke akumulacije“. U njemu Marks analizira funkciju i ulogu koju u procesu kapitalističke akumulacije obavlja kategorija radničke klase koju naziva relativno suvišnim radničkim stanovništvom ili rezervnom armijom rada. Funkcija i uloga prekarijata u savremenoj kapitalističkoj ekonomiji je istovetna funkciji i ulozi relativno suvišnog radničkog stanovništva. Ono što predstavlja bitnu razliku između fenomena savremenog prekarnog rada i fenomena koje Marks opisuje u *Kapitalu* jeste to da se nesigurni, prekarni rad u neoliberalnoj fazi kapitalizma prostire preko granica radničke klase, te obuhvata i delove srednje klase, odnosno i one delove radnog stanovništva koji su po životnom standardu iznad nivoa radničke klase. Shodno tome, centralna teza u ovom radu je da su prekarni rad i prekarijat transklasni fenomeni u savremenom društvu. Imajući u vidu da prekarni rad nije nikakva devijacija u istorijatu kapitalizma, nego fenomen imanentan kapitalističkom načinu proizvodnje, ovaj rad je zasnovan kao kritička analiza totaliteta predočenog socioekonomskog sistema. Ovakav stav implicira da se problemu prekarnog rada moralo pristupiti istorijskim metodom, uzimajući u obzir njegove manifestacije od početka industrijalizacije do danas. S obzirom na globalni karakter kapitalističkih odnosa, za okvir analize fenomena prekarnog rada i prekarijata uzet je globalni socioekonomski sistem čija je bitna odlika nejednak razvoj njegovih delova, odnosno podela ove celine na centar, poluperiferiju i periferiju. Iluzija o prekarnom radu kao novom fenomenu, te o prekarijatu kao novoj društvenoj klasi je posledica metodoloških propusta onih istraživača koji za okvir analize uzimaju samo razvijene, centralne države globalne ekonomije u kojima je u kratkom periodu od kraja Drugog svetskog rata do

sedamdesetih godina 20. veka postojao sistem stabilnog zaposlenja. Osnovna teza autora je da je takav sistem bio moguć samo zbog postojanja veoma snažnog bloka socijalističkih država i snažnih organizacija radničkog pokreta u centralnim zemljama kapitalizma, usled čega je tamošnja vladajuća klasa bila primorana na svojevrsan klasni kompromis koji se, između ostalog, ogledao i u stabilnom zaposlenju i niskoj stopi nezaposlenosti u ovom periodu. Da bi se u potpunosti razumeli fenomeni prekarnog rada i prekarijata potrebno je razumeti na koji način funkcioniše globalni kapitalizam. Iz tog razloga je značajan deo trećeg poglavlja posvećen analizi globalne ekonomije, odnosno osvetljavanju fenomena imperijalizma kao sistema eksploatacije rada, resursa i sirovina kapitalističke periferije od strane monopolističkog kapitala centralnih država. Ono u čemu se najveći deo istraživača slaže je da su savremeni prekarni rad i prekarijat posledica implementacije neoliberalne paradigme u ekonomiji i politici. Stoga je u četvrtom poglavlju disertacije sprovedena analiza neoliberalizma kao aktuelne faze u istoriji kapitalizma. Neoliberalizam je ovde shvaćen kao kontrarevolucionarni proces redistribucije ukupnog globalnog društvenog bogatstva od dna ka vrhu klasne piramide, čemu svedoči permanentno višedecenijsko povećanje društvene nejednakosti na planetarnom nivou. Ovaj složeni fenomen ima više aspekata kojima je posvećena pažnja u ovom poglavlju. Peti deo rada posvećen je manifestacijama prekarnog rada u savremenom društvu, sa posebnim osvrtom na prekarni rad u digitalnoj ekonomiji. Ovde se kritički ispituje i osporava stanovište ideologa neoliberalizma o nužnosti deindustrijalizacije i „postindustrijskom društvu“. Tim tvrdnjama su suprotstavljeni empirijski podaci o broju zaposlenih u industrijskoj proizvodnji i poljoprivredi koji su komparirani sa relevantnim demografskim podacima s početka 20. veka. Rezultat ovog postupka je spoznaja da je danas na planetarnom nivou u industriji i poljoprivredi zaposlen približno isti broj ljudi koji je činio ukupnu globalnu populaciju 1900. godine. U ovom poglavlju je analiziran prekarni rad u industriji, u uslužnoj delatnosti i digitalnoj ekonomiji, te prekarnost migrantske populacije. Poslednje, šesto poglavlje, bavi se prekarim radom u srpskom društvu koje prema relevantnim istraživanjima spada u društva sa najvećim društvenim nejednakostima i najvećom stopom prekarnog rada na evropskom kontinentu. U ovom poglavlju se utvrđuju razmere prekarnog rada, ali i realna stopa nezaposlenosti u Srbiji. Analiziran je prekarni rad u industriji, posebno u industrijskim postrojenjima koja su u prethodnoj deceniji pokretana putem „stranih direktnih investicija“, te prekarni rad u novinarskoj profesiji, u digitalnoj ekonomiji i prekarni rad migrantske radne snage u Srbiji. S obzirom da su se u toku pisanja rada desile dve krupne globalne krize (Kovid-19 i rat u Ukrajini) koje su se značajno odrazile na svetsku ekonomiju i položaj prekarne radnike, u zaključku je, pored evaluacije osnovnog teksta, izvršena i kratka analiza uticaja ovih društveno-ekonomskih potresa na predmet istraživanja.

Ključne reči: prekarni rad, prekarijat, eksploatacija rada, društvena klasa, politička ekonomije, globalni socioekonomski sistem, imperijalizam, neoliberalizam.

Summary

In this dissertation, an analysis of the phenomenon of precarious work is conducted, as well as a critique of the understanding of the precariat as a distinct social class. The first chapter defines precarious work and social class, by reviewing the most relevant perspectives on these concepts in social sciences. Guy Standing's insights are used as a foundation for critical examining of the view on the precariat as a distinct social class. The reason why a significant part of the first chapter is devoted to discussing and criticizing Standing's views is because he was the first author to attempt a comprehensive analysis of the phenomena of precarious work and the precariat. His insights are a starting reference point for contemporary sociological analysis of these phenomena. In the second chapter is conducted a review of Marx's critique of political economy – specifically the principles on which the capitalist mode of production is based. This was necessary in order to dismiss the prevailing notion that precarious work and the precariat as a specific category of the workforce are new social phenomena that date back to the establishment of neoliberalism as the dominant economic, political, academic and ideological paradigm of contemporary socioeconomic system of capitalism. On the contrary, descriptions of precarious work and the precariat can be found in Marx's critical observations of the capitalist mode of production, precisely in Chapter 23 of Volume 1 of *Capital* titled „The General Law of Capitalist Accumulation“. In it, Marx presents the function and role that fraction of the working class he calls „relative surplus population“ or the „reserve army of labor“ plays in the process of accumulation of the capital. The function and role of the precariat in contemporary capitalist economy is identical to the function and role of the relative surplus population. The significant difference between the contemporary precarious work and the phenomenon that Marx's describes in *Capital* is that contemporary manifestation of insecure work transcends the boundaries of the working class, and includes parts of the middle class, i. e. those parts of workforce whose standard of living is above that of the working class. Therefore, one of the most important conclusions in this dissertation is that precarious work and precariat are transclass phenomena in contemporary society. Taking into account that precarious work is not a deviation in the history of capitalism, but rather a phenomenon inherent to the capitalist mode of production, this dissertation is based on a critical analysis of the totality of the presented socioeconomic system. Such a stance implies that the issue of precarious work had to be approached through a historical method, taking into consideration its manifestations from the beginning of industrialization until today. Given the global nature of capitalist relations, the framework of analysis of this phenomenon is the global socioeconomic system whose essential characteristic is the uneven development of its parts – the core, semi-periphery, and periphery. The illusion of precarious work as a new phenomenon, and the precariat as a new social class, is the result of methodological errors of those researchers who only take developed nations of the capitalist core as the framework of the analysis, where the system of stable employment existed in short period of time – from the end of World War II to the 1970s. The author's thesis is that such a system was possible only because of the existence of very strong bloc of socialist states and powerful workers movement organizations in advanced capitalist countries. One of the reflections of these circumstances was stable employment in capitalist core during this period. To fully understand the phenomena of precarious work and precariat, it is necessary to

understand how global capitalism works. In that regard, a significant part of the third chapter is devoted to the analysis of the global economy through shedding light on the imperialism as a system of exploitation of labor, natural resources and raw materials of the capitalist periphery by monopolistic capital based in the central states. Most researchers of contemporary precarious work and precariat agree that those phenomena are a consequence of implementation of the neoliberal paradigm in economics and politics. Therefore, the fourth chapter of the dissertation conducts an analysis of neoliberalism as a current phase in the history of capitalism. Neoliberalism is understood as a counter-revolutionary process of redistributing social wealth from the bottom to the top of the class pyramid. This is evident from the permanent increase of social inequality on a global level over last several decades. Neoliberalism has several aspects that are addressed in this chapter. The fifth part of the paper is devoted to the manifestations of precarious work in contemporary society, with special focus on precarious work in digital economy. Here is critically examined and challenged neoliberal ideologue on the necessity of deindustrialization establish through theory of post-industrial society. These claims are countered by empirical data on the current number of workers employed in industrial production and agriculture, which are compared with the relevant demographic data from the beginning of the 20th century. The result of this procedure is the realisation that today on the global scale, roughly the same number of people are employed in industry and agriculture as was the total global population in 1900. In this chapter was analysed precarious work in the industry, in the service sector of economy, in the digital economy, as well as precarity of migrant workers. The last chapter deals with precarious work in Serbian society, which ranks among the societies with highest level of social inequality and the highest rate of precarious employment on the European continent. Here is identified the extend of precarious employment, as well as real unemployment rate in Serbia. The main conclusion in this chapter is that post-socialist deindustrialisation of the Serbian economy is the driving force of high rate of precarious employment. In that regard is analyzed precarious work in industry, especially those industrial plants establish in previous decade through „Foreign Direct Investments“, as well as precarious work in journalist profession, in the digital economy and precarious work of migrant workers in Serbia. Given that two major global crisis (COVID-19 and the war in Ukraine) which significantly affected global economy and conditions of precarious workers occurred during writing of the dissertation, the conclusion includes a brief analysis of the impact of these socioeconomic shocks on the subject of the research, in addition to the evaluation of the main text.

Key words:

precarious work, precariat, labor exploitation, social class, political economy, global socioeconomic system, imperialism, neoliberalism.

SADRŽAJ

UVOD	1
I KRITIKA POJMA PREKARIJATA.....	6
1. Prekarni rad.....	6
2. Društvena klasa.....	14
2.1. Marksov pojam društvene klase	15
2.2. Veberova koncepcija klasne strukture	26
2.3. Latentna klasna analiza.....	29
3. Stendingovo shvatanje prekarijata kao nove opasne klase	31
3.1. Uzroci rasta prekarijata	36
3.2. Demografija prekarijata.....	39
3.3. Političke posledice prekarizacije	43
4. Kritika Stendingovog stanovišta	49
4.1. Kritika Stendingove metodologije.....	50
4.2. Kritika Stendingove političko-ideološke pozicije.....	57
4.3. Pitanje „nezavisnih ugovarača” ili samozaposlenih	61
II PREKARNI KARAKTER RADA U KAPITALISTIČKOJ EKONOMIJI	71
5. Marksovo shvatanje apsolutnog zakona kapitalističke akumulacije	71
5.1. Predmet kritike političke ekonomije.....	75
5.2. Rad kao roba i izvor vrednosti.....	78
5.3. Višak vrednosti i teorija eksploatacije.....	87
5.3.1. Apsolutni i relativni višak vrednosti	90
5.3.2. Najamnina od vremena i najamnina od komada	92
6. Proces kapitalističke akumulacije i stvaranje rezervne armije rada	95
III GLOBALIZACIJA KAPITALIZMA I PREKARIZACIJA RADA	102
7. Teorijsko osvetljavanje imperijalizma	109
7.1. Ekonomska osnova imperijalizma	112

7.2. Imperijalizam i globalizacija	116
7.3. Izvoz kapitala i imperijalizam	119
7.4. Alternativne teorije imperijalizma.....	123
8. Teorije zavisnosti	127
IV NEOLIBERALNA PREKARIZACIJA RADA	136
9. Šta je neoliberalizam i koje su njegove karakteristike?.....	137
9.1. Neoliberalizam i istorija klasne borbe.....	142
9.2. Uspostavljanje neoliberalnog konsenzusa.....	150
9.2.1. Društveno-ekonomski faktori uzdizanja neoliberalizma.....	151
9.2.2. Društveno-politički činioci neoliberalizacije.....	155
9.3. Ekonomski učinci neoliberalizma.....	159
9.4. Hiperindividualistička ideologija neoliberalizma.....	165
9.5. Političke posledice neoliberalizma.....	170
V MANIFESTACIJE PREKARNOG RADA U SAVREMENOM DRUŠTVU 21. STOLEĆA	179
10. Postindustrijsko društvo između stvarnosti i mita: prekarni rad u sekundarnom i tercijarnom sektoru globalne kapitalističke ekonomije 21. stoleća	180
11. Prekarni rad u digitalnoj ekonomiji	193
11.1. Struktura digitalne ekonomije	197
11.1.1. Prikupljanje podataka kao sredstva stvaranja nove vrednosti	198
11.1.2. Vlast monopola u digitalnom svetu	199
11.1.3. Centar i periferija digitalnog sveta	201
11.2.1. Tipovi rada na digitalnim platformama	206
11.2.1.1. Honorarne tržnice.....	207
11.2.1.2. Rad na malim zadacima (microtasking)	208
11.2.1.3. Konkurentski kreativni grupni rad	209
11.2.1.4. Rad na digitalnim platformama za pružanje usluga u društvenom realitetu.....	209
12. Uticaj migrantske radne snage na prekarnost rada	213
VI PREKARIZACIJA RADA U SRPSKOM DRUŠTVU.....	218
13. Socijalistička industrijalizacija, stvaranje radničke klase i specifičnosti prelaska iz socijalizma u kapitalizam	220
13.1. Nezaposlenost u SFR Jugoslaviji.....	226
14. Stvaranje strukturnih uslova za prekarizaciju rada nakon raspada SFR Jugoslavije	230

15. Reprodukcija prekarnog rada u Srbiji u 21. veku.....	235
15.1. Dekonstrukcija zvanične stope nezaposlenosti kao preduslov za utvrđivanje stvarnih razmera prekarnog rada.....	240
15.2. Regulacija prekarnog rada u Zakonu o radu	246
15.3. Prekarnost na tržištu rada Srbije	249
15.3.1. Strane direktne investicije i prekarni rad u industriji.....	250
15.3.2. Prekarni rad medijskih radnika.....	256
15.3.3. Prekarnost radnika u digitalnoj ekonomiji.....	259
15.3.4. Migrantska radna snaga u Srbiji.....	264
 ZAKLJUČAK.....	 269
 LITERATURA.....	 285

UVOD

S početkom novog milenijuma, a pogotovo s izbijanjem svetske ekonomske krize 2008. godine, postala je uočljiva popularizacija pojmova prekarnog rada i prekarijata. Pojam prekarijata se odnosi na kategoriju stanovništva koja se suočava sa sve nestabilnijim uslovima rada, jer obavlja privremene i povremene poslove, radi samo deo uobičajenog radnog vremena i preživljava od jednog do drugog privremenog posla. Povremenost i privremenost njihovog rada dovodi do gubitka profesionalnog identiteta kakav je uspevao da se izgradi kod većeg dela stanovništva razvijenog industrijalizovanog sveta tokom jedne kratke faze u istoriji kapitalizma. To vodi nametanju imperativa permanentne profesionalne prekvalifikacije, koja je diktirana stalnom potragom za zaposlenjem kod većeg dela modernog radništva. Uzroci i posledice ovog procesa su brojni, a njihovo rasvetljavanje biće vodeći istraživački zadatak u ovom radu.

Prekarni rad i prekarijat su pojmovi koji su u sve češćoj upotrebi ne samo u sociološkim analizama postojećeg socioekonomskog sistema (neoliberalnog) kapitalizma, već i u publicistici i svakodnevnom govoru. Prekarnost, odnosno nesigurnost je jedno od dominantnih osećanja ljudi u savremenim društvima. Poreklo prekarnosti nalazi se u principima na kojima počiva kapitalistička ekonomija, gde se nesigurnost iz sfere rada (ekonomije) prenosi na svakodnevni život i individualne predstave najvećeg dela populacije. Diplome stečene u procesu obrazovanja sve manje su zalog boljeg profesionalnog i društvenog etabliranja na osnovu stabilnog zaposlenja u profesijama za koje se ljudi školuju. Standardno zaposlenje u tradicionalnoj industriji kapitalizma, koje je u jednom istorijskom periodu bilo garant životne sigurnosti, postaje sve neizvesnije. Procenat prekarnih poslova (privremeni i povremeni poslovi, podugovorni rad, samozaposlenost itd.) u ukupnoj zaposlenosti je u konstantnom porastu na globalnom nivou. Tendencija fleksibilizacije i prekarizacije radnih odnosa na planetarnom nivou može se pratiti tokom prethodnih pet decenija. Početak ovog procesa vremenski koincidira sa prihvatanjem neoliberalne ekonomske paradigme od strane glavnih političkih činilaca u centralnim državama kapitalizma i direktna je posledica

implementacije ove paradigme u ekonomskoj i političkoj sferi ovih društava. Delovanjem međunarodnih finansijskih institucija poput Svetske banke, Evropske banke i Međunarodnog monetarnog fonda omogućena je globalizacija neoliberalne paradigme, odnosno njena primena u celokupnoj globalnoj ekonomiji.

Model standardnog zaposlenja koji je bio uobičajen način radnog angažovanja stanovništva u razvijenim državama kapitalizma tokom nekoliko decenija 20. veka, naročito od završetka Drugog svetskog rata do ekonomske krize 1970-ih godina, stalna je meta neoliberalne doktrine fleksibilizacije i prekarizacije rada. Ostvarenje ovih ciljeva postalo je moguće tek nakon slabljenja organizovanog radničkog pokreta, odnosno sa smanjenjem društvene moći sindikata nakon raspada Sovjetskog Saveza i sistema „realnog socijalizma” tokom poslednje decenije prošlog stoleća. Neoliberalizam kao sistem potpune društvene dominacije vladajuće klase, odnosno kapitala, predstavlja raskid sa klasnim kompromisom koji je sproveden kejnzijanskom paradigmom u ekonomiji i ostvaren pomoću koncepta tzv. države blagostanja u razvijenim kapitalističkim društvima tokom nekoliko predočenih decenija 20. veka. Standardno, stabilno zaposlenje bilo je jedan od ključnih elemenata ovog klasnog kompromisa, a ostvareno je prvenstveno borbom međunarodnog radničkog pokreta. Deindustrijalizacija centralnih kapitalističkih država i tercijarizacija njihovih ekonomija, atomizacija radne snage i tehnološki napredak koji uzrokuje promene u ekonomiji i načinu rada dodatno su oslabile organizovani radnički pokret i njegove političke predstavnike. U takvim okolnostima „izvršioc” neoliberalne paradigme nesmetano su menjanjem radnih zakona institucionalizovali prekarni rad i ograničili mogućnosti sindikalnog udruživanja čime su radni standardi suštinski vraćeni na nivo standarda koji su bili uobičajeni na prelasku iz 19. u 20. vek. U uslovima nestanka bilo kakve alternative kapitalizmu vršeno je njegovo nesmetano širenje u gotovo svaki kutak planete, tako da je ovaj socioekonomski sistem po prvi put u istoriji zaista postao u potpunosti globalan.

Proces totalne globalizacije kapitalizma podrazumevao je i proširenje „rezervoara” radne snage, odnosno globalizaciju kapitalističke produkcije korišćenjem globalne radne snage. Globalna radna snaga značajno je proširena integracijom bivših socijalističkih zemalja istočne Evrope i nešto ranije Kine u svetsku kapitalističku ekonomiju. Uz razvoj i poboljšanje saobraćaja, neometano korišćenje radnih

sposobnosti čitave globalne populacije otvorilo je perspektivu deindustrijalizacije i tercijarizacije ekonomija centralnih država kapitalizma kroz „izvoz” industrijske proizvodnje u periferne zemlje kapitalizma koje odlikuje znatno niži životni standard, pa time i niža cena rada. Premda se izvoz industrije iz centra na periferiju kapitalističkog sistema može uočiti i u ranijim fazama istorije kapitalizma, sa nestankom političko-ekonomske alternative ovom načinu proizvodnje, tehnološkim napretkom i poboljšanjem saobraćaja ovaj proces se ostvaruje u potpunosti. Podela rada u okviru najvećih kompanija se planetarizuje, te se proizvodnja određenih roba obavlja u nekoliko različitih država, pa i kontinenata, usled čega nastaju tzv. globalni lanci vrednosti.

Ove procese pratile su epohalne tehnološke promene, pre svega u domenu računarske i informacione tehnologije. Primena ove tehnologije dovela je do revolucije i u području materijalne proizvodnje, što je uslovalo procentualno smanjenje radne snage (u organskom sastavu kapitala) potrebne za stvaranje nove vrednosti. Povećanje automatizacije proizvodnje vodilo je nestanku velikog broja poslova u poljoprivredi, industriji i uslužnom sektoru ekonomije. S druge strane, zahvaljujući ovim tehnološkim promenama nastajale su nove ekonomske grane poput digitalne ekonomije. Kako se njihov nastanak i razvoj odvijao u doba neoliberalne hegemonije, rad u ovim granama ekonomije je od samog njihovog nastanka pretežno prekaran.

Institucionalizacija neoliberalne doktrine fleksibilizacije i prekarizacije rada kroz odgovarajuću pravnu regulaciju u okvirima nacionalnih država, „seobe” industrijske proizvodnje iz razvijenih zemalja u tzv. zemlje u razvoju, te permanentna automatizacija proizvodne sfere kapitalizma predstavljaju primarne faktore smanjenja radne sigurnosti kvalifikovanog radništva. Brojnost radno sposobnog stanovništva u zemljama u razvoju dovodi do toga da su zaposleni u globalnoj ekonomiji u svakom trenutku zamenjivi ogromnom rezervnom armijom rada koja čeka da zauzme mesto onih koji su trenutno zaposleni. Međutim, ni „izvoz” industrije iz jedne zemlje u drugu, kao ni automatizacija procesa proizvodnje ne dovodi do nestanka rada, kako su to najavljevali pojedini autori krajem 20. veka.³ Sposobnost kapitalizma da neprestano revolucionira proizvodnju

³ Andre Gorc je bio jedan od onih koji je pisao o nestanku radničke klase na Zapadu u svom delu *Zbogom proletarijatu* (Gorz, 1983). Tema nestanka rada okupirala je i američkog sociologa Džeremija Rifkina koji je svoje uvide u ovu temu koncentrisao u knjizi *Kraj rada* (Rifkin, 1995.).

materijalnih dobara sistematskom primenom nauke, iznova rađa nove industrijske grane i nove profesije. Dosadašnji istorijat kapitalizma ukazuje na to da se forma proizvodnje neprestano menja, dok temeljni proizvodni odnos (ili princip kapitalističke ekonomije) ostaje isti. Taj temelj uspostavljen je na odnosu između rada i kapitala koji je tokom nekoliko vekova postojanja ovog društvenog sistema opstao u nepromenjenom obliku. Ovaj odnos je suštinski antagonistički i njegov karakter proističe iz eksploatacije rada koja je neophodni uslov akumulacije kapitala. Sama okolnost da je za postojanje sistema kapitalističke akumulacije nužna eksploatacija rada ukazuje na to da je prekarnost rada imanentna ovom socioekonomskom sistemu.

Bavljenje uzrocima i posledicama ovog kompleksnog društvenog procesa čije je poreklo u ekonomskoj sferi, najpre zahteva kritičko preispitavanje vrlo rasprostranjenog pojma prekarijata. Njegovo nekritičko prisvajanje dobilo je široku upotrebu tokom prethodnih godina. Najpre su rasprave o ovom pojmu bile ograničene na specijalističke naučne krugove (Dörre, 2002; Castel i Dörre, 2009; Standing, 2009; Standing, 2011; Standing, 2014; Allison, 2013; Savage, 2015; Johnson, 2015; Lambert i Herod, 2016; Foti, 2017), da bi putem publicističke upotrebe ovaj pojam je ušao u najširu javnu upotrebu. Na prvi pogled, najspornije u njegovoj raširenoj upotrebi je rasprostranjeno uverenje da se ovim pojmom imenuje potpuno novi društveni fenomen, odnosno, nova društvena klasa (Standing, 2011). Ovo istraživanje vođeno je namerom da se pokaže da je društveni odnos koji se opisuje pojmom prekarnosti imanentan kapitalističkom načinu proizvodnje, odnosno da fenomen prekarnosti nije nova pojava u sferi rada. Iskustvo celovite kritike političke ekonomije koju je proveo Karl Marks (Marx i Engels, 1970), kao i Engelsovi opisi života radničke klase u 19. veku (Engels, 1951) ukazuju da su ovi autori, izučavajući radništvo Engleske kao tada najrazvijenije zemlje kapitalizma, u dobroj meri opisali ono što se danas označava pojmom *prekarnosti*. Potpuno je, međutim, razumljivo da dramatične globalne promene na proizvodno-ekonomskom, političkom i ideološkom planu u decenijama s kraja 20. i početka 21. veka navode neke uticajne autore da prekarnost vide kao novi fenomen, a prekarijat kao novu klasu. Istina, ovi autori previdaju ili ignorišu uvide koje su postigli utemeljivači kritike političke ekonomije pre nešto više od 150 godina. Prekarnost kao nesigurnost rada svakako je jedno od najbitnijih obeležja savremenih društava. Ona otvara bitno pitanje o tome da li

je prekarijat nova društvena klasa? Da bi se odgovorilo na ovo pitanje potrebno je prethodno rasvetliti značenje pojma prekarnog rada, a potom i pojma društvene klase.

Ispitivanje istinitosti teze o prekarnom radu kao novom fenomenu i prekarijatu kao novoj društvenoj klasi, koju u najčistijem obliku nalazimo u Stendingovom stanovištu, samo je polazna tačka teorijske analize prekarnog rada i prekarijata. Da bi se do kraja razumeo prekarni rad, teorijska analiza ovog fenomena mora biti postavljena kao celovita analiza kapitalističkog načina proizvodnje i njegovog globalnog karaktera. Stoga je razumevanje uloge koju ima ljudski rad u stvaranju nove vrednosti u robnoj proizvodnji nužna pretpostavka svake teorijske analize savremenog prekarnog rada i prekarijata. Isto tako, neophodno je poznavati ekspanzivni, globalizacijski karakter kapitalizma koji stvara globalnu radnu snagu, da bi se do kraja razumeli uzroci savremene prekarizacije rada.

I KRITIKA POJMA PREKARIJATA

1. Prekarni rad

Opšteprihvatljivu definiciju prekarnog rada nije moguće ustanoviti, jer ovaj fenomen poprima brojne oblike u različitim regionima, državama i političkim sistemima. U najopštijem smislu, prekarni rad je nesiguran rad. Prema izveštaju Međunarodne organizacije rada (u daljnjem tekstu MOR), moguće je utvrditi neke zajedničke karakteristike svih oblika prekarnog rada. Prema najsveobuhvatnijoj odredbi, *prekarni rad je rad čijom primenom poslodavci rizike i odgovornost u radnom procesu prenose na radnike* (ILO, 2012: 27). Bitne karakteristike prekarnog rada su: neizvesnost u pogledu trajanja zaposlenja, nedostupnost socijalne zaštite i pogodnosti koje su uobičajeno povezane s zaposlenjem, niska cena rada, pravna i praktična nemogućnost radničkog udruživanja i sindikalnog organizovanja te nejasan i neizvesan odnos radnika spram poslodavca (ILO, 2012: 27).

U pogledu trajanja zaposlenja prekarni rad karakterišu radni ugovori na određeno vreme ili privremeni radni ugovori.⁴ Ovu vrstu radnih ugovora odlikuje manja nadnica (slabije plaćen rad, iako postoje i visoko plaćeni privremeni poslovi) i odsustvo uobičajenih pogodnosti koje proističu iz stalnog zaposlenja – pristup sistemu socijalne zaštite, mogućnost planiranja budućnosti i osećaj egzistencijalne sigurnosti.⁵ Nejasan odnos radnika prema poslodavcu manifestuje se putem tzv. *podugovornog rada*. Ovaj oblik radnog odnosa, poznat još od 19. veka⁶, često onemogućava radnika da identifikuje

⁴ U različitim državama se mogu pronaći različiti oblici prekarnih radnih ugovora. To su ugovori sa nultim radnim vremenom (*zero-hour contract*), delimično zaposlenje (*part-time job*), samozaposleni nezavisni ugovarači (*freelance independent contractors*) itd. U našoj zemlji se prekarni rad najčešće realizuje preko ugovora o privremeno-povremenim poslovima i putem samozaposlenosti.

⁵ Međunarodna organizacija rada u jednom od svojih godišnjih izveštaja daje hipotetičke primere različitih vrsta privremenog rada: 1. sezonski rad u poljoprivredi u Sudanu, 2. rad u građevinarstvu u Nemačkoj, 3. posao turističkih vodiča u Kanadi, 4. rad u tekstilnoj industriji u Bangladešu, 5. neformalni rad u poljoprivredi u Engleskoj, i 6. visokokvalifikovani kancelarijski rad u Sjedinjenim Državama (ILO, 2022: 80).

⁶ Marks u prvom tomu *Kapitala* ističe klasičan primer podugovornog rada: “S jedne strane, najamnina od komada olakšava uvlačenje parazita između kapitaliste i najamnog radnika, davanje rada u podzakup (subletting of labour). Dobit tih posrednika proističe isključivo iz razlike između cene rada koju plaća kapitalista i onog dela te cene koju posrednici stvarno daju radnicima. Ovaj sistem nosi u Engleskoj karakteristično ime ‚sweating-system‘ (znojni sistem).“ (Marx i Engels, 1970: 486-487). Istorijski pregled podugovornog rada u najrazvijenijim kapitalističkim zemljama sveta daje Maja Breznik (Breznik, 2018).

vlastitog poslodavca, jer između njih postoji posrednik. Takav se oblik rada uspostavlja različitim vrstama ugovora o delu (agencijski rad, prividno samozapošljavanje, podugovaranje). U ovom slučaju vlasnici radne snage ne samo da su odvojeni od sredstava za proizvodnju, nego su odvojeni i od samog tržišta rada, jer su prepušteni nekoj trećoj strani prilikom iznajmljivanja vlastite radne snage (Breznik, 2018: 221-222). Drugi način kojim se zamagljuje odnos poslodavca i radnika javlja se u formi samozaposlenosti, odnosno u institutu „nezavisnog ugovarača” (*independent contractor*) ili „frilensera” (*freelancer*). Samozaposlenost predstavlja jedan od najbitnijih segmenata savremenog prekarnog rada. U pravnom smislu samozaposleni funkcionišu kao nezavisna, samostalna preduzeća. To znači da su sami odgovorni za sve aspekte socijalne zaštite i poreskih izdataka koje su u slučaju radne snage zaposlene na neodređeno smeštene u zonu odgovornosti poslodavca. Kroz ovu formu unajmljivanja radne snage poslodavcima je omogućeno da izvoze („outsorsuju”) poslove van preduzeća, unajmljujući nezavisne ugovarače. Samozaposlenost ima više funkcija u sistemu kapitalističke akumulacije. Njome se poslodavci oslobađaju finansijskih izdataka koje imaju prema formalno zaposlenima u svom preduzeću. Ovaj način upošljavanja slabi poziciju radnika spram poslodavca u smislu da radno zakonodavstvo samozaposlene ne prepoznaje kao radnike, što oni suštinski jesu, već kao autonomna preduzeća. Samozaposlenost je instrument u permanentom procesu atomizacije radnika u kapitalističkoj ekonomiji, te sredstvo kojim se onemogućuje organizovanje radnika i njihov kolektivni odnos sa poslodavcima. Osim toga, prekarni rad se može manifestovati i u radu bez ikakvog radnog ugovora - u neformalnoj ekonomiji.

Karakter rada na određeno vreme, ali i česta atomizovanost prekarnih radnika u radnom procesu otežavaju radničko udruživanje i sindikalno organizovanje. Onemogućavanje sindikalnog udruživanja prekarnih radnika sprovodi se pravnom regulacijom radnih odnosa u većini država sveta. Konkretni primeri legislativnog sprečavanja udruživanja prekarnih radnika mogu se pronaći u zakonskim zabranama pristupanja sindikatima svim radnicima koji su zaposleni na određeno, a posebno onima koji su zaposleni preko posrednika, tj. treće strane (Reljanović, 2019a: 33-37; 2019b: 30-39). Sprečavanjem privremeno zaposlenih radnika da se udružuju u radne organizacije, država značajno redukuje članstvo sindikata, a samim tim i njihovu snagu. Ovo je jedan

od drastičnijih primera kako se državni aparat pojavljuje kao servis krupnog kapitala u savremenom društvu.

Osnovne karakteristike prekarnog rada su: niža najamnina, privremeni radni ugovori, podugovorni rad (postojanje posrednika između radnika i poslodavca) te nemogućnost sindikalnog organizovanja radnika. Prekarni rad ne mora nužno sadržati svaku od navedenih karakteristika. Postoje mnogi oblici prekarnog rada u kojima ne postoji treća strana, odnosno posrednik između radnika i poslodavca. Takođe, postoje primeri izvesnih oblika sindikalnog organizovanja prekarnih radnika (Van der Linden, 2014: 20). Nužno je istaći i da prekarni rad nije nužno garant niske najamnine i siromaštva. Postoje primeri prekarnog rada koji obezbeđuju solidnu zaradu (npr. frilenseri u sferi digitalne ekonomije).

Prekarni rad postaje predmetom pomnijeg izučavanja sedamdesetih godina 20. veka (Barbier, 2002). Vremenski koincidira i zakonomerno je povezano sa početkom ideološke, političke i ekonomske hegemonije neoliberalizma. Za ovaj je period vezana velika seoba industrijske proizvodnje iz razvijenih zemalja kapitalističkog centra u nerazvijene zemlje periferije. Motive za ovo treba tražiti u želji za održavanjem i povećavanjem profitnih stopa koje je ugrožavao visok životni standard i pristojna cena rada u kapitalističkom centru tokom perioda ekonomskog rasta nakon Drugog svetskog rata. Nalazeći u nerazvijenim zemljama niži životni standard, a time i nižu cenu radne snage, kapital je pomerao industrijsku proizvodnju u ova područja. Time je suštinski okončan period kompromisa (Altvater, 1983: 116) vladajuće klase sa organizovanim radništvom koji je svoj najviši društveno-politički izraz dobio u tzv. državi blagostanja (Welfare state) i u kejnzijanskoj ekonomskoj paradigmi pomoću koje je visoka stopa javne potrošnje obezbeđivana progresivnim oporezivanjem. Jedna od ključnih karakteristika ovog perioda je bila uspostava relativno stabilnog sistema zaposlenja za visok procenat pripadnika radničke klase u najrazvijenijim zemljama. Isto tako, jedna od najvidljivijih posledica demontaže ovako uspostavljenog sistema je upravo prekarizacija radnih odnosa. Refleksije toga velikog obrta moguće je naći u sociološkim istraživanjama savremenog fenomena rada (Standing, 2009; Standing, 2011; Foster, McChesney and Jonna, 2011; Schierup and Jorgensen, 2016).

Prema Lamberu i Herodu (Lambert and Herod, 2016), prva koja je upotrebila pojam prekarnog rada u društvenim naukama bila je Doroti Dej (Day, 1952) 1952.

godine u članku u časopisu „Katolički radnik” (*Catholic worker*) u kojem se bavila odnosom između siromaštva i prekarnosti vođena teorijskom koncepcijom francuskog teologa i anarho-komuniste Leonsa Krenijea (Crenier). Krenije (1888-1963) je razvio teološko-politički pojam prekarnosti pomoću kojeg je uspostavio koncepciju prihvatanja siromaštva i, po duhovni život, lekovite efekte slavljenja prekarnosti u kojoj siromašni žive (Lambert and Herod, 2016: 4). U sociologiji se upotreba pojma prekarnog rada najpre vezuje za francuske sociologe i ekonomiste. Stoga, rekonstrukciju istorijata pojma *précarité* (nesigurno, nesigurnost) moguće je provesti na osnovu pregleda francuske sociologije u drugoj polovini 20. veka. Žan Klod Barbije (Barbier, 2002) je analizirao upotrebu ovog pojma u (1) sociologiji koja se bavila pitanjima siromaštva, socijalne zaštite, porodice i nezaposlenosti, (2) sociologiji rada, te (3) sociologiji uopšte. Sociološkinja Agnes Pitru (Pitrou, 1978) je među prvima sistematskom upotrebom termina prekarnosti istraživala uslove života francuskih porodica. Prema njezinom shvatanju, nedostatak podrške u porodici vodio je većoj ranjivosti njenih članova u društvu. U porodicama u kojima su „socioekonomski uslovi nesigurni (prekarni)“, od ključne je važnosti njena finansijska podrška svojim članovima. Prema Pitruovoj, u tome je osnovni razlog zbog koga siromašne radničke porodice insistiraju na unutarporodičnoj solidarnosti. Krajem sedamdesetih godina terminom *précarité* opisivano je društveno stanje, pozicija porodica i domaćinstava, kao i proces koji potencijalno vodi prema siromaštvu (Barbier, 2002). Vezivanje termina prekarnosti uz siromaštvo u ovoj početnoj fazi u francuskoj sociologiji, presudno je odredilo buduću upotrebu ovog pojma.

Uviđajući da je poreklo ovog socijalnog stanja u sferi rada, sociolozi su počeli striktnije vezivati ovaj pojam za nove forme zaposlenja. Među njima su izdvajali, pre svega, tzv. atipične poslove. Šantal Nikol-Drankur (Nicole-Drancourt, 1990) je bila među prvim sociolozima rada koji su konzistentno pratili prekarno zapošljavanje žena i mlađe populacije. Početkom potonje decenije 20. veka Nikol-Drankur je uočila tendenciju fleksibilizacije zaposlenja, posebno u industriji. Primarne žrtve ovog procesa bile su žene. U budućem razvoju industrijskog rada, anticipirala je Nikol-Drankurova, ženama će biti namenjeni poslovi sa skraćenim radnim vremenom (tzv. part-time jobs). Ovaj uvid vodio je zaključku da prekarizacija rada primarno pogađa određene kategorije stanovništva, poglavito žene i mlađu populaciju. Prema toj autorki, ova tendencija vodi

u dublju transformaciju društvenih odnosa te potkopava proces izjednačavanja muškaraca i žena u savremenom društvu (Barbier, 2002).

U francuskoj sociologiji devedesetih godina 20. veka, brojne su struje koje su zastupale tezu da društvo u celini postaje prekarno. Najznačajniji među ovim teoretičarima bili su A. Kaje (Caille, 1994)⁷, Boltanski i Čijapelo (Boltanski and Chiapello, 2007)⁸, Pijalu i Beu (Pialoux and Beaud, 1993)⁹, kao i Pjer Burdije (Bourdieu, 1993; Burdije, 1999a, 199b). Prema Burdijeovom shvatanju, prekarnost se javlja svugde, a najlakše je uočiti kod nezaposlenih (Burdije, 1999a: 95). Prekarizacija rada je sastavni deo modusa dominacije koji je zasnovan na uspostavljanju opštog i trajnog stanja nesigurnosti kojem je cilj primoravanje radnika na potčinjenost, odnosno na prihvatanje eksploatacije (Burdije, 1999a: 98). Pojmom *fleksploatacije* Burdije opisuje sistem koji podseća na rani kapitalizam, a u čijem je središtu model izrabljivanja prekarnih radnika u režimu fleksibilnog rada.

Za pojmovno utemeljenje prekarnog rada presudna su bila istraživanja MOR-a krajem osamdesetih godina. Ona su se odnosila na alarmantnu fleksibilizaciju tržišta rada i porast neformalnog i atipičnog (nestandardnog) zaposlenja u zapadno-evropskim zemljama. Kako bi odvojio neformalne i nestandardne oblike zaposlenja od formalnih, teoretičar MOR-a Geri Rodžers (Rodgers, 1989: 3) je definisao četiri dimenzije prekarnosti:

1. Vremensku (temporalnu): prekarni poslovi su oni koje odlikuje kratko trajanje, s visokim rizikom gubitka posla.
2. Organizacionu: rad je nesigurniji i radnik (individualno i kolektivno) sve manje ima kontrolu nad uslovima rada, nadnicama ili tempom rada.

⁷ Kaje je predstavnik anti-utilitarističke perspektive u francuskoj sociologiji. Bio je deo grupe sociologa okupljenih oko neke vrste političkog programa izraženog kroz promociju osnovnog dohotka (*basic income*), zastupanje društvene solidarnosti i smanjenje radnog vremena koje je krucijalno povezano sa stanovištem o „kraju rada”. Smatrao je da je „kriza rada” fundamentalno pitanje savremenog društva (Barbier, 2002).

⁸ Za Boltanskog i Čijapelo prekarizacija je posledica dualizacije radne snage i dvadesetogodišnjeg procesa selekcije radne snage koja je prihvatila najsposobnije i odbacila manje sposobne. Prekarizacija je tako rezultat dugog procesa fleksibilizacije proistekle iz promena organizacije i strategije u industriji (Barbier, 2002; Boltanski and Chiapello, 2007).

⁹ U zborniku radova *La misere du monde* (Bourdieu, 1993) koji je uredio Burdije, Pijalu i Beu su analizirali mlade privremeno zaposlene radnike u fabrici automobilske giganta Pežoa.

3. Socijalnu: opada stupanj zaštićenosti radnika u procesu rada, bilo pomoću državnih zakona, bilo slabljenjem kolektivnih organizacija radnika; smanjuje se pristup radnika sistemu socijalne zaštite.
4. Ekonomsku: poslovi sa niskim dohotkom mogu se smatrati prekarnim ukoliko su povezani sa siromaštvom i socijalnom isključenošću.

Prema Rodžersovoj oceni koncept prekarnosti sadrži nestabilnost, odsustvo zaštite, nesigurnost i socijalnu i ekonomsku ranjivost. Naglašava i da ovakvo određenje koncepta prekarnosti sadrži bitnu protivrečnost jer nestabilan posao nije nužno prekaran (Rodgers, 1989: 3).

U analizi predočenih dimenzija prekarnosti, sociolozi Frade, Darmon i Lapara (Frade, Darmon and Lapara, 2004) ističu tri glavna aspekta Rodžersovih zaključaka. Pre svega, razumevanje prekarnog rada temelji se na odnosu prema tzv. standardnom zaposlenju. Pojam prekarnog rada se može shvatiti poređenjem s onim što uobičajeno znači standardno zaposlenje. Prekarni je rad, prema tome, *substandardni* rad. Dalje, Rodžers (Rodgers, 1989: 3) jasno ističe da prekarnost podrazumeva nestabilnost, nezaštićenost, nesigurnost i socijalnu ili ekonomsku ranjivost. Kombinacija nekih od ovih faktora određuje prekarno zaposlenje. No, prema Fradeu i saradnicima, ovo je nedovoljno jasno određenje, jer stvara probleme pri konkretnim empirijskim istraživanjima, posebno pri merenju prekarnosti. Oni smatraju da bi merenju prekarnosti rada trebalo pristupiti ispitivanjem stepena nesigurnosti i ranjivosti ili nivoa prekarnosti zaposlenja, pre nego postavljanjem prekarnog rada u oštru suprotnost prema standardnom zaposlenju. Na ovim zaključcima Frade, Darmon i Lapara grade širu definiciju prekarnog zaposlenja. Pod njim podrazumevaju različite forme zaposlenja koje su ispod društveno prihvaćenih normativnih standarda. One rezultiraju nejednakom distribucijom nesigurnosti i rizika povezanih s ekonomskim životom generalno i tržištem rada među radnicima (Frade, Darmon and Lapara, 2004: 48-49).

Mnogo konkretniju definiciju prekarnog rada daju Arne Kalleberg i Stiven Valas. Oni pod ovim pojmom podrazumevaju rad koji je neizvestan, nesiguran i nestabilan. U njemu zaposlenik – za razliku od poslodavaca ili vlade – preuzima sve rizike, a zauzvrat dobija limitiranu socijalnu korist i zakonsku zaštitu (Kalleberg and Vallas, 2017: 1). Ovo određenje prekarnog rada implicira dalekosežne individualne i društvene posledice.

Prema Kalebergu i Valasu, politička stabilnost razvijenih kapitalističkih zemalja nakon Drugog svetskog rata umnogome je proizvod sigurnog zaposlenja i pristojnih nadnica koje je uživala većina radne snage u ovim društvima. Erodiranje ovog izvora institucionalne stabilnosti u vremenu neoliberalizma ostavlja otvorenim pitanje održanja postojećeg društvenog poretka. Stoga, ova dva autora daju kratak kritički osvrt na najznačajnije sociološke uvide u problem prekarnog rada (Kalleberg and Vallas, 2017: 3-9). U njihovoj koncepciji razlikuju se dva glavna sociološka pristupa prekarnom radu. Jedan je izražen u delima najistaknutijih savremenih sociologa koji koncept prekarnosti stavljaju u središte svojih predstava o modernosti. Drugi se ispoljava u ekonomskoj sociologiji koja svoje zaključke o prekarnosti zasniva na empirijskim uvidima u proces rada u protekle tri decenije. Ova dva makro pristupa problemu rada nastaju odvojeno, ali se umnogome nadopunjuju i oslikavaju eroziju tzv. fordističkog¹⁰ sistema rada i zaposlenja.

Razmatrajući pojam prekarnosti kod najuticajnijih sociologa današnjice, Kaleberg i Valas, posebno apostrofiraju shvatanja Gidensa, Beka, Baumana i Burdijea. Kod Gidensa se javlja predstava o „ontološkoj nesigurnosti” kao određujućoj komponenti savremene društvenosti (Giddens, 1991). S druge strane, Bek veruje da je konsekvencija neobuzdanog ekonomskog rasta formiranje tzv. društva rizika u kome naučno-tehnološka ekspanzija povećava opasnosti i pretnje s kojima se ljudi svakodnevno susreću (Beck, 1992). Bauman naglašava da su stabilne institucionalne strukture industrijskog kapitalizma zamenjene novim stanjem nestabilnosti, nesigurnosti i ranjivosti, koji čine najrasprostranjenija obeležja savremenih uslova života. Novu eru kapitalizma Bauman imenuje „fluidnom modernošću” (Bauman, 2000).

¹⁰ Fordizam je način naučne organizacije rada nazvan po američkom kapitalisti Henriju Fordu koji je ovaj sistem primenio u automobilskoj industriji (Bolčić, 2003: 166; 179-180). Fordistička organizacija rada podređena je proizvodnji standardizovane i pristupačne robe. Sistem masovne industrijske proizvodnje zasnovan na fordističkom konceptu omogućio je i masovno zapošljavanje radne snage u razvijenim kapitalističkim zemljama nakon Drugog svetskog rata. Kao revolucionarno tehnološko sredstvo fordizma pojavljuje se proizvodna traka u industrijskim postrojenjima. Negativne posledice ovog sistema proizvodnje su brojne: degradacija i dekvilifikacija rada, otuđenost radnika od proizvoda i procesa rada, repetitivnost rada itd. Stoga se ovaj način proizvodnje često bezrazložno idealizuje u delu savremene literature koja se bavi problemom prekarnog rada iz razloga što je velikom delu radne snage najrazvijenijih kapitalističkih zemalja obezbeđivao stabilno zaposlenje i pristup sistemu socijalne zaštite u svega nekoliko decenija 20. veka.

Vremenom se apstraktni pristup fenomenu nesigurnosti u savremenom društvu kod značajnijih imena savremene sociologije zamenjuje identifikovanjem konkretnih uzroka prekarnog rada i prekarnosti u ekonomskoj sociologiji. Empirijski pristup ekonomske sociologije teži razotkrivanju strukturnih razloga koji su doveli do urušavanja tzv. fordističkog sistema zapošljavanja. Prema Kalebergovom i Valasovom uvidu (Kalleberg and Vallas, 2017: 5), ovim su pristupom u literaturi o prekarnom radu identifikovana najmanje četiri različita, ali vrlo isprepletena činioca koji su usloveli rast prekarnog rada. Prvi činilac je *desindikalizacija*, odnosno smanjivanje moći i uticaja sindikata. Ovaj je činilac oslabio zaštitu radnika, jer je poslodavcima dao veću moć u procesu smanjivanja nadnica i nametanja nestandardnog i „fleksibilnog” rada. Drugo, rastuća *moć finansijskog kapitala*, poglavito Vol Strita, dovela je do znatno većeg uticaja deoničara u odnosu na zaposlene u modernim firmama, naročito u korporacijama. To je vodilo većem unajmljivanju spoljnih saradnika (*outsourcing*) i smanjivanju stalno uposlene radne snage, čak i u visoko profitabilnim preduzećima. Treće, *globalizacija* je rapidno povećala konkurenciju među radnicima s različitih strana sveta i ubrzala mobilnost kapitala, naročito u industrijskoj proizvodnji. Naposletku, četvrti bitni činilac širenja prekarnog rada je *digitalna revolucija*. Ona je ubrzala procese koji su započeti delovanjem navedenih činilaca i tako smanjila potrebu kapitala za ljudskom radnom snagom, ubrzala mobilnost kapitala, olakšala upravljanje globalnim robnim lancima te povećala mogućnosti poslodavaca i investitora da nadziru stvaranje vrednosti na nivou preduzeća. Ekspanzija „pametnih” mobilnih telefona omogućila je preduzećima korišćenje digitalnih platformi u organizaciji rada te tako redefinisala položaj radnika. On sada postaje nezavisni izvođač radova koji na sebe preuzima rizike koje su nekada preuzimala preduzeća. Ne mora se posebno naglašavati da je radnik u ovakvom radnom odnosu lišen elementarnog pristupa sistemu socijalne zaštite, sigurnosti zaposlenja i osećaja radne stabilnosti. Po Kalebergovom i Valasovom mišljenju (Kalleberg and Vallas, 2017: 6), ovakvi zaključci daju razloga za brigu zbog promena kojima svedočimo u sferi rada i zapošljavanja naprednih zemalja kapitalizma, jer one mogu imati dalekosežne negativne posledice ne samo za individualne radnike, nego i za socijalne i političke prilike uopšte.

2. Društvena klasa

Pojam društvene klase je jedan od najkonfliktnijih pojmova u sociologiji. Na pojmu društvene klase, kao na retko kom sociološkom pojmu, može se jasno identifikovati teorijska orijentacija autora. On je „probni kamen” na kome se ispituje odnos sociologa prema postojećem društveno-ekonomskom sistemu. U tradicionalnoj sociologiji izdvajaju se Marksovo i Veberovo razumevanje društvenih klasa kao dve dominantne i uzajamno sučeljene teorijske koncepcije. Sve kasnije sociološke interpretacije društvenih klasa u najvećoj meri predstavljaju refleksije ovih dvaju koncepcija. Veberova namera da utemelji pojam društvene klase direktna je reakcija na Marksovu klasnu teoriju koja nastaje iz radikalne kritike političke ekonomije. Johanes Berger ovu činjenicu do kraja zaoštrava stavom da se „povijest sociološkog istraživanja dobrim dijelom može opisati kao sučeljavanje s Marxovom klasnom teorijom i njeno odbacivanje. Ponekad se čak čini da sociologija razlog svog postojanja na univerzitetima ima zahvaliti pobijanju teorije koja je jednom bila dovela u pitanje stabilnost građanskog društva“ (Berger, 1998, prema Henning, 2016: 17). Ostaje otvorenim pitanje prihvatljivosti ovako radikalne teze o akademskom zasnivanju sociologije kao nauke. No, ne može se poreći činjenica da istorija sociološkog izučavanja društvenih klasa pokazuje dominantnu nameru da se pobija Marksova klasna teorija u kojoj se najjasnije transparira njegovo stanovište o bitno protivrečnom i konfliktnom karakteru kapitalističkog društva. U pojedinim pokušajima negiranja marksističke klasne teorije u potonje tri decenije nastajale su i takve teorijske koncepcije¹¹ u kojima se osporava samo postojanje društvenih klasa.

¹¹ Ovde se prvenstveno radi o teorijama koje su reflektovale globalnu političku tendenciju slabljenja organizovanog radničkog pokreta na zalasku 20. veka. Klasna teorija je bila nerazdvojno vezana uz politički koncept komunizma koji radničku klasu vidi kao subjekt društvene promene. Slabljenje političke leve osamdesetih godina 20. veka odražavalo se i na društvenu teoriju u kojoj su se pojavljivale i takve koncepcije koje su osporavale samo postojanje društvenih klasa. Umesto pojma društvene klase nametao se pojam društvene stratifikacije. Osporavanje konfliktnog karaktera kapitalizma bilo je u samoj srži ovih teorija koje su zastupale tezu o „individualizaciji“ društvene nejednakosti. Popularnost ovih teorijskih koncepcija u akademskim krugovima i javnom diskursu najrazvijenijih zemalja kapitalizma treba tražiti u trijumfu ideologije neoliberalizma potkraj 20. veka, pre nego li u snazi argumenata s kojima je nastupala. Više o ovim teorijama može se naći u članku *The sociological discourse on inequality and social class in France* (Pfefferkorn, 2013). Najpoznatija savremena koncepcija negacije postojanja društvenih klasa je ona Pakulskog i Votersa koju su izneli u svojoj knjizi *Smrt klase* (Pakulski and Waters, 1996).

2.1. Marksov pojam društvene klase

Društvena klasa je jedan od centralnih pojmova Marksove teorije. Nije ga nigde sistematski izložio, iako se stalno pojavljuje u većini njegovih dela. Moguće je sa sigurnošću tvrditi da je Marks imao nameru da pojam klase detaljno obradi u 3. tomu *Kapitala*. Međutim, smrt prekida rad na njegovom najznačajnijem delu upravo na poglavlju pod naslovom *Klase*. Bez obzira na ovu činjenicu, klasa ostaje jedna od najbitnijih kategorija njegove kritike političke ekonomije. Smisleno je pitanje zbog čega Marks nije u ranijim delima položio računa o jednom od najbitnijih pojmova vlastite kritike političke ekonomije. Naime, u socijalnoj i ekonomskoj misli 18. i 19. veka, koja je znatnije uticala na Marksa (posebno, klasična politička ekonomija), klasa je smatrana jednim od ključnih pojmova za razumevanje realiteta. Stoga je pogrešno uverenje da je Marks uspostavio klasnu teoriju. Teoriju društvenih klasa on je preuzeo iz političke ekonomije, pokazujući spremnost da je razvije do krajnjih konzekvencija. U pismu Vejdemajeru iz 1852. godine Marks to eksplicitno kaže, ukazujući na vlastitu zaslugu koja se sastoji u produbljenijem poimanju društvenih klasa: „Što se mene tiče, ne pripada mi zasluga da sam otkrio postojanje klasa u modernom društvu, bilo njihovu međusobnu borbu. Građanski historiofari već su mi već odavna prikazali povijesni razvoj te klasne borbe, a građanski ekonomisti – ekonomsku anatomiju klasa. Ono novo što sam ja učinio, bilo je 1. dokazivanje da je postojanje klasa povezano samo s *određenim povijesnim razvojnim fazama produkcije*; 2. da klasna borba nužno vodi *diktaturi proletarijata*; 3. da ta diktatura čini samo prijelaz do *uklanjanja svih klasa i do besklasnog društva*” (Marx i Engels, 1979c: 463). Marks ovde jasno ističe koja su najbitnija obeležja klasa. Klase su istorijski nastale i moguće ih je vezati samo za određenu istorijsku fazu ili istorijski nastao oblik društvene proizvodnje. Klase nisu večna socijalna kategorija. Kao što postoje uzroci njihovoga nastanka, tako je moguće anticipirati njihovo nestajanje u budućnosnim projekcijama besklasnog komunističkog društva.

Na osnovu ovih postavki poljski sociolog Osovski opisao je karakter Marksove sinteze: „Suštinska originalnost tvoraca marksizma i uloga teorije Marxa sastoji se u

smjelom izvođenju dalekosežnih konsekvencija iz preuzetih ideja, u razvoju ideja različitog porijekla u koherentni sistem. (...) U tom smislu djela Marxa čine neku vrstu divovske leće, u kojoj se koncentriraju zrake što dolaze sa različitih strana (...)” (Ossowski, 1981: 69). Ovo je jedan od najpreciznijih uvida u karakter Marksove kritike političke ekonomije koja se pod uticajem tri krupna misaona nasleđa razvila u originalnu misao.¹² No, koji su to uvidi u problematiku društvenih klasa najdirektnije uticali na Marksovu klasnu teoriju?

Poimanje društvenih klasa u delu francuskog lekara i ekonomiste Fransoa Kenea (Quesnay) značajno je uticalo na Marksovu klasnu teoriju, iako je Marks bio kritički nastrojen prema njegovom fiziokratskom¹³ ekonomskom stnovištu. Kene razlikuje *produktivnu klasu* (classe productive) koja obradom zemlje „obnavlja godišnje bogatstvo, koja predujmljuje optičajni kapital te svake godine zemljoposjednicima plaća porez” (Quesnay: 1758, prema Henning, 2016: 26) od *klase posednika* (classe de propriétaires) koja živi od zakupaca. Između ovih klasa postoji uzajamna zavisnost. Prva zavisi od druge politički, dok druga od prve zavisi ekonomski. Pored ove dve osnovne klase Kene uočava postojanje i *sterilnih klasa* (classe stérile), ali razmatranje osobina ovih „međuklasa” ne smatra osobito bitnim za društvenu napetost koju izaziva odnos dve osnovne klase. Adam Smit, otac političke ekonomije, takođe uočava podelu koja u društvu nastaje na ekonomskoj osnovi. On za društvene grupe nastale ovom podelom ne upotrebljava pojam „klasa”, već engleske termine *order* (red, poredak) ili *rank* (rang) (Smit, 1970).

Pojam „klasa” u socijalnoj misli ustaljuje se u predrevolucionarnoj Francuskoj 18. veka. Fransoa Babef piše kako je francusko društvo podeljeno klasnim antagonizmom (Ossowski, 1981: 117). Sen-Simon posvećuje značajan deo svojih spisa apologiji industrijske klase. On smatra da bi ta klasa, na osnovu svoje ekonomske moći, trebalo

¹² U pitanju su engleska klasična politička ekonomija, francuski socijalizam i nemačka klasična filozofija.

¹³ Fiziokratija je ekonomska teorija nastala u Francuskoj u drugoj polovini 18. veka. Ova doktrina zasniva se na uverenju da je lični interes pokretač ekonomije. Verujući da prirodni zakoni uspostavljaju samoregulirajući poredak u prirodi kao najracionalniji, smatrali su da isti princip treba primeniti i na ljudsko društvo. Verovali su da se primenom ovakve logike na ekonomsku sferu može doći do samoregulirajućeg tržišta. Svako uplitanje države u sferu ekonomije štetilo bi prirodnim zakonima tržišta. Ovo shvatanje se još naziva i „laissez faire” teorijom. Zasluga fiziokrata je u tome što su, suprotno rivalskoj merkantilističkoj struji u ekonomiji koja je bila usmerena na proučavanje procesa razmene, uvideli da fokus ekonomskog proučavanja mora biti na procesu proizvodnje čime su izvršili ključni uticaj na klasičnu političku ekonomiju i modernu ekonomsku misao uopšte.

da ima i najveću političku moć u novom društvu nastalom revolucijom. Međutim, on opaža i opravdano nezadovoljstvo proleterske klase (la classe de prolétaires) novim društvenim realitetom, jer je ona u njemu lišena političke moći (Saint-Simon, 1979: 110-115, 184-185). Osovski kaže: „Kao osnovni termin, ‘klasa’ je široko prihvaćena u modernim teorijama društvene strukture, partijskim programima i ideološkim manifestima. (...) [O]va je riječ dobila pravo građanstva u gotovo svim evropskim jezicima. Okolnost da ova riječ ne zahtijeva prijevod s jezika na jezik povezana je kako mi se čini i s njenim međunarodnim uspjehom” (Ossowski, 1981: 117).

Za Dejvida Rikarda pitanje klase postaje primarno. Svi proizvodi nastali radom distribuiraju se u društvu između klasa (Ricardo, 1953). Utvrđivanje zakona po kojima se ta distribucija provodi za Rikarda je centralno pitanje političke ekonomije. Rikardova politička ekonomija, u kojoj centralno mesto ima radna teorija vrednosti, svojim je radikalnim implikacijama omogućila pojavljivanje zahteva za oslobođenjem deprivilegovane klase u kapitalizmu. Misaona orijentacija poznata kao „levi rikardijanizam” centralnim je klasnim konfliktom smatrala onaj između rada i kapitala (Henning, 2016: 33). Dakle, u temeljnoj socijalnoj misli koja je prethodila oblikovanju Marksovog samostalnog stanovišta nije bilo sporno da građansko društvo ima klasni karakter.¹⁴ Zbog te okolnosti Marks je pojam društvenih klasa mogao prihvatiti kao odredbu socijalne kategorije čije je postojanje neupitno i nije ga potrebno ponovo dokazivati.

Od ove je socijalne misli Marks dobio podsticaj za zasnivanje vlastite teorije društvenih klasa u kapitalističkom društvu. Ključni Marksov uvid, iz koga je izveo ovu teoriju, sastojao se u spoznaji da klasna diferencijacija društva, koja mu daje antagonistički karakter, izvire iz konflikta između rada i kapitala. U Marksovom delu *rad* predstavlja ugaoni pojam. Na njemu zasniva svoju filozofiju, antropologiju te kritiku političke ekonomije. Rad čini čovekovu rodnu, generičku bit. Čoveka od drugih živih bića razlikuje sposobnost proizvodjenja sredstava za život, odnosno, proizvodjenja materijalnog života. To je njegova *differentia specifica*. Radom počinje proces očovečavanja čoveka, tj. postajanje čoveka čovekom. On je jedino živo biće koje svesno i svrhovito proizvodi vlastiti svet, što ga suštinski određuje kao *biće prakse*.

¹⁴ Marksov je primarni fokus u kasnijem teorijskom radu bio usmeren na kritiku Rikardove radne teorije vrednosti i uspostavljanje vlastite teorije vrednosti.

Podela rada, pak, ima bitno protivrečni karakter. Ona ima pozitivnu i negativnu stranu. U odlučujućem smislu ona uzdiže čoveka iz pukog prirodnog stanja. U sistemu podele rada čovek dela svesno i svrshodno, nastojeći da zadovolji svoje materijalne i kulturne potrebe. Životinja dela instinktivno, po nagonu svoje vrste, tj. po kauzalnoj determinaciji prirode koja je svojstvena njenoj životinjskoj vrsti. Istupajući iz prirodnog sveta, čovek istupa iz vlastitog određenja kao prirodne, biološke vrste, oblikujući sebe i svoj svet u svojoj specifično ljudskoj rodnosti, ali istovremeno se potvrđujući i kao prirodno biće! U osnovi prirodnog života životinja je njihova pripadnost vlastitoj prirodnoj vrsti (species). U osnovi čovekovog života je njegova mogućnost da dela po meri svoga roda (genus), dakle, ne po svojoj prirodi, nego po svojoj rodnoj (generičkoj) suštini (Perović, 2016: 260-261).

Međutim, negativna strana podele rada je u tome što je osnov podele društva na klase. Koren negativne strane podele rada Marks pronalazi u tome što je u celokupnoj dosadašnjoj istoriji ona bila vezana uz privatno vlasništvo. Ovaj oblik podele rada dobija svoje puno ostvarenje u kapitalističkom sistemu. U njemu se kapital gomila u rukama vlasnika sredstava za proizvodnju, odnosno u rukama vladajuće klase. Odnos prema sredstvima za proizvodnju je *osnov klasne podele u kapitalizmu*. Jedna klasa ih poseduje, dok je druga potpuno lišena sredstava za proizvodnju. Ona poseduje samo vlastiti rad koji je sveden na nivo robe koja se kupuje i prodaje.¹⁵ Stoga u kapitalizmu rad postaje *najamni rad*. Istorijski stepen razvitka podele rada ima svoj neposredni izraz u obliku vlasništva. Zapravo, oni stoje u odnosu uzajamnog uslovljavanja, specifikovanog prema različitim epohama razvitka čovečanstva. Marks razlikuje četiri oblika vlasništva u dotadašnjem (dosadašnjem) istorijskom razvoju podele rada: plemensko vlasništvo, antičko opštinsko i državno vlasništvo, feudalno vlasništvo i kapitalističko vlasništvo. Prema ovim oblicima vlasništva on određuje i četiri oblika organizacije ljudskog života

¹⁵ „Pokazali smo iz same nacionalne ekonomije, njenim vlastitim riječima, da je radnik je postao roba, i to najbijeđnija roba, da je bijeda radnika u obrnutom srazmjeru prema moći i veličini njegove proizvodnje, da je nužni rezultat konkurencije akumulacija kapitala u malo ruku (...), a cijelo društvo mora se raspasti na dvije klase: klasu *vlasnika* i klasu *radnika* lišenih vlasništva (...). Radnik postaje utoliko siromašniji, ukoliko proizvodi više bogatstva, ukoliko njegova proizvodnja dobiva više na moći i opsegu. Radnik postaje utoliko jeftinija roba, ukoliko stvara više robe. Povećavanjem vrijednosti svijeta raste obezvređivanje čovjekova svijeta u upravnom razmjeru. Rad ne proizvodi samo robe; on proizvodi sebe sama i radnika kao robu, i to u razmjeru u kojem uopće proizvodi robe“ (Marx i Engels, 1976: 244-246).

ili četiri velike epohe u ljudskoj istoriji: prvobitnu zajednicu, robovlasništvo, feudalizam i kapitalizam (Perović, 2016: 263).

Protivrečni karakter podele rada je pokretač celokupnog razvitka istorije, ali i uzrok klasnog raslojavanja u kome se koreni nepremostivi antagonizam kapitalističkog društva. Marks je razjasnio problem podele rada razlikovanjem njezina dva aspekta. Podelu rada bitno određuje unutrašnja podeljenost na *društvenu* i *tehničku*, odnosno *opštu* i *pojedinačnu*. Za razliku od životinja koje su ograničene opsegom delatnosti koje određuje pripadnost vrsti, čovek je sposoban da obavlja mnoštvo različitih poslova. Na osnovu ove sposobnosti nastaju različita zanimanja koje ljudi obavljaju u skladu sa svojim sklonostima. Tako nastaje društvena podela rada. S druge strane, posebna ili tehnička podela rada je sitniji i *istorijski nastao* oblik podele rada. Ona je proizvodna podela rada ili podela rada u okviru jedne radionice, fabrike, preduzeća.¹⁶ Počiva na usložnjavanju rada koje je svojstveno samo kapitalističkom načinu proizvodnje. U njemu je nužno da se izrada jednog proizvoda deli na različite operacije koje obavlja veći broj različitih radnika (Perović, 2016: 265-266). Tako je i podela društva na klase istorijski nastao oblik raslojavanja među ljudima, karakterističan za kapitalističko društvo. Ovo ne znači da u prethodnim istorijskim fazama proizvodnje nije postojalo (još nepravednije) materijalno raslojavanje među ljudima, već da je klasno društvo specifikum istorijski nastalih kapitalističkih ekonomskih odnosa.¹⁷ Stoga je za ranije

¹⁶ O ovome Marks piše u XI glavi prvog toma *Kapitala* pod naslovom *Kooperacija*: „Sporadična primena kooperacije u velikom razmeru u antičkom svetu, srednjem veku i modernim kolonijama počiva na odnosima neposrednog gospodstva i potčinjenosti, većinom na ropstvu. Nasuprot tome, kapitalistička kooperacija unapred ima za pretpostavku slobodnog najamnog radnika, koji svoju radnu snagu prodaje kapitalu. Istorijski, međutim, ona se razvija u suprotnosti prema seljačkoj privredi i nezavisnom zanatlijskom radu, bilo da ovaj ima esnafski oblik ili ne. Prema njima se kapitalistička kooperacija ne javlja kao neki naročiti istorijski oblik kooperacije, nego se sama kooperacija javlja kao istorijski oblik koji je svojstven kapitalističkom procesu proizvodnje, i po kome se on specifično razlikuje“ (Marx, 1973: 299-300).

¹⁷ Opisujući klasni sistem francuskog društva sredinom 19. veka, kada su još uvek opstajale pretkapitalističke forme proizvodnje, ali i društvenog raslojavanja, Marks objašnjava zašto se tzv. parcelni seljaci kao najbrojnija klasa u društvu ne mogu svrstati u društvenu klasu u punom smislu te reči. Ovde Marks daje i jedno od najbitnijih određenja klase u celokupnom svom delu: „Parcelni seljaci čine ogromnu masu, čiji članovi žive u istim uslovima, ali ne stupaju u mnogostruke odnose među sobom. Njihov način proizvodnje izoluje ih jedne od drugih, umesto da ih dovodi do međusobnog opštenja. (...) Njihovo polje proizvodnje, parcela, pri svom obrađivanju ne daje mogućnost za podelu rada, za primenu nauke, prema tome ne omogućuje mnogostrukost razvoja, raznolikost talenata, bogatstvo društvenih odnosa. Svaka pojedina seljačka porodica gotovo je dovoljna sama sebi, proizvodi sama neposredno najveći deo predmeta svoje potrošnje i tako dobija sredstva za svoj život više u razmeni s prirodom nego u saobraćanju s društvom. (...) Tako se velika masa francuske nacije obrazuje prostim sabiranjem istoimenih veličina, kao što krompiri čine vreću krompira. Ukoliko milioni porodica žive pod ekonomskim

periode ljudske istorije prikladnije upotrebljavati termin stalež kao oznaku društvenih grupa nastalih na materijalnoj nejednakosti.

Klase je, dakle, moguće razlikovati na osnovu *odnosa prema sredstvima za proizvodnju*, ali i na osnovu *međusobnog odnosa*. Klasa koja poseduje sredstva za proizvodnju (kapitalisti) direktno zavisi od one klase koja je lišena toga vlasništva (radnička klasa), ali poseduje radnu snagu koja je nužni preduslov za oplodnju kapitala, tj. stvaranje *viška vrednosti*. Radnička je klasa takođe zavisna od vlasnika sredstava za proizvodnju koji joj unajmljivanjem njihove radne snage omogućuju materijalnu reprodukciju. Dve osnovne klase u kapitalizmu stoje u odnosu međuzavisnosti.¹⁸ One ne mogu postojati jedna bez druge. Plaćajući najamninom samo jedan deo utrošene radne snage, kapitalista na višku radne snage koju besplatno dobija ostvaruje profit koji mu omogućava akumulaciju kapitala. Na ovome se, u najkraćem, bazira eksploatatorski karakter kapitalističke ekonomije. Dve osnovne klase kapitalističke ekonomije tako se nalaze u antagonističkom odnosu koji proizvodi permanentnu napetost građanskog društva.

Marks je u svojoj klasnoj teoriji posvetio veliku pažnju razlici između *klase po sebi* i *klase za sebe*. Klasu po sebi on određuje kao svojevrsnu amorfnu masu koju jedino povezuje isti odnos prema sredstvima za proizvodnju, odnosno prosta pripadnost određenoj društvenoj grupi prema ekonomskim kriterijumima. Ovako određena grupa ljudi postaje klasa u punom smislu (klasa za sebe) „tek kada njegove članove povezuje klasna svijest, svijest o zajedničkim interesima, psihološka veza što proizlazi iz zajedničkih klasnih antagonizama“ (Ossowski, 1981: 71). Može se reći i da na osnovi razdvajanja klase po sebi od klase za sebe Marks pravi razliku između radničke klase i

uslovima egzistencije koji njihov način života, njihove interese i njihovo obrazovanje odvajaju od načina života, interesa i obrazovanja drugih klasa i njima ih neprijateljski suprotstavljaju, utoliko oni čine klasu. Ukoliko među parcelnim seljacima postoji samo lokalna povezanost, ukoliko istovetnost njihovih interesa ne stvara zajednicu, ne stvara nacionalnu povezanost i političku organizaciju među njima, utoliko oni ne čine klasu. Oni su stoga nesposobni da istaknu svoje klasne interese u svoje sopstveno ime. (...) Oni sebe ne mogu zastupati, njih mora da zastupa drugi“ (Marx i Engels, 1975b: 161).

¹⁸ „Uopšte, razvitak industrijskog proletarijata uslovljen je razvitkom industrijske buržoazije. Tek pod njenom vladavinom on dobija široku nacionalnu egzistenciju, koja njegovu revoluciju može da izdigne do nacionalne revolucije, tek tada stvara on moderna sredstva za proizvodnju, koja sva ujedno postaju sredstva za njegovo revolucionarno oslobođenje. Tek vladavina buržoazije čupa materijalne korene feudalnog društva i poravnava teren na kojem je proleterska revolucija jedino moguća“ (Marx i Engels, 1975a: 18-19).; Ili: „U istoj meri u kojoj se razvija buržoazija, tj. kapital, u istoj meri razvija se i proletarijat, klasa modernih radnika, koji žive samo dotle dok nalaze rada, i koji samo dotle nalaze rada dok njihov rad uvećava kapital (Marks i Engels, 1979b: 19).“

proletarijata. Proletarijat odgovara pojmu klase za sebe, skupini ljudi koju povezuje svest o istovetnoj klasnoj pripadnosti i društveno-istorijskoj misiji prevladavanja postojećih proizvodnih odnosa u kojima su eksploatisani.

Klasa za Marksa ne predstavlja nikakvu afirmativnu kategoriju. Ona je pre svega *kritički pojam* kojim se stiče uvid u negativni (i nepravedni) karakter proizvodnih odnosa u kapitalizmu. Marksova klasna teorija nije usmerena na idealizovanje¹⁹ radničke klase niti na postuliranje poboljšanja njene pozicije u postojećim proizvodnim odnosima. U njoj se ovi odnosi izlažu radikalnoj kritici sa stanovišta potrebe za njihovim potpunim prevladavanjem, a time i ukidanjem postojećeg klasnog društva i radničke klase kao jednog od ključnih nosilaca njegovog održavanja.

Jedan od najčešćih prigovora Marksovoj klasnoj teoriji je da se ograničava na prikaz dihotomnog klasnog sistema. Marksovi kritičari drže da on razlikuje samo dve osnovne klase - kapitaliste i proletarijat - te da zanemaruje postojanje srednjih slojeva. U nekim svojim spisima Marks pruža dobar fundus za ovakvu vrstu kritike. U najčišćem obliku on ga izlaže u svom najpopularnijem spisu, *Manifestu*: „Ali naša epoha, epoha buržoazije, odlikuje se time što je uprostila klasne suprotnosti. Celo društvo se sve više cepa na dva velika neprijateljska tabora, na dve velike klase koje stoje jedna naspram druge - buržoaziju i proletarijat” (Marks i Engels, 1979: 8).

Kristof Hening smatra da se objašnjenje ove Marksove nedoslednosti može naći u razlici između Marksovih polemičkih i istorijskih spisa. U prvim spisima Marks razvija dualnu shemu klasnog sistema, dok je u njegovim istorijskim spisima identifikovano do 8 različitih društvenih klasa (Henning, 2016: 37). Složenost klasne strukture kapitalizma Marks posebno prikazuje u tzv. francuskim spisima, u delima *Klasne borbe u Francuskoj 1840-1850* (Marks, 1949) i *Osamnaesti brimer Luja Bonaparte* (Marks, 2017). Perović, pak, ističe da nerazumevanje Marksovog klasnog modela proističe iz nerazlikovanja apstraktnog dihotomnog metoda analize i predmeta analize čije opise nalazimo u nizu njegovih dela (Perović, 1989: 13). Dihotomni model klasne analize kod Marksa je formiran poimanjem dve osnovne klase građanskog društva kao jedine

¹⁹ Marks smatra da je svojevrsna istorijska misija proletarijata (kao klasno svesne radničke klase) ukidanje postojećih proizvodnih odnosa baziranih na eksploataciji. Ovo stanovište temelji na uvidu da je proletarijat klasa proizvođača kojoj nije potrebna neka druga (potčinjena) klasa da bi joj osiguravala egzistenciju. To proletarijat čini univerzalnom klasom koja zbog toga ima mogućnost da uspostavi besklasno društvo.

„istorijatvorne” klase građanskog društva - „buržoazija kao povijesna snaga ancien régimea i proletarijat kao povijesna negacija svijeta građanstva. Njihov je bitan sukob dinamika koja proizvodi svijet odnosa u građanstvu i koja postavlja povijesnu mogućnost njegova transcendiranja” (Perović, 1989: 13). U nizu svojih spisa Marks ukazuje na postojanje srednjih slojeva u kapitalizmu, koje najčešće naziva malograđanstvom ili sitnom buržoazijom.²⁰ Ova vrlo heterogena društvena grupacija za njega predstavlja klasu po sebi, jer nema svesti o istovetnom interesu njenih pripadnika. Marks na Keneovom tragu stoji na stanovištu da srednje klase ne igraju naročito bitnu ulogu u osnovnom društvenom sukobu koji tvori odnos između rada i kapitala, odnosno proletarijata i buržoazije. Njihovo postojanje je, međutim, neupitno.

Kasnija marksistička literatura je pitanju srednje klase i malograđanstva posvetila puno više pažnje, pogotovo sa istorijskom pojavom ideologije fašizma. Prema uvidima nekih marksističkih teoretičara (Fromm, 1986; Sohn-Rethel, 1987; Reich, 1981), u periodima ekonomskih kriza fašistička ideologija postaje reakcionarno političko uporište velikih delova osiromašene srednje klase (malograđanstva). U ideologiji fašizma ona dobiva prividno sredstvo prevazilaženja osećanja nesigurnosti, nestabilnosti i haotičnosti u vremenu ekonomske i društvene krize. Izvesno, u srednjoj klasi Marks nije video potenciju društvenog i ekonomskog aktera od koga zavisi sudbina građanske epohe. Međutim, eksplikacijom društvenih i ekonomskih posledica zakona tendencijskog pada profitne stope Marks je pokazao poreklo, smisao postojanja i istorijsko značenje srednje klase u kapitalizmu.²¹ Zbog toga, prigovor Marksu da sliku klasne strukture društva bazira na ideji klasne dihotomije ne stoji. Marks ne samo da

²⁰ Poreklo ovih srednjih društvenih slojeva Marks je našao u društvenim i ekonomskim posledicama delovanja onoga zakona kapitalističke ekonomske produkcije koga je on sam imenovao kao zakon tendencijskog pada profitne stope. O tome vidi šire u knjizi *Svijest malograđanina* (Perović, 1989).

²¹ Osvrćući se na gušenje tzv. junske pobune pariskog proletarijata protiv buržoazije 1848. godine, Marks ironično komentariše krajnje reakcionarnu ulogu srednjih slojeva, sitne buržoazije, u tim događajima u kojima su naposljetku delovali na vlastitu štetu: „Niko se u junskim danima nije fanatičnije borio za spas svojine i uspostavljanje kredita nego pariska sitna buržoazija – kafedžije, restorateri, marchands de vins, sitni trgovci, bakali, zanatlije itd. Dućan se podigao i marširao je protiv barikade, da bi uspostavio promet koji vodi iz ulice u dućan. Ali iza barikade su stajali mušterije i dužnici, a ispred barikade poverioci dućana. A kad je barikada srušena i radnici poraženi, kad su dućandžije pijane od pobeđe otrčale natrag u svoje dućane, videle su da je ulaz u njih zabarikadirao spasilac svojine, zvanični agent kredita, pružajući im preteća pisma: Dospela menica? Dospela kirija! Dospela obveznica! Propao dućan! Propao dućandžija! (...) Sitna buržoazija je s užasom shvatila da se, porazivši radnike, bez otpora predala u ruke svojih poverilaca. Njeno bankrotstvo, koje se od februara hronično vuklo i preko koga se tobože prelazilo, bilo je posle juna otvoreno objavljeno” (Marx i Engels, 1975a, 1975: 33-34).

identifikuje postojanje srednjih slojeva, nego i ukazuje na postojanje različitih društvenih grupacija u okviru istih klasa. U *Klasnim borbama* (Marks, 1949) on ističe suprotstavljenost interesa *krupnog zemljoposeda, industrijske buržoazije i finansijske aristokratije*, ali i *proletarijata i lumpenproletarijata*. Uz to, on opisuje *sitnu buržoaziju i klasu seljaka*, pokazujući do koje su mere klase heterogene grupe. Jasno se pokazuje da Marks izuzetno dobro poznaje klasnu heterogenost buržoaskih društava. Njegov uvid da u ovim društvima dominira socijalni antagonizam između kapitala (buržoazije) i rada (proletarijata) nije u suprotnosti s činjenicom da se klasni sistem ovih društava pokazuje vrlo složenim. Na temelju kapitalističke ekonomije nastaju i održavaju se izuzetno složeni socijalni odnosi u građanskom društvu. Ovi se odnosi pokušavaju posredovati putem države kao forme opštosti. Država u političkoj sferi nastoji pomiriti različite (parcijalne) interese koji postoje u društvu.²² Međutim, kapitalističkom ekonomskom sistemu imanentna je kriznost i nestabilnost, jer se u njemu ciklično javljaju ekonomske krize.²³ U kriznim periodima društvo se nužno cepa na dva tabora – tabor rada i tabor kapitala. Za Marksovog života, tokom 19. veka,

²² “Upravo ova nužnost posredovanja posebnosti do nivoa opštosti vodi izgradnji čitavog niza institucija i formi društvenosti koje čine građansko društvo, a potom i izgradnji političkog sistema građanskog društva koji svoju krajnju formu dobija u državi kao najvišoj formi opštosti unutar moderne društvenosti. U ovom odnosu između posebnog i opšteg, *bourgeois*-a i *citoyen*-a, ekonomije i politike, prelama se celokupna slika građanskog društva koju onda Marks uzima za predmet svoje bespoštedne kritike. Jer, ovako postavljene suprotnosti građanskog društva, odnosno temeljna nejednakost ljudi koja izvire iz ekonomske sfere društva, odnosno kapitalističkog načina proizvodnje, po Marksovom mišljenju ne mogu u realitetu biti prevladane posredovanjem države. Bez obzira što sferom modernog političkog sistema - opredmećenog u sistemu parlamentarne demokratije - građani bivaju izjednačeni institutom prava glasa, njihova suštinska nejednakost izvire iz sfere ekonomskog, realnog života. Na temelju ove spoznaje Marks formira stav da je pomirenje unutrašnjih aporija građanskog društva u Hegelovoj koncepciji države moguće samo idealno. Nasuprot tome, čitav Marksov misaoni opus počiva na zahtevu za realnim pomirenjem, koje onda nužno zahteva obračun sa izvorom svih temeljnih aporija savremenog sveta koji leži upravo u političkoj ekonomiji. Zbog toga Marks napušta filozofski medij ‘čiste misli’ i ‘spušta’ se u polje realnih ekonomskih odnosa, shvatajući da se ono gradi na primarnom odnosu *rada i kapitala* (opredmećenog rada), koji presudno određuje celinu društvenih odnosa epoha. Tako Marks na tragu Hegela, ali i u radikalnoj kritičkoj distanci prema njemu gradi predmet svojih višegodišnjih istraživanja“ (Perović, 2017: 238).

²³ “Buržoaski odnosi proizvodnje i prometa, buržoaski odnosi svojine, moderno buržoasko društvo, koje je tako volšebnički izazvalo tako silna sredstva za proizvodnju i promet, liči na čarobnjaka koji više ne može da savlada podzemne sile koje je dozvao. Decenijama je istorija industrije i trgovine samo istorija pobune modernih proizvodnih snaga protiv modernih odnosa proizvodnje (...). Dovoljno je navesti trgovinske krize, koje svojim periodičnim ponavljanjem sve opasnije ugrožavaju opstanak čitavog buržoaskog društva. (...) Društvo se najednom nalazi bačeno natrag u stanje trenutnog varvarstva; (...) – Čime buržoazija savladuje krize? S jedne strane, prisilnim uništavanjem mase proizvodnih snaga; s druge strane, osvajanjem novih tržišta i temeljitijom eksploatacijom starih tržišta. Dakle čime? Time što priprema svestranije i silnije krize, a smanjuje sredstva za sprečavanje kriza (Marks i Engels, 1979: 17-19).“

ekonomske krize su pokazivale obeležja zakonomernosti, uz odgovarajuće krizne socijalne posledice. Revolucionarni talas koji je zahvatio veći deo Evrope 1848. godine bio je direktno podstaknut bankarskom krizom u Velikoj Britaniji 1947. godine. Deset godina kasnije, 1857. godine, svet je zahvatila prva globalna ekonomska kriza (Vin, 2017: 37-38). Ona se nakon bankarskog kraha u Njujorku proširila na veći deo Evrope. Marksova spoznaja da se društvo u kriznim vremenima cepa na dve suprotstavljene klase umnogome je bila uslovljena revolucionarnim događajima u Francuskoj 1848. godine. Ti su ga događaji naveli na nedvosmisleni zaključak da se u periodima krajnjeg zaoštavanja društvenih odnosa u uslovima ekonomske krize sve društvene klase koncentrišu u dva suprotstavljena klasna tabora.²⁴ Za Marksa, dakle, dihotomnost nije ni suština ni trajno obeležje klasne strukture kapitalističkog društva. U pitanju je apstraktni analitički model koji mu služi kako bi izrazio osnovni konflikt građanskog društva koji izrasta iz odnosa kapitala i rada, ali i kao sredstvo političke mobilizacije proletarijata u periodima ekonomskih kriza.²⁵

Generalno, najčešći prigovor Marksovoj teoriji, pa onda i njegovom shvatanju društvenih klasa, sadržan je u tvrdnji da je njegova radikalna kritika kapitalističkih odnosa zastarela. Marksovi kritičari (Dahrendorf, 1959: 36-70) smatraju da ona sadrži dobru analizu socijalnih uslova u 19. veku, ali da se ne može primeniti na savremeni kapitalizam. U ovom obliku kritike Marksove kritike političke ekonomije javljaju se krajem 19. i početkom 20. veka. Posebno se aktuelizuju u periodima stabilnosti ovog društveno-ekonomskog sistema. Veliki zamah ove kritike dobivaju krajem 19. veka, jer je to razdoblje koje karakteriše stabilizacija kapitalizma u razvijenim evropskim zemljama. Ona se odrazila i na poboljšanje materijalnih uslova života radničke klase.

²⁴ „Zahtevi pariskog proletarijata su utopističke koještarije kojima treba učiniti kraj. Na tu izjavu Ustavotvorne skupštine pariski proletarijat je odgovorio *junskim ustankom*, najgrandioznijim događajem u istoriji evropskih građanskih ratova. Buržoaska republika je pobedila. Na njenoj strani bili su finansijska aristokratija, industrijska buržoazija, srednji stalež, sitna buržoazija, vojska, lumpenproletarijat organizovan kao Mobilna garda, duhovne snage popovi i seosko stanovništvo. Na strani pariskog proletarijata nije bio niko no on sam. Preko 3000 ustanika pobijeno je posle pobeđe, 15 000 transportovano bez presude. Ovim porazom proletarijat stupa u *pozadinu* revolucionarne pozornice (Marx i Engels, 1975b: 96).“

²⁵ Upravo je to slučaj u Manifestu, kao najbitnijem Marksovom i Engelsovom političkom spisu, gde iznose stav koji mnoge Marksove kritičare učvršćuje u uverenju da je njegovom klasnom teorijom izražen klasni redukcionizam: „Ali naša epoha, epoha buržoazije, odlikuje se time što je uprostila klasne suprotnosti. Celo se društvo sve više cepa na dva velika neprijateljska tabora, na dve velike klase koje stoje neposredno jedna naspram druge - buržoaziju i proletarijat“ (Marks i Engels, 1979: 8).

Međutim, pri svakoj većoj ekonomskoj krizi interes za Marksovu kritiku kapitalističkog društveno-ekonomskog sistema reaktuelizuje se, upravo prema snazi s kojom u kriznim periodima postaje ogoljenom klasna podela u društvu. Koliko je Marksov metod izučavanja socioekonomskog sistema kapitalizma primenjiv na njegov savremeni oblik, biće demonstrirano u nastavku rada.

Kasniji razvoj „marksizma“²⁶ nije doneo nove ideje za klasnu teoriju, iako je ideja klasne borbe uključena u političke programe međunarodnog radničkog pokreta. Budući da je tako postulirana kao primarni delatni cilj konkretnog političkog pokreta, smatralo se izlišnim da se ona dalje teorijski utemeljuje. Istina, pitanje o društvenim klasama držano je otvorenim kod trojice najrespektabilnijih marksističkih teoretičara, naime kod V. I. Lenjina, Lukača i Markuzea. Lenjin je bio jedan od najistaknutijih teoretičara radničkog pokreta na početku 20. veka, ali i politički lider pokreta koji je izveo socijalnu revoluciju u Rusiji 1917. godine. U klasnoj teoriji „marksizma“ vredan je njegov pokušaj formulisanja sveobuhvatne definicije²⁷ društvenih klasa. Đerđ Lukač se bavio pitanjem klasne svesti²⁸ u svojoj knjizi *Povest i klasna svest* (Lukacs, 1977), jednim od najznačajnijih filozofskih dela u 20. veku. Herbert Markuze svoje uvide u promene u karakteru radničke klase u najrazvijenijim kapitalističkim društvima u drugoj polovini

²⁶ Pojam marksizma ovde se svesno stavlja pod navodnike. On nije homogena i jedinstvena teoriju. Još manje potiče od konsekventnog čitanja Marksa, a ponajmanje od razumevanja duha njegovog mišljenja. Marks je sam bio prinuđen na izjašnjenje da on prvi nije marksista. Na ovu neobičnu deklaraciju navelo ga je nezadovoljstvo mišljenjima grupe francuskih marksista. Iskrivljena interpretacija Marksovog dela počinje već sa Engelsom, a prati je vulgarizovano čitanje Marksovog dela kroz „marksizam-lenjinizam“ koji je postao dominantna struja u komunističkoj Internacionali nakon uspostavljanja revolucionarne vlasti u Sovjetskom Savezu. Za detaljniji uvid u protivrečnost i heterogeni karakter marksizma može se pogledati rad *Istorija recepcije Marksovog mišljenja I* (Perović, 2018a), ili predgovor Stipe Ćurkovića Hajnrihovom *Uvodu u Marxovu kritiku političke ekonomije* (Heinrich, 2015).

²⁷ „Klase se zovu velike grupe ljudi koje se razlikuju po svome mestu u istoriski određenom sistemu društvene proizvodnje, po svome odnosu (...) prema sredstvima za proizvodnju, po svojoj ulozi u društvenoj organizaciji rada i, prema tome, po načinu dobivanja i po veličini onog dela društvenog bogatstva kojim raspolažu. Klase su takve grupe ljudi od kojih jedna može da prisvaja rad druge zahvaljujući tome što imaju različita mesta u određenom sistemu društvene privrede“ (Lenjin, 1946: 14).

²⁸ Lukač svoje stanovište u *Povesti i klasnoj svesti* gradi na kategoriji totaliteta. Ona ja za njega jedina metodološka pozicija s koje je moguće spoznati sveukupnost društvene zbilje i tumačiti pojedinačne činjenice. Stanovište totaliteta u posmatranju stvarnosti moguće je samo ako je i sam subjekt totalitet. Ovaj subjekt u društvu je klasa proletarijata. Promena društvene zbilje od strane subjekta je moguća ukoliko on ima klasnu svest. Mogućnost klasne svesti otvara se samo na osnovi građanskog društva i kapitalističke ekonomije, jer se njima dovršava dugi istorijski proces „podruštvljenja društva“ (Perović, 2018a: 268-271).

20. veka iznosi u knjizi *Čovek jedne dimenzije* (Marcuse, 1989).²⁹ On je posebno problematizovao pitanje Marksovog viđenja proletarijata kao subjekta revolucije

2.2. Veberova koncepcija klasne strukture

Maks Veber svoju teoriju društvenog raslojavanja gradi prvenstveno u opreci prema Marksovoj klasnoj teoriji (Cvjetičanin, 1974: 47). Osnovna intencija ovog dela njegovog teorijskog rada sadržana je u pokušaju zasnivanja stava da koren društvenog raslojavanja nije u ekonomskoj sferi društva. Svoje teorijsko stanovište Veber naziva sociologijom razumevanja (*verstehende Soziologie*). Ona počiva na uverenju o beskonfliktnom karakteru svog misaonog predmeta, što je u potpunoj suprotnosti s Marksovim temeljnim stavom o antagonističkoj naravi građanskog društva čije je poreklo u sferi ekonomije. Marks predmetu svog istraživanja pristupa zahtevom za „kritikom svega postojećeg“. Za razliku od toga, Veber gradi metodološko stanovište vrednosne neutralnosti u proučavanju društvenih pojava i pledira za primenu metoda prirodnih nauka u proučavanju društva.³⁰

Po Veberovom shvatanju, materijalno bogatstvo, društveni ugled i društvena moć tri su osnovna kriterijuma prema kojima se društvo raslojava (Weber, 1969: 550). Ovi kriterijumi mogu, ali i ne moraju biti međusobno uslovljeni i povezani. Klase nastaju u ekonomskoj dimenziji društva. Klasa je svaka zajednica osoba koje zauzimaju isti klasni status. Veber prepoznaje različite tipove klasa. Neka klasa je *svojinska* kada je status njenih članova određen posedovanim vlasništvom; klasni položaj članova *sticajne klase* određuje mogućnost korišćenja usluga na tržištu; napokon, *društvenu klasu* određuje

²⁹ Markuze smatra da su tehnički napredak i ogromno povećanje ukupnog društvenog bogatstva u najrazvijenijim zemljama kapitalizma doveli do fenomena buržoaziranja radničke klase koja svoj interes više ne vidi u ukidanju postojećih društvenih odnosa.

³⁰ Koliko je Veberova metodološka pozicija vrednosne neutralnosti u proučavanju društvenih pojava, zapravo bila vrednosno i ideološki opredeljena najbolje svedoči trenutak u kome objavljuje svoje predavanje *Nauka kao poziv*. Ovaj kratki spis nastao prema predavanju iz 1917., u kojem Veber propagira potpunu vrednosnu neutralnost i apolitičnost univerziteta (posebno univerzitetskih profesora), objavljen je u jeku uzavrelih političkih prilika novonastale nemačke republike, neposredno nakon neuspelog pokušaja socijalne revolucije 1919. godine koju je predvodila komunistička „Spartakistička liga“ pod vođstvom Roze Luksemburg i Karla Libnekhta. Oni su u tim događajima ubijeni.

mnoštvo različitih klasnih statusa među kojima je moguća razmena pojedinaca na ličnim osnovama ili tokom generacija. Bližim uvidom u izloženu tipologiju da se zaključiti da percepcija društvenih klasa, etablirana u društvenim naukama tokom 18. i 19. veka, može biti prepoznata u Veberovom poimanju tzv. svojinskih klasa. Naime, u okviru svojinske klase on razlikuje *pozitivno privilegovane* svojinske klase koje žive od prihoda sa svojih poseda³¹, te *negativno privilegovane* koji su „a) sami predmet posedovanja, tj. oni nisu slobodni, b) oni su 'odbačeni', tj. 'proleter' u značenju koje je ovaj naziv imao u staro doba, c) oni su klase dužnika i d) siromašni“ (Weber, 1969: 550). Između ove dve klase stoje tzv. srednje klase.

Weber navodi i konkretne primere društvenih klasa: „a) 'radnička' klasa kao celina; (...) b) 'niže srednje' klase. c) 'inteligencija' bez svojine koja obezbeđuje dovoljno sredstava za život i osobe čiji društveni položaj prvenstveno zavisi od njihove stručne spreme, kao što su inženjeri, komercijalisti i drugi službenici i državni činovnici. (...) ; d) Klase koje zauzimaju privilegovan položaj preko vlasništva i obrazovanja“ (Weber, 1969: 551). Izvesno, Veber izlaže klasnu strukturu društva koja je gotovo identična onoj kod Marksa i njegovih prethodnika. Međutim, on ne koristi istu terminologiju. On tvrdi da društveno raslojavanje na materijalnoj osnovi koje tvori klasnu strukturu društva nije jedini ni najbitniji kriterij društvene slojevitosti. Zbog toga, Veber ne govori o društvenoj nejednakosti, nego o *društvenoj stratifikaciji*.

Drugi bitan element Veberovog poimanja društvene strukture je staleško raslojavanje koje se odvija u društvenoj sferi. Za ovaj tip društvenog raslojavanja, koji je utemeljen na *ugledu* kao raspodeli časti i prestiža, Veber upotrebljava pojam *društveni sloj* ili *stalež*. Može se reći da je stalež za Vebera kulturna kategorija, jer se utemeljuje na zajedničkim kulturnim obrascima poput načina života, procesa obrazovanja koji se može sastojati od empiričkog i racionalnog obučavanja i usvajanja odgovarajućih vidova življenja ili društvenog ugleda stečenog rođenjem ili zanimanjem (Weber, 1969: 552). Staleški položaj za Vebera može, ali ne mora biti povezan sa distribucijom materijalnog bogatstva. Istom staležu mogu pripadati pojedinci različitog materijalnog statusa. U tom smislu Veber vrlo smelo tvrdi da siromaštvo ne isključuje visoki društveni položaj. Kao

³¹ „Oni mogu poticati od: prava svojine nad ljudskim bićima, kao kod robovlasnika, zemlje, vlasništva nad rudnicima, nepokretnom opremom, (...). Najzad, oni mogu živeti i od dohotka ili obveznica“, (Weber, 1969 : 550).

primere za ovo stanovište navodi da klasni statusi oficira, činovnika ili studenta mogu biti različiti, a da njihov društveni položaj u staleškoj stratifikaciji ostane isti.

Naposletku, iz dimenzije društvene moći formiraju se političke partije čiji je isključivi imperativ ostvarivanje političke vlasti. Nije, međutim, društvena moć uvek isto što i vlast. Vlast je, pre svega, „institucionalizirani oblik društvene moći“ (Cvjetičanin, 1974: 50). Političke partije mogu biti izraz klasnih i staleških interesa, ali mogu i okupljati članove iz različitih klasa i staleža. One mogu biti prolazne i trajne.

Veberova koncepcija društvene stratifikacije usmerena je, dakle, na negiranje teze da osnovna napetost građanskog društva potiče iz ekonomske sfere, te da postoje drugi vidovi društvenog raslojavanja koji jednako kao i materijalni utiču na strukturu društva. Veber ovu nameru izvodi nedovoljno ubedljivo, jer mu argumentacija nije dovoljno osvedočena u konkretnom društvenom realitetu. Ipak, Veberova koncepcija društvene stratifikacije je izvršila izuzetno veliki uticaj na kasniji razvoj akademske sociologije, posebno na funkcionalistički pravac u sociologiji (T. Parsons, P. Sorokin, prema: Cvjetičanin, 1974: 60-64).³²

Pored Marksove i Veberove koncepcije društvenih klasa, iz kojih su se razvili suprotstavljeni teorijski pravci i škole, među sociološkim teorijama o klasama posebno se izdvajaju teorije koje klase posmatraju kao objektivne društvene grupe (J. Šumpeter, R. Darendorf, Ž. Gurvič), tradicionalna teorija elita (V. Pareto, G. Moska, Ž. Sorel, R. Mihels), savremena teorija elita (Dž. Burnam, K. Manhajm, R. Aron), te kritika teorije elita u delu Rajt Milsa (prema: Cvjetičanin, 1974). Ovde nije od interesa ulaženje u dublju analizu ovih teorijskih koncepcija.³³ Poslednjih decenija, posebno nakon političke propasti internacionalnog radničkog pokreta, sve češće se javljaju koncepcije koje osporavaju samo postojanje društvenih klasa (Nisbet, 1959; Clark and Lipset, 1991; Clark, Lipset and Rempel, 1993; Pakulski and Waters, 1996). Pored toga, pojavljuju se i neke koncepcije koje pokušavaju da kategorizuju klasnu strukturu savremenih

³² „Funkcionalizam isključuje unutarne faktore promjene i sukobe koji bi mijenjali sistem. Jedino su moguće promjene u okviru postojećeg sistema, ali ne i promjene samog sistema. Ljudi ne mijenjaju sistem, već se prilagođavaju postojećem sistemu, zbog njegovog efikasnog funkcioniranja. (...) *Društveni položaj* ili status je mjesto koje pojedinac ili grupe zauzimaju u sistemu raspodjele materijalnih dobara, društvene moći i društvenog ugleda. (...) To je osnovni element socijalnog sistema. (...) *Društvena uloga* je funkcija ili ponašanje koju pojedinci preuzimaju u društvenoj podjeli rada“ (Cvjetičanin, 1974 : 59-60).

³³ Detaljniji uvid u svaku od navedenih teorija može se pronaći u knjizi *Klase i klasna struktura savremenog društva* Veljka Cvjetičanina (Cvjetičanin, 1974).

razvijenih društava uzimajući u obzir i druge faktore sem ekonomskih. Jedno od takvih shvatanja je i latentna klasna analiza koja je za potrebe ovog rada značajna jer u klasnu šemu savremenog društva uvrštava i prekarijat.

2.3. Latentna klasna analiza

Vredan pažnje je pokušaj internacionalne grupe teoretičara (Savage et. al., 2013) da uspostave kategorije klasne strukture na temelju velikog istraživanja klasa u Velikoj Britaniji koje je sproveo tamošnji radio-televizijski javni servis BBC tokom 2011. godine. „Velika britanska anketa o klasama“ (*Great British Class Survey*) prvobitno je provedena putem interneta i na ovaj način je u njoj učešće uzelo 161.400 ispitanika (Savage et. al., 2013: 220). Međutim, uvidom u rezultate, istraživači su shvatili da internet anketa ne reprezentuje stvarnu sliku britanskog društva pošto je većina ispitanih pripadala dobro obrazovanim društvenim grupama. Drugim rečima, niži delovi klasne strukture britanskog društva (poglavito manuelni radnici) su bili nedovoljno reprezentovani anketom sprovedenom na ovaj način. Stoga su BBC-evi istraživači odlučili da sprovedu dodatnu anketu klasičnog tipa (licem u lice) kako bi se dobio što reprezentativniji uzorak klasne strukture Velike Britanije. Na ovaj način je istraživanjem obuhvaćeno dodatnih 1026 ispitanika.

Ono što istraživanje Sevidža i njegovih saradnika čini jedinstvenim jeste njihov pokušaj da tragom Burdijeovog razlikovanja tri vrste kapitala (ekonomskog, socijalnog i kulturnog) utvrde klasne kategorije britanskog društva.³⁴ Uvođenjem ovih kategorija u istraživanje reprezentovan je teorijski stav istraživača da je društvena klasa višedimenzijalni konstrukt, odnosno da nije puki ekonomski fenomen, već je određena i oblicima društvene reprodukcije i kulturnim razlikama (Savage et. al., 2013: 223). Uvodeći kategorije kulturnog i socijalnog kapitala u kategorizaciju klasne strukture britanskog društva, autori su pokušali da osavremene Nuffildsku klasnu šemu (Nuffield

³⁴ Pod ekonomskim kapitalom se podrazumevaju bogatstvo i zarada koje pojedinac ostvaruje; Socijalni kapital se odnosi na kontakte i veze pojedinca koji mu omogućuju da stvori mrežu društvenih kontakata i preko nje ostvari određeni društveni uticaj; Kulturni kapital obuhvata obrazovanje i znanja pojedinca i njegovu sposobnost da komunicira sa kulturnim dobrima. Premda Burdije smatra da se tri vrste kapitala u dobroj meri međusobno prepliću, stava je da je moguće povući razlike među ljudima koji poseduju različite količine ova tri kapitala (Savage et. al., 2013: 223).

class scheme) koja je usvojena kao nacionalni standard za klasnu kategorizaciju od strane britanske Službe za nacionalnu statistiku. Ona predstavlja adaptiranu verziju sedmočlane klasne šeme koju je sedamdesetih godina 20. veka razvio britanski sociolog Džon Goldtorp, pa se ova vrsta klasne kategorizacije naziva i Goldtorpova šema (Goldthorpe and Hope, 1974; Goldthorpe, Llewellyn and Payne, 1980).³⁵ Kako je Goldtorpova šema svrstavala pripadnike britanskog društva u klasne kategorije spram njihovog zanimanja i vrste radnog ugovora, Sevidž i saradnici su smatrali da ona redukuje kompleksnost klasne strukture, jer se njom ne iskazuje uloga kulturnih i socijalnih procesa u generisanju klasnih podela (Savage et. al., 2013: 220). Osim toga, za razliku od deduktivnog metoda na kojem počiva Goldtorpova šema, Sevidž i saradnici su svoje klasne kategorije uspostavili induktivnim metodom koju nazivaju *latentnom klasnom analizom* (Savage et. al., 2013: 229). Primenom ove metode na rezultate istraživanja, autori studije svrstavaju klase britanskog društva u sedam kategorija:

1. Elita
2. Etablirana srednja klasa
3. Tehnička srednja klasa
4. Novi dobrostojeći radnici
5. Tradicionalna radnička klasa
6. Klasa uslužnih radnika u nastajanju
7. Prekarijat³⁶

Prema navodima autora ove klasne šeme, prekarijat se nalazi na samom dnu po pitanju posedovanja sve tri vrste kapitala. Pripadnici ove klase su stacionirani u starim industrijskim centrima. U ovu kategoriju spada 15% stanovništva Velike Britanije. U pogledu zaposlenja prekarijatu pripadaju nezaposleni, vozači kombija, čistači, stolari, negovatelji, kasirke, pošтари i trgovci. Konceptiju ove kategorije stanovništva autori

³⁵ Nufildska klasna šema sadrži sedam kategorija: 1. Profesionalci višeg stepena, administratori, menadžeri i vlasnici; 2. Profesionalci nižeg stepena, administratori, menadžeri, nadzornici i tehničari višeg stepena; 3. Radnici belih okovratnika, radnici u administraciji, trgovci i rukovodioci u sektoru usluga; 4. Sitna buržoazija – sitni privatnici i samozaposlene zanatlije; 5. Radnička aristokratija – tehničari nižeg stepena; 6. Kvalifikovani manuelni radnici; 7. Nekvalifikovani radnici (Penn, 1981: 266). Potrebno je istaći da je Goldtorp menjao svoju klasnu šemu u kasnijim periodima (vidi Erikson and Goldthorpe, 1992).

³⁶ Prevod klasnih kategorija preuzet je od Morane Starčević (2014: 51).

poimaju na tragu shvatanja prekarijata u radu Gaja Stendinga. (Savage et. al., 2013: 230-243).

Ovoj klasnoj kategorizaciji moguće je uputiti nekoliko prigovora, posebno na temelju onoga što autori ističu kao faktor razlike njihove klasne analize u odnosu na sve pređašnje. Ovde se misli na pitanje merljivosti kulturnog i socijalnog kapitala ispitanika. Da li je uopšte moguće egzaktno izmeriti ove apstraktne kategorije? Ekonomski kapital je lako merljiva kategorija. Autori ovog istraživanja su to činili istraživanjem prihoda ispitanika, ali i istraživanjem njihove životne ušteđevine i posedovanja nekretnina (Savage et. al., 2013: 224). Ovoj se metodi nema šta prigovoriti. Prihodi i vlasništvo pojedinaca su podložni egzaktnom merenju. Što se tiče merenja kulturnog kapitala, autori istraživanja su to činili postavljajući ispitanicima pitanja o njihovom provođenju slobodnog vremena, muzičkom ukusu, upotrebi medija i prehrambenim sklonostima.³⁷ Merenje socijalnog kapitala se vršilo tako što su ispitanicima postavljana pitanja o tome da li poznaju nekog u 37 raznih zanimanja.³⁸ Pitanje merenja ove dve vrste kapitala je problematično samo po sebi. U pitanju su apstraktne kategorije. Merenje ove dve vrste kapitala se može izvršiti samo subjektivnom procenom onog koji ih meri. Nije ih moguće izmeriti egzaktno. Stoga one prvenstveno služe kao instrument u građenju stanovišta po kom klasna struktura društva nije presudno određena odnosima u ekonomiji³⁹.

3. Stendingovo shvatanje prekarijata kao nove opasne klase

U teorijskim opservacijama prekarijata nezaobilazna su razmatranja britanskog ekonomiste Gaja Stendinga (rođ. 1948-). Njegovi su uvidi sistematizovani, pre svega, u

³⁷ U merenju ove vrste kapitala autori su sledili model koji je uspostavljen u istraživanju *Kulturni kapital i socijalna isključenost* (Benet et. al., 2008) koju smatraju najdetaljnijim istraživanjem kulturnog kapitala sprovedenog u Velikoj Britaniji (Savage et. al., 2013: 224).

³⁸ Pitanja o socijalnom kapitalu su sledila poziciju „generatora položaja“ koju je razvio američki sociolog Nan Lin (2001) kako bi izmerio raspon društvenih veza ljudi (Savage et. al., 2013: 224).

³⁹ Burdijeov osnovni prigovor Marksovoj teoriji sadržan je u stavu da klasnu strukturu osim ekonomskih, određuju i kulturni, socijalni i drugi činioci. Stoga Burdije uvodi kategorije kulturnog i socijalnog kapitala. Ovom stavu je moguće uputiti logičan prigovor: ukoliko ekonomija nije primarni uzrok društvenog raslojavanja i podele društva na klase u kapitalizmu, zašto sam Burdije koristi par excellence ekonomski pojam – kapital – kako bi označio tobožnju kulturnu i socijalnu imovinu pojedinaca?

knjizi *Prekarijat: nova opasna klasa* (Standing, 2011). Kao dugogodišnji istraživač i funkcioner Međunarodne organizacije rada (MOR), profesor ekonomije te promoter osnovnog zagarantovanog prihoda (*universal basic income*), Standing je jedan od najzaslužnijih za popularizaciju pojma prekarijata. Njegova angažman je dobrim delom podstaknut Svetskom ekonomskom krizom iz 2008. godine. Jedna od njenih bitnih posledica je društvena nestabilnost, koja je uslovlila konačni obračun sa socijalnim sistemima evropskih država putem mera štednje, nametnutim od strane međunarodnih finansijskih institucija, pre svega MMF-a i Svetske banke. Kriza je ogolila do tada dobro amortizovane protivrečnosti savremenog kapitalizma i ponovo uslovlila pojavu nesigurnosti kao dominantne odlike sfere rada. Standing se svojom koncepcijom prekarijata kao socijalnog fenomena pojavio na području na kom još uvek nisu postojale dublje teorijske refleksije u vremenu u kome prekarni oblici rada postaju nova (stara) normalnost kapitalističke produkcije. Danas je zbog ove okolnosti Standingovo stanovište nezaobilazno u razmatranjima prekarnog rada i prekarijata. Međutim, Standingova analiza prekarijata sadrži vrlo problematične zaključke. Prvenstveno se ovde misli na njegovo uverenje da je prekarijat posebna klasa koja je različita od svih do sada poznatih klasnih entiteta u klasnoj strukturi građanskog društva. Isto tako, sporno je njegovo shvatanje da je prekarni rad nov društveni fenomen koji se javlja u procesu globalizacije čiji početak Standing locira u 1975. godinu.⁴⁰ Od značaja je da se najpre razmotre njegovi osnovni pogledi na probleme prekarnog rada i prekarijata.

Na osnovu tvrdnje da klase ne nestaju, već da se klasna struktura savremenog društva usložnjava, Standing razlikuje dva načina na osnovu kojih se može definisati prekarijat (Standing, 2011: 7). Jedan je da se prekarijat shvati kao karakteristična, zasebna socioekonomska grupa. Drugi je da se prekarijat posmatra kao klasa u nastajanju. Upotrebu pojma prekarijata Standinga zasniva na uverenju da su pojmovi radničke klase, radnika ili proletarijata prevaziđeni, odnosno da predstavljaju relikv prošlosti, zbog čega je potrebno iskovati novu terminologiju koja bi reflektovala nove klasne odnose. Stoga je njegov stav da je za označavanje jedne karakteristične društvene grupe nastale u specifičnim socioekonomskim uslovima prikladnije upotrebljavati

⁴⁰ Sporno je i samo shvatanje da je globalizacija fenomen koji je započeo 70-ih godina prošlog stoleća. Standing pojam globalizacije najčešće upotrebljava kao sinonim pojmu neoliberalizma, što nije adekvatno.

pojam prekarijata koji predstavlja kombinaciju engleskih reči *precarious* (nesigurno, neizvesno) i *proletariat*. Istina, Standing nije autor pojma prekarijata,⁴¹ ali je njegov uticaj presudan za širu upotrebu ovog pojma u savremenim raspravama o radu.

Pod očevidnim uticajem Goldtorpove sheme klasne strukture, Standing izlaže vlastitu sedmočlanu klasnu shemu (Standing, 2011: 7-8, Flemming, 2014: 79). Uveren je da ona odgovara savremenim socioekonomskim odnosima. U hijerarhijski uređenoj shemi na vrhu identifikuje *elitu*. Ona je sastavljena od „malog broja apsurdno bogatih ljudi“ koji su sposobni da utiču na političke odluke širom sveta. Ispod elite u ovoj klasnoj shemi nalazi se *salarijat* (*salary* – zarada, plata), koncentrisan u velikim korporacijama, javnoj administraciji i vladinim agencijama. Odlikuje ga stabilno zaposlenje, ambicija da se postane delom elite i razne povlastice koje država često subvencioniš. Odmah ispod salarijata Standing smešta klasu koju naziva *proficians*.⁴² Čine je profesionalci u raznim sferama rada koji uglavnom nastupaju kao nezavisni ugovarači (*independent contractors*). Standing ovu socijalnu grupaciju vidi kao nekakve radne nomade koji nisu vezani za stalno i sigurno zaposlenje. Na hijerarhijskoj lestvici Standingove klasne sheme sledeća je *stara radnička klasa*. Ona se sastoji od konstantno opadajuće manuelne radne snage. Država blagostanja dobrim je delom formirana prema potrebama ove klase, ali su se bataljoni industrijskih radnika u međuvremenu bitno smanjili i izgubili osećaj socijalne solidarnosti. Ispod radničke klase Standing smešta *prekarijat* kao stalno rastuću klasu neformalnih, prekarnih radnika. Konačno, na samom dnu ove klasne sheme Standing smešta *nezaposlene*. Oni uglavnom preživljavaju od socijalne pomoći. Uz njih u ovu kategoriju spadaju i *odvojeni* ili *nezavisni* (the detached). Reč je o modernom lumpenproletarijatu, beskućnicima i svima onima koji žive na samom rubu egzistencije.

Po Standingu, prekarijat ima sve karakteristike klase. Ljudi koji sačinjavaju ovu klasu – za razliku od salarijata – imaju „minimalni odnos poverenja s kapitalom i državom“. S druge strane, Standing je uveren da se prekarijat razlikuje od proletarijata činjenicom da potonji uživa sigurnost stalnog zaposlenja u zamenu za lojalnost sistemu,

⁴¹ Prema Fotiju, pojam prekarijata se u engleskom jeziku javlja 2004. godine zahvaljujući pokretu Euro May Day (Foti, 2017: 9).

⁴² Ovaj pojam je gotovo neprevodiv. I kod samog Standinga predstavlja kombinaciju reči *professionals* (profesionalci) i *technicians* (tehničari). Možemo reći da bi ovaj pojam mogao odgovarati pojmu tehničke inteligencije ili specijalizovanih stručnjaka u raznim sferama rada.

što tvori neku vrstu društvenog ugovora „države blagostanja“ (Standing, 2011: 8). Može se iz toga zaključiti, da je za Stendinga forma zaposlenja određene socijalne grupe, a ne njen odnos prema sredstvima za proizvodnju (kapitalu), kriterijum koji određuje klasu. Međutim, takvom zaključku direktno protivreči uvid samog Stendinga o klasi profesionalaca (proficians) koju takođe odlikuju nestandardni oblici radnog angažovanja. Prema tome, potpuno je nejasno na osnovu kog kriterijuma Stending uobličuje predočenu klasnu strukturu.

Prema njegovom mišljenju, prekarijat je određen nedostatkom sedam oblika⁴³ radne sigurnosti na kojima se temeljio socijaldemokratski, laburistički projekat „industrijskog državljanstva“ za radničku klasu, koji je izgrađivan nakon Drugog svetskog rata pod okriljem države blagostanja. Prekarijat od ostalih društvenih klasa odvaja radna nesigurnost, nesiguran prihod i odsustvo radnog identiteta (Standing, 2011: 12). Pripadnici prekarijata se ne osećaju delom solidarne radne zajednice. Oni su bitno izolovani, atomizovani. Delanje i stavovi proistekli iz prekarnosti su usmereni prema oportunistizmu. Mogućnost planiranja budućnosti u uslovima prekarnog rada je bitno onemogućena.

Stending smatra da je prekarijat krajnje heterogena društvena grupa (Standing, 2011: 13-14). Pripadnike ove grupe povezuje spoznaja da je njihov rad instrumentalan (kako bi preživeli), oportunistički (ne biraju vrstu posla) i prekaran (nesiguran). U opisivanju prekarijata Stending osobito insistira na razlici između *stanovnika* (denizen) i *građanina* (citizen). Za razliku od građana, koji uživaju celi spektar modernih prava⁴⁴ na kojima počiva građansko društvo, ta prava su za stanovnike u bitnome ograničena. Većina stanovnika pripada migrantskoj populaciji. Kada govori o oblicima prekarnog

⁴³ Sedam oblika radne sigurnosti za Stendinga su (Standing, 2011: 10): *sigurnost tržišta rada* (posvećenost političke vlasti punom zaposlenju u društvu), *sigurnost zaposlenja* (zaštićenost od proizvoljnog otpuštanja, regulacija zapošljavanja), *sigurnost posla* (mogućnost da se zadrži posao uz priliku za napredovanje u pogledu statusa i dohotka), *sigurnost rada* (sistem zaštite na radu i onemogućavanje prekovremenog rada), *sigurnost reprodukcije veština* (prilika za sticanje veština i njihovu upotrebu), *sigurnost dohotka* (stabilan i adekvatan prihod, utvrđena minimalna plata, progresivno oporezivanje kojim se smanjuje društvena nejednakost) i *sigurnost predstavljanja* (posedovanje kolektivnog glasa na tržištu rada kroz nezavisne sindikate sa pravom na štrajk).

⁴⁴ Pod njima Stending podrazumeva *građanska* (jednakost pred zakonom), *kulturna* (jednak pristup kulturnim sadržajima i mogućnost da ih se kreira), *socijalna* (jednak pristup sistemu socijalne zaštite, uključujući penzije i zdravstvenu zaštitu), *ekonomska* (jednako pravo na aktivnost koja omogućuje zaradu) i *politička* (pravo da bira i bude biran u političkom životu) prava. Prema njemu raste broj ljudi kojima nedostaju bar neka od pomenutih prava, što ih pre svrstava u stanovnike nego u građane (Standing, 2011: 14).

rada, Standing ističe da je obavljanje privremenih poslova jedno od suštinskih određenja prekarijata (Standing, 2011: 15). *Privremeni poslovi* su u konstantnom porastu u uslovima „fleksibilnog“ tržišta rada.⁴⁵ Sledeći oblik prekarnog rada koji određuje pripadnost prekarijatu je *delimično (part-time) zaposlenje*.⁴⁶ Standing širenje delimičnog zapošljavanja pripisuje transformaciji industrijskih društava u tzv. tercijarne ekonomije orijentisane na sektor uslužnih delatnosti. Prekarijatu pripada i rastuća armija zaposlenih u kol centrima.⁴⁷ Ovo zanimanje je za Standinga zlokobni pokazatelj globalizacije i otuđenog rada. *Stožiranje* je takođe karakterističan oblik prekarnog rada koji je u stalnom porastu u potonjim decenijama. Stažisti su obično nedavno diplomirani studenti koji određeno vreme obavljaju sitne kancelarijske poslove u zamenu za vrlo malu ili nikakvu platu. Stažiranje Standing smatra savremenim načinom uvođenja omladine u prekarnu egzistenciju.

Standing insistira (Standing, 2011: 15-16) na razlici između prekarijata i nezavisnih ugovarača ili samozaposlenih (radnika za sopstveni račun), zbog toga što mnogi nezavisni ugovarači imaju izgrađen profesionalni identitet i izvesnu sigurnost. Kao primer navodi stomatologe ili računovođe koji su nezavisni ugovarači ili samozaposleni. Ovo pitanje predstavlja predmet sporenja istraživača savremenih oblika prekarnog rada, a u daljem toku rada će biti posebno obrađeno.

Jedan od osnovnih uzroka zbog kojih prekarijat još uvek ne uspeva da izgradi klasnu svest (da postane klasa za sebe) Standing pronalazi u tehnologiji (Standing, 2011: 18-19). Negativan uticaj moderne tehnologije na način i sposobnost mišljenja značajno onemogućava izgradnju samosvesti. Brzina protoka informacija, omogućena pojavom interneta, ne trpi dublje misaone refleksije. Ona ljude usmerava prema brzom donošenju kratkoročnih odluka koje se ne stižu promisliti. Ovakav „misaoni tempo“ je vrlo sličan prekarnoj egzistenciji u kojoj su ljudi, zbog radne nesigurnosti, prisiljeni da razmišljaju kratkoročno, jer su im slabi izgledi za ostvarenje profesionalne karijere i napredovanje u radu. Svojim audio-vizuelnim podražajima moderna tehnologija u

⁴⁵ Standing tvrdi da statistika u većini razvijenih zemalja pokazuje da su privremeni poslovi u stalnom porastu u poslednje tri decenije. On ovu tvrdnju ne potkrepljuje konkretnom statistikom, a ova metodološka slabost je prisutna u čitavom Standingovom radu.

⁴⁶ Delimičnim zaposlenjem se smatra svako zaposlenje u kom se radi manje od 30 sati nedeljno.

⁴⁷ Kol centar (*call center*) je centralizovano odeljenje telefonskih operatera koji se obraćaju trenutnim ili potencijalnim mušterijama.

znatnoj meri onemogućava razvijanje sposobnosti dublje misaone koncentracije. Standing posebno apostrofira *multitasking* – istovremeno obavljanje više različitih poslova koje postaje uobičajeno u digitalnom, kompjuterskom okruženju – koji je uprkos višku uložene energije manje produktivan način obavljanja posla od koncentrisanja na jedan konkretan radni zadatak. Multitaskeri su, prema njegovom mišljenju, primarni kandidati za prekarijat zbog toga što imaju problem sa koncentracijom i manju sposobnost da potisnu informacije koje ih ometaju u radu.

3.1. Uzroci rasta prekarijata

Pokušavajući da odgovori na pitanje zbog čega danas prekarijat raste, Standing uzroke nalazi u tzv. eri globalizacije (1975-2008). Pod njom podrazumeva vlast finansijskog sektora kapitala i neoliberalne ekonomije koji kao osnovne principe ekonomskih odnosa uspostavljaju nekontrolisanu tržišnu utakmicu i neograničenu individualnost. Rast prekarijata je direktna posledica zakonske regulative i politika usvojenih u ovom periodu. Ključni aspekt globalizacije za Standinga je sadržan u fenomenu sveopšte *komodifikacije* života. Pod ovim podrazumeva robni odnos kao određujući princip socioekonomskog života. Po rečima samog Standinga, to je „tretiranje svega kao robe“ (Standing, 2011: 26). Komodifikacija prožima sve aspekte života. Iako se neoliberalna ideologija temelji na tezi o slobodnom tržištu i zahtevu za potpunim ukidanjem uticaja države u sferi ekonomije, upravo je instrumentima državnog aparata uspostavljan zakonski okvir koji je omogućio neograničenu komodifikaciju života. Nasuprot uvreženom shvatanju da je na delu proces deregulacije ekonomije, radi se zapravo o procesu reregulacije (Standing, 2011: 26) u kome su principi tržišne utakmice striktnije definisani nego ikada ranije u istoriji. Paralelno sa ovim procesom, događa se napad na sve prethodno uspostavljene kolektivne institucije koje su sprovodile politike socijalne zaštite, sindikate i ostale organizacije radnog udruživanja, obrazovni sistem kao sredstvo emancipacije itd. Tako se otvara neograničena mogućnost realizacije privatnih interesa vlasnika kapitala. Ako se ima u vidu i integracija najmnogoljudnijih zemalja sveta (Kine, Indije i Rusije) u svetsko

tržište u prethodnih nekoliko decenija, jasno se ukazuju ključni uzroci rasta prekarnog rada u savremenom kapitalizmu.

U sferi proizvodnih odnosa navedeni procesi se po Stendingovom uvidu ostvaruju putem *rekomodifikacije rada* (Standing, 2011: 31). Njom se otvara mogućnost stalne fleksibilizacije produkcije koja se ogleda u raznim oblicima prekarnoga rada. Intencija fleksibilizacije rada sadržana je prvenstveno u okolnosti da stalno i stabilno zaposlenje pojedincima pruža znatno veće mogućnosti organizovanja i uspostavljanja kolektivnih zahteva prema vlasnicima kapitala. Podstaknuti direktivama globalnih institucija finansijskog kapitala poput MMF-a i Svetske banke, nosioci političke vlasti širom planete su se naprosto utrkiivali u uspostavljanju legislative koja omogućuje prekarizaciju rada i znatno otežava stabilno zaposlenje. Ovom procesu znatno je pogodovala činjenica da su tržišta rada najrazvijenijih zemalja koja su nekada nalazila uporište u tradicionalnoj industriji u ovom periodu potpuno preorijentisana na tercijarne delatnosti⁴⁸, odnosno uslužnu ekonomiju. Stending smatra da tamo gde je uslužna delatnost dominantna, rad ima tendenciju da bude projektno orijentisan, a ne kontinuiran (Standing, 2011: 32). Privremeno zaposlenje u tercijernim delatnostima dvostruko pogoduje poslodavcima: ono omogućuje intenzivniji rad u ograničenom vremenskom periodu, ali i laku kontrolu zaposlenih strahom od gubitka posla. To često dovodi do pojave manje plaćenog prekovremenog rada i ograničavanja niza drugih radnih prava sa svrhom maksimalizacije profita. Tipični primer ovako organizovanog fleksibilnog rada je najveći svetski trgovinski lanac „Volmart“ (*Walmart*). Privremeni rad je suština ovako organizovanih giganata u uslužnoj delatnosti. Svetska ekonomska kriza 2008. samo je dodatno zaoštrila ovaj proces. Pod izgovorom štednje u kriznim vremenima nastavljena je prekarizacija rada, ali i radikalno demontiranje javnih sektora država putem smanjenja broja zaposlenih i privatizacijom javnih usluga (od komunalnih delatnosti, preko zdravstva, do obrazovanja). Sa smanjivanjem uticaja sindikata i radničkog organizovanja kolektivni ugovori o radu, koji su bili uobičajena pojava u Evropi, postaju prošlost. Sve je prisutnija tendencija potpisivanja individualnih ugovora koja dodatno doprinosi atomizaciji prekarnih radnika i fleksibilizaciji rada. Prema

⁴⁸ Tercijarni sektor ekonomije obuhvata neproizvodne delatnosti poput trgovine, saobraćaja, bankarstva, turizma, ugostiteljstva itd.

Stendingovom uvidu, ovaj trend je deo šire tendencije *tercijarizacije rada* (Standing, 2011: 37-38) koja označava dominaciju uslužne delatnosti na tržištu rada.

Uz prekarizaciju rada, demontiranje državnog javnog sektora je deo šire neoliberalne doktrine. Sve do krize 2008. javni sektor je predstavljao neku vrstu oaze stabilnog rada s visokim radnim standardima i svim beneficijama koje proističu iz stalnog zaposlenja. Ovaj sektor je u Stendingovoj klasnoj koncepciji bio jedno od uporišta tzv. salarijata (Standing, 2011: 39). Globalna ekonomska kriza i mere štednje međunarodnih institucija finansijskog kapitala bile su povod da se javni sektor komercijalizuje, privatizuje i da se poslovi kratkoročno daju spoljnim saradnicima (tzv. *outsourcing*). Pod izgovorom da vlade troše prevelika sredstva, kapital je nametao smanjivanje državnih budžeta. To se najpre odrazilo na javni sektor u kome rad postaje sve fleksibilniji i nesigurniji. Kako Stending ističe, ovaj proces je pod pritiskom „neoliberalnih zelota“ najdalje otišao u Sjedinjenim Državama (Standing, 2011: 51).⁴⁹ Mere štednje provođene fiskalnim disciplinovanjem gurale su čitave gradove, pa i države (poput Grčke) u bankrotstvo što je prouzrokovalo radikalnu prekarizaciju rada u javnom sektoru. Sve ovo vodi bizarnoj tendenciji da se usluge koje je nekada obezbeđivao javni sektor sve više prebacuju na civilno društvo, odnosno nevladine organizacije (NVO) koje sve više poprimaju one funkcije koje su nekad bile pod ingerencijama države.

Još jedan aspekt prekarizacije rada sadržan je u državnim subvencijama koje bi trebalo da amortizuju posledice nezaposlenosti u uslovima ekonomske krize. Subvencionisanje je pogodovalo krupnom kapitalu koji je koristio javna sredstva za pokretanje proizvodnje u matičnim zemljama⁵⁰, a državnim subvencijama je kreiran veliki broj privremenih i kratkoročnih poslova. Pojava ovog tipa zaposlenja ne samo da nije amortizovala nezaposlenost, nego je izvršila pritisak na stalno zaposlenu radnu snagu koja je postala suvišna. Tako su se prethodno zaposleni koji su zamenjeni

⁴⁹ Ovde možemo dodati da je u SAD-u sveprisutni trend komercijalizacije i privatizacije i onih ključnih delova tamošnje države i ekonomije kakvi su vojska i zatvorski sistem. U ovim delovima javnog sektora danas je uobičajeno angažovanje privatnih izvođača. Najdrastičniji je primer privatne kompanije „Blekvoter“ (*Blackwater*), koja je angažovana na poslovima opskrbljivanja američke vojske, ali i u ratnim dejstvima na terenu u ratovima koje je ova zemlja vodila u nedavnoj prošlosti (Irak, Avganistan).

⁵⁰ Kako je industrijska proizvodnja iz najrazvijenijih kapitalističkih zemalja već decenijama prebacivana u manje razvijene zemlje sveta usled niže cene rada, državne subvencije krupnim industrijskim kompanijama služe kako bi se nadoknadili gubici profita koji nastaju usled ponovnog pokretanja proizvodnje u matičnim zemljama u kojima je cena rada i životni standard znatno viši. Ovim država zapravo nadoknađuje gubitak profita koje privatne kompanije ostvaruju ukoliko se odluče da proizvodnju pokrenu u matičnim zemljama.

subvencionisanim radnicima na privremenim poslovima sada takođe našli u redovima prekarijata.

3.2. Demografija prekarijata

Stendingovo je mišljenje da u demografskom pogledu prekarizacija obuhvata sve kategorije stanovništva (Standing, 2011: 59). Ovde posebno ističe globalni trend feminizacije rada. Pod njim podrazumeva činjenicu da se uvećava ukupni obim ženske radne snage, ali i da značajan broj fleksibilnih poslova uobičajeno obavljaju žene.⁵¹ Ova tendencija je posebno došla do izražaja u preorijentaciji tržišta rada na uslužne delatnosti. Stending tvrdi da 80% radne snage uposlene na delimičnim (part-time) poslovima u Nemačkoj i Francuskoj čine žene. One zarađuju za četvrtinu manje od muškaraca (Standing, 2011: 62).

Omladinska populacija danas nesumnjivo predstavlja jezgro prekarijata. Stending navodi da u Francuskoj 75% mladih svoju radnu karijeru počinje na prekarnim poslovima. Na osnovu toga on zaključuje da samo najobrazovaniji deo ove populacije može očekivati stalno zaposlenje u budućnosti (Standing, 2011: 65). Sveopšta komodifikacija drastično se odražava i na obrazovanje. Ulaganje u obrazovanje više nije zalag sigurne budućnosti i profesionalne karijere.⁵² Pod diktatom neoliberalizma države transformišu svoje obrazovne sisteme striktno prema potrebama tržišta. Za Stendinga je ovo jedan od najnegativnijih aspekata globalizacije, jer ona danas guši obrazovni sistem. Ne podstiče kritičko mišljenje, nego se konfrontira većini dostignuća koja su ostvarena u emancipatorskom pokretu prosvetiteljstva. Nivo opšteg obrazovanja u najrazvijenijim zemljama kapitalizma je po Stendingovom mišljenju u drastičnom padu. To je posledica svojevrsnog „zaglupljivanja“ obrazovnog procesa. Njen krajnji oblik je infantilizacija uma (Standing, 2011: 72). Globalizacija se odražava i na obrazovne sisteme koji postaju delom tržišne utakmice. Pod njenim diktatom, škole i univerziteti ocenjuju se i rangiraju prema tržišno orijentisanim kriterijumima. Troškovi kvalitetnog obrazovanja sve više

⁵¹ Stending navodi da se žene danas nalaze pod pritiskom „trostrukog tereta“ što podrazumeva da se od njih očekuje da rade većinu kućnih poslova, tj. da na sebe preuzmu brigu o porodici, da obavljaju posao van kuće za koji dobijaju platu, te da brinu o starijoj rodbini (Standing, 2011: 61).

⁵² Stending tvrdi da 40% studenata u Španiji nakon diplomiranja završi na obavljanju poslova za koje nije potrebno njihovo obrazovanje (Standing, 2011: 67).

rastu. Idejno je ovaj proces pripremljen tzv. teorijom humanog kapitala⁵³ čiji je jedan od začetnika Geri Beker (Becker), ekonomista i sociolog koji je pripadao Čikaškoj školi ekonomije koja je najviše uradila za utemeljenje neoliberalizma (Altvater, 1983: 126). Usled rezanja javnih izdataka za obrazovni sistem ti troškovi se u velikoj meri ili u potpunosti svaljuju na učenike i njihove roditelje.⁵⁴ Standingov je zaključak nedvosmislen: komodifikovani obrazovni sistem služi kako bi omladinu uveo u fleksibilni sistem rada zasnovan na privilegovanoj eliti, maloj tehničkoj radničkoj klasi i rastućem prekarijatu (Standing, 2011: 72). Uobičajeni način na koji danas omladinska populacija, osobito njen visoko obrazovani deo, stupa u polje prekarnih radnih odnosa je stažiranje (internship). Ono predstavlja jednu vrstu privremenog rada koja se nameće kao obaveza za sticanje radnog iskustva, naročito svršenim studentima. No, za razliku od nekadašnjeg probnog rada ili rada na određeno koji je po okončanju uobičajeno garantovao stalno zaposlenje, obavljeno stažiranje uglavnom ne garantuje zaposlenje. Rad je tokom ovog procesa vrlo slabo plaćen ili potpuno volonterski. Stažiranje tako postaje izvor jeftinog ili čak besplatnog rada za poslodavce kojima je u interesu da održavaju ovakav izvor radne snage.

Prekarizacijom rada sve je više obuhvaćena i starija populacija. Mere štednje nakon krize 2008. godine su se u velikom broju zemalja drastično odrazile na penzione sisteme.⁵⁵ Treba znati da su penzije novi element socijalne zaštite. Pojavljuju se uglavnom između dva svetska rata ili nakon Drugog svetskog rata u socijalističkim državama ili tzv. državama blagostanja. Napad na ovaj segment socijalne politike takođe

⁵³ „Troškovi za obrazovanje shvataju se kao investicije u ljude. Ovako se akumulira ljudski kapital koji odbacuje kamate u vidu prihoda za održavanje troškova života. Što veće obrazovanje akumulira u sebi neki čovek, to je veći njegov humanizovani kapital, a to su veći i prihodi koji su mu potrebni za održavanje života, kako to smatra ova teza. S ovom pojednostavljenom idejom uvodi se privatizovanje i deetatizovanje obrazovnog sistema kao politički zahtev” (Altvater, 1983: 126-127).

⁵⁴ U SAD je tako uspostavljen vrlo surov sistem finansiranja univerzitetskog obrazovanja. Troškovi visokog obrazovanja su u periodu od 1970. do 2010. uvećani su između 13 i 24 puta, dok je zarada prosečnog domaćinstva uvećana 6,5 puta (Standing, 2011: 70). Skupi troškovi u potpunosti padaju na studente, koji u velikoj većini moraju uzimati kredite za obrazovanje. Uzimajući kredite kako bi sebi omogućio univerzitetsko obrazovanje, student već na početku školovanja stupa u dužnički odnos prema bankama. Troškovi kredita za obrazovanje do kraja školovanja narastaju do nivoa da su potrebne godine (ponekad i čitav život) da se vrate bankama. Tako omladinska populacija sa univerzitetskim obrazovanjem još na samom početku visokog obrazovnog procesa stupa u odnos zavisnosti prema finansijskim institucijama.

⁵⁵ U velikom broju zemalja su u sklopu programa „fiskalne konsolidacije“ smanjivane plate i penzije po direktivi svetskih finansijskih institucija. U sklopu mera štednje penzije i plate u javnom sektoru su odlukom Vlade Srbije 2014. godine smanjene za 10%.

treba posmatrati u okviru šireg neoliberalnog projekta. Starosni uslov za odlazak u penziju se sve više podiže, s tendencijom da se pomeri do 70. godine života. Izgovor za ovo često se izvodi iz činjenice da je danas u najrazvijenijim zemljama duži prosečni starosni vek nego ikada pre u istoriji. Zapravo, pravi razlog ovakve politike je u tome što najrazvijenije zemlje kapitalizma beleže kontinuirano negativan prirodni priraštaj koji rezultira sve starijom ukupnom populacijom.⁵⁶ Prekarni radni odnosi, na koji je prisiljen sve veći deo stanovništva, u kombinaciji s rezanjem penzionih sistema dovodi do toga da je potomstvo sve nesposobnije da se brine o starima. Prema Stendingu, na taj način i starija populacija sve više i masovnije postaje delom prekarijata. Ova kategorija stanovništva takođe predstavlja jeftinu i lako zamenjivu radnu snagu, što je čini vrlo poželjnom za poslodavca.

Migranti su posebna kategorija u Stendingovoj analizi prekarijata (Standing, 2011: 90). Oni čine veliki deo ove klase. Prema podacima Međunarodne organizacije za migrante, u 2010. godini je bilo oko 214 miliona internacionalnih migranata, što čini oko 3% svetske populacije. Ova brojka verovatno nije konačna, ako se uzmu u obzir nedokumentovani migranti (Standing, 2011: 101).⁵⁷ Primarne destinacije migranata su najrazvijenije zemlje sveta poput Sjedinjenih Država, Velike Britanije, Francuske i Nemačke. Međutim, Stending tvrdi da migracije ne teku samo iz siromašnih u bogate zemlje. Prema njegovoj gruboj proceni, oko trećina migranata se kreće iz siromašnih u bogate zemlje, trećina odlazi iz jedne razvijene zemlje u drugu, dok se trećina migracija odvija iz jedne nerazvijene zemlje u drugu (Standing, 2011: 91). Današnje migracije po Stendingu imaju 7 bitnih obeležja (Standing, 2011: 91-93) koje podstiču rast svetskog prekarijata: 1. Pravi obim migracija je veoma teško utvrditi zbog toga što je veliki udeo migranata nedokumentovan (bez papira). Ova kategorija migrantskog stanovništva predstavlja jeftinu i lako zamenljivu radnu snagu. Stoga oni čine rezervnu armiju rada; 2. Za razliku od poslednjeg velikog talasa migracija s početka 20. veka kada je najveći deo migranata ostajao na mestu na koje se doselio, aktuelne migracije odlikuje

⁵⁶ Stending ovo pokrepljuje procenama koje govore da će se udeo stare populacije u ukupnoj populaciji na globalnom nivou u periodu od 2010. do 2040. godine duplo povećati i da će dostići 14%. U samoj Zapadnoj Evropi će u ovom periodu doći do uvećanja stare populacije sa 18% na preko 28%, ukoliko ne dođe do ozbiljnog priliva migrantskog stanovništva (Standing, 2011: 80).

⁵⁷ Ovde moramo dodati da Stending pišući svoju knjigu još uvek nije mogao imati u vidu veliki izbeglički talas koji je započeo društvenim nestabilnostima u zemljama severne Afrike i Bliskog istoka, zaključno sa ratom u Siriji koji je počeo 2011. godine.

konstantna pokretljivost jednog dela migranata.; 3. Ženska populacija učestvuje u migracijama više nego ikada ranije u istoriji, što čini svojevrsnu feminizaciju migracija.; 4. Globalizovanje obrazovanja dovelo je i do povećane mobilnosti studentske populacije.; 5. Sistemska pokretljivost svih kategorija zaposlenih u multinacionalnim korporacijama.; 6. Broj izbeglica i azilanata danas je znatno veći nego ikada pre.; 7) Konačno, danas se pokazuju i prve pojave ekoloških migracija koje su posledica klimatskih promena. Na primeru migrantske populacije najjasnije se pokazuje Standingovo insistiranje na razlici između stanovnika (denizen) i građana (citizen).⁵⁸

Standing uočava jednu protivrečnost: udeo migrantske populacije u ukupnoj radnoj snazi se povećava, iako je stopa nezaposlenosti u porastu nakon recesije 2008. godine. Ova činjenica ukazuje na prekompoziciju privreda najrazvijenijih zemalja, koje su okvir njegove analize. Stopa nezaposlenosti je pre svega odraz nestajanja tradicionalne industrije u kojoj su uglavnom bili zaposleni domaća radnička klasa i salarijat. Osim toga, vlasnici kapitala koriste recesiju kao izgovor da se reše starije i skuplje radne snage. Tako kapital raširenih ruku dočekuje migrante. U njima se vidi izvor pouzdane, jeftine i lako zamenljive radne snage. U uslovima fleksibilnog tržišta rada s propustivljim granicama, plate se snižavaju u toj meri da je samo migrantsko stanovništvo spremno da ih prihvati, daleko ispod onoga što je domicilno stanovništvo spremno da toleriše (Standing, 2011: 103). Društvene grupe koje se najžešće suprotstavljaju migracijama po Standingu su stara (belačka) radnička klasa i niža srednja klasa, jer ih globalizacija gura na pozicije prekarijata.⁵⁹

Standing smatra da je svetski kapitalizam izgrađen na migracijama selo-grad, gde je ruralno stanovništvo (često nasilnim metodama eksproprijacije zemljišta) pomerano u gradove u kojima je koncentrisana novonastala industrija. On uočava vrlo sličnu tendenciju u zemljama u razvoju danas (Standing, 2011: 103-109). Ovo je posebno izraženo u Kini koja predstavlja najbrže rastuću ekonomiju današnjice. Od blizu

⁵⁸ U tom smislu Standing razlikuje različite kategorije migranata među kojima ističe izbeglice i azilante, nedokumentovane i ilegalne migrante, privremene i sezonske radnike, te dugoročne migrante.

⁵⁹ Standing ovde grubo previđa da je neprijateljstvo delova navedenih društvenih grupa prema migrantskoj populaciji zapravo svesno usmereno od strane političkih predstavnika sponzorisanih upravo od krupnog kapitala. Interes koji krupni kapital pronalazi u ovakvoj politici je prvenstveno kanalsanje besa onih kategorija stanovništva pogođenih njihovim ekonomskim odlukama u pravcu migrantske populacije, koja tako dobija ulogu žrtvenog jarca u kriznom razdoblju. Ovim problemom ćemo se opširnije baviti kasnije u radu.

milijarde radno sposobnih ljudi u Kini, oko 200 miliona je i dalje nastanjeno u ruralnim područjima. To čini ogromnu rezervnu armiju rada. Ona ovoj zemlji donosi premoć u globalnoj ekonomiji. Ova masa stanovništva činiće ogroman rezervoar radne snage kineske ekonomije dugi niz godina. Standing tvrdi da se upravo u Kini nalazi najveća klasa prekarijata na planeti.

3.3. Političke posledice prekarizacije

Razrešenje prekarnog rada kao krucijalnog problema savremenog društva prema Standingovu shvatanju može ići u dva dijametralno suprotna smera (Standing, 2011: 132-183). Prvi smer, koji je danas već u dobroj meri na delu, po njegovom sudu nosi negativni potencijal, s tendencijom da postane mnogo gori. On ga naziva „politikom pakla“. Drugi ima pozitivan karakter te se može imenovati kao „politika raja“.

Pod „politikom pakla“ Standing podrazumeva daljnje provođenje neoliberalnog projekta. Neoliberalna država je proizvod neodarvinističkog svetonazora kojim se podstiče konkurencija i slavi neobuzdana individualnost, s jasno izraženim neprijateljstvom prema svakom obliku kolektiviteta koji bi mogao da ugrozi tzv. sile tržišta. U neoliberalnoj državi tržište je utelovljenje darvinističkog principa prirodne selekcije po kom opstaju samo najjači. Današnje društvo Standing vidi kao mesto na kome se postepeno ostvaruje ideal „panoptičkog društva“ (Standing, 2011: 132) utemeljitelja utilitarizma Džeremija Bentama (1742-1832). Prema Bentamovom uverenju, uloga političke vlasti je u obezbeđivanju najveće moguće sreće za najveći mogući broj pripadnika društva (Bentam, 2014). Stoga je opravdano da manji deo društva živi u bedi ukoliko je veći deo društva sretan. U potrazi za konkretnim ostvarenjem ovog principa, Bentam se vodio bizarnom idejom da sagradi zatvor cirkularnog oblika. U njemu bi jedan stražar mogao konstantno da drži na oku celokupnu zatvorsku populaciju, ali tako da ona ne može videti njega. Zatvorenici ne bi znali u kom momentu ih stražar gleda. Pritisnuti strahom, stalno bi se ponašali u skladu s očekivanjima zatvorske uprave. Zatvorenici bi morali biti izolovani kako bi se sprečilo bilo kakvo kolektivno delovanje. Bentam je zagovarao primenu ovog modela i na ostale

delove društva, naročito u ekonomiji i preovlađujućem industrijskom načinu proizvodnje. Standing uočava mnoge sličnosti između Bentamovog distopijskog koncepta organizacije društva i naše svakodnevice.

Danas su gradovi u velikoj meri pokriveni sistemima video nadzora (tzv. CCTV - *Closed-circuit television*) koji su razvijani prema tehnologiji američke vojske. Najdrastičniju primenu video-nadzora u procesu rada Standing otkriva u kineskom gradu Šenženu (Standing, 2011: 133). U njemu oko 6 miliona radnika konstantno posmatraju „budne oči“ hiljada kamera.⁶⁰ Sistem permanentnog nadzora pogoduje i tehnološka revolucija izazvana pojavom interneta. Svojevrsnoj „invaziji na privatnost“ bitno je pogodovao razvoj digitalnih društvenih mreža (poput fejsbuka i instagrama) i internet pretraživača (poput gugla). Ove su platforme danas masivni sistemi prikupljanja podataka koje se koriste radi nadzora građana ili sticanja profita. Internet je uslovio pojavu digitalne ekonomije kao nove ekonomske grane, te niza novih industrija. Prikupljanje ličnih podataka korisnika interneta postao je unosan posao, ali i način kontrole društva. Prikupljanje podataka na internetu odvija se bez bilo kakvog oblika društvene kontrole nad ovim procesom.

Individualizacija i atomizacija života čine bitne posledice neoliberalizma. U utilitarističkoj filozofiji ovog sistema lična sreća postaje neka vrsta kvazi-religiozne opsesije. Tako nastaje ono što Standing naziva „kultom terapije“ (Standing, 2011: 142) kojom se proizvodi individualizacija odgovornosti za uslove u kojima živimo. Naime, tražeći rešenja za svoje psihičke probleme savremeni čovek poseže za psihoterapijama. Među njima je dominantna „kognitivna bihejvioristička terapija“ (CBT). Ova vrsta terapije nastala je u Sjedinjenim Državama (Standing, 2011: 142). Ubrzo se proširila po zapadnom svetu do te mere da je postala delom državnih zdravstvenih sistema mnogih zemalja. Suština ovog terapijskog metoda je fokusiranje na pojedinca. Ono je vođeno stavom da je sam pojedinac jedini odgovoran za sve stvari koje mu se dešavaju u životu. Primenom ove metode potpuno se ignorišu objektivni uslovi materijalnog života koji najčešće presudno određuju živote ljudi. Standing navodi konkretni primer vlasti u

⁶⁰ Standing smatra da danas možemo govoriti o „Šenženizmu“ kao načinu organizacije proizvodnje, na način kojim su sociolozi nekada govorili o „Fordizmu“ i „Tojotizmu“. Šenženizam kombinuje vizuelno nadgledanje sa prikupljanjem podataka i podsticajima i sankcijama, kako bi se rešili nepoželjnog modela radnika, te kako bi se kreirao obrazac poželjnog, konformističkog radnika koji bi se ponašao u skladu sa željama radne uprave.

Velikoj Britaniji. One se ne bave pitanjima strukturnih uzroka stresa i depresije, nego putem javnog zdravstvenog sistema promovišu pomenutu vrstu terapije koja je usmerena isključivo na posledice stresa i depresije. Stanje stresa i anksioznosti je potpuno zakonomerna posledica života u prekarnim uslovima, jer je u njima materijalni život baziran na privremenim poslovima. Život „od danas do sutra“ izaziva permanentni psihološki pritisak na pojedince, jer je on ophrvan mišlju da li će sutra imati krov nad glavom i hranu na stolu. Standing ističe da nema problem sa psihološkom terapijom kao takvom. Međutim, u ovom slučaju ona ima ulogu instrumenta u implementaciji šire socijalne politike. Ona je deo „panoptičke države“ čija je svrha kreiranje poslušnog uma i suzbijanje subverzivnih misli (Standing, 2011: 143).

Opisujući sve teže uslove života u neoliberalizmu, posebno nakon krize 2008. godine, Standing uočava i bitno političko pomeranje udesno. Kriza je prouzrokovala mere štednje koje su propisivali MMF i Svetska banka, a sprovodile vlade nacionalnih država. Kao što je već rečeno, ove mere su se negativno odrazile na standard najvećeg broja građana, jer su uslovile demontiranje ili privatizovanje javnog državnog sektora. Ekonomsku krizu je izazvao finansijski sektor kapitala, a njene posledice snosili su samo građani. Po Standingovom mišljenju, politički predstavnici društva su revolt građana zbog ekonomske krize usmeravali protiv najvećih žrtava globalne tržišne ekonomije, naime, protiv migranata, primalaca socijalne pomoći, kriminalaca i invalida (Standing, 2011: 145). Tako su otvarana vrata globalnoj provali neofašizma koji preti da u potpunosti ostvari „politiku pakla“. Razvoj situacije u ovom smeru Standing vidi kao posledicu fenomena „komodifikacije politike“. Ovaj pojam odnosi se na činjenicu da je u neoliberalnom društvu suprotstavljanje političkih ideja predstavljeno kao prevaziđeno.⁶¹ U političkom životu ovoga društva vlada svojevrсни ideološki konsenzus. Politika se svodi na plasiranje i prodaju imidža i simbola umesto sučeljavanja političkih ideja. Uviđajući da njihov glas nema nikakvog uticaja na uslove u kojima žive, sve manje ljudi je uključeno u politiku, a niska izlaznost (ispod 50%) postaje trajno obeležje izbornih procesa (Standing, 2011: 147). Klasno orijentisana politika je izbačena iz glavnih tokova

⁶¹ Ovom trendu su ton posebno davali teoretičari poput Frensis Fukujame koji je svojom čuvenom knjigom *Kraj istorije i poslednji čovek* (1992) aktuelni socioekonomski sistem pokušao da prikaže kao krajnji izraz razvitka civilizacije. Takav sistem je nemoguće i nepotrebno prevladati. Takav sistem samo možemo popravljati. Ova vrsta ideološkog narativa bila je izraz trijumfalizma pobedničke strane u velikom političkom srazu 20. veka između liberalizma i komunizma.

političkog života. Socijaldemokratija je donekle zastupala interese radničke klase i nižih slojeva društva, ali je pristajanjem uz neoliberalizam u potpunosti izgubila svoju klasnu bazu. Na ovom političkom tlu, koje ne dopušta bilo kakvu alternativu neoliberalizmu, danas se uzdiže ekstremna desnica kao izraz neartikulisanog protesta protiv postojećeg stanja. Zato Standing ističe da budućnost može biti puno gora od sadašnjosti.

Nasuprot lošoj sadašnjosti koja pretila da preraste u još goru budućnost, Standing nudi viziju boljeg društva u čijem dostizanju ključnu ulogu dodeljuje klasi prekarijata. Suprotno mogućem negativnom razvoju postojećeg stanja u „politiku pakla“, on moguće pozitivno prevazilaženje aktuelnog naziva „politikom raja“ (Standing, 2011: 157). Za ostvarenje bolje verzije društva potrebno je iz perspektive prekarijata reaktuelizovati staru parolu Francuske buržoaske revolucije: Sloboda, jednakost, bratstvo! Standing smatra da prekarijat želi slobodu i osnovnu sigurnost. Prekarijat je klasa u nastajanju, iako još uvek nije postao klasa za sebe. Ipak, on sve više postaje svestan vlastitih interesa te stoga mora oživeti etos društvene solidarnosti i univerzalizma. Upravo je taj etos odbačen od dominantne filozofije utilitarizma kao ideološkog stuba postojećeg sistema. Za prekarijat je politika „laburizma 20. veka“, kako Standing naziva socijaldemokratiju (Standing, 2011: 155), postala neatraktivna. Tokom većeg dela prošlog veka ova politička orijentacija, po Standingu, bila je progresivna. Takvom je prestala biti kada je pobedila struja „trećeg puta“ kojom je prihvaćena neoliberalna sadašnjost fleksibilnog rada i panoptičkog društva. U očima prekarijata socijaldemokratija je izgubila kredibilitet kada je počela zastupati interese srednje klase. Stoga je potrebna nova „politika raja“ koja prema Standingovu viđenju mora biti „blago utopijska“.

Za ostvarivanje ove politike prekarijatu je potrebno udruživanje, odnosno kolektivni glas. Pokret Euro May Day⁶² Standing smatra nekom vrstom primitivne prethodnice organizovanju prekarijata. On smatra da je sada vreme za ozbiljnije udruživanje putem koga bi se kontinuirano zastupali interesi ove klase. Prvi imperativ u borbi prekarijata mora biti povratak kontrole nad vlastitom privatnošću koja je ozbiljno narušena u postojećem društvu nadzora i kontrole. Bes prekarijata će rasti i zbog sveprisutnog narušavanja eko-sistema usled klimatskih promena izazvanih ljudskim delanjem. Odbacujući ideju da tradicionalni sindikati mogu biti pogodno mesto za

⁶² Pokret The Euro May Day je organizovan u Italiji početkom 2000-ih. On je bio izraz težnje italijanskih „Operaista“ da organizuju prekarne radnike u politički pokret.

udruživanje prekarijata, Standing pledira za nov model model udruživanja koji bi odgovarao specifičnostima ove klase (Standing, 2011: 167-169). No, on ne daje precizan odgovor na pitanje kako bi taj oblik udruživanja trebao da izgleda. Standing uočava da se pojavljuju mogući modeli među kojima izdvaja „radničke zadruge“ (workers cooperatives). One su modernizovane tako da dozvoljavaju fleksibilniju participaciju. Drugi model koji Standing predlaže je asocijacija privremenih radnika.

Zadatak prekarijata, po njegovom sudu, u tome je da revitalizuje princip jednakosti u društvu (Standing, 2011: 177-178). Standing tvrdi da je svaka velika istorijska promena predstavljala razrešenje konflikta oko ključnih resursa epohe. Tako se u feudalnoj epohi glavna borba vodila oko zemlje i vode, a u industrijskom kapitalizmu oko sredstava za proizvodnju (fabrika, rudnika, imanja). Standing vrlo smelo odvaja sadašnjost od industrijskog kapitalizma te tvrdi da danas živimo u tercijarnom društvu (Standing, 2011: 170-171). U njemu se vodi borba oko pet primarnih dobara. To su ekonomska sigurnost, vreme, kvalitetni prostor, znanje i finansijski kapital. Progresivna borba će se prema Standingu voditi za svako od ovih dobara.

U sferi ekonomske sigurnosti borba bi se trebalo usmeravati na osiguravanje tzv. osnovnog dohotka (basic income, Standing, 2011: 171-173). Ovu je ideju Standing zastupao još kao istraživač i funkcioner MOR-a. Ona pretpostavlja da je obim materijalne proizvodnje u savremenom društvu dostigao toliki stepen da bi neka vrsta osnovnih primanja dovoljnih za obezbeđivanje egzistencije trebala da bude garantovana svakom pojedincu (građaninu). Ova suma bi građaninu trebala biti dodeljivana bez uslovljavanja i u novcu (ne u obliku bonova za hranu ili nečeg tome sličnog). Svakome bi bio ostavljen slobodni izbor u načinu raspolaganja datom sumom. Obezbeđivanjem osnovnog prihoda, uveren je Standing, sada preovlađujući osećaj sažaljenja preokrenuo bi se u osećaj društvene solidarnosti i saosećanja. U političkom smislu, on daje jedan psihološki argument. Naime, tvrdi da su „psiholozi dokazali“⁶³ da ljudi koji raspolazu osnovnom životnom sigurnošću imaju mnogo veće izgleda da budu altruistični i tolerantni. Isto tako, socioekonomska nesigurnost u razvijenim društvima, koja su

⁶³ Mora se imati na umu da kada kaže da su ovu hipotezu „psiholozi dokazali“, Standing ne navodi nikakav izvor u literaturi koji bi potkrepio ovakvu tvrdnju. Ova metodološka slabost je obeležje čitavog Standingovog dela.

pritisnuta učincima globalizacije, predstavlja pogodno tlo za javljanje neofašizma (Standing, 2011: 175).

Govoreći o redistribuciji finansijskog kapitala, Standing smatra da su vlade najbogatijih zemalja nakon krize iz 2008. godine propustile veliku šansu da smanje nejednakost (Standing, 2011: 176-177). Šansa je propuštena, jer banke koje su spašene sredstvima građana nisu značajno oporezivane kada su „stale na noge“ i počele ponovo da posluju s profitom. Da su donete mere njihovog znatnijeg oporezivanja, veliki deo tako prikupljenih sredstava mogao se koristiti za javnu potrošnju. Za takvu politiku, ističe Standing, još uvek nije kasno. Da bi se to i ostvarilo, prethodno je potrebno načiniti dve krucijalne društvene reforme. Prvo, subvencije kapitalu i radu bi trebalo ukinuti. One su nepravedne i ne pogoduju prekarijatu. Drugo, moraju se naći načini za redistribuciju delova visokih profita finansijskog kapitala. Snagu za promene u ovom smeru Standing nalazi u sferi politike. Smatra nužnim da prekarijat stekne moć uticaja na političke procese kojim bi se ostvarili njegove zamisli.

Obezbeđivanje osnovnog dohotka bi ljudima pružilo mogućnost veće kontrole svoga vremena (Standing, 2011: 178). Ono ne bi moralo da se provodi na poslu ili u iscrpljujućim potragama za poslom. Upravo ovaj aspekt „stiskanja vremena“ Standing smatra jednom od najvećih zamki prekarnosti. Pod pritiskom „rada za posao“, u kome se troši veliki deo vremena u pokušajima nalaženja nekakvog zaposlenja, pripadnici prekarijata često zapadaju u stanja anksioznosti i hroničnog stresa. Zagarantovanim osnovnim dohotkom bi se pojedincu omogućilo da živi i izvan tržišta i bude pod manjim pritiskom rada. No, ovo bi moglo i da producira više društvenog rada, baš zbog osećaja sigurnosti i nezavisnosti od tržišta koji bi bili izazvani ovom socijalnom merom. Po Standingu, ovim bi se omogućilo da građani lakše pristaju na niže plate, jer bi imali materijalnu sigurnost garantovanu osnovnim dohotkom.

Konačno, borba prekarijata bi trebala biti usmerena i prema dvodimenzionalnoj redistribuciji javnog prostora (Standing, 2011: 179-180). Prva dimenzija ove borbe se odnosi na sve očigledniju ekološku pretnju koju predstavlja globalno zagrevanje, zagađenje i nestanak živih vrsta. Dok elita i gornji delovi salarijata, koji su i najodgovorniji za ovakvo stanje, ne brinu zbog ovoga, jer im materijalni status omogućuje delimičnu izolaciju od posledica narušavanja prirode, prekarijat i niže društvene klase su prve na udaru ove pretnje. Standing prekarijat naziva „prirodno

zelenom klasom“. Politička borba prekarijata mora imati za cilj usporavanje ekonomskog rasta, jer on producira nejednakosti i sve više onemogućuje reprodukciju prirode. Druga dimenzija ove borbe mora biti orijentisana na ponovno osvajanje javnog i životnog prostora, jer su oni dramatično ugroženi neoliberalnom doktrinom, osobito merama štednje koje su smanjivale javnu potrošnju. Pod udarom ovih mera prve su se našle javne biblioteke, sportski programi državnih škola itd. Stanovanje je danas jedan od velikih problema u gradovima najrazvijenijih zemalja. Skupljim stanarinama se iz gradskih jezgara potiskuju svi građani nižeg materijalnog statusa, a ujedno se formiraju svojevrсни getoi siromašnih na obodima gradova. Stending smatra da borba prekarijata mora biti usmerena i na pitanja prostora, jer je to jedan od najvećih problema s kojima se ova klasa danas suočava.

4. Kritika Stendingovog stanovišta

Vrednost Stendingovih shvatanja prekarnog rada i prekarijata najpre se sastoji u činjenici da je njegov teorijsko-publicistički angažmanom znatno uticao da ova pitanja izađu van krugova uske akademsko-specijalističke zajednice. Ovi pojmovi ušli su u svakodnevni govor naših društava. Tako je načinjen prvi korak u njihovom kritičkom teorijskom rasvetljavanju, kao i osmišljavanju strategija delatnog prevazilaženja društvenih i drugih aporija koje ih prate. Mnogi Stendingovi uvidi, posebno o uticaju neoliberalne doktrine na savremenu prekarizaciju rada, predstavljaju dobru polaznu osnovu za izučavanje prekarnog rada i prekarijata. Međutim, upravo Stendingova interpretacija fenomena prekarnog rada i shvatanje prekarijata kao posebne društvene klase može biti značajna prepreka na ovom putu. Stendingova razmatranja nesumnjivo su vođena altruističkim pobudama i željom da aporije prekarijata budu prevaziđene u budućnosti. No, njegovo stanovište sadrži značajna ograničenja. Ona su produkt Stendingovog pristupa ovom problemu. Njegova koncepcija prekarijata opterećena je brojnim metodološkim propustima i ideološko-političkim svetonazorom.

4.1. Kritika Stendingove metodologije

Najveći deo problema u Stendingovom radu je metodološke prirode. Njegov način pisanja je izrazito deskriptivan i kao takav sadrži određenu vrednost. Na taj način, on do određenog stepena uspeva dokučiti da je prekarizacija rada posledica hegemonije neoliberalnog ekonomsko-ideološkog projekta te, vođen tim uverenjem, uspeva opisati konkretne manifestacije prekarnog rada i njegove šire društvene posledice. Međutim, Jan Breman (Breman, 2013) u kritičkom osvrtu zapaža da Stendingove knjige izgledaju kao novinske kolumne u dužini knjige. Svoje teze i tvrdnje Stending gotovo nikad ne potkrepljuje bilo kakvim oslanjanjem na relevantnu literaturu. Vrlo je malo činjenica ili statističkih podataka iz problematike kojom se bavi. Te činjenice i podaci uglavnom potiču iz anglofonih medija, kao što su *Nju Jork Tajms*, *Gardijan* i *Economist* (Breman, 2013: 134). Ovakav metodološki pristup je vrlo neobičan, posebno ako se ima u vidu da je Stending u periodu između 1976. i 2006. bio profesionalno angažovan u Međunarodnoj organizaciji rada (MOR). Štaviše, dobar deo vremena u ovoj instituciji proveo na čelu odeljenja koja su se bavila brojnim istraživanjima tržišta rada i fleksibilnih i neformalnih oblika rada.⁶⁴ U svojim radovima o prekarijatu, međutim, on se gotovo uopšte ne poziva na rezultate ovih istraživanja.

Najproblematičniji deo Stendingovih uvida u prekarizaciju rada su sadržani u tvrdnjama da je prekarijat posebna klasa te da je fenomen prekarnog rada nova pojava. Kao što je već istaknuto, Stending razvija vlastitu klasnu shemu bez neophodnog razmatranja najrelevantnijih klasnih teorija u društvenim naukama. On ne polaže prethodni račun o kriterijumima nastajanja društvenih klasa, nego daje sedmočlanu klasnu shemu koja, prema njegovom sudu, precizno izražava klasnu strukturu savremenog društva. U njegovoj klasnoj shemi prvo je istaknuta raščlanjenost deprivilegovanih delova savremenog društva u čak četiri zasebne klase (radnička klasa, prekarijat, nezaposleni i odvojeni). No, odmah se nameće pitanje po kom kriterijumu ove grupacije tvore zasebne klase? Kod Stendinga se ne može naći odgovor na ovo pitanje, jer o njemu nije ni položio račune.⁶⁵ Zbog toga je nužno pokušati naći odgovor u

⁶⁴ <https://www.guystanding.com/research-background>

⁶⁵ U svom kasnijem delu iz 2014. godine, Stending ipak iznosi vlastito shvatanje kriterijuma po kojima razlikuje društvene klase: „Klasa je bitno određena specifičnim ‘odnosima u proizvodnji’, specifičnim

osloncu na neke od relevantnih klasnih teorija. Ako se pođe od uverenja da je prihvatljivo Marksovo stanovište, prema kome položaj društvenih grupa u klasnoj strukturi kapitalizma određuje njihov položaj u sistemu materijalne proizvodnje društva, odnosno njihov odnos prema sredstvima za proizvodnju, Stendingova sedmočlana klasna shema ne može naći uverljivu potvrdu u realitetu konkretnih materijalnih odnosa. Čak i ako se primeni Veberovo shvatanje, po kome društvene klase nastaju u ekonomskoj dimenziji društva i razlikuju se prema kriterijumu svojine (posedovanom vlasništvu), ne vidi se šta u svojinskom smislu razdvaja donje četiri klase u Stendingovoj klasnoj klasifikaciji. Metodološka slabost njegovog stanovišta najjasnije se pokazuje kada pokušava da odredi klasni status prekarijata. On najpre prekarijat određuje kao posebnu klasu. Kasnije u svom radu na više mesta ističe kako je prekarijat tek „klasa u nastajanju“ koja se još uvek ne može smatrati klasom za sebe. Poreklo ove nedoslednosti svakako se nalazi u Stendingovoj političko-ideološkoj poziciji.

Ukoliko se kao referentni okvir kritičkog razmatranja uzme Marksova klasna teorija, koja počiva na shvatanju o antagonističkom i relacijskom odnosu klasa u kapitalističkom društvu, pokazuje se neprihvatljivom teza da je prekarijat nova društvena klasa. U istorijski nastalim društvima utemeljenim na kapitalističkom načinu proizvodnje društvene klase se reprodukuju u međusobnom odnosu koji je bitno konfliktan. Čitav sistem kapitalističke produkcije podređen je proizvodnji viška vrednosti. Neophodni činioци proizvođenja viška vrednosti su sredstva za proizvodnju i rad. Jedna klasa (kapitalisti) poseduje sredstva za proizvodnju, dok druga klasa (radnička klasa, proletarijat) ne poseduje ništa osim vlastitoga rada koji se kupuje i prodaje kao svaka druga roba. U kapitalističkom načinu proizvodnje jedna klasa proizvodi višak vrednosti, dok ga druga prisvaja zahvaljujući uspostavljenom sistemu kapitalističke eksploatacije. Ako se ovaj model razumevanja društvenih klasa primeni u pokušaju određenja položaja savremenih prekarnih radnika, nije moguće naći osnov razlikovanja prekarijata i proletarijata. Naprotiv, prekarni radnici su deo šire društvene grupe koja obavlja najamni rad i koja je eksploatisana u kapitalističkoj produkciji.

Marks je shvatio da klase nisu monolitne i nepromenjive strukture. Suprotno, u onim društvenim grupama koje zauzimaju istovetno mestu u sistemu kapitalističkog

‘odnosima distribucije’ (izvori prihoda) i specifičnim odnosima prema državi” (Standing, 2014, prema Olin-Wright, 2016: 3).

načina proizvodnje postoje različite frakcije.⁶⁶ Društvene klase se preoblikuju u istoj meri u kojoj se menjaju proizvodne snage kapitalističkog društva. Pod uticajem monopolizacije kapitala, sveopšte primene nauke u kapitalističkoj proizvodnji i ogromnih tehnoloških promena koje nastaju u ovim socioekonomskim procesima menjaju se i društvene klase kapitalističkog društva. One su neodvojivi deo širih istorijskih procesa. Međutim, od vremena nastanka ovog socioekonomskog sistema nisu se bitno menjali proizvodni odnosi koji su bazirani na sistemu kapitalističke eksploatacije. Savremeni prekarijat i prekarni rad su posledica širih istorijskih procesa transformacije toga ekonomskog sistema. No, prekarni rad nije nova pojava u kapitalizmu, što će biti predmetom dokazivanja u ovom radu.

Od interesa je ovde predočiti kritiku Stendingovog shvatanja prekarijata kao posebne društvene klase koju je izložio američki sociolog marksističke orijentacije Erik Olin-Rajt (Olin-Wright, 2016). Analizirajući Stendingovu sedmočlanu klasnu shemu, Olin-Rajt zapaža da njegova primarna namera nije da iznese preciznu definiciju svake od sedam društvenih klasa, već da prekarijat izdvoji iz celine klasne strukture, posebno da je odvoji od radničke klase (Olin-Wright, 2016: 128). Tu pretpostavku on pokušava braniti tvrdnjom da postoji čitav niz različitih klasnih relacija koji razlikuju prekarijat od radničke klase.⁶⁷ U kritici toga shvatanja Olin-Rajt se takođe poziva na Marksovu i Veberovu klasnu teoriju kao najpoznatije u sociologiji. On napominje da u obe teorije postoji saglasnost da je objektivni (materijalni) interes ono što tvori klasu. Olin-Rajt ističe da je krajnja konsekvencija Stendingove pozicije da radnička klasa i prekarijat imaju različit ili suprotstavljen materijalni interes. U proveru validnosti Stendingove teze Olin-Rajt primenjuje tipologiju političkih borbi u kapitalizmu koju su razvili Robert Alford i Rodžer Fridland (Alford and Friedland, 1985). Njihova je centralna teza da se u kapitalizmu politička borba odvija oko sistemske, institucionalne i situacijske moći kao tri različite forme moći. Kako bi bliže pojasnili svoje shvatanje, Alford i Fridland koriste

⁶⁶ Kako je sam Marks isticao, unutar buržoazije deluju različite, često međusobno suprotstavljene frakcije industrijske buržoazije, finansijske buržoazije ili zemljoposjednika. Ovome možemo dodati da istorija kapitalizma pokazuje da su pomenute frakcije kapitalističke klase jedinstvene samo u nastupu prema radu, odnosno radničkoj klasi. Samo u ovoj relaciji klasa kapitalista pokazuje jedinstven klasni interes. Upravo zato sve ove frakcije čine istu klasu. U međusobnim relacijama, unutar svoje klase, kapitalisti su takođe u permanentnom antagonističkom odnosu. Isto tako, proleterska klasa nije nekakva monolitna struktura.

⁶⁷ Stendingovo je stanovište da prekarijat i radnička klasa zauzimaju različite klasne pozicije u proizvodnim odnosima, u distribuciji i u odnosu sa državom.

metaforu igre u opisivanju ovih formi. Borba oko sistemske moći u kapitalističkom društvu se može shvatiti kao borba oko pitanja *koja igra će se igrati?* Borba oko institucionalne moći je borba oko pitanja *koja su pravila igre*, dok borba oko situacijske moći u središte stavlja *poteze unutar zadatih pravila igre* (Olin-Wright, 2016: 129-130). Borba oko pitanja koja igra će se igrati određuje da li je data politika revolucionarna ili kontrarevolucionarna⁶⁸; borba oko pitanja koja su pravila igre rešava dilemu da li je neka politika reformistička ili reakcionarna⁶⁹; konačno, borba koja se odvija oko poteza koje ćemo odigrati u okviru zadatih pravila igre otkriva kojoj se interesnoj grupi pripada.⁷⁰ Olin-Rajt je svestan da su stvarna društva mnogo kompleksnija od pitanja predočenih u datoj shemi, ali smatra ovaj model dobrim instrumentom klasne analize. On ga koristi da bi, prema kriterijima ova tri pitanja, ispitaio koliko su različiti materijalni interesi prekarijata i radničke klase.

Ako se veruje u mogućnost ostvarenja demokratskog socijalizma, onda *na nivou same igre* prekarijat i radnička klasa, ističe Olin-Rajt, imaju istu poziciju u klasnoj strukturi kapitalizma (Olin-Wright, 2016: 132). Uzme li se u obzir da su obe predočene društvene grupe u kapitalističkom sistemu u stanju potčinjenosti, odnosno, da su izložene dominaciji i eksploataciji, može se zaključiti da obe grupe svoj materijalni interes mogu ostvariti tek prevazilaženjem postojećeg socioekonomskog sistema nekim alternativnim oblikom društva. Dakle, po pitanju vrste igre prekarijat i radnička klasa imaju isti interes. No, kolektivna borba oko ovog pitanja u ovom momentu nije vidljiva na političkom horizontu.

Zato Olin-Rajt smatra da se odgovor na pitanje da li je prekarijat posebna klasa pre može dobiti usredsređivanjem na probleme institucionalne i situacijske moći (Olin-Wright, 2016: 133). U pogledu pravila igre, jasno je da su pod dominacijom neoliberalnog kapitalizma materijalni uslovi života za većinu pripadnika prekarijata gori nego za većinu ljudi u radničkoj klasi sa stabilnim zaposlenjem. Ovde treba postaviti pitanje da li su prekarijat i radnička klasa na istoj strani barikade po pitanju pravila u okviru kapitalizma? Na ovo pitanje se može odgovoriti i kroz osvrt na zahteve za

⁶⁸ Ovim se pitanjem određuje da li želimo socijalistički ili kapitalistički sistem.

⁶⁹ Ovim pitanjem se pokreće debata o tome kakvu regulaciju tržišta želimo i da li je uopšte želimo, kakav sistem socijalne zaštite želimo itd.

⁷⁰ Uobičajeni primeri za ovo su debate koje se vode oko toga šta treba da su prioriteta javne potrošnje, kolike treba da budu poreske stope itd.

poboljšanje uslova života prekarijata koje Standing postavlja u svojoj knjizi *A Precariat Charter: From Denizens To Citizens* (Standing, 2014). Ako se analizira poduža lista ovih zahteva⁷¹ ne može se reći da bi bilo koji od njih bio u suprotnosti s materijalnim interesima radničke klase. Naprotiv. No, postoje neke razlike u pogledu pravila igre zbog kojih se može reći i da je prekarijat poseban segment radničke klase. Interesi stalno zaposlene radničke klase i prekarnih radnika mogu se razilaziti u određenim društvenim uslovima i istorijskim kontekstima. Onaj deo radničke klase koji je u nestajanju i koji još uvek uživa najviši mogući stepen radnih prava, koja podrazumevaju da ne može biti otpušten već samo može dobrovoljno napustiti radno mesto (dati otkaz), nalazi se u dijametralno različitoj situaciji od fleksibilno zaposlenih prekarnih radnika koji ne uživaju nikakva radna prava. Ipak, ova okolnost još uvek ne znači da navedene grupacije tvore različite društvene klase, već da su samo različiti segmenti iste klase.

Olin-Rajt na kraju ističe da su prekarijat i radnička klasa verovatno najudaljeniji po pitanju poteza u okviru zadatih pravila igre (Olin-Wright, 2016: 134). On ovde ističe dva problema. Prvo, sama radnička klasa prestaje biti jedinstvena klasa, ako se ima u vidu samo pitanje poteza u okviru zadatih pravila igre. Radnici zaposleni u različitim sektorima proizvodnje mogu nastupati s različitim materijalnim interesima, ako se imaju u vidu samo potezi u okviru pravila igre umesto same igre koja se igra. Drugo, na ovom nivou analize i sam prekarijat prestaje da bude jedinstvena grupacija. Potezi u okviru postojećih pravila igre bitno su suprotni za nedokumentovanog prekarnog radnika migrantskog porekla i prekvalifikovanog nezaposlenog pripadnika lokalne omladinske populacije. Kritiku Standingove teze o prekarijatu kao posebnoj društvenoj klasi Olin-Rajt zaključuje tvrdnjom da je prekarijat brzo rastući deo radničke klase čija će društvena uloga u borbama oko pravila kapitalizma i kapitalizma samog biti sve značajnija u budućnosti (Olin-Wright, 2016: 134).

Druga krupna metodološka teškoća kojom je opterećeno Standingovo stanovište je područje analize predmeta istraživanja. Njegova analiza je fokusirana isključivo na najrazvijenija kapitalistička društva. Iako je njegova temeljna teza da je prekarni rad posledica procesa globalizacije, Standingovi uvidi se završavaju pregledom stanja u tzv.

⁷¹ Standing iznosi čak 29 zahteva za poboljšanje života prekarijata koje ne možemo ovde navoditi. Čitava lista Standingovih zahteva može se naći u njegovoj pomenutoj knjizi, ali i u članku Olin-Rajta na koji se pozivamo (Olin-Wright, 2016: 132-133).

OECD⁷² zemljama, uz usputna razmatranja situacije u Indiji i Kini, kao najvećim svetskim „rezervoarima radne snage“. Stendingovo stanovište je bitno zapadocentrično ili, još uže, evrocentrično. Premda globalizaciju smatra bitnim uzročnikom prekarnog rada, Stending se ograničava na analizu samo jednog dela globalnog socioekonomskog sistema.

Zbog toga mu najoštriju kritiku upućuje argentinski sociolog Ronaldo Munk (Munck, 2013). On koncept prekarnosti smatra bitno zapadocentričnim (“Northern-centric”).⁷³ Munk ovu tvrdnju potkrepljuje pregledom šire literature o problemu prekarnosti i prekarijata, zaključujući da je ona najvećim delom „zapadocentrična u svom teorijskom okviru i empirijskim referentnim tačkama“ (Munck, 2013: 753). Prema njegovom shvatanju, aktuelna upotreba pojma prekarijata počiva na nerazumevanju problema nastanka i preoblikovanja društvenih klasa, te kao takva može imati vrlo dubiozne političke posledice. Na globalnom Jugu⁷⁴ ovaj pojam stiče vrednosne karakteristike klasičnog kolonijalnog koncepta, iako njegovi autori toga nisu svesni. Stoga Munk pristupa dekonstrukciji pojma prekarnosti. On navodi da se pre upotrebe na engleskom govornom području pojam prekarnosti javlja u francuskoj sociologiji. U njoj se primenjuje prvenstveno na odnose u sferi rada, poglavito u delu Roberta Kastela (Castel, 1995). Prekarnost je ovde upotrebljavana kao deskriptivna kategorija za opis odnosa u sferi rada i snižavanja standarda zaposlenja nakon urušavanja fordističkog sistema akumulacije kapitala. Tu ona nema status nosećeg pojma koji izražava potpuno novi fenomen, kako ga tretira Stending. On pojam prekarijata definiše u negaciji prema mitskom konceptu stabilne radničke klase koja je uživala puna politička i socijalna prava. Njegov koncept prekarijata površno izražava aktuelna stanja u sferi rada koja se odnose isključivo na najrazvijenija svetska društva ili, još uže, savremenu Britaniju.

⁷² OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development) ili *Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj* je udruženje država Severne Amerike, Australije, Japana, Južne Koreje i većine zemalja članica Evropske unije. U izvesnoj meri se može reći da je termin OECD zemlje ekvivalentan onome što podrazumevamo pod geopolitičkim terminom „Zapada“.

⁷³ Munk upotrebljava pojam „Northern-centric“ koji bi se doslovno mogao prevesti kao “severocentričan”. Međutim, u našem jeziku ne postoji takva reč. Postoji reč „zapadocentričan“ koja u ovom kontekstu izražava istu stvar, pa će i u daljem tekstu biti korišćena kao adekvatan prevod složenice North-centric na naš jezik.

⁷⁴ Munk upotrebljava termine globalni Sever i globalni Jug, kako bi opisao ekonomsku raspolućenost sveta na njegove ekonomski najrazvijenije zemlje i zemlje u razvoju. Ova distinkcija se u društvenim naukama često izražava različitim pojmovima. Tako su u literaturi koja se bavi ovim pitanjem poznati i termini „centar“ i „periferija“ (vidi u Amin, 1978.).

Kako Munk ističe (Munck, 2013: 752), ovako definisan okvir analize Stendingu onemogućuje da uvidi da je iz perspektive globalnog Juga, koji nikada nije bio izložen efektima „države blagostanja“, rad oduvek bio prekaran. Stendingov koncept prekarnosti odnosi se isključivo na pojedine najrazvijenije zemlje sveta i kao takav se ne može preslikati na ostatak sveta.

Jan Breman ističe da se krupna slabost Stendingovog stanovišta o prekarijatu sastoji u tome što „tvrdeći da je uočio novu 'globalnu' klasu, u fokusu ima istorijske enklave kapitalističkog prosperiteta uopšte, ne uzimajući u obzir mnogo veći deo svetske radne snage koji je zarobljen u mnogo gorim uslovima prekarnosti“ (Breman, 2013: 136). Stendingov suženi referentni okvir je neadekvatan za sagledavanje celine fenomena prekarnosti, što se najjasnije pokazuje uvidom u relevantne statističke podatke. Prema *Globalnom izveštaju o zaposlenju MOR-a* (ILO, 2013), svega 3% onih koji se nalaze u „ranjivim oblicima zaposlenja“ potiče iz razvijenih zemalja (Breman, 2013: 136). Stendingovu tvrdnju da u klasu prekarijata spada oko četvrtine odrasle populacije Breman demantuje podatkom da oko 90% radne snage u Indiji svoju egzistenciju pokušava da obezbedi u tzv. neformalnoj ekonomiji. Na tragu predočene kritike može se zaključiti da Stending zasniva jednu od temeljnih teza svog stanovišta o nastanku nove društvene klase (prekarijata) kao posledici procesa globalizacije bez jasne predstave o globalnom karakteru ekonomije kapitalizma.

Sledeća metodološka slabost u Stendingovim opservacijama prekarijata je što postojeće forme rada u najrazvijenijim svetskim ekonomijama sagledava na osnovu komparacije s jednim vrlo kratkim razdobljem prosperiteta kapitalističkog sistema koji je bio geografski ograničen na nekoliko zemalja Zapadne Evrope. Na osnovu toga on izvlači dalekosežne zaključke o menjanju klasne strukture ovih društava. Na ovoj tački kritike pokazuje se da Stending odstupa i od zapadocentričnog stanovišta, jer svoju problematizaciju prekarijata usmerava isključivo „britanocentrično“ (Munck, 2013: 752). Njegovi zaključci o nastanku nove društvene klase nastaju u komparaciji sa statusom koji je uživala radnička klasa Velike Britanije u periodu tzv. države blagostanja. Poredeći uslove života savremenih prekarne radnika s uslovima života radničke klase tzv. države blagostanja koja je sistematski demontirana primenom neoliberalnih mera, Stending je došao do teze o „novoj opasnoj klasi“ ili „klasi u nastajanju“. U njenoj osnovi sadržana je pretpostavka o prekarom radu kao novom

fenomenu. Na njoj Stending temelji celinu svog poimanja prekarijata. Ova pretpostavka potiče iz bitno *a-istorijskog* i *parcijalnog* metoda posmatranja problema rada u kapitalizmu. Njime se ispušta iz vida istorijat i razvoj ovoga ekonomskog sistema u totalitetu. Stendingovi uvidi u probleme rada u kapitalizmu omeđeni su komparacijom aktuelnih radnih i ekonomskih odnosa s jednim kratkim periodom u istoriji kapitalizma koji je postojao samo u centralnim zemljama ovoga socioekonomskog sistema.

U relevantnoj literaturi (Engels, 1951; Marks i Engels, 1979; Marx, 1973) mogu se naći brojni primeri koji pokazuju da je prekarni karakter rada postojao i u pređašnjim fazama kapitalizma. Ovaj fenomen je posebno uočen još u 19. veku u radovima Engelsa (*Položaj radničke klase u Engleskoj*) i Marksa (*Manifest, Kapital*). Oni su pokazali da je dobar deo evropskog stanovništva u tom vremenu bio izložen prekarnom karakteru rada u procesu njegove *proleterizacije*.⁷⁵ U razumevanju toga procesa oni su našli osnov vlastite kritike političke ekonomije. Bez dubine uvida u celokupnu istoriju kapitalizma ne može se shvatiti promenljivost formi u kojima se kapitalistički socioekonomski sistem reprodukuje. Ne mogu se shvatiti ni različite forme režima i organizacije rada koje su se pojavljivale tokom njegove istorije. Apstrahujući potpuno od ove istraživačke perspektive, Stending je morao doći do spornog uverenja da je prekarni rad nova forma zaposlenja u savremenom kapitalizmu na kojoj izrasta posebna klasa prekarijata u klasnoj strukturi ovog društva.

4.2. Kritika Stendingove političko-ideološke pozicije

Izvesno, metodološke teškoće Stendingovog stanovništva diktirane su njegovim ideološkim i političkim shvatanjima. Bez sumnje, one svoj koren imaju u prihvatanju

⁷⁵ Narastajuća industrijalizacija tog vremena odvijala se paralelno sa masovnom eksproprijacijom zemljišta. Potrebe industrijske proizvodnje u gradovima ranog kapitalizma su zahtevale radnu snagu koja je u velikoj meri obezbeđivana migracijama seoskog stanovništva. Ove migracije najčešće nisu bile dobrovoljne. Seosko stanovništvo je primoravano na migriranje u gradove pod pritiscima eksproprijacije zemljišta koja je najčešće ostvarivana nasilnim metodama. Tako lišeno sredstava za život seosko stanovništvo je bilo primorano da egzistenciju potraži u industriji gradova prodajući jedinu robu kojom je raspolagalo – radnu snagu. Tadašnji uslovi rada su po svemu bili krajnje prekarni. Ove procese Marks detaljno opisuje kroz čitav svoj intelektualni rad, a može se reći da ga je uočavanje ovog procesa još u ranom periodu života kada je radio kao novinar Rajnskih novina podstaklo na kritičko proučavanje političke ekonomije.

reformističke orijentacije koja ima dugu istoriju u organizovanom radničkom pokretu. Tradicija reformističke političke artikulacije borbe za dostojanstvene radne odnose javlja se već kod prvih izbornih uspeha radničkog pokreta krajem 19. veka.⁷⁶ Njeno bitno obeležje predstavlja odustajanje od doktrine revolucionarne borbe za ukidanje kapitalističkih ekonomskih odnosa. Socijaldemokratija kao političko stanovište u radničkom pokretu orijentisala se tako na kompromis između sveta rada i sveta kapitala. Tokom celog 20. veka snaga organizovanog radničkog pokreta bila je zamajac uspeha socijaldemokratije, naročito nakon socijalne revolucije 1917. godine iz koje je izrastao Sovjetski Savez kao prva socijalistička država sveta. Nakon propasti revolucija u Bavarskoj i Mađarskoj zaustavljeno je širenje revolucionarnog talasa prema zapadnoj Evropi, odnosno prema centralnim zemljama kapitalizma, vladajuće klase najrazvijenijih evropskih zemalja su bile primorane na ustupke radničkoj klasi kako ne bi bio doveden u pitanje ekonomski sistem na čijim je osnovama moguće njihovo postojanje. Nužnost kompromisa sveta kapitala sa svetom rada snažila je uporedo s jačanjem snage i međunarodnog ugleda Sovjetskog Saveza. Vrhunac svog međunarodnog autoriteta on je dostigao pobedom nad nacističkom koalicijom u Drugom svetskom ratu. Uz sve snažnije i organizovanije istorijsko nastupanje radničkog pokreta u najrazvijenijim zemljama sveta, u uticaju Sovjetskog Saveza u međunarodnim odnosima treba tražiti glavni uzrok poboljšanja položaja radničke klase na Zapadu, bilo da je ono ostvarivano u obliku Ruzveltovog „nju dila“ (*New deal*) u Sjedinjenim Državama, bilo putem „države blagostanja“ (*Welfare state*) u Zapadnoj Evropi. U ovom razdoblju kapitalističkog prosperiteta, koji je potrajao svega nekoliko decenija i to isključivo u najrazvijenijim delovima sveta, delovi radničke klase doista su u mnogim aspektima dostizali status srednje klase. To se reflektovalo i na političko-ideološke stavove brojnih pripadnika ove klase i njihovo opredeljivanje za politiku zapadne socijaldemokratije. Međutim, ovaj društveni eksperiment bio je kratkog daha.

⁷⁶ „Aktivno učešće socijaldemokrata u parlamentarnom životu formiralo je jedan sloj profesionalnih političara i birokrata u okviru ovih organizacija. Njihov direktan interes postaje očuvanje organizacije iznad svega i ostajanje unutar pravila parlamentarizma uz strogo poštovanje zakonskih granica političkog delovanja. Ova tendencija se naročito ispoljila u najjačoj socijaldemokratskoj organizaciji – nemačkoj. Njen dalji razvoj određen je tzv. Erfurtskim programom iz 1891. godine kada je izglasan reformistički nacrt Kauckog i Bernštajna nasuprot revolucionarnom nacrtu grupe oko Augusta Bebela i Vilhelma Libnehta. Ovim se pojavljuju prve pukotine između reformističke i revolucionarne struje radničkog pokreta” (Perović, 2018a: 259-260).

Početak njegovog kraja mogao se nazreti u operacionalizaciji neoliberalnog projekta u politikama koju su sprovodili Ronald Regan u SAD-u i Margaret Tačer u Velikoj Britaniji. Raspad Sovjetskog Saveza u poslednjoj deceniji 20. veka značio je otklanjanje poslednje velike smetnje za razmah hegemonističke neoliberalne ekonomske i političke doktrine. Ideološka paradigma koja još uvek vlada duhom današnjeg vremena, a njen sukus je stav da postojeći socioekonomski odnosi nemaju alternativu, odredila je i politiku „trećeg puta“ nove socijaldemokratije. Ova doktrina je svoj najdrastičniji izraz zadobila u koncepciji novog laburizma britanskog premijera Tonija Blera. Ona je u potpunosti orijentisana na sprovođenje neoliberalnih ekonomskih mera, prestanak zastupanja interesa radničke klase i uzdizanje tzv. idetitetskih politika koje su sada postale jedina tačka razdvajanja u odnosu na suprotni, konzervativni pol političkog spektra. Prve konkretne posledice politike nove socijaldemokratije bile su drastično slabljenje organizovanog radničkog pokreta i sindikata, ali i vraćanje prekarnim oblicima rada. Oni su u najrazvijenijim zemljama sveta po prvi put u istoriji bili zamenjeni stabilnim i sigurnim formama zaposlenja koje je garantovala „država blagostanja“. Stendingova pozicija u izučavanju prekarnog rada bitno je određena protivljenjem neoliberalnom projektu i svojevrsnom nostalgijom za istorijskim razdobljem kompromisa između predstavnika rada i predstavnika kapitala u najrazvijenijim svetskim ekonomijama, izraženim u politici tradicionalne socijaldemokratije.

Stending se jasno deklariraše kao protivnik neoliberalizma, ali se u njegovom stanovištu ocrtavaju ideološki obrisi ovog svetonazora. Tu se pre svega misli na stav o prekarijatu kao posebnoj društvenoj klasi. On sam tvrdi da ovo određenje prekarijata zasniva na uverenju da su pojmovi radnika i radničke klase istorijski prevaziđeni. Očito, u njegovom uverenju progovara neoliberalna parola Margaret Tačer: „Nema alternative!“ (*There is no alternative*, skr. TINA). Usled nemogućnosti da se odbrani od onoga što ta parola uistinu izražava, Stending ne uspeva da pronikne u dublje istorijsko razumevanje prekarnog rada. Ono bi zahtevalo dokučivanje principa na kojima počiva kapitalistički sistem. Stending nije na tragu zadatka koji bi nalagao ispitivanje opšteg zakona kapitalističke akumulacije. Rešavanje toga zadatka je nužni uslov spoznaje da je postojanje prekarnih oblika rada u svim evolutivnim fazama kapitalizma zakonomerno, a ne akcidentalno. Kapitalistički sistem u celini je istorijski nastao, promenljiv je i ima

globalni karakter. Standing u svojim problematizacijama prekarijata ispušta iz vidokruga te karakteristike kapitalizma. Zbog toga nije mogao doći do spoznaje da sigurno i stabilno zaposlenje nije deo trajnog karaktera kapitalizma, nego da je pre izuzetak koji nastaje samo u uslovima kada se izbori konkretnom političkom borbom. Bez uvida u karakter i istoriju kapitalizma, Standing tvrdi da je prekarni rad novi društveni fenomen proistekao iz neoliberalne politike, te da je prekarijat nova, posebna društvena klasa. U ovim se stavovima pokazuje uzajamno delovanje Standingovih političko-ideoloških uverenja i njegovog izbora metodologije razumevanja pojma prekarijata.

Po Munku, pojam prekarijata shvaćen u Standingovom ključu može vrlo lako postati neka vrsta političke distrakcije, ako se ne podvrgne kritičkoj dekonstrukciji iz istorijske perspektive koja uzima u obzir globalni karakter postojećeg sistema (Munck, 2013: 749). Prema Bremanovom uvidu, Standingov pojam prekarijata može rezultirati lošim političkim posledicama, jer implicira unutrašnju podelu u eksploatisanoj klasi na međusobno suprotstavljene konkurentske frakcije, umesto da postulira osnove njihovog zajedničkog političkog delovanja. Globalno tržište rada pokazuje izuzetno napetu konkurenciju radne snage, posebno u uslovima stalnog povećavanja rezervne armije rada. Ukoliko se na odgovarajući način propagandistički plasira u javnosti, stanovište poput Standingovog može još više podsticati osećanje rivaliteta među radnicima umesto razvijanja osećanja radničke solidarnosti i potrebe za radničkim udruživanjem. Ako se eksploatisani ne mobilišu na osnovu svog radnog identiteta, preostaju im identiteti na osnovu rase, nacije, vere itd. Standingovo shvatanje prekarijata u krajnjoj liniji počiva na veštački načinjenim razlikama između frakcija radničke klase te se zbog toga može smatrati politički problematičnim (Breman, 2013: 137).

Opisujući materijalne uslove života i poziciju savremenog prekarijata u kapitalističkoj podeli rada, Standing opisuje globalnu radničku klasu. Uporno institiranje na razlici radničke klase i prekarijata počiva na njegovom neprijateljstvu prema svakom obliku „nereformističkog laburizma“, jer revolucionarna pozicija počiva na uverenju da su prekarni oblici rada imanentni kapitalističkim odnosima, te da je njihovo prevazilaženje moguće samo ukidanjem kapitalističkih odnosa u ekonomiji. Da bi izbegao tu misaonu i istorijsku soluciju, Standing eksplicitno tvrdi da je prevaziđena politika koja ima za cilj oslobođenje radnika, radničke klase i proletarijata. Da bi

dokazao ovu tvrdnju, on zasniva tezu da se savremena društva mogu okarakterisati kao tzv. tercijarna društva koja se razlikuju od tzv. industrijskog društva u istoj meri u kojoj se razlikuju epohe kapitalizma i feudalizma (Standing, 2011: 170-171). Standing ne nudi nikakve činjenice da bi potkrepio ovakve rezolutne tvrdnje. Bez sumnje, ove tvrdnje se oslanjaju samo na njegovu vrednosnu orijentaciju na reforme kapitalizma i politički afinitet prema tradicionalnoj socijaldemokratiji. U tome treba tražiti ključni razlog njegovog zahteva za „blago utopijskom“ vrednosnom orijentacijom prekarijata kojom bi se ostvarila zamišljena „politika raja“ (Standing, 2011: 155). Sastavni deo Stendingovog apela za reformu kapitalizma je i njegovo propagiranje zagarantovanog osnovnog dohotka (Standing, 2011: 172-173). Kako sam kaže, ova socijalna mera bi u perspektivi mogla podstaknuti veći obim rada, jer bi omogućila lakše prihvatanje slabo plaćenih poslova. Stendingova razmišljanja završavaju u konstruisanju plana za reprodukciju postojećih ekonomskih odnosa i na njima nastalom klasnom društvu. Njegova je pozicija u bitnom moralistička, jer opstaje u apelu vladajućoj klasi za poboljšanje materijalnih uslova života klase radnika čime bi se sprečila moguća društvena revolucija.

4.3. Pitanje „nezavisnih ugovarača” ili samozaposlenih

Pitanju samozaposlenih je potrebno posvetiti posebno mesto u kritici Stendingove koncepcije prekarijata jer Standing ovu grupu najamnih radnika ne svrstava u prekarijat (Standing, 2011: 15), premda nema sumnje da je samozaposlenost nestandardan oblik radnog angažmana. Prilikom razmatranja pojma klase, formirano je stanovište da ono što danas zovemo prekarijatom ne možemo poimati kao zasebnu kategoriju u klasnoj strukturi savremenih društava. Naglašeno je na više mesta da je prekarijat frakcija radničke klase. Isto tako, formirano je stanovište da je prekarni rad u savremenom (neoliberalnom) društvu transklasni fenomen, odnosno da nije rezervisan isključivo za radničku klasu. Premda ove dve teze nisu suprotstavljene, prikladnije je reći da su prekarni radnici, a ne prekarijat, frakcija radničke klase. Isto tako se može reći da su prekarni radnici frakcija i srednje klase u savremenom društvu. Opravdano se

nameće pitanje na čemu je utemeljen takav stav? Odgovor na ovo pitanje treba tražiti u teorijskom pojašnjenju i analizi radnog modela nezavisnog ugovarača (frilensera ili samozaposlenog bez zaposlenih), koji se, suprotno Stendingovom uverenju, mora poimati kao jedan od tipičnih oblika radne prekarnosti. U tom smislu, najpre se mora položiti račun o stavu da samozaposleni spadaju u kategoriju prekarnih radnika. Iz tog razloga je potrebno vratiti se na sam početak.

Kako je izloženo u uvodnom delu rada, brojna su određenja prekarnog rada i njegova jedinstvena definicija ne postoji. U tom smislu ovaj pojam je dosta „maglovit”. Najsveobuhvatnija definicija je ona MOR-a prema kojoj se pod prekarnim radom podrazumeva rad čijom primenom poslodavci prebacuju rizike i odgovornost na radnike (ILO, 2011: 5). U pitanju je fenomen koji je Jakob Hacker (Hacker, 2006) nazvao *privatizacijom rizika* pod kojim podrazumeva proces prebacivanja rizika od strane poslodavaca i vlade na pleća „običnih ljudi” i njihovih porodica. Upravo MOR u pokušaju definisanja prekarnog rada upućuje na određenje koje daje Međunarodna federacija metaloprerađivača (*The International Metalworkers Federation*): „prekarni rad je rezultat praksi zapošljavanja kreiranih od strane poslodavaca tako da limitiraju ili redukuju svoju permanentnu radnu snagu na minimum, te da maksimalizuju njihovu fleksibilnost i prebace rizike na radnike. Rezultat toga su poslovi koji su privremeni, povremeni i nesigurni. Radnici koji obavljaju takve poslove nisu zaštićeni radnim zakonima niti sistemom socijalne zaštite” (ILO, 2011: 6). U ovom određenju prekarnog rada ključno je prebacivanje rizika sa poslodavca na radnika, te redukcija stalno zaposlene radne snage. Ukoliko se vodimo ovakvim određenjem onda samozaposleni bez sumnje spadaju u prekarne radnike, bez obzira na visinu zarade koju ostvaruju.

Ovakva definicija je predmet kritike onih teoretičara (Lambert and Herod, 2016) koji smatraju da je siromaštvo ili niska najamnina jedna od ključnih odlika prekarnog rada. Takvo uverenje treba razumevati s obzirom na izvornu upotrebu pojma prekarnosti u (francuskoj) sociologiji koji se vezivao za siromaštvo. Stoga su Lambert i Herod stava da ukoliko prihvatimo prethodno navedenu definiciju prekarnog rada dolazimo u rizik da njome obuhvatimo daleko šire kategorije radnika koje nužno ne spadaju pod ono što se uobičajeno smatra prekarnim radnicima. Iz tog razloga oni predlažu određenje prekarnog rada koje sadrži sledeće dimenzije: 1. niska najamnina, 2. niska „socijalna” plata (loš pristup sistemu socijalne zaštite), 3. slaba regulatorna zaštita

(bilo od strane države, bilo od sindikata) i 4. malo izbora u oblikovanju radnog aranžmana (Lambert and Harod, 2016: 7). Bliže ovakvom određenju, Evropska federacija metaloprerađivača (*European Metalworkers Federation*) prekarni rad definiše uže, kao „pojam kojim se opisuje nestandardno zaposlenje koje je loše plaćeno, nesigurno, nezaštićeno, te kojim se ne može izdržavati domaćinstvo” (ILO, 2011: 6). Ono je različito od određenja Međunarodnog udruženja metaloprerađivača jer se u njemu naglašava loše materijalno stanje prekarnih radnika, odnosno pod prekarim se radom smatra isključivo loše plaćen rad. Praksa prekarnog rada demantuje takvo određenje. Prekarnost nije isto što i siromaštvo i ona nije odlika samo niskokvalifikovanog rada. Ovu tvrdnju moguće je potkrepiti uvidom u tzv. akademsko tržište rada, odnosno u karakter akademske radne snage. Tako relevantna istraživanja ukazuju da je rast akademske radne snage u Sjedinjenim Državama u poslednjih 50 godina praćen i njenom prekarizacijom. Tako čak 64,2% akademske radne snage u ovoj zemlji spada u kategoriju nesigurnih (*contingent*) radnika (Thelen, 2019: 6-7). Činjenica da prekarni rad ne mora nužno biti i loše plaćen rad najviše dolazi do izražaja u bitno različitom materijalnom položaju nezavisnih ugovarača ili samozaposlenih.

Model samozaposlenosti nije nov. Teorijska razmatranja ovog fenomena moguće je pratiti barem od prve polovine 20. veka (Roscoe, 1935). Tradicionalno se radni model nezavisnog ugovarača mogao pronaći u profesijama zanatlija (vodoinstalater, elektičar itd.), advokaturi i kreativnim, umetničkim profesijama (fotografi). Sa razvojem informacione tehnologije, pojavom digitalne ekonomije, tercijarizacijom zaposlenosti i sveopštom neoliberalizacijom ekonomije ovaj radni model se proširio na gotovo sve sfere ekonomije. Ovaj proces je otvoren neoliberalnom fragmentacijom rada, odnosno autorsovanjem (izvozom) rada i poslova van preduzeća kroz model ugovornog rada (Weil, 2017). Treba naglasiti da, osim što je direktan izraz neoliberalne ekonomske paradigme, ovaj fenomen postaje moguć tek nakon slamanja moći organizovanog radničkog pokreta i sindikata. Samo u okolnostima sloma organizovanog radničkog pokreta na prelazu iz 20. u 21. stoleće bilo je moguće sprovesti redukciju permanentne radne snage i model autorsovanja poslova van kompanije. Stoga je u nastavku rada potrebno obrazložiti smisao neoliberalizma u kontekstu istorijata organizovanog radničkog pokreta i klasne borbe.

Ono što u teorijskom smislu razlikuje ovaj model radnog angažovanja od standardnog zaposlenja je to što samozaposleni funkcioniše kao samostalno preduzeće. U tom smislu je odnos između poslodavca i samozaposlenog u formalnom smislu odnos između dva preduzeća. Ovo poslodavcu omogućuje da samozaposlenog angažuje po potrebi i „na zahtev” što ga oslobađa izdataka koje bi prema njemu imao da je u statusu zaposlenog u radnom odnosu.⁷⁷ U najvećem broju slučajeva nezavisni ugovarači sami obezbeđuju sredstva za proizvodnju (mašine i alate potrebne za obavljanje posla), pa se u najamnini koju dobijaju za obavljanje posla izražava zbir varijabilnog i postojanog kapitala (Waite and Will, 2001: 2), iako poslodavac najčešće plati samo trošak varijabilnog kapitala, odnosno radne snage. Ovo ima značajne implikacije: pošto se radna snaga unajmljuje i plaća po potrebi, na zahtev, snižavaju se troškovi finalnog proizvoda (bio on u vidu robe ili usluge), a time i cena proizvoda. Stoga ovakav model radnog angažmana ima prednosti kako za poslodavca, tako i za potrošača. Cena taksi prevoza preko Ubera je značajno jeftinija jer su njihovi vozači samozaposleni koji su osim doprinosa i poreskih obaveza, odgovorni i za obezbeđivanje sredstva za proizvodnju (u ovom slučaju automobila) i njegovo održavanje (popravke i gorivo neophodno za stavljanje mašine u pogon).

To znači da su samozaposleni u potpunosti odgovorni za pokrivanje troškova socijalne zaštite (doprinosa) i poreskih obaveza prema državi, ali i da imaju punu autonomiju i fleksibilnost u načinu na koji se odvija njegov rad. Teorijsko obećanje potpune autonomije u radu za veliki broj samozaposlenih zapravo u praksi ne postoji. Što je manji stepen kvalifikacija potrebnih za obavljanje posla samozaposlenog, to su stepen njegove autonomije u radu i najamnina manji, a veći je stepen njegove radne prekarnosti (Min, 2020). Sa smanjivanjem autonomije u radu i sa povećanjem zavisnosti od poslodavca formalno nezavisno samozaposleni postaju suštinski zavisno samozaposleni. Jedan od najbitnijih pravnih sadržaja samozaposlenosti je odsustvo mogućnosti sindikalnog udruživanja i kolektivnog pregovaranja sa poslodavcima iz razloga što ih u većini država zakonska regulativa ne prepoznaje kao radnike, premda velika većina samozaposlenih to jesu suštinski.

⁷⁷ Urednik časopisa *Fortune* Stiven Gandl (Gandel) procenjuje da Uber godišnje uštedi 4 milijarde dolara zbog toga što njihovi vozači nisu njihovi zaposleni nego nezavisni ugovarači (Andoyan, 2017: 163).

Standing je u pravu kada tvrdi (Standing, 2011: 16) da utvrđivanje distinkcije između stvarno samozaposlenih i zavisno samozaposlenih stvara glavobolju savremenim istraživačima prekarnog rada. Kako ističu istraživači ovog fenomena (Williams and Horodonic, 2019), ova vrsta radnog angažmana egzistira u „sivoj zoni” između zavisne zaposlenosti i stvarne samozaposlenosti. Upravo zbog toga, MOR u svojim istraživanjima (Williams and Lapeyre, 2017) pravi jasnu razliku između stvarno samozaposlenih i zavisno samozaposlenih. Iz tog razloga se zavisna samozaposlenost naziva i skrivenom zaposlenošću. Međutim, ova distinkcija u najvećem broju slučajeva funkcionira samo na nivou teorijskog, s obzirom da je ne možemo pronaći u pravnim aktima kojima se regulira ova oblast u ogromnoj većini nacionalnih država.⁷⁸ Tipičan primer zavisne samozaposlenosti su platformski ili „gig” radnici, dostavljači raznih vrsta robe koji posao pronalaze posredstvom digitalnih platformi. Premda su po svom pravnom statusu uglavnom u kategoriji samozaposlenih bez zaposlenih⁷⁹, oni su suštinski vezani za jednu digitalnu platformu koja posreduje pri spajanju korisnika i izvršioca usluge. Premda ne formalno, platforma je suštinski poslodavac za sve radnike koji posla pronalaze isključivo njenim posredstvom. To je sasvim očividno po tome što najveći broj platformskih radnika zaposlenih na uslugama dostave robe nosi torbe na kojima je logo digitalne platforme, iako nisu formalno-pravno njihovi zaposleni.⁸⁰ Ova vrsta radnika se obično navodi kao tipičan primer prekarnih radnika čiji su radni uslovi krajnje nesigurni, a najamnina slaba. Sa druge strane, u istovetnom formalno-pravnom statusu obitavaju dobro plaćeni radnici u drugim sferama digitalne ekonomije. Iz ove kategorije isključujemo one koji su u radnom statusu samozaposlenih za zaposlenima jer su oni suštinski poslodavci.

Ovde dolazimo do ključnog problema sa modelom nezavisnog ugovarača zbog kojeg je Standing verovatno formirao stanovište da ovu kategoriju radnog stanovništva treba isključiti iz onoga što podrazumeva pod prekarijatom. Frilenseri su u klasnom smislu izrazito heterogena kategorija. Premda je teško doći do relativno egzaktnih

⁷⁸ Značajan izuzetak predstavlja Kanada čije zakonodavstvo jasno propisuje kategoriju “zavisnog ugovarača” (Waite and Will, 2001: 14).

⁷⁹ Veliki broj ovih radnika se vodi kao nezaposleno usled slabe zakonske regulacije rada na digitalnim platformama u većini zemalja ili je istovremeno radno angažovano na drugom poslu.

⁸⁰ Ovu činjenicu ne menja ni to što je za određeni broj “gig radnika” ovaj posao samo jedan od nekoliko poslova koje istovremeno obavljaju kako bi obezbedili egzistenciju.

podataka⁸¹ koji bi mogli jasnije osvetliti izgled klasne strukture ovog tipa radnika, moguće je ovu tvrdnju utemeljiti u konkretnoj statistici. Kako navode istraživači (Bernhardt et. al., 2022) ovog fenomena, za konkretnije podatke o ukupnom broju i strukturi nezavisnih ugovarača moramo se osloniti na podatke poreskih službi preko kojih jedino možemo doći do upotrebljivih informacija o ovom fenomenu jer poreske službe prave jasnu razliku između standardnog zaposlenja i samozaposlenosti.⁸² Naime, na osnovu izveštaja (Lim et. al., 2019) američke poreske službe⁸³ o nezavisnim ugovaračima može se steći jasna predstava o ogromnim materijalnim nejednakostima koje egzistiraju unutar ove kategorije zaposlenih. U njemu se navodi da nezavisni ugovarači okupiraju kako gornju, tako i donju četvrtinu (kvartil) lestvice zarada. Premda većina nezavisnih ugovarača u Sjedinjenim Državama spada u gornju četvrtinu lestvice zarada, autori izveštaja ističu da broj nezavisnih ugovarača najbrže raste u donjem kvartilu, odnosno na lošije plaćenim poslovima (Lim et. al., 2019: 16-17).

Izvesno je da je materijalni položaj i prekarni status nezavisnih ugovarača presudno određen stepenom njihove kvalifikacije, iako se u slučaju akademske radne snage može uočiti da ni visoke radne kvalifikacije nisu garant izuzeća iz prekarnosti. Ovu tezu moguće je braniti istraživanjem OECD-a o nesigurnosti na tržištu rada u ovim zemljama koje jasno pokazuje da je za nisko kvalifikovanu radnu snagu indeks nesigurnosti na tržištu rada znatno veći (Thelen, 2019: 10). U tom smislu, materijalna nadoknada za rad samozaposlenih je niska u slučaju nisko kvalifikovanih poslova za koje

⁸¹ Čak i po pitanju broja nezavisnih ugovarača u ukupnoj strukturi radne snage pojedinih država dolazimo do protivrečnih podataka. Razlog tome je u već pomenutoj činjenici da je ovaj tip zaposlenosti smešten u svojevrsnu "sivu zonu" radnog prava. Tako američki Biro za radnu statistiku (BLS, 2018) izveštava da je desetina zaposlenih (10,1%) u Sjedinjenim Državama u statusu nezavisnih ugovarača. Međutim, neka nezavisna istraživanja poput onog koji je sproveo Institut Marist (Noguchi, 2018a) ukazuje da petina zaposlenih u SAD spada u ovu kategoriju. Ovo istraživanje pokazuje i to da poslodavci ne pokrivaju troškove socijalne zaštite u slučaju 51% ispitanika, te da iznos najamnine koju primaju varira mesečno ili sezonski u slučaju 49% njih. S druge strane, uvidom u istraživanje Kaca i Krugera (Katz and Krueger, 2019) dolazimo do podatka da je samozaposlenost i tzv. ugovorni rad koji objedinjuju pojmom alternativnih poslova porasla sa 10,7% 2005., na 15,8% 2015. godine. Ovakva diskrepancija između zvaničnih statističkih podataka i nezavisnih istraživanja uglavnom se objašnjava time što su procene ovih kategorija veoma zavisne o njihovim definicijama, izboru metoda merenja i izvorima podataka (Greenberg, 2020) ili metodološkim slabostima u slučaju istraživanja koja sprovode državne institucije (Noguchi, 2018b). Ono što je bitno istaći je da istraživači beleže i mnogo veći rast samozaposlenosti u slučaju niže plaćenih radnika (Katz and Krueger, 2019).

⁸² Prednost korišćenja podataka poreskih službi je i u tome što nam pružaju uvid u to koliko nezavisnih ugovarača ovu vrstu radnog angažmana koristi kao dopunski rad, a koliko njih materijalnu egzistenciju obezbeđuje primarno na ovaj način (Bernhardt et. al., 2022: 5).

⁸³ IRS - Internal Revenue Service

nije potreban poseban profesionalni status. Ona raste sa visinom kvalifikacija radnika. Dakle, u slučaju poslova za koje nisu potrebne nikakve ili su potrebne veoma niske kvalifikacije kao što je slučaj sa poslovima dostavljača robe, stepen prekarnosti rada je veoma visoka, a najamnina niska. Fleksibilnost u poslu se ovoj kategoriji nezavisnih ugovarača ostvaruje kao nužda, a ne kao izbor.

Suprotno tome, visokokvalifikovani nezavisni ugovarači svoje poslove obavljaju za vrlo visoku nadoknadu, a fleksibilan rad uobičajeno predstavlja njihov izbor. Premda je u pravnom smislu njihov rad u istoj kategoriji samozaposlenosti kao i u slučaju niskokvalifikovanih samozaposlenih, što znači da su u pogledu zaštićenosti spram poslodavca u istoj ravni, stepen kvalifikacije ovih radnika obezbeđuje im visok stepen radne sigurnosti i visoku najamninu. Kako su u pitanju specijalisti u svojim profesijama, nalaženje poslova za njih ne bi trebalo da je značajan problem, posebno u slučaju poslova u digitalnoj ekonomiji koji zahtevaju visoke kvalifikacije. Osim toga, stepen kvalifikacija predstavlja garant autonomije u radu ovih stručnjaka. Poslodavac koji ih unajmljuje ima uvid jedino u rezultate njihovog rada, ali ne i kontrolu nad procesom rada. Stoga se ovu kategoriju nezavisnih ugovarača zaista može izuzeti iz kategorije prekarnog rada, premda neki istraživači (Thelen, 2019; Sutherland et. al., 2020) smatraju da je i visokokvalifikovani rad frilensera prekaran u smislu neizvesnosti u pogledu trajanja posla i pronalaženja novog.

Naposletku, može se uočiti i treća kategorija samozaposlenih koja egzistira između dve prethodno navedene, kako po stepenu kvalifikacija, tako i po visini najamnine. Kao tipičan primer ove grupacije mogu se navesti frilenseri u digitalnoj ekonomiji kojima poslodavci outsorsuju poslove.⁸⁴ Formalno su u statusu kompanije koja izvodi poslove, a ne zaposleni kod poslodavca koji ih angažuje. Smisao njihovog angažovanja u ovoj formi je ušteda troškova potrebnih za stvaranje nove vrednosti. Njihov formalni radni status predstavlja sredstvo kojim poslodavci smanjuju troškove proizvodnje na način da smanjuju troškove izdataka za svoje zaposlene. U pogledu zaštićenosti spram poslodavca i socijalne zaštite nalaze se u istom položaju kao i druge dve grupe. Materijalna nadoknada za rad koji obavljaju obezbeđuje im srednjeklasni društveni položaj. Međutim, za razliku od rada visokokvalifikovanih, u slučaju ove

⁸⁴ Frilenseri u Srbiji (Janković, 2021) koji su organizovali višemesečne proteste zbog promene načina opozivanja su pripadnici upravo ove kategorije.

kategorije samozaposlenih poslodavac ima značajan uticaj na sam proces rada. Stepenn kvalifikacija potreban za obavljanje ovih poslova je takav da među ovim radnicima postoji konkurencija, što poslodavcima omogućuje veću kontrolu nad njima. Osim toga, ova kategorija nezavisnih ugovarača obično se vezuje za jednog ili dva poslodavca, što ih čini suštinski zaposlenima iako u formalnom smislu predstavljaju spoljne saradnike kojima se poslovi izvoze. Oni su suštinski zavisno samozaposleni.⁸⁵ Premda ovi radnici bivaju plaćeni iznad nivoa radničke klase, u permanentno kriznoj kapitalističkoj ekonomiji oni se nalaze pod stalnom pretnjom proleterizacije koja može nastupiti sa narednom ekonomskom krizom ili narednim tehnološkim dostignućem. Stoga ova grupa srednjekvalifikovanih nezavisnih ugovarača spada u kategoriju prekarnih radnika, ali ne i u radničku klasu. Na indirektan način ovo je potvrdio i sam Standing opisujući klasu koju naziva *proficians*. Pripadnici ove klase zaposleni su putem fleksibilnih oblika radnog angažmana, prvenstveno kao nezavisni ugovarači (Standing, 2011: 8). Na primeru položaja i klasne strukture nezavisnih ugovarača argumentovan je stav da je prekarijat transklasni fenomen. Pretpostavlja se da je Standing zbog toga izostavio nezavisne ugovarače iz kategorije prekarijata. Međutim, ukoliko se malo pažljivije analizira kategorija nezavisnih ugovarača, dolazi se do zaključka da je ona i klasno i prekarno heterogena. Model nezavisnog ugovarača bitno podriva stanovište o prekarijatu kao zasebnoj klasi.

Klasna separacija radnika na bazi kvalifikacija ne samo da nije nov fenomen, već je tendencija kapitalističkog načina proizvodnje, baš kao što je i prekarni rad strukturni uslov kapitalističke akumulacije. Usložnjavanje kapitalističke produkcije, odnosno specijalizacija i fragmentacija rada za posledicu ima kako dekvilifikaciju rada, tako i povećanje kvalifikacije rada. To možemo na najočevidniji način posmatrati u razvoju digitalne ekonomije. S jedne strane u njoj egzistiraju poslovi koji zahtevaju visokokvalifikovanu radnu snagu (programeri, web dizajneri itd.), dok sa druge strane egzistiraju repetitivni poslovi podložni automatizaciji za koje nisu potrebne veće kvalifikacije (moderacija sadržaja na internet forumima i društvenim mrežama, transkripcija zvučnih snimaka itd.). Ova dva trenda u bitnom smislu određuju položaj

⁸⁵ Kanada je prva zemlja koja je u svoju regulativu uključila kategoriju zavisnog ugovarača (dependent contractor). Prema tamošnjem zakonu, zavisno samozaposleni imaju pravo na kolektivno pregovaranje sa poslodavcem (Moran, 2009: 129-139).

radne snage u klasnoj strukturi društva: „Tendencija dekvifikacije stvara *sub-proletarijat*, a tendencija povećavanja kvalifikacije - *malograđanizirani proletarijat*. Između njih kao klasa podiže se neprelazna barijera” (Perović, 1989: 31, kurziv u originalu). Upravo ovo se pokazuje zakonomernim na primeru nezavisnih ugovarača, odnosno frilensera ili samozaposlenih. Stupanj kvalifikacija potrebnih za obavljanje posla za koji se angažuje nezavisni ugovarač određuje njegovo mesto u klasnoj hijerarhiji. Jedina novina kojom neoliberalna fleksibilizacija rada „obogaćuje” ovu tendenciju jeste to da prekarni režim rada bitno prevazilazi granice (sub)proletarijata i ostvaruje upliv u srednju klasu ili, kako je prethodno navedeno, „poburžoazeni” proletarijat koji se po svom standardu i načinu života uzdiže iznad nivoa proletarijata, ali ne i u pogledu sigurnosti tog standarda i načina života. Stoga prekarijat ne samo da nije nova klasa u savremenom društvu, nego je transklasna kategorija.

I pored predočenih kritičkih objecka, treba istaći da je Standingovo izučavanje prekarijata vrlo podsticajno za daljnje izučavanje problema prekarnog rada kao jednog od najbitnijih društvenih problema našeg vremena. Ova ocena nije u suprotnosti s predočenim analizama u kojima je pokazano osnovno Standingovo ograničenje koje dolazi od njegovih političko-ideoloških uverenja i metodološkog pristupa koji mu ne dozvoljava da pronikne u poreklo i dubinu fenomena prekarijata. Standing dokumentuje gotovo sve oblike prekarnog rada u modernoj kapitalističkoj ekonomiji. U tome je najveća vrednost njegovog dela. Međutim, on ne uspeva da dokuči poreklo fenomena prekarijata. Ova slabost dolazi od činjenice da ne poznaje ili svesno zanemaruje kritiku političke ekonomije koja je započeta kod Karla Marksa. Posebno se to pokazuje kada Standing tvrdi da je jedan od glavnih faktora prekarizacije rada komodifikacija života, a pritom ne uzima u obzir uvide o robnom karakteru kapitalističke proizvodnje koje je prvi sistematski izložio Marks. Izvesno, nije moguće shvatiti poreklo prekarnog rada bez prethodnog upućivanja u Marksovo shvatanje robnog karaktera kapitalističke proizvodnje, u njegovu teoriju vrednosti kao utemeljenja celokupne kritike političke ekonomije, kao i u procese nužnog ukрупnjavanja kapitala u formi monopola. Marksova analiza principa političke ekonomije (kapitalizma) razotkriva i njezin ekspanzionistički karakter. U ovom istorijski nastalom obliku proizvodnje on vidi globalni karakter. Ovu karakteristiku kapitalizma Marks uočava već u *Manifestu* (Marks i Engels, 1979: 13-14).

Shvatanje globalnog karaktera ekonomskog sistema, u kome opstaje fenomen prekarnog rada, upućuje na neophodnost izučavanja veze između globalizacije i prekarizacije rada.

II PREKARNI KARAKTER RADA U KAPITALISTIČKOJ EKONOMIJI

Kao što je navedeno u uvodnom poglavlju u kojem su položeni računi o temeljnim pojmovima i kategorijama koji su predmet ovog rada, od primarnog je interesa pokazati da je prekarni rad imanentan sistemu kapitalističke produkcije. Kroz gotovo sve faze historijata ovog društveno-ekonomskog sistema, nesigurne forme zaposlenja bila su konstantna, u većem ili manjem obimu. Stabilne forme zaposlenja pokazale su se kao izuzetak, a ne pravilo tokom razvoja kapitalizma. Etabliranje ovog tipa zaposlenja je bilo rezervisano samo za radništvo najrazvijenijih svetskih ekonomija (ili zemlje „realnog“ socijalizma) u jednom kratkom historijskom periodu tokom kog je svet kapitala iskazivao potrebu za kompromisom sa svetom rada. Kako je razvoj historijskih događaja osporio nužnost potrebe za datim kompromisom, radni uslovi u kapitalističkoj produkciji postepeno su vraćani na prekarne forme. Posmatrajući historijski hod radnih uslova i formi zaposlenja u kapitalizmu, neizbežno se nameće pitanje zbog čega svetu kapitala pogoduje prekarni rad? Da bismo odgovorili na ovo pitanje, neizbežno moramo posegnuti za kritikom političke ekonomije koja je začeta u delu Karla Marksa. Teorija vrednosti kao teorijski ugaoni kamen konstrukcije na kojoj počiva najznačajnije Marksovo delo – *Kapital* – objašnjava proces kapitalističke akumulacije. Spoznavanjem ovog procesa postaje jasnije zbog čega kapitalu pogoduju upravo prekarne forme rada.

5. Marksovo shvatanje apsolutnog zakona kapitalističke akumulacije

U 23. glavi prvog toma *Kapitala* koju je naslovio *Opšti zakon kapitalističke akumulacije*, Marks eksplicite opisuje ono što danas nazivamo prekarim radom. Još preciznije, ovde možemo pronaći opise one kategorije radničke klase koju danas nazivamo prekarijatom. Marks je imenuje *relativno suvišnim stanovništvom* ili

industrijskom rezervnom armijom. Ova kategorija radničkog stanovništva se uvećava sa povećanjem produktivnosti rada i društvenog bogatstva.⁸⁶ Smatrajući da ova kategorija stanovništva ima ulogu „poluge kapitalističke akumulacije“, Marks nalazi da je njeno postojanje uslov postojanja kapitalističkog načina proizvodnje (Marx i Engels, 1970: 559). Opisujući različite oblike egzistencije relativno suvišnog stanovništva, Marks uočava da ono postoji u „svim mogućim nijansama“ (Marx i Engels, 1970: 567).⁸⁷ Ova kategorija stanovništva, međutim, stalno ima tri osnovna oblika – tečni, latentni i stagnantni. *Tečni* deo relativno suvišnog stanovništva skoncentrisan je u samim središtima moderne industrije. U Marksovo doba devetnaestovekovnog kapitalizma to su fabrike, rudnici, manufakture. Karakter ovog sektora kapitalističke produkcije se iskazuje kroz promenljivu potrebu za radnom snagom – ona se „čas odbija, a čas opet privlači u većem broju“ (Marx i Engels, 1970: 567). Karakteristika ovog načina akumulacije kapitala je da iskazuje potrebu za mlađom muškom radnom snagom koja se odbacuje nakon što pređe u srednje godine. *Latentni* deo rezervne armije rada pripada delu seoskog stanovništva koje je u svakom momentu spremno da uskoči u gradski, industrijski proletarijat. Iako je ovaj fenomen bio osobenost kapitalizma u najrazvijenijim zemaljama tokom procesa industrijalizacije u 19. veku, njega danas možemo prepoznati u brzo rastućim ekonomijama nekada nerazvijenih zemalja koje potonjih decenija prednjače u stopi ekonomskog rasta. Tu se, pre svih, mogu uvrstiti Kina i Indija. Čini se da se u Marksovom opisu *stagnantnog* dela industrijske rezervne armije mogu najvernije prepoznati karakteristike savremenog prekarijata. Stoga je od izuzetnog interesa ovde navesti jedan poduži pasaż iz Kapitala koji opisuje ovu kategoriju stanovništva:

Treća kategorija relativno suvišnog stanovništva, stagnatna, čini deo aktivne radničke armije, ali sa sasvim neredovnom zaposlenošću. Tako ona za kapital predstavlja neiscrpan rezervoar raspoložive radne snage. Njen položaj pada

⁸⁶ „Što je veće društveno bogatstvo, što je veći kapital koji funkcioniše (...), pa prema tome i apsolutna veličina proletarijata i proizvodna snaga njegova rada, to je veća industrijska rezervna armija. Isti oni uzroci koji razvijaju ekspanziju kapitala razvijaju i raspoloživu radnu snagu. (...) Ali što je ova rezervna armija veća u odnosu prema aktivnoj radničkoj armiji, to više raste masa konsolidovanog suvišnog stanovništva, čija beda stoji u obrnutoj srazmeri prema mukama njegova rada. Naposljetku, ukoliko su veći uboški sloj radničke klase i industrijska rezervna armija, utoliko je veći zvanični pauperizam. *Ovo je apsolutni, opšti zakon kapitalističke akumulacije* (Marx, 1973: 570).

⁸⁷ „Svaki radnik spada u nj za ono vreme dok je uposlen upola ili nikako“ (Marx, 1973: 567).

ispod prosečnog normalnog nivoa radničke klase, i baš je to čini širokom osnovicom za posebne grane kapitalističke eksploatacije. Za nju su karakteristični maksimalno radno vreme i minimalna najamnina. (...) Ona se neprekidno regrutuje iz prekobrojnih radnika krupne industrije i poljoprivrede, a naročito iz onih grana radinosti koje propadaju, u kojima manufaktura potiskuje zanat, a mašinska proizvodnja manufakturu. Njen obim biva sve veći što brže napreduje 'prekobrajnost' kao posledica uvećanog obima i energije akumulacije. Ali u isto vreme ona je i jedan element radničke klase koji se sam reprodukuje i ovekovečava, koji u celokupnom porastu te klase uzima srazmerno veći udeo nego ostali elementi (Marx i Engels, 1970: 569).

Zaista, u ovom odeljku Kapitala mogu se pronaći opisi onoga što danas podrazumevamo pod neformalnim, prekarnim oblicima rada u kojima egzistira ona kategorija radne snage koju nazivamo prekarijatom. Čak se i Marksova spoznaja da se pripadnici stagnantnog dela industrijske rezervne armije regrutuju iz "rezervoara" prekobrajnih radnika onih grana radinosti koje propadaju mogu primeniti na analizu savremenog prekarijata u razvijenim kapitalističkim zemljama. Naime, neoliberalnom doktrinom je sprovedena deindustrijalizacija najrazvijenijih država globalne ekonomije tako što je industrijska proizvodnja preseljena u nerazvijena područja globalnog ekonomskog sistema zbog povećanja profitnih stopa. Savremeni prekarijat u razvijenim državama regrutovao se upravo iz onog sloja stanovništva koje je ovaj proces ostavio bez stabilnog zaposlenja i koji je u pojedinim slučajevima uništavao čitave zajednice, naselja i gradove čije je funkcionisanje presudno zavisilo od industrijskih pogona koji su ugašeni i preseljeni. Upravo zbog ovde navedenih poznatih opisa prekarnog rada u razvijenom kapitalizmu 19. veka insistiramo na odbacivanju teze o prekarnom radu kao novom društvenom fenomenu koju zastupa jedan deo teoretičara savremene prekarnosti. Nalazeći da ispod stagnantnog relativno suvišnog stanovništva egzistira još samo kategorija paupera⁸⁸, Marks postojanje industrijske rezervne armije ne smatra anomalijom kapitalističke ekonomije, već osnovnom pretpostavkom kapitalističke

⁸⁸ „Ostavljajući po strani skitnice, zločince, prostitutke, ukratko pravi lumpenproletarijat, ovaj društveni sloj sastoji se iz triju kategorija. Prvo: sposobni za rad. Treba samo površno pogledati statistiku engleskog pauperstva, pa će se naći kako njegova masa raste sa svakom krizom, a opada sa svakim oživljenjem poslova. Drugo: siročad i pauperska deca. (...)Treće: propalice, goli siromasi, za rad nesposobni. (...) Pauperstvo je invalidski dom aktivne radničke armije i mrtvi balast industrijske rezervne armije“ (Marx i Engels, 1970, 569-570)

akumulacije na višem stupnju razvoja ovog društveno-ekonomskog sistema. Ovaj fenomen je, kako kaže Marks, “bio nemoguć u periodu detinjstva kapitalističke proizvodnje“ (Marx, 1973: 560). On podrazumeva *razvijeni oblik kapitalističke akumulacije* u kojem *industrijski način produkcije* dovodi do ukрупnjivanja kapitala. Na tom stupnju kapitalističkog razvitka vredi ono što Marks imenuje apsolutnim, opštim zakonom kapitalističke akumulacije – *što je veće društveno bogatstvo, to je veća industrijska rezervna armija*.

Pre nego li Marks, isti je fenomen uočio Fridrih Engels (Engels, 1951) u knjizi *Položaj radničke klase u Engleskoj* (1845). Građansko je društvo bitno određeno konkurencijom koja vlada u njegovoj ekonomskoj sferi. Na isti način na koji pripadnici buržoazije konkurišu jedni drugima u sučeljavanju na tržištu, i radnici čine konkurenciju jedni drugima na tržištu rada. Iz ovoga sledi da uvek postoji jedan deo radničke klase koji je u potrazi za bilo kakvom vrstom posla kojim bi zadovoljio potrebe materijalne reprodukcije. Engels ovu kategoriju radništva naziva „suvišnim stanovništvom”.⁸⁹ Ona se *umnožava sa centralizacijom kapitala* i u periodu ekonomskih kriza koje u kapitalizmu nastupaju ciklično. Nesigurnost je prema Engelsovom uvidu određujuća kategorija kapitalističke ekonomije. Ulogu migrantske populacije u prekarizaciji rada u kapitalizmu Engels je notirao u opisima irskih emigranata u Engleskoj tog vremena. Neke od teza koje je Engels izneo u ovom delu Marks je u narednim godinama razradio na najvišem misaonom nivou u svojoj kritici političke ekonomije.

No, da bismo uopšte došli do apsolutnog zakona kapitalističke akumulacije, potrebno je poznavati predmet kritike političke ekonomije, a potom i osnovne pojmove na kojima je Marks zasniva – robu i vrednost. Ovaj postupak je nužan ukoliko nameravamo pokazati da su prekarni oblici rada neophodni uslov kapitalističke

⁸⁹ “Sa radnikom je sasvim isto što i sa svakim drugim trgovačkim artiklom: ako je radnika malo, tada se njihova cena, tj. najamnina, penje, tada oni žive bolje, (...); a ako je radnika suviše, tada im cena pada, nastupa nezaposlenost, beda, gladovanje i, kao posledica toga, zarazne bolesti, koje čiste ‘suvišno stanovništvo’. I Maltus, koji je gornje Smitovo tvrđenje dalje razvio, ima takođe na svoj način pravo kad tvrdi da na svetu uvek ima suviše ljudi; on nema pravo samo onda kada tvrdi da ima više ljudi nego što može opstati pri postojećim zalihama za život. Suvišno stanovništvo je naprotiv posledica međusobne radničke konkurencije, koja svakog radnika goni da svakodnevno radi do krajnjih granica svoje snage” (Engels: 1951, 100)

akumulacije. Stoga ovde moramo napraviti pregled osnovnih rezultata kritike političke ekonomije koju Marks izlaže u *Kapitalu*, osobito u njegovom prvom tomu.

5.1. Predmet kritike političke ekonomije

Predmet Marksove kritike je građansko društvo utemeljeno na kapitalističkoj ekonomiji. Primarno filozof po obrazovanju⁹⁰, Marks se duhovno oblikovao pod ogromnim uticajem nemačke klasične filozofije koja je svoj najviši izraz dobila u filozofskom sistemu Hegela. Kritičkim čitanjem Hegelove filozofije prava u kojoj je predstavljena bit građanske epohe, Marks pronalazi predmet, ali i metodu vlastite kritike političke ekonomije.⁹¹ Premda se Hegelova filozofija nalazi na Marksovom kritičkom udaru kao najviši misaoni izraz protivrečnosti građanske epohe, ona se sa punim pravom može smatrati „rodnim mjestom i tajnom Marksove filozofije. Zato što ona jeste istina i granica toga epohalnog svijeta, u sebi je održavala najizvorniju mogućnost prekoračenja te granice, kao mišljenja prekoračenja građanske epohe, gdje se misaonom nužnošću nametao projekt transgrađanskog društva kao realizirane istine građanskog društva” (kurziv M. P.; Perović; 1994: 286). Na utopijskoj, budućnosnoj osnovi promišljanja prevazilaženja postojećeg, Marks gradi vlastitu kritičku misao – „kritiku svega postojećeg” – kojoj podvrgava sve forme duhovnog života, pa i filozofiju. Marksov radikalno kritički stav usmeren na delatno prevazilaženje aporija postojećeg društva dobija svoj „programski” izraz u čuvenoj 11. tezi o Fojerbahu – „Filozofi su svijet samo različito interpretirali, radi se o tome da ga se izmijeni” (Marx, 1976: 338).

Dakle, Hegelova je filozofija bila metodološki fundus Marksove kritičke analize kapitalizma. U čitavoj dotadašnjoj istoriji filozofije, nigde se kao kod Hegela nije prepoznavao značaj ekonomije za društvo. Štaviše, Hegel opaža da je ekonomija

⁹⁰ Marks je doktorsku tezu iz filozofije pod naslovom *Razlika između Demokritove i Epikurove filozofije prirode* odbranio 1841. godine na Univerzitetu u Berlinu. Tokom svog školovanja Marks stupa u intelektualni krug tzv. levih hegelijanaca.

⁹¹ “Kritika njemačke filozofije države i prava, kojoj je Hegel dao najdosljedniji, najbogatiji i poslednji oblik, jest oboje: kako kritička analiza savremene države i s njom povezane zbiljnosti, tako i odlučna negacija cjelokupnog dosadašnjeg načina njemačke političke i pravne svijesti, čiji je najugledniji, najuniverzalniji, na rang nauke uzdignuti izraz upravo sama spekulativna filozofija prava. (...) Već kao odlučni protivnik dosadašnjeg načina njemačke političke svijesti, kritika spekulativne filozofije prava ne nalazi svoj cilj u samoj sebi, već u zadacima za čije rješenje postoji samo jedno sredstvo: *praksa*” (Marx i Engels, 1976: 97-98).

konstitutivni element građanske epohe (Hegel, 1989). Građeci vlastiti pojam građanskog društva, on uočava da je u njemu ekonomija istisnuta iz svog tradicionalnog mesta koje je u ranijim epohama nalazila u domaćinstvu, što vodi „s jedne strane, do opšte redukcije domaćinstva na porodicu, te s druge strane, do emancipacije ekonomske sfere djelanja (kao građanskog društva) od političke sfere društva, tj. države. Građansko društvo, kao novi i treći oblik društvenosti modernog čovjeka, postalo je primarnim poljem oblikovanja ekonomske realnosti” (Perović, 2004: 150). Time se formira moderna „troslojna struktura društvenosti” koju sačinjavaju porodica, građansko društvo i država. Dakle, ekonomska funkcija se istiskuje iz sfere domaćinstva u sferu građanskog društva, čime ekonomija sada preuzima primat nad ostalim oblicima prakse. Ovim procesom se gradi i moderna individualnost, jer pojedinac sad biva „bačen” u ekonomsku arenu građanskog društva čime biva otrgnut od formi društvenosti koje su ga u bitnom određivali u feudalnoj zajednici (Perović, 2018a: 237). Međutim, pojedinci ne funkcionišu samo kao puke „ekonomske monade”. U tom slučaju građansko bi se društvo pretvorilo u društvo temeljne neslobode, beskonačne konkurencije i tržišne utakmice u kom bi doslovno važio princip „Homo homini lupus est”. Sve posebnosti građanskog društva moraju biti posredovane do nivoa opštosti, da bi se uopšte mogle ostvariti kao posebnosti. „Da bi posebna osoba egzistirala kao posebna (u svojim potrebama i njihovim zadovoljenjima), mora stupiti u vezu sa drugim posebnim osobama koje imaju isto takvo htijenje. Nužnost te veze je izvorni medij opštosti cjeline građanskih odnosa” (Perović, 2004: 151.). Na osnovi ove nužde koju nameće suprotstavljenost egoističkih posebnosti koje egzistiraju u građanskom društvu (odnosno u sferi ekonomije) izgrađuje se čitav niz institucija, a potom i politički sistem građanskog društva koji svoju krajnju formu dobija u državi kao najvišoj formi opštosti unutar moderne društvenosti.

U ovom odnosu između posebnog i opšteg, *bourgeois*-a i *citoyen*-a, ekonomije i politike, prelama se celokupna slika građanskog društva koju onda Marks uzima za predmet svoje bespoštedne kritike. Jer, ovako postavljene suprotnosti građanskog društva, odnosno temeljna nejednakost ljudi koja izvire iz ekonomske sfere društva, odnosno kapitalističkog načina proizvodnje, prema Marksovom sudu ne mogu u realitetu biti prevladane posredovanjem države. Bez obzira što u sferi modernog političkog sistema – opredmećenog u sistemu parlamentarne demokratije – građani

bivaju izjednačeni institutom prava glasa⁹², njihova suštinska nejednakost izvire iz područja ekonomskog, realnog života. Na temelju ove spoznaje Marks formira stav da je pomirenje unutrašnjih aporija građanskog društva u Hegelovoj koncepciji države moguće samo idealno. Nasuprot tome, čitav Marksov misaoni opus počiva na zahtevu za realnim pomirenjem, koje onda nužno zahteva obračun sa izvorom svih temeljnih aporija savremenog sveta koji leži upravo u političkoj ekonomiji. Zbog toga Marks napušta filozofski medij „čiste misli” i „spušta” se u polje realnih ekonomskih odnosa, shvatajući da se ono gradi na primarnom odnosu *rada* i *kapitala* (opredmećenog rada), koji presudno određuje celinu društvenih odnosa epohe. Tako Marks na tragu Hegela, ali i u radikalnoj kritičkoj distanci prema njemu gradi predmet svojih višegodišnjih istraživanja (Perović, 2018a: 238).

Kroz kasniju percepciju kritike političke ekonomije moguće je notirati interpretacijski spor koji je centriran upravo oko pitanja predmeta Marksove analize. Spor u vezi predmeta kritike političke ekonomije prelamao se oko pitanja da li Marks daje uvid u opštu istoriju razvoja kapitalizma, analizu određene faze kapitalizma ili je u pitanju apstraktno-teorijski prikaz načina funkcionisanja kapitalizma (Heinrich, 2015: 39)? Odgovor na ovo pitanje pruža sam Marks u predgovoru prvom izdanju *Kapitala* :

Ono što ja u ovom delu imam da istražim jesu kapitalistički način proizvodnje i odnosi proizvodnje i prometa koji mu odgovaraju. Dosad je Engleska klasična zemlja toga načina proizvodnje. To je razlog što ona služi kao glavna ilustracija za moje teorijsko izlaganje. (...) U samoj stvar, *ne radi se o višem ili nižem stupnju razvitka društvenih antagonizama koji proističu iz prirodnih zakona kapitalističke proizvodnje. Radi se o samim tim zakonima*, o tim tendencijama koje deluju i ostvaruju se gvozdenom nužnošću. Zemlja koja je industrijski razvijenija pokazuje manje razvijenoj zemlji samo sliku njene sopstvene budućnosti (kurziv M. P., Marx i Engels, 1970: 14).

⁹² Treba imati na umu da za Marksovog života (1818-1883), ne možemo govoriti o opštem pravu glasa u današnjem smislu. U najrazvijenijim evropskim državama tog vremena žene su bile u potpunosti isključene iz procesa političkog odlučivanja. Postojale su i razne vrste imovinskih cenzusa za učešće u političkom životu. Pomoću njih je onemogućavan prodor najsiromašnijih slojeva stanovništva u sferu politike. Za opšte pravo glasa i ravnopravnost žena zalagala se Prva internacionala čiji je faktički vođa bio upravo Marks. Prihvatanje opšteg prava glasa kakvim ga danas poznajemo u Evropi dešava se tek nakon Oktobarske revolucije u Rusiji.

Marksova kritika političke ekonomije, dakle, nije (samo) istorijski prikaz razvitka kapitalizma, niti je (samo) analiza određene faze kapitalističke proizvodnje, već je teorijska analiza same biti kapitalističke ekonomije. Ona razotkriva *principe* na kojima počiva kapitalizam, onu bit ovog ekonomskog sistema zbog koje je moguće da Englesku 18. veka i Englesku 21. veka u oba slučaja smatramo kapitalističkom zemljom, bez obzira na drastične tehnološke i društvene promene koje su se u međuvremenu desile. Rečima Mihaela Hajnriha – „Predmet (Marksovog, prim. aut.) istraživanja su bitna određenja kapitalizma, ono što pored svih historijskih promjena mora ostati isto da bismo uopće mogli govoriti o kapitalizmu. Cilj dakle nije prikazati neki (vremenski ili geografski) određeni kapitalizam, nego, kako Marx kaže na kraju trećeg toma Kapitala ‘samo unutrašnju organizaciju kapitalističkog načina proizvodnje, tako reći njegov idealni presek’ ” (Heinrich, 2015: 40). Ovo je osnovni razlog za tvrdnju da je Marksova kritika političke ekonomije aktuelna dokle god je aktuelan kapitalistički ekonomski sistem, bez obzira na sve formalne promene koje su se desile od vremena Marksovog teorijskog delanja do danas. Zbog toga na stranicama Marksovih dela pisanih tokom 19. veka prepoznajemo analize i opise onih radnih i ekonomskih fenomena koje opažamo u savremenom društvu, pa i prekarnost rada.

5.2. Rad kao roba i izvor vrednosti

Marksova kritika kapitalističkog sistema zadobija najčišći oblik u njegovoj najpoznatijoj knjizi – *Kapitalu* (1867). U središtu ovog voluminoznog trotomnog dela⁹³ nalazi se teorija vrednosti kojom Marks objašnjava proces akumulacije kapitala. Shvatanje Marksove teorije vrednosti ključno je za razumevanje porekla prekarnog rada. No, Marks ne počinje svoju kritiku političke ekonomije njenim najvišim oblikom – kapitalom, već analizom robe kao najprostijeg elementa kapitalističke produkcije. Prema njegovom uvidu, „za buržoasko društvo robni oblik proizvoda rada ili vrednosni oblik robe jeste ekonomski ćelijski oblik” (Marx i Engels, 1970: 13). Nužnost analize robe

⁹³ Najznačajnije Marksovo delo ostalo je nedovršeno usled njegove smrti.

na samom početku kritike političke ekonomije proizlazi iz samog karaktera kapitalizma. Ovaj ekonomski sistem i pojavno se prikazuje kao svojevrsna kolekcija roba.⁹⁴ To je razlog zbog kog Marksova kritika kapitalizma počinje baš njenom analizom. Bitno je naglasiti i da roba nije novum kapitalizma. Ona postoji i u ranijim epohama ljudske civilizacije. Međutim, tek u kapitalističkoj ekonomiji i pripadajućem mu građanskom društvu robni odnos određuje karakter ekonomske proizvodnje i razmene, ali i celokupne društvene odnose. U prethodnim tipovima ljudskih zajednica (poput feudalizma) proizvodnja roba je u najvećoj meri služila za podmirivanje potreba proizvođača, dok je njen manji deo služio razmeni. U kapitalističkom načinu produkcije, *roba se stvara sa namerom da se razmenjuje*. Njena proizvodnja postaje apsolutni imperativ ovog ekonomskog sistema. Ovako određujući ekonomiju građanskog sveta, robni oblik kapitalističke proizvodnje prožima sve sfere moderne društvenosti.

Analizom robe Marks se bavio već na samom početku intelektualnog puta. U *Ekonomsko-filozofskim rukopisima iz 1844*. (Marx i Engels, 1976) uočava da ljudski rad zadobija karakter robe u kapitalizmu. U ovom delu Marks prvenstveno sebi razjašnjava osnovne pojmove političke ekonomije – nadnicu, zemljišnu rentu, profit od kapitala, privatno vlasništvo, otuđeni rad, podelu rada, novac. Ovaj spis predstavljao je teorijsku osnovu za dalje Marksovo kritičko proučavanje kapitalizma.⁹⁵ Kritiku političke ekonomije u kojoj centralno mesto zauzimaju pojmovi robe i vrednosti dalje razvija u *Osnovama kritike političke ekonomije* (Marx i Engels, 1979a, 1979b), *Prilogu kritici političke ekonomije* (Marks, 1956), te *Kapitalu* (Marx, 1973).

Marks robu određuje kao „spoljašnji predmet, stvar koja svojim svojstvima zadovoljava ljudske potrebe ma koje vrste. Svejedno je kakve su prirode ove potrebe, npr. potiču li iz stomaka ili iz fantazije” (Marx i Engels, 1970: 43). Roba se javlja u dvostrukom obliku: kao upotrebna i razmenska (prometna) vrednost. Upotrebna

⁹⁴ „Bogatstvo društava u kojima vlada kapitalistički način proizvodnje ispoljava se kao ogromna zbirka roba, a pojedinačna roba kao njegov osnovni oblik. Zbog toga će naše istraživanje početi analizom robe“ (Marx i Engels, 1970: 43).

⁹⁵ Potrebno je znati da ovaj spis Marks nikada nije objavio. Pisan je tokom njegovog boravka u pariskom izgnanstvu, pa je poznat i pod nazivom *Pariski manuskripti*. Veliki poduhvat objavljivanja do tada nepoznate Marksove rukopisne zaostavštine obavio je moskovski *Institut Marks-Engels-Lenjin* pod vođstvom Davida Rjazanova. *Ekonomsko-filozofski rukopisi* široj javnosti postaju poznati tek 1932. godine. Objavljivanjem *Osnova kritike političke ekonomije* (Grundrisse) 1939. godine, kompletiran je uvid u najznačajnije radove Marksovog opusa. Otkrivanje ova dva bitna spisa u mnogome je uticalo na tzv. *prakseološko* čitanje Marksa, o čemu se više može saznati u radu *Istorija recepcije Marksovog mišljenja: (II deo)* (Perović, 2018b).

vrednost je, u najkraćem, određena korisnošću neke stvari. Upotrebna vrednost kreveta je sadržana u tome što ležimo na njemu. Ona se ostvaruje samo u procesu potrošnje. Iako je predmet društvenih potreba, upotrebna vrednost ne izražava društveni produkcionni odnos. Kao takva, ona „leži van kruga razmatranja političke ekonomije” (Marks, 1956: 16). Kako upotrebne vrednosti čine materijalnu osnovu bogatstva, u predmet kritike političke ekonomije ona ulazi samo kao *materijalni nosilac* razmenske vrednosti. Razmenska vrednost, s druge strane, izražava *kvantitativni* odnos između roba. Kako joj samo ime kaže, ovaj oblik robe se ispoljava u procesu razmene (prometa) u kojem se sučeljavaju različite upotrebne vrednosti. Upravo razmenska vrednost robe predstavlja bitnu specifičnost kapitalizma. Robna razmena je postojala i u prethodnim fazama socijalnog razvitka (u feudalizmu ili robovlasništvu), no samo u kapitalističkoj ekonomiji ona zadobija veličinu principa kom su podređene sve forme društvenog života. U prethodnim istorijskim fazama civilizacije robna razmena je bila izuzetak, a ne pravilo oko kojeg je fokusirano čitavo društvo.⁹⁶ Roba kao razmenska vrednost je, dakle, bitno obeležje kapitalističkog odnosa. Analiza ovog oblika robe za Marksa je od primarnog interesa.

Pre Marksove kritičke pojave, politička ekonomija postavlja pitanje šta stvara vrednost? U okvirima ekonomske nauke toga vremena na ovo pitanje je odgovarano sa dva fundamentalno suprotstavljena stanovišta. Prema prvom stanovištu vrednost neke robe određuje njena korisnost (Lange, 1981: 178-180). Ono što je za mene korisno, to sam spreman više platiti. Ovo se stanovište stoga naziva *subjektivnom teorijom vrednosti*. Validnost ove teorije osporava klasična škola političke ekonomije, poglavito Adam Smit. Postavljanjem paradoksa voda-dijamant, Smit razara subjektivnu teoriju vrednosti. Naime, on zapaža (Smit, 1970: 78) da je voda najkorisniji resurs za svakog čoveka, a pri tom joj je vrednost vrlo mala. Dijamant, sa druge strane, nema gotovo nikakvu korisnost za većinu ljudi (sem što se njegovim posedovanjem iskazuje društveni status), a košta neuporedivo više od vode. Razlog zbog kog dijamant poseduje daleko veću vrednost od vode, Smit pronalazi u *radu*. Vrednost dijamanta nije sadržana u njegovoj korisnosti, lepom izgledu ili blještavosti. Ona je sadržana u količini rada koja je potrebna za rudarenje dijamanta. Ista stvar je i sa zlatom. Ovako postavljena *radna*

⁹⁶ „Pojedinačni činovi razmjene postoje u svim oblicima društva koja su nam poznata. No, da se gotovo sve razmjenjuje specifičnost je kapitalističkih društava“ (Heinrich, 2015: 49).

teorija vrednosti bila je uobičajeno shvatanje predmarksovske političke ekonomije, odnosno klasične ekonomske misli Smita i Rikarda.⁹⁷

Marks usvaja stanovište da su sve vrednosti proizvodi rada, osim onih upotrebnih vrednosti na koje se ne troši ljudski rad (vazduh, neobrađivano tlo itd.). Razmenska vrednost je, međutim, proizvod *apstraktnog rada*. Pod ovim Marks podrazumeva da robni karakter kapitalističke proizvodnje konkretne oblike ljudskog rada svodi na *jednak ljudski rad*. Apstraktni rad je svojevrsna (apstraktna) mera količine rada sadržane u razmenskoj vrednosti. On nije ništa drugo nego *supstancija vrednosti*.⁹⁸ Za razliku od konkretnog rada, apstraktni rad nije vidljiv. On je ospoljenje društvenog odnosa koji u robnoj naravi kapitalističke proizvodnje izjednačava proste ljudske radove. Apstraktni se rad ispoljava tek u procesu razmene. „U činu razmjene apstrahira se od upotrebne vrijednosti roba, one se izjednačavaju *kao vrijednosti*. (...) Tek sa izjednačavanjem roba kao vrijednosti, *faktički* se apstrahira od svih posebnosti rada koji ih je proizveo i on se sada računa samo kao ‘apstraktni’ rad koji je proizveo vrijednost. Apstrakcija se dakle odvija *realno*, neovisno o tome što uključeni vlasnici robe pritom mislili” (Heinrich, 2015: 57). Apstraktni rad se kvantitativno iskazuje u radnom vremenu potrebnom za izradu razmenske vrednosti. Merenje vrednosti robe radnim vremenom potrebnim za njegovu izradu čini nužnim apstrahovanje od konkretnih radova koji proizvode robu. Sama logika robne produkcije izjednačava sve pojedinačne radove na prost ljudski rad u procesu (kapitalističke) proizvodnje:

⁹⁷ Hajnrih navodi dva najčešća kritička pristupa radnoj teoriji vrednosti: „Takvoj radnoj teoriji vrijednosti moguće je uputiti dva vrlo očita prigovora. Prvo, da se razmjenjuju i stvari koje nisu proizvodi rada (npr. nekultivirana zemlja). Drugo, da postoje i proizvodi rada (npr. umjetnička djela) čija je razmjenska vrijednost potpuno neovisna o količini radnog vremena potrebnog za njihovu proizvodnju. Po pitanju prve točke, treba napomenuti da radna teorija vrijednosti doista objašnjava samo vrijednost proizvoda rada. Stvari koje nisu proizvodi rada ne posjeduju 'vrijednost'. Ako ih se razmjenjuje, posjeduju razmjensku vrijednost ili cijenu, a nju onda treba zasebno objasniti (što je Marx učinio u trećem tomu *Kapitala*). Po pitanju druge točke: umjetničko djelo doduše jest proizvod rada, ali za razliku od normalne robe radi se o unikat, o nečemu što postoji samo jednom. Cijena koju je kupac spreman platiti za nj, kolekcionarska je cijena koja nema nikakve veze s utrošenim radnim vremenom umjetnika. No ekonomski proizvodi nisu unikat, nego masovno proizvedena dobra, a upravo njihovu vrijednost je potrebno objasniti“ (Heinrich, 2015: 51).

⁹⁸ „Iščezne li korisni karakter proizvoda rada, iščezao je i korisni karakter radova koje oni predstavljaju, izgubili su se dakle, i različiti konkretni oblici tih radova, ne razlikuju se više, već su svi skupa svedeni na jednak ljudski rad, na apstraktni ljudski rad. Da vidimo sad šta je ostalo od proizvoda rada. Jedino što je od njih preostalo jeste ista avetinjska predmetnost, prosta gruševina bezrazličnog ljudskog rada, tj. utroška ljudske radne snage bez obzira na oblik njenog trošenja. Te stvari predstavljaju još samo to da je na njihovo proizvođenje utrošena ljudska radna snaga, da je u njima nagomilan ljudski rad. Kao kristali ove društvene supstancije, koja im je zajednička, one su vrednosti – robne vrednosti (Marx i Engels, 1970: 46)“.

Da bi se prometne vrednosti roba merile radnim vremenom koje je sadržano u njima, moraju se razne vrste rada svesti na bezrazličan, jednoobrazan, prost rad, ukratko na rad koji je kvalitativno isti i stoga se razlikuje samo kvantitativno. Ovo svođenje pojavljuje se kao apstrakcija, ali to je apstrakcija koja se svakodnevno vrši u društvenom procesu proizvodnje. (...) Ili, rad, kako se pretstavlja u prometnim vrednostima, mogao bi se izraziti kao *opšte ljudski rad*. (...) To je prost rad u kome se svaka prosečna individua može obučiti i koji ona mora da obavlja u jednom ili drugom obliku. Sam karakter ovog prosečnog rada je različit u pojedinim zemljama i u pojedinim epohama, ali se javlja kao dat u svakom postojećem društvu. Prost rad sačinjava daleko najveću masu celokupnog rada buržoaskog društva, kako se možemo uveriti iz svake statistike (Marks, 1956: 18-19).

Na razlikovanju konkretnog i apstraktnog rada Marks gradi stanovište o dvojakom karakteru rada predstavljenog u robama. Uočavanje podvajanja rada u sistemu proizvodnje razmenschkih vrednosti Marksovo stanovište u bitnom razlikuje od shvatanja klasične političke ekonomije koja nije dokučila ovu karakteristiku rada u kapitalizmu. Kako sam kaže – „Ovu dvorodnu prirodu rada sadržanog u robi prvi sam ja kritički dokazao” (Marx i Engels, 1970: 49). Zaključak o dvojakom karakteru rada predstavljenog u robama direktno proizlazi iz shvatanja o dvostrukom karakteru robe (kao upotrebne i razmenske vrednosti). Ukoliko roba poseduje dvostruki karakter, onda i rad koji je proizvodi takođe ima dvojaki karakter. Samo rad koji proizvodi robe ima dvojaki karakter (Heinrich, 2015: 55). Konkretni rad proizvodi, dakle, upotrebne vrednosti, dok apstraktni rad proizvodi razmenschku vrednost. Moramo na ovom mestu razjasniti jednu čestu zabludu. Često se pod dvojakim karakterom rada u robnoj proizvodnji misli na razliku između stvaralačkog i repetitivnog rada. Ovde, međutim, nije o tome reč.

Korisni (konkretni) rad kao tvoritelj upotrebni vrednosti, neophodni je uslov opstanka ljudi, pretpostavka materijalne reprodukcije života. Raznovrsnost korisnih radova izražava društvenu podelu rada. Ona je preduslov postojanja robne proizvodnje, iako robna proizvodnja nije uslov postojanja društvene podele rada (Marx i Engels, 1970: 49). Svaki od različitih korisnih, konkretnih radova proizvodi različite upotrebne vrednosti. U sučeljavanju ovih roba prilikom njihove razmene, konkretnosti radova koji

su ih proizvele moraju biti apstrahovane. Ovde vredi navesti jedan duži Hajnrihov odeljak kojim adekvatno pojašnjava rečeno:

Vrijednost, međutim, ne stvaraju ni određeni konkretni rad, ni neki aspekt konkretnog rada. *Svaki rad čiji se proizvod (koji može biti i usluga) razmjenjuje posjeduje vrijednost.* Kao vrijednosti robe su *kvalitativno* iste, pa stoga i različite vrste rada koje proizvode vrijednost moraju važiti za *kvalitativno jednak ljudski rad*. Stolarski rad ne proizvodi vrijednost kao stolarski rad (kao stolarski rad proizvodi stolicu), nego vrijednost proizvodi kao ljudski rad čiji proizvod se razmjenjuje s proizvodom drugog ljudskog rada. Stolarski rad vrijednost dakle proizvodi upravo kao rad *u apstrakciji od svoje konkretne manifestacije* kao stolarski rad. Marx stoga rad koji proizvodi vrijednost naziva apstraktnim radom. Apstraktni rad prema tome ne predstavlja *neku posebnu vrstu* radnog napora, poput primjerice jednoličnog rada na pokretnoj traci nasuprot zanatski bogatog stolarskog rada. Kao *rad koji stvara upotrebne vrijednosti*, rad na pokretnoj traci u istoj je mjeri konkretni rad kao i rad stolara. Rad na pokretnoj traci (baš kao i stolarski rad) vrijednost stvara *samo kao jednak ljudski rad*, dakle u apstrakciji od njezinog konkretnog karaktera, ukratko: vrijednost stvara samo kao *apstraktni rad* (Heinrich, 2015: 56-57).

Dakle, samo se u robnoj (odnosno kapitalističkoj) proizvodnji ispoljava dvostruki karakter rada. On je istovremeno i individualni i društveni. U engleskom jeziku ova raspolućenost rada u kapitalističkoj proizvodnji adekvatno je izražena različitim pojmovima: „Rad koji stvara upotrebne vrednosti i koji je kvalitativno određen zove se ‘work’, nasuprot reči ‘labour’; rad koji stvara vrednost i koji se meri samo kvantitativno, zove se ‘labour’, nasuprot reči ‘work’“ (Marx i Engels, 1970: 53).

Samerljivost različitih roba u procesu razmene iziskuje ekvivalentni oblik vrednosti. Tu *društvenu funkciju* obavlja posebna, specifična roba – novac. Novac je svojevrсна pretpostavka kapitalističkog produkcionog odnosa⁹⁹. Samo je u ovoj posebnoj vrsti robe koja ima društvenu ulogu ekvivalenta moguće izraziti vrednosti

⁹⁹ “Kako bi se avet vrijednosti doista moglo uhvatiti, potreban joj je *samostalan* izraz, opredmećen lik. Novac nije dakle nešto što je dodatak robnom svijetu ili tek pomoćno sredstvo; novac je nužan kako bi se izrazio vrijednosni karakter roba, kako bi robe kao vrijednosti sveobuhvatno stavio u međusobni odnos (otud karakterizacija Marxove teorije vrijednosti kao ‘monetarne teorije vrijednosti’). To ujedno znači: robna proizvodnja i novac su nerazdvojivi” (Heinrich, 2015: 87).

pojedinačnih roba, a time i individualnih ljudskih radova. „Društveno vrednovanje pojedinačnog ljudskog rada postaje moguće samo postojanjem robe u kojoj se rad u proizvodnji odmah prikazuje kao društveni. Ova roba je univerzalni ekvivalent – novac. Stoga je postojanje novca nužni preduslov za postojanje istorijski nastalog kapitalističkog načina proizvodnje“ (Perović, 2018b: 49).

Količina rada meri se, dakle, njegovim vremenskim trajanjem, a radno vreme ima svoju meru u određenim delovima vremena, poput sata ili dana (Marx i Engels, 1970: 46). Marks ovde odmah zapaža da bi se na osnovu predloženog moglo zaključiti da je proizvod manje produktivnog radnika skuplji, jer mu je za njegovu izradu potrebno više vremena. Međutim, ukoliko imamo na umu da je rad koji sačinjava supstanciju vrednosti jednaki ljudski rad, odnosno utrošak iste ljudske radne snage, onda iz ove apstrakcije koja u realnosti funkcioniše nužnošću robne produkcije sledi da proizvođenje izvesne robe pretpostavlja *društveno potrebno radno vreme*.¹⁰⁰ „Robe koje sadrže podjednako velike količine rada, ili koje se mogu izraditi za isto radno vreme, imaju zbog toga i vrednost iste veličine. Vrednost jedne robe odnosi se prema vrednosti svake druge robe kao radno vreme potrebno za proizvodnju jedne prema radnom vremenu potrebnom za proizvodnju druge. ‘Kao vrednosti, sve su robe samo određene mere zgrušanog radnog vremena’“(Marx i Engels, 1970: 47).

Društveno potrebno radno vreme je vrlo promenljiva kategorija u kapitalističkoj produkciji. Sa svakom promenom proizvodnih snaga (npr. uvođenjem mašina u proizvodni odnos) menja se i društveno potrebno radno vreme. Ukoliko raste produktivnost rada – što je u kapitalizmu najčešći slučaj zbog sistematske upotrebe nauke i tehnologije u radnom procesu – društveno potrebno radno vreme se smanjuje. Ako se produktivnost rada smanjuje (kao npr., usled nepovoljnih vremenskih prilika ili prirodnih katastrofa koje bitno utiču na poljoprivredne radove), društveno potrebno radno vreme se uvećava. Vrednost nekog proizvoda, dakle raste sa količinom rada utrošenog u njegovu izradu.

Ovde dolazimo do ključnog pitanja kojim je moguće objasniti prekarni karakter rada u kapitalističkoj ekonomiji: kako rad postaje roba u kapitalističkoj ekonomiji?

¹⁰⁰ „Društveno potrebno radno vreme jeste ono radno vreme koje se iziskuje da bi se, uz postojeće društveno-normalne uslove proizvodnje i uz prosečni društveni stupanj umešnosti i intenzivnosti rada, izradila koja bilo upotrebna vrednost (Marx i Engels, 1970: 47).

Marks na ovo pitanje daje slikovit odgovor: „Da bi iz potrošnje neke robe naš vlasnik novaca mogao izvlačiti vrednost, mora ga zadesiti sreća da u prometnoj oblasti, na tržištu, pronade robu čija bi sama upotrebna vrednost imala naročito svojstvo da bude izvor vrednosti, dakle čije bi stvarno trošenje i samo bilo opredmećivanje rada, a stoga i stvaranje vrednosti. Takvu naročitu robu vlasnik novca i nalazi na tržištu – *ta je roba radna sposobnost ili radna snaga*“ (kurziv M.P., Marx i Engels, 1970: 154). Posedovanje ove robe je specifikum ljudskog roda. Ljudski rad, međutim, karakter radne snage (robe) zadobija tek u proizvodnji razmernih vrednosti, odnosno u kapitalističkoj ekonomiji.

Dva su potrebna (istorijska) uslova da bi se radna snaga mogla pojaviti kao roba na tržištu. Prvi je da je vlasnik radne snage slobodna ličnost, a time i „slobodan vlasnik svoje radne sposobnosti“. Kao takav on se na tržištu susreće sa vlasnikom sredstava za proizvodnju (kapitalistom), kojem iznajmljuje deo svoje radne sposobnosti, za određeno vreme. Ukoliko bi prodao celokupnu svoju radnu sposobnost, vlasnik robe bi postao rob. Nužni istorijski preduslov za postojanje ovakvog pravno zasnovanog odnosa jeste postojanje građanskog društva u kom se individue oslobađaju feudalnih stega zavisnosti, te postaju (pravno-politički) slobodne ličnosti čiji se interesi sučeljavaju u ekonomskoj dimenziji društva. Oni, međutim, stupaju u drugačiji oblik zavisnosti u kom kao radnici postaju zavisni od vlasnika kapitala i obrnuto. Time dolazimo do drugog uslova za prodaju radne snage na tržištu, a to je da njen vlasnik mora biti lišen sredstava za proizvodnju, odnosno da „nema na prodaju drugih roba, da je slobodan od svih stvari potrebnih za realizovanje svoje radne snage“.¹⁰¹ Kako Marks ističe, ovaj odnos između vlasnika kapitala i vlasnika radne snage nije prirodno nastao, niti je zajednički svim istorijskim epohama. On je *rezultat prethodnog istorijskog razvitka*, zaključenog epohalnom političkom revolucijom iz koje nastaje građansko društvo. Samo na pretpostavci postojanja ovakvog društva gde vlasnik sredstava za proizvodnju zatiče na tržištu slobodnog radnika kao prodavca vlastite radne snage, moguć je nastanak kapitala koji je „posebna epoha društvene proizvodnje“ (Marx i Engels, 1970: 157). Kako smo videli u prethodnom poglavlju, Marks na ovom uvidu gradi vlastitu klasnu teoriju.

Vrednost radne snage je određena kao i vrednost svake druge robe – radnim vremenom potrebnim za njenu proizvodnju. Ima li se u vidu da je u pitanju specifična

¹⁰¹ Pod ovim se podrazumeva da vlasnik radne snage nije u mogućnosti da produkuje razmernih vrednosti.

roba koja se svakodnevno troši, ona zahteva permanentnu reprodukciju. Tako vrednost radne snage iznosi onu količinu radnog vremena koja je potrebna za njenu reprodukciju.¹⁰² Jasno, nivo ljudskih potreba često je veći od sredstava dovoljnih za puku materijalnu reprodukciju radne snage. Ljudske potrebe su društveno uslovljene i takođe su istorijski proizvod, različit u raznim društvima – „nasuprot ostalim robama, određenje vrednosti radne snage sadrži izvestan istorijski i moralni element“ (Marx i Engels, 1970: 158). Dakle, vrednost radne snage dobijamo izračunavanjem vrednosti životnih sredstava vlasnika ove robe.¹⁰³ Kroz istoriju kapitalističkog sistema se vrednost životnih sredstava i sistem životnih potreba često menjao, pa je tako i količina radnog vremena potrebnog za proizvodnju ove robe vrlo promenljiva.¹⁰⁴ Marks uvidom u količinu radnog vremena potrebnog za proizvođenje radne snage, odnosno podmirivanje životnih potreba vlasnika radne snage, dolazi do spoznaje da je samo jedan deo radnog vremena dovoljan za proizvodnju ove robe. Drugim rečima, za reprodukciju radne snage potrebno je, recimo, 2 sata rada dnevno.¹⁰⁵ Ukoliko znamo da je radno vreme u postojećem sistemu proizvodnje puno veće od vremena potrebnog za reprodukciju radne snage, Marks postavlja pitanje šta se dešava sa produktima rada dobijenim u ostatku radnog vremena?

¹⁰² “U kapitalizmu je posebno određenje vrijednosti radne snage *nužno*: kada radnici i radnice ne bi dobivali samo vrijednost sredstava za život koja moraju kupovati na tržištu, onda na duži rok više ne bi bili bez vlasništva, pa bi se makar djelomično mogli osloboditi prinude prodaje vlastite radne snage. Ograničenje vrijednosti radne snage na troškove reprodukcije predstavlja funkcionalnu nužnost kapitalizma (Heinrich, 2015: 96)”.

¹⁰³ Moramo ovde dodati da nisu u pitanju sredstva dovoljna samo za puku materijalnu reprodukciju pojedinačnog radnika. U vrednost životnih sredstava radnika ulaze i sredstva za izdržavanje njegove porodice, podizanje i obrazovanje njegove dece itd.

¹⁰⁴ Cena najamnine radne snage u kapitalizmu predstavlja i *izraz klasne borbe*. Kapitalisti je, kao i kupcu svake druge robe, uvek stalo da radnu snagu unajmi po najmanjoj mogućoj ceni. Visina najamnine gotovo uvek izražava i stepen organizovanja radne snage. Ukoliko je ona neorganizovana vrednost najamnine će biti niža. Ukoliko su radnici organizovani, mogu izvršiti pritisak na kapitaliste da povećaju najamninu.

¹⁰⁵ Količina radnog vremena potrebnog za podmirivanje životnih potreba vlasnika radne snage se menja sa razvojem proizvodnih snaga, automatizacijom rada.

5.3. Višak vrednosti i teorija eksploatacije

Proces potrošnje radne snage je istovremeno proces proizvodnje robe i stvaranja viška vrednosti. Stvaranje viška vrednosti je apsolutni imperativ kapitalističke ekonomije. Stvaranju viška vrednosti je podređen čitav ekonomski sistem kapitalizma, a time i sve relacije u društvu određenom ovim proizvodno-ekonomskim odnosom. Proces rada u kapitalizmu (koji jeste proces potrošnje radne snage od strane njezinog kupca) ima dve bitne karakteristike: 1. radnik radi pod nadzorom kapitaliste koji u potpunosti kontroliše celokupni radni proces; 2. unajmljivanjem radne snage, te svojinom nad sredstvima za proizvodnju, kapitalista postaje vlasnik proizvoda rada. Dakle, produkti rada u kapitalizmu nisu svojina njihovih neposrednih proizvođača, odnosno radne snage, već onog ko ima svojinu nad drugim neophodnim elementom kapitalističke produkcije – sredstvima za proizvodnju, odnosno onoga ko je unajmio radnu snagu.¹⁰⁶ Imamo li u vidu da je upotrebna vrednost radne snage – odnosno rad – ono što je izvor vrednosti, ona se u proizvodnom procesu upotrebljava daleko više od potrebnog za njenu reprodukciju. Kao kupac radne snage na tržištu rada, vlasnik sredstava za proizvodnju postaje potpuni vlasnik rada potrebnog za oplodnju vrednosti u toku propisanog radnog vremena.¹⁰⁷ Kako je kapitalistički imperativ proizvođenja razmenske vrednosti (robe), odnosno „artikla namenjenog prodaji“, njegova je namera da „proizvodi robu čija je vrednost veća od zbira vrednosti roba koje se zahtevaju za njenu proizvodnju, sredstava za proizvodnju i radne snage (...)“ (Marx i Engels, 1970: 170).

Marks ovaj proces iskazuje formulom $N-R-N'$ koja slikovito iskazuje lanac robne proizvodnje. U njemu je novac (N i N') početna i završna tačka. Njime se kupuje roba (R) potrebna za oplodnju vrednosti, tj. sredstva za proizvodnju i radna snaga. Razlika

¹⁰⁶ „S njegovog gledišta (kapitaliste, prim. aut.), proces rada samo je potrošnja robe radne snage koju je kupio, ali koju može da troši samo ako joj doda sredstva za proizvodnju. *Proces rada proces je među stvarima koje je kapitalista kupio*, među stvarima koje njemu pripadaju. Stoga njemu pripada i sav proizvod toga procesa (...)” (kurziv M.P., Marx i Engels, 1970: 170).

¹⁰⁷ Isto kao što kada kupimo neki artikal u prodavnici postanemo vlasnici njegove upotrebne vrednosti, tako i kapitalista kada unajmi radnu snagu postaje vlasnik njene upotrebne vrednosti.

između početne i završne faze ovog procesa – N i N' – je višak vrednosti. On se ostvaruje maksimalnim iskorišćavanjem robe koja ima svojstvo da je izvor vrednosti – radne snage. Smisao ovog procesa nije u potrošnji viška vrednosti za lične užitke njegovog vlasnika, nego dalje ulaganje dobijenog u proces oplodnje vrednosti. Krajnji ishod produkcije viška vrednosti koji se materijalizuje tek u procesu razmene jeste *kapital* koji nije ništa drugo nego *opredmećeni rad*. Cirkulacija kapitala u procesu proizvodnje i razmene je samosvrhovita.¹⁰⁸ Proizvođenje viška vrednosti, a ne zadovoljenje potreba njegovih proizvođača je smisao kapitalističke robne proizvodnje.

Sredstva za proizvodnju – sirovine i alati za rad – ne menjaju svoju veličinu u proizvodnom procesu. To znači da se vrednost sredstava za proizvodnju prenosi na vrednost proizvedene robe. Stoga sredstva za proizvodnju Marks naziva *konstantnim* (postojanim) *kapitalom* (kk). Suprotno tome, vrednost koju radna snaga unosi u proizvodnju se menja tokom ovog procesa.¹⁰⁹ Osim što u njemu reprodukuje vlastitu vrednost (vrednost životnih sredstava), ona stvara i višak vrednosti. Zato Marks radnu snagu, odnosno sredstva koje kapitalista izdvaja za njenu nadnicu, naziva *varijabilnim* (promenljivim) *kapitalom* (vk). Tako se *cena koštanja robe*, odnosno suma potrebna za proizvođenje neke robe, može izraziti sa $kk + vk$. *Vrednost robe* koju kapitalista iznosi u sferu razmene u sebi sadrži *novostvorenu vrednost* (v) ostvarenu primenom varijabilnog kapitala u procesu proizvodnje, pa se izražava sa $vk + kk + v$. Kao što se može videti, oplodnja vrednosti se vrši samo upotrebom varijabilnog kapitala, odnosno radne snage. Tako se *stopa viška vrednosti* može izračunati odnosom između novostvorene vrednosti i vrednosti radne snage – v/vk . Stopa viška vrednosti istovremeno služi i kao mera stepena eksploatacije radne snage (Heinrich, 2015: 103).

Prema Marksovom uvidu, višak vrednosti se ostvaruje viškom radnog vremena koji radnik provodi u proizvodnji. Rekli smo da vrednost životnih sredstava potrebnih za reprodukciju radne snage iznosi, recimo, 2 časa rada u toku radnog vremena. Recimo i

¹⁰⁸ „Pretvarajući novac u robe koje služe kao materijalni stvaraoci nekog novog proizvoda, ili kao faktori procesa rada, i prisajedinjujući njihovoj mrtvoj predmetnosti živu radnu snagu, kapitalista pretvara vrednost, prošli, opredmećeni, mrtvi rad u kapital, u vrednost koja se sama oplođuje, u čudovište koje ima svoju dušu, koje počinje 'raditi' kao da u njemu toplo srce kuca“ (Marx i Engels, 1970: 177).

¹⁰⁹ „Kako je vrednost rada samo iracionalan izraz za vrednost radne snage, prirodno izlazi da vrednost rada stalno mora biti manja od vrednosti koju on proizvodi, jer kapitalist radnu snagu uvek tera da funkcioniše duže nego što je potrebno za reprodukovanje njene sopstvene vrednosti“ (Marx i Engels, 1970: 473-474).

da vrednost sredstava za proizvodnju, odnosno materijala i alata potrebnog za proizvodnju neke robe, takođe iznosi 2 časa rada u toku radnog vremena. Radna snaga i sredstva za proizvodnju su *predujmljeni kapital* koji kapitalista ulaže u proizvodnju robe. Ukoliko radni dan iznosi 8 časova, to znači da je u ovom slučaju vrednost predujmljenog kapitala $\frac{4}{8}$ radnog dana. Sve što je proizvedeno u preostalom delu radnog vremena predstavlja čisti višak vrednosti koji pripada vlasniku predujmljenog kapitala. Prema tome, u ovom slučaju 4 časa radnog vremena predstavljaju *nužno radno vreme* potrebno za proizvodnju neke robe, dok su preostala 4 časa *višak radnog vremena*. Na višku radnog vremena koji radna snaga kao izvor vrednosti provodi u procesu proizvodnje nastaje višak vrednosti.

Kapitalista, dakle, kupuje radnu snagu radi njene maksimalne upotrebe koja daleko prevazilazi količinu rada potrebnog za proizvođenje robe, tj. podmirivanje troškova predujmljenog kapitala. Oplodnja vrednosti tako počiva na prisvajanju neplaćenog rada od strane vlasnika sredstava za proizvodnju. Na ovom uvidu se temelji *Marksova teorija eksploatacije*. Ovaj odnos reflektuje relacije koje su uspostavljene između glavnih aktera u sferi kapitalističke proizvodnje. Neposredni proizvođači ne dobijaju novu vrednost koju stvaraju. Novostvorena vrednost pripada onome koji je unajmio radnu snagu čime je postao jedini vlasnik njenog proizvoda. Vrlo bitno je naglasiti da eksploatacija rada ne mora nužno biti povezana sa siromaštvom ili pripadanjem materijalno nižem sloju društva. Može se živeti vrlo lagodno i istovremeno biti eksploatisan, odnosno proizvoditi novu vrednost u procesu rada koju prisvaja onaj ko je unajmio radnu snagu. Ovo, međutim, ne znači da Marks teorijom eksploatacije ukazuje na neophodnost pravednijih društvenih odnosa u kapitalizmu. On prezentuje principe robne proizvodnje po kojima vlasnik radne snage dobija upravo onoliko koliko iznosi vrednost radne snage prema zakonima ovog ekonomskog sistema. Za dostizanje poželjnog stepena socijalne pravde, Marks ne apeluje ni na pravedniju raspodelu viška vrednosti u sistemu robne proizvodnje. Dokidanje eksploatorskog karaktera robne proizvodnje moguće je samo ukidanjem temeljnog odnosa između rada i kapitala, odnosno ukidanjem kapitalizma kao specifičnog društvenog, istorijski nastalog proizvodnog odnosa „koji radniku daje obeležje neposrednog sredstva za oplodavanje kapitala“ (Marx i Engels, 1970: 448).

5.3.1. Apsolutni i relativni višak vrednosti

Bitno je naglasiti da Marks pravi razliku između apsolutnog i relativnog viška vrednosti. *Apsolutni višak vrednosti* se ostvaruje produženjem radnog dana. Ukoliko radno vreme koje iznosi 8 časova produžimo na 10 časova, dobijamo dodatnih 2 časa viška radnog vremena. Nasuprot tome, *relativni višak vrednosti* se ostvaruje smanjenjem društveno potrebnog radnog vremena. O čemu se radi? Povećanjem proizvodne snage rada smanjuje se vrednost radne snage, odnosno onaj deo radnog vremena potrebnog za njenu reprodukciju. Ovo se može desiti samo pod pretpostavkom da je povećanje proizvodne snage rada zahvatilo one grane industrije koje proizvode robu koja određuje vrednost radne snage. To je roba koja spada u „krug uobičajenih životnih sredstava“ potrebnih za reprodukciju radne snage.¹¹⁰ Kako smo već istakli, permanentno revolucionisanje procesa rada, odnosno porast produktivnosti rada sistematskom upotrebom tehničko-tehnoloških dostignuća je bitno obeležje kapitalizma. Ono daleko snižava nužno ili potrebno radno vreme, odnosno onaj deo radnog dana koji je neophodan za reprodukciju radne snage. To, međutim, ne znači da se skraćuje radni dan. Radni dan ostaje iste veličine. Tako se uvećava višak radnog vremena, što automatski podrazumeva uvećanje novostvorene vrednosti.¹¹¹

Vlasnik kapitala uvek teži ostvarenju oba načina za uvećanje viška vrednosti. Međutim, ostvarivanje apsolutnog viška vrednosti je daleko komplikovanije ukoliko on pred sobom ima organizovane radnike koji zahtevaju manju stopu eksploatacije. Istorijat klasne borbe u kapitalizmu doneo nam je utvrđeno radno vreme koje više gotovo da nije moguće uvećavati bez prouzrokovanja ozbiljne društvene nestabilnosti, bar u najrazvijenijim, centralnim zemljama kapitalizma. Osmočasovno radno vreme je

¹¹⁰ „Ali vrednost neke robe ne određuje se jedino količinom rada koji joj daje poslednji oblik, već isto tako i onom masom rada koju sadrže sredstva za njenu proizvodnju. Na primer, vrednost jednih čizama ne određuje se samo obučarskim radom, nego i vrednošću kože, čirša, žice itd. Prema tome, povećanje proizvodne snage i odgovarajuće pojeftinjenje roba u industrijama koje liferuju materijalne elemente postojanog kapitala, sredstva za rad i materijal za rad koji služe proizvodnji potrebnih životnih sredstava, ujedno snizuju vrednost radne snage“ (Marx i Engels, 1970: 283-284).

¹¹¹ „Prema tome, štednji rada razvijanjem proizvodne snage rada u kapitalističkoj proizvodnji ni najmanje nije cilj da skрати radni dan. Ona cilja jedino na skraćivanje radnog vremena potrebnog za proizvodnju određene količine robe. (...) Razvijanje proizvodne snage rada ima u okviru kapitalističke proizvodnje za cilj da skрати onaj deo radnog dana u kome radnik mora da radi za sebe sama, da bi se time produžio onaj drugi deo radnog dana u kome on može da radi besplatno za kapitalistu“ (Marx i Engels, 1970: 288).

spadalo u glavne zahteve organizovanog radničkog pokreta još od sredine 19. veka. Ovaj standard radnog vremena je u zemljama Zapada izboren tokom prve polovine 20. veka.¹¹² Ovolika veličina radnog dana ista je za najrazvijenije i srednje razvijene kapitalističke zemlje već stotinu godina. Ono što, međutim, nije isto jeste produktivnost rada. Ona se uvećava sa tehničko-tehnološkim napretkom. Upravo je poslednjih sto godina donelo najveći porast produktivnosti rada u čitavoj ljudskoj istoriji. To znači da se nužno radno vreme permanentno snižava, dok višak radnog vremena stalno raste. Stopa relativnog viška vrednosti je, dakle, u stalnom porastu.

Povećanje produktivnosti rada nije nešto što spada u slobodan izbor kapitaliste. Na to ga tera logika kapitalističke konkurencije. Ukoliko nije spreman da prati primenu najnovijih tehnoloških dostignuća u proizvodnji, kapitalista nužno propada. „*Imanentni zakoni kapitala*, poput tendencije produženja radnog dana i razvoja proizvodnih snaga, neovisni su o volji pojedinih kapitalista. U odnosu na njih, ti se zakoni nameću kao *željezni zakoni kapitalističke konkurencije*. (...)Rezultat toga je da svaki kapitalist na sve druge kapitaliste vrši pritisak, kao što i oni vrše pritisak na njega. A svi oni to čine slijedeći slijepu ‚imanentnu nužnost‘. Ma koliko neki kapitalist kao pojedinac bio skroman – ako želi ostati kapitalist, ne može odustati od lova na sve veći dobitak“ (Heinrich, 2015: 109-110).

Povećavanje produktivnosti rada potiče iz same organizacije rada u kapitalizmu. Kooperacija ili udruživanje više radnika u procesu proizvodnje predstavlja osnovno povećanje radne produktivnosti. Dalji rast produktivnosti proističe iz podele rada. Ovim se proizvodni proces razbija na više jednostavnih radnji. Podelom se rada u kapitalističkom načinu produkcije vrši specijalizacija rada koja ima i svoju negativnu stranu u tome što radnik biva ograničen na samo jednu usku delatnost u proizvodnom procesu. Manufaktura predstavlja vrstu podele rada karakterističnu za ranu fazu kapitalizma u kojoj nije bilo upotrebe mašina u procesu rada. Najveći stepen produktivnosti rada dostiže se sistematskom upotrebom mašina koja vodi automatizaciji proizvodnog procesa u kapitalizmu. Sada pojedinačni radnik biva potpuno podređen fabričkom sistemu proizvodnje u kom je reduciran na puki dodatak mašini. Tako se u kapitalizmu potpuno obrću uloge u proizvodnji: sredstva za proizvodnju u potpunosti

¹¹² U Kraljevini SHS Zakon o zaštiti radnika kojim je propisano osmočasovno radno vreme za radnike u industriji, proglašen je 1922. godine.

dominiraju radnom snagom. Mrtvi, opredmećeni rad u potpunosti dominira nad živim radom izvlačeći iz njega svrhovitost i stvaralaštvo. Ovako uspostavljeni proizvodni odnosi rezultiraju odgovarajućom organizacijom rada koja je u potpunosti podređena stvaranju što većeg viška vrednosti. Njom u potpunosti upravlja vlasnik predujmljenog kapitala, odnosno kapitalista, koji u proizvodnom procesu uspostavlja hijerarhijski sistem subordinacije. Najnižu poziciju u tako uspostavljenom, fabričkom sistemu organizacije rada, zauzima upravo pojedinačna radna snaga čijom se upotrebom ostvaruje višak vrednosti. Vrhunac autoritarne organizacije industrijskog rada sproveden je u tejlorističkom modelu kojim je sprovedeno razbijanje proizvodnog procesa na najsitnije elemente upotrebom pokretne trake u proizvodnji.

5.3.2. Najamnina od vremena i najamnina od komada

Za razumevanje savremenog prekarnog rada od izuzetnog je značaja Marksovo teorijsko razrešenja pitanja najamnine u kapitalističkoj ekonomiji. Obradujući problem najamnine, Marks ukazuje da se njome – odnosno novčanim odnosom – prikriva besplatni rad najamnog radnika (Marx i Engels, 1970 : 474). Za razliku od robova čiji se sav rad ispoljava kao neplaćen, za rad najamnog radnika se čini da je sav plaćen zbog novca koji mu se isplaćuje.¹¹³ Suprotno tome, najamninom se iskazuje samo deo rada koji radnik pruža onome ko je unajmio njegovu radnu snagu. Premda se najamnina pojavljuje u raznovrsnim oblicima, ovaj njen oblik Marks naziva *najamninom od vremena*. On ističe da se kod ovog tipa najamnine mora praviti razlika između celokupnog iznosa najamnine, nadnice, nedeljne najamnine i cene rada. “Jedinicu mere za najamninu od vremena, cenu jednog časa rada, dobijamo ako dnevnu vrednost radne snage podelimo brojem časova uobičajenog radnog vremena” (Marx i Engels, 1970: 479).

¹¹³ “Na ovom pojavnom obliku, koji od naših očiju prikriva stvarni odnos i, štaviše, pokazuje baš njegovu suprotnost, počivaju svi pravni pojmovi i radnika i kapitaliste, sve mistifikacije kapitalističkog načina proizvodnje, sve njegove iluzije o slobodi, sva apologetska trućanja vulgarne ekonomije” (Marx i Engels, 1970: 474).

Razmatrajući *najamninu od časa*, kao meru najamnine od vremena, Marks ukazuje na posledice koje na radnika ima nepotpuna ili prekarna zaposlenost. Ako mu društvene okolnosti to dozvoljavaju, kapitalista će radnu snagu plaćati najamninom od časa, odnosno upošljavaće radnika onoliko koliko mu to odgovara, bez obaveze da plaća nedeljnu ili mesečnu najamninu. U tom slučaju on može radnu snagu upošljavati manje vremena od onoga na čijoj je osnovici prvobitno izvršena procena vrednosti najamnine od časa. Ukoliko je 2 časa rada u radnom danu od 8 časova potrebno za podmirivanje egzistencijalnih potreba radne snage, odnosno njenu reprodukciju, posledica kraćeg radnog dana je nemogućnost podmirenja tih potreba. „Sada kapitalista može da istera iz radnika određenu količinu viška rada, a da mu ne da radno vreme potrebno za njegovo samoodržanje. On može uništiti svaku redovnost u zaposlenju, i ako mu je zgodno, po ćudi i po trenutnom interesu, smenjivati strahovit prekomeran rad s relativnom ili potpunom nezaposlenošću” (Marx i Engels, 1970 : 479-480). Marksov uvid u smisao najamnine od časa u procesu kapitalističke akumulacije mora biti uzet u obzir u teorijskim refleksijama o prekarnom radu u savremenom društvu. Ovaj tip najamnine odgovara delimičnom (*part-time*) zaposlenju i radu „na zahtev” (*work on demand*) koji se u zemljama kapitalističkog centra danas iskazuje kroz tzv. „ugovor bez radnog vremena” (*zero hour contract*).¹¹⁴ Ova vrsta radnog ugovora ne obavezuje poslodavca da radniku obezbedi minimum radnih sati, dok radniku pruža mogućnost da ne prihvati ponuđeni ugovor. Radnici zaposleni pod ovom vrstom radnog ugovora dostupni su „na poziv” poslodavca kojih ih plaća najamninom od časa po obavljenom poslu. Poslodavac ne mora da plaća nedeljnu ili mesečnu najamninu, već samo najamninu za broj časova provedenih u radu. Radnici nisu u obavezi da prihvate ponuđeni posao.

Drugi tip najamnine koji Marks smatra karakterističnim za kapitalistički način proizvodnje je *najamnina od komada*. „Najamnina od komada samo je preinačen oblik najamnine od vremena, kao što je najamnina od vremena preinačen oblik vrednosti ili cene radne snage” (Marx i Engels, 1970: 484). Ova vrsta najamnine stvara privid da se

¹¹⁴ Ova vrsta ugovora karakteristična je za tržište rada Velike Britanije. U radnim zakonodavstvima drugih država (Irska, Švedska, Holandija, Italija itd.) pojavljuje se pod drugim nazivima. U našem radnom zakonodavstvu ne postoji pojmovni ekvivalent za “zero hour” ugovor. Ovaj pojam se može slobodno prevesti kao “ugovor bez radnog vremena”. Ova vrsta ugovora sve je zastupljenija u uslužnom sektoru, posebno u maloprodaji, restoranima brze hrane, turizmu itd. U Velikoj Britaniji oko 3% ukupne radne snage pokušava da obezbedi egzistenciju radeći pod ovom vrstom radnog ugovora (Hood, 2020).

cena tog rada ne određuje deljenjem dnevne vrednosti radne snage sa radnim danom datog broja časova (kao kod najamnine od vremena), već radnom sposobnošću proizvođača. Takav privid je razumljiv ako se zna da radnik ovom vrstom najamnine biva plaćen po obavljenom poslu, bio on proizvodnja stolica ili vožnja taksija, što stvara utisak da radnik ne prodaje živi rad, nego „rad koji se već opredmetio u proizvodu”. Dakle, rad koji radnik troši ovim se tipom najamnine iskazuje pomoću broja komada koje je proizveo. „Ovde kakvoću rada kontroliše sama izrađevina, koja mora biti prosečne valjanosti, ako se hoće da cena od komada bude potpuno isplaćena. U ovom pogledu najamnina od komada postaje vanredno bogat izvor zakidanja najamnine i prevara od strane kapitalista” (Marx i Engels, 1970: 486). Kako je radnik u obavezi da isporuči gotov proizvod određenog kvaliteta da bi bio plaćen najamninom od komada, *nadzor nad radom postaje suvišan*. Zato je ova vrsta najamnine, prema Marksovom uvidu, podloga hijerarhijski raščlanjenog sistema eksploatacije koji se javlja u dva oblika: 1. omogućuje parazitiranje na odnosu između kapitaliste i najamnog radnika, odnosno omogućuje *davanje rada u podzakup*. U savremenom kapitalizmu ovaj tip rada naziva se „agencijskim zapošljavanjem”, gde agencije za zapošljavanje profitiraju uzimajući procenat od najamnine koju kapitalista isplaćuje najamnog radniku¹¹⁵; 2. omogućuje kapitalisti da posao ugovara sa vođom grupe radnika koji tako postaje poslodavac ostalim radnicima u svojoj grupi. Tako se najamninom od komada omogućuje da eksploatacija radnika od strane kapitala funkcioniše kao eksploatacija radnika od strane radnika. Time se formira jedan sloj „radničke aristokratije” koji se po svetonazoru, političkim uverenjima i interesima razlikuje od ostatka radničke klase. Najvećim efektom najamnine od komada Marks smatra to što se radniku ukazuje da je u njegovom „ličnom interesu da svoju radnu snagu što više napregne, a ovo olakšava kapitalisti da podigne normalni stepen intezivnosti” (Marx i Engels, 1970: 487). Stoga je najamnina od komada onaj oblik najamnine koji najbolje odgovara kapitalističkom načinu proizvodnje. Ona, prema Marksovom mišljenju, služi kao poluga za produžavanje radnog vremena i obaranje najamnine (Marx i Engels, 1970: 489). Prekarni rad koji se nadoknađuje ovom vrstom najamnine danas je tipičan za rad posredstvom digitalnih platformi, a oblik zaposlenja u kojem se najamnina od komada

¹¹⁵ „Dobit tih posrednika proističe iz razlike između cene rada koju plaća kapitalista i onog dela te cene koju posrednici stvarno daju radnicima” (Marx i Engels, 1970: 486).

najviše iskazuje je samozaposlenost. Vozači taksija ili dostavljači hrane koji rade posredstvom digitalnih platformi (Uber, Glovo itd.) plaćeni su najamninom po komadu. Iako je nadzor njihovog rada suvišan jer su plaćeni jedino ako obave posao na prosečno valjan način, digitalna tehnologija omogućuje permanentno nadgledanje njihovog rada.

6. Proces kapitalističke akumulacije i stvaranje rezervne armije rada

Napokon, nakon što su predstavljeni osnovni uvidi u Marksovu teoriju vrednosti, treba se vratiti onome čime je započeto ovo poglavlje – opštom zakonu kapitalističke akumulacije. Proces akumulacije kapitala ima kružni tok. Bitno svojstvo kapitala je da je u neprekidnom kretanju. U prvoj fazi kretanje on služi obezbeđivanju predujmljenog kapitala (sredstava za proizvodnju i radne snage). Sledeći momenat ovog procesa je proizvodni – eksploatacijom radne snage stvara se višak vrednosti, odnosno „roba čija vrednost nadmašuje vrednost njenih sastavnih delova“ (Marx i Engels, 1970: 497). Proizvedena roba se stavlja na tržište, u područje razmene. Glavnina novostvorene vrednosti se ponovo vraća u isti proces, radi dalje akumulacije kapitala. Stoga možemo reći da je kapital *višak vrednosti u neprestanoj cirkulaciji*. Oplodnja vrednosti i njeno pretvaranje u kapital je proces koji je samom sebi svrha.

U pomenutom, 23. poglavlju prve sveske *Kapitala*, Marks ispituje uticaj kapitalističke akumulacije na sudbinu radničke klase. Prema našem uvidu, upravo u ovom poglavlju Marks pokazuje da je prekarni rad nije devijacija kapitalističke ekonomije, nego njezina tendencija. Kako sam ističe, ovde se ispituje sastav kapitala, odnosno promene kroz koje on prolazi u toku akumulacije. Dva su bitna činioca sastava kapitala – njegov vrednosni i njegov tehnički deo. Odnos između konstantnog i varijabilnog dela kapitala naziva se *vrednosnim sastavom kapitala*. On izražava srazmer između sredstava za proizvodnju i vrednosti najamnine radne snage – kk / vk . *Tehnički sastav kapitala* iskazuje način na koji kapital funkcioniše u samom procesu proizvodnje. On je određen srazmerom između mase upotrebljenih sredstava za proizvodnju i količine rada neophodne za njihovo upotrebljavanje. Ukoliko je vrednosni

sastav kapitala određen njegovim tehničkim delom, Marks govori o *organskom sastavu kapitala*. On podrazumeva tehničke promene u proizvodnji, poput uvođenja novih mašina i tehničkih inovacija proizvodnog procesa uopšte. Videli smo kako porast produktivnosti rada utiče na stvaranje relativnog viška vrednosti. Kada govori o organskom sastavu kapitala, Marks misli na uticaj porasta produktivnosti rada na sastav kapitala, odnosno *promene u srazmeru sredstava za proizvodnju i radne snage*.

Prvobitni uticaj akumulacije, odnosno porasta kapitala, je takav da raste potreba za promenljivim kapitalom, odnosno radništvom potrebnim za njegovu oplodnju. Pojačana potreba za radnom snagom uzrokuje porast najamnine, jer potražnja za ovom robom nužnom za oplodnju vrednosti premašuje njenu ponudu. „Akumulacija kapitala znači, dakle, umnožavanje proletarijata“ (Marx i Engels, 1970: 542). U ovoj fazi kapitalističke akumulacije eksploatatorski karakter ovog proizvodnog odnosa može se pojavljivati u „ugodnom i liberalnom“ obliku. Međutim, kako smo videli, svrha ovog procesa nije podmirivanje ličnih potreba vlasnika kapitala, a još manje vlasnika radne snage, nego stavljanje viška vrednosti u permanentnu kretanju radi akumulacije kapitala. Proizvodnja viška vrednosti podrazumeva da radnik stalno daje određenu količinu neplaćenog rada. Tako povećanje najamnine znači samo da je radnik pružio manju količinu neplaćenog rada (prema Marx i Engels, 1970: 547).

Porast najamnine usled povećane potražnje za radnom snagom, međutim, prouzrokuje snižavanje stope viška vrednosti, bez obzira što se sa njenim smanjenjem i dalje vrši akumulacija kapitala. Ovim, međutim opada stepen akumulacije. Tako dolazimo do paradoksa kapitalističke akumulacije: „(...) s njenim opadanjem iščezava i uzrok njenog opadanja, naime nesrazmera između kapitala i izrabljive radne snage. Mehanizam kapitalističkog procesa proizvodnje, dakle, sam otklanja prepreke koje sebi prolazno stvara. Cena rada pada ponovo na nivo koji odgovara potrebama oplođavanja kapitala (...), opadanje kapitala čini izrabljivu radnu snagu suvišnom i snižava joj cenu“ (Marx i Engels, 1970: 548). Tako se kapitalistička akumulacija samoreguliše logikom robne proizvodnje – porast najamnina ne sme negativno uticati na stopu viška vrednosti i reprodukciju klasnih odnosa.

No, upravo promene u organskom sastavu kapitala presudno utiču na mogućnost ovakve samoregulacije kapitalističkog odnosa u robnoj proizvodnji. Povećana akumulacija omogućuje dalje ulaganje u konstantni kapital, odnosno u razvoj

proizvodne snage rada.¹¹⁶ Razvojem sredstava za proizvodnju, odnosno porastom produktivnosti rada, potreba za upotrebom radne snage u procesu kapitalističke proizvodnje opada. Masa sredstava za proizvodnju određene vrste robe se uvećava, dok srazmerno opada količina radne snage potrebne za stavljanje ovih sredstava u pogon za dato vreme. Tako se u procesu kapitalističke akumulacije odvija *uvećavanje konstantnog kapitala u odnosu na promenljivi*.¹¹⁷ Ovako procentualno opada masa radne snage potrebne za akumulaciju kapitala. To nužno vodi do konkurentskog odnosa među radništvom koji omogućuje snižavanje najamnina.

Iako se oplodnja vrednosti sliva u ruke pojedinačnog kapitaliste, logika kapitalističke konkurencije nameće potrebu za ukрупnjavanjem, odnosno *koncentracijom kapitala*. Ona se odvija u procesu akumulacije u kojem prisvajanjem viška vrednosti od strane individualnog kapitaliste raste masa sredstava za proizvodnju i gospodarenje nad radom. *Centralizacija kapitala*, pak, podrazumeva sjedinjavanje više pojedinačnih kapitala, bilo da se ovaj proces odvija miroljubivim udruživanjem individualnih kapitalista, bilo da on nastaje njihovim sukobom u kom jači preuzima kapital slabijeg. Kako Marks navodi, „konkurentska borba vodi se pojevtinjavanjem roba“ (Marx i Engels, 1970: 554). Iz ovoga sledi da je poseban interes vlasnika sredstava za proizvodnju isto tako pojeftinjavanje one robe koja ima svojstvo izvora vrednosti, odnosno radne snage. Sa akumulacijom kapitala u proizvodnju ulazi nova sila koja omogućuje njeno proširenje – kredit. Centralizovani kapital ostvaruje lakši pristup kreditima koji obezbeđuju dalji porast akumulacije. Ovako proširena akumulacija omogućuje kapitalistima da delove viška vrednosti prebacuju u oblast finansija, formirajući kamatonosni kapital. Centralizacija kapitala dovodi do formiranja monopola i oligopola.¹¹⁸ Monopol podrazumeva kontrolu i snabdevanje tržišta nekom robom od strane pojedinačnog kapitaliste ili grupe kapitalista (oligopol). Monopolistički kapitalizam je proizvod proširene akumulacije i nije bio moguć u ranoj fazi kapitalizma.

¹¹⁶ „Kad su opšte osnovice kapitalističkog sistema već date, u toku akumulacije svakad nastupa momenat kad razvitak proizvodnosti društvenog rada postaje najmoćnijom polugom akumulacije“ (Marx i Engels, 1970: 549).

¹¹⁷ „Sa akumulacijom kapitala razvija se, dakle, specifično kapitalistički način proizvodnje, a sa specifično kapitalističkim načinom proizvodnje akumulacija kapitala. Ova dva ekonomska faktora stvaraju, prema složenom odnosu podsticaja koje jedan drugom daju, promenu u tehničkom sastavu kapitala, usled čega promenljivi sastavni deo biva sve manji i manji u poređenju s postojanim“ (Marx i Engels, 1970: 553).

¹¹⁸ U daljem tekstu se neće insistirati na razlici između monopola i oligopola. Oni će pod pojmom monopola biti tretirani kao sinonimi.

Ovaj oblik ukрупnjavanja kapitala karakteriše formiranje čitavog niza novih profesija koje se mogu svrstati u kategoriju neproizvodnog rada.¹¹⁹

Porast kapitalističke akumulacije, dakle, omogućuje razvoj sredstava za proizvodnju. Koncentracija i centralizacija kapitala podrazumevaju permanentno uvođenje mašina u proizvodni proces čime se stalno podiže nivo proizvodne snage rada. Time se smanjuje utrošak živog rada potreban za proizvođenje iste robe za dato vreme. Potražnja za radnom snagom smanjuje se podjednako srazmerno rastu ukupnog kapitala. Dakako, *porast ukupnog kapitala podrazumeva i rast varijabilnog kapitala* (radne snage), *ali u razmeru koji stalno opada u odnosu na konstantni kapital* (sredstva za proizvodnju). Drugim rečima, ukupan broj radnika potrebnih u kapitalističkoj proizvodnji raste zajedno sa njom. Međutim, količina živog rada potrebnog za oplodnju vrednosti opada u ukupnom sastavu kapitala u odnosu na sredstva za proizvodnju. Proizvedeći novu vrednost u procesu proizvodnje, opredmećujući rad, *radničko stanovništvo proizvodi i sredstva koja ga čine suvišnim*. Ovo je jedna od brojnih protivrečnosti kapitalizma. Tako se u procesu akumulacije kapitala stvara ono što Marks naziva „industrijskom rezervnom armijom“ ili „relativno suvišnim radničkim stanovništvom“. Ova kategorija radničke klase predstavlja ono što se u savremenoj literaturi o prekarnom radu naziva prekarijatom, uz sve formalne razlike proistekle iz razvoja kapitalizma u prethodnih 150 godina. Ovu kategoriju radništva Marks naziva „polugom kapitalističke akumulacije, pa čak i uslovom postojanja kapitalističkog načina proizvodnje“ (Marx i Engels, 1970: 559).

Kao što smo videli na početku ovog poglavlja, postojanje ove kategorije stanovništva nije bilo moguće na počecima kapitalizma, u njegovom zametku. Ono podrazumeva razvijeniji stupanj akumulacije kapitala u kom sistematski raste produktivnost rada. Ovde je nužno navesti jedan veći odeljak iz *Kapitala* kojim je opisan opšti zakon kapitalističke akumulacije:

¹¹⁹ “Ekspanzija kapitala i rast mase profita zahtijevaju porast broja neproizvodnih radnika potrebnih za opsluživanje i održavanje razgranatoga kapitalističkog poretka. To znači rast tradicijski neproizvodnih zanimanja (rast rada kontrole i nadzora, te rada ‘ideologijskih klasa’) i čitavog niza novih zanimanja koji proizlaze iz logike kapitalskog tehnologijskog i ideologijskog stroja: iz kreditnog i bankarskog sistema, osiguranja, ekonomijske i ideologijske propagande, tehnologijske organizacije, naučno-istraživačkog rada, obrazovanja, te različitih funkcija održavanja proizvoda, distribucije, ispitivanja tržišta, finansiranja, upravljanja, transmisije u hijerarhijskom proizvodnom i državnom aparatu, etc.” (Perović, 1989: 86-87).

Što je veće društveno bogatstvo, što je veći kapital koji funkcioniše, i obim i energija njegovog porasta, pa prema tome i apsolutna veličina proletarijata i proizvodna snaga njegovog rada, to je veća industrijska rezervna armija. Isti oni uzroci koji razvijaju ekspanzivnu moć kapitala razvijaju i raspoloživu radnu snagu. Relativna veličina industrijske rezervne armije raste, dakle, s potencijama bogatstva. (...) Naposljetku, ukoliko su veći uboški sloj radničke klase i industrijska rezervna armija, utoliko je veći zvanični pauperizam. *Ovo je apsolutni, opšti zakon kapitalističke akumulacije* (kurziv u originalu, Marx i Engels, 1970: 570).

Na ovom stupnju razvoja kapitalističke akumulacije industrijska rezervna armija postaje neodvojivi deo kapitala. Ona je za kapitalistički način proizvodnje podjednako bitna kao i upošljena radna snaga. Njena je uloga u ovom ekonomskom sistemu višestruka. Ona predstavlja „ljudski materijal uvek spreman za eksploataciju“, odnosno kategoriju stanovništva koja je permanentno spremna da prihvata poslove bez obzira na uslove rada kako bi obezbedila puku materijalnu egzistenciju. Usled procesa ukрупnjavanja kapitala, suvišna radna snaga zaposlena u proizvodnim delatnostima postaje konkurencija i radništvu neproizvodnih delatnosti. O tome je pisao i Brejverman: „Masa radne snage koja je postala suvišna zbog brze mehanizacije industrije (...) povećava ponudu radne snage u činovničkom, uslužnom i trgovinskom sektoru. Mehanizacija industrije stvara određeni višak stanovništva koji se može zaposliti uz niže plaće što je svojstveno tim novim masovnim zanimanjima. Drugim riječima, kako se kapital prelijeva u nova područja, (...) u starim područjima djeluju zakoni akumulacije kapitala koji nastoje stvoriti ‚radnu snagu‘ potrebnu kapitalu u njegovim novim inkarnacijama“ (Braverman, 1983: 316). Tako ukрупnjavanje kapitala utiče i na prekarizaciju onih delatnosti koje se smatraju neproizvodnim.

Kako ističe britanski marksolog Dejvid Harvi (Harvey, 2010), postojanje rezervne armije rada omogućuje povećanu eksploataciju aktivnih radnika. Pod pretnjom lake zamenljivosti, aktivno se radništvo često primorava na prekovremeni rad koji sve češće postaje uslov za zaposlenje čak i u najrazvijenijim kapitalističkim zemljama. Takođe se povećava i intenzitet rada u okviru zadatog radnog vremena, što sveobuhvatno dovodi do preopterećenja radne snage u proizvodnom procesu (Harvey, 2010: 276). Dakako, sva raspoloživa radna snaga na tržištu rada mogla bi biti upotrebljena u proizvodnji.

Ovo bi podrazumevalo smanjenje radnog vremena, na nužno radno vreme. Ovo, međutim, više ne bi bila robna proizvodnja. Ovakav način proizvodnje bio bi podređen potrebama učesnika u proizvodnji, a ne stvaranju viška vrednosti. Tako zasnovana ekonomija više se ne bi mogla nazvati kapitalističkom.

Može se reći da rezervna armija rada obavlja dvostruku ulogu u kapitalističkoj robnoj produkciji: 1. ekonomsku – stalnim pritiskom na već zaposleno radništvo ona omogućuje smanjenje nadnica, pošto predstavlja stalno preteću konkurenciju na tržištu rada, i 2. političku – svojim karakterom otežava radničko udruživanje radi borbe za bolje uslove rada, tako što samim postojanjem daje do znanja zaposlenom radništvu da je lako zamenljivo.¹²⁰ Njeno postojanje nameće konkurentsku borbu među radničkom klasom. Tako proces akumulacije kapitala stvara osećaj *nesigurnosti*, odnosno prekarnosti, za svakog ko stvara novu vrednost u procesu proizvodnje.¹²¹

Proces akumulacije kapitala konstantno preoblikuje kapitalističku industriju. Razvoj proizvodnih snaga kapitalizma neprestano rađa nove i gasi stare grane industrije. I ovde je značaj industrijske rezervne armije ogroman. Njeno postojanje omogućuje lako prebacivanje masa radne snage na ona mesta proizvodnje na kojima su neophodna usled preoblikovanja industrije. Na ovome je mestu potrebno kratko se osvrnuti na one teorijske tendencije u savremenom proučavanju rada koje su na isteku 20. veka zastupale tezu o „kraju rada“ usled automatizacije proizvodnog procesa. Najistaknutiji predstavnici takve škole mišljenja bili su Andre Gorz koji je svoje stanovište o izumiranju radničke klase izneo u knjizi *Zbogom proletarijatu* (Gorz, 1982), te Džeremi Rifkin koji je svoje poglede o kraju rada usled automatizacije proizvodnje izložio u knjizi *Kraj rada* (Rifkin, 1995). Ono što su te teorijske koncepcije previdale sadržano je u samom karakteru robne proizvodnje, odnosno u sposobnosti kapitalizma da neprestano revolucioniše i preoblikuje svoje proizvodne snage. Najprostije rečeno: pojava

¹²⁰ “U periodu zastoja i srednjeg poleta vrši industrijska rezervna armija pritisak na aktivnu radničku armiju, a u periodima hiperprodukcije i paroksizma (vrhunca delatnosti) obuzdava je u njenim zahtevima” (Marx i Engels, 1970: 565).

¹²¹ „Naglo i grčevito proširenje razmera proizvodnje pretpostavka je za naglo skupljanje toga stanovništva; ovo skupljanje opet izaziva ono širenje, ali je to širenje nemoguće bez raspoloživog ljudskog materijala, bez takvog namnožavanja radnika koje je nezavisno od apsolutnog porasta stanovništva. Ovo namnožavanje radnika postiže se prostim procesom koji stalno 'oslobađa' jedan deo radnika, metodima koji smanjuju broj zaposlenih radnika u odnosu prema uvećanju proizvodnje. Dakle, *čitav oblik kretanja moderne industrije proizlazi iz neprestanog pretvaranja jednog dela radničkog stanovništva u nezaposlene ili poluzaposlene ruke*“ (kurziv M. P., Marx i Engels, 1970: 560).

kompjutera označila je početak automatizacije mnogih grana industrije u kojima jedan deo prethodno zaposlenog radništva postaje suvišan pojavom ovog tehničkog pronalaska i njegovom implementacijom u proizvodni proces. Međutim, isti tehnički pronalazak podstakao je stvaranje čitavih novih industrijskih grana koje nisu postojale pre samo dve decenije. Celokupna digitalna ekonomija u kojoj se danas zapošljavaju ogromne mase radne snage, i koja je jedan od najbitnijih izvora savremenog prekarnog rada, posledica je istog onog procesa koji je ostavio bez posla značajan deo radništva u automobilske industriji.

Ono što ubrzani razvoj proizvodnih snaga u savremenom društvu nameće kao nužnost je svakako imperativ za konstantnim prekvalifikovanjem radne snage usled sve češćih tehnoloških promena u sferi rada. Na taj način se takođe stvara pritisak na radnu snagu koja je u stanju stalne nesigurnosti pred preoblikovanjem i rastom produktivne snage rada. Pitanje koje teoretičari kraja rada takođe ne postavljaju je ko pravi mašine koje zamenjuju ljudsku radnu snagu u pojedinim granama industrije? Kolika masa radne snage je potrebna za proizvodnju i stavljanje u pogon ovih mašina? Primera za pobijanje ove teze je mnogo, ali ovde ćemo se morati ograničiti samo na prethodno navedene, uz konstataciju da nesigurnost radničke klase u kapitalističkom načinu proizvodnje proističe iz samog procesa akumulacije kapitala. Stvaranje industrijske rezervne armije ili prekarijata je bitna *tendencija* akumulacije kapitala.

III GLOBALIZACIJA KAPITALIZMA I PREKARIZACIJA RADA

Nakon što je uvidom u Marksovu teoriju vrednosti u prethodnom poglavlju pokazano da je postojanje rezervne armije rada bitna tendencija kapitalističke ekonomije, odnosno neophodni uslov kapitalističke akumulacije, potrebno je ispitati drugi strukturni faktor prekarizacije rada – globalni karakter ovog socioekonomskog sistema. Premda su Marks i Engels još u *Manifestu komunističke partije*¹²² ukazali na nužnost globalnog proširivanja kapitala, tek se danas može reći da je čitava planeta podređena robnom načinu proizvodnje. Bitna karakteristika savremene robne produkcije je da je u potonjih nekoliko decenija u najvećoj meri preseljena u tzv. zemlje u razvoju ili zemlje kapitalističke periferije. Prema izveštaju Ujedinjenih nacija, 28,7% ukupne globalne proizvodnje je 2019. godine bilo stacionirano u Kini, 16,8% u Sjedinjenim Državama, 7,5% u Japanu, 5,3% u Nemačkoj itd. (Richter, 2021). Ovaj trend jasno pokazuju podaci izveštaja Ujedinjenih nacija o procentima zaposlenih u proizvođačkoj industriji prema regionima sveta u rasponu od 1970. do 2011. godine (UNCTAD, 2016: 65).

Tabela 1: Procenat radne snage zaposlene u industrijskoj proizvodnji u periodu od 1970. do 2011. godine:

¹²²Marks i Engels u ovom odeljku Manifesta iznose ontologiju građanske epohe, uviđajući pored svih protivrečnosti i emancipatorski potencijal kapitalističkih odnosa koji geografskim širenjem razaraju okoštale tradicionalne zajednice modernizirajući čitave nacije i kontinente: „Potreba za sve raširenijim tržištima gde će prodati svoje proizvode goni buržoaziju preko cele zemljine kugle. Svugde ona mora da se ugnezdi, svugde da se naseli, svugde da uspostavi veze. Buržoazija je eksploatacijom svetskog tržišta dala kosmopolitski karakter proizvodnji i potrošnji svih zemalja. Na veliku žalost reakcionara, ona je izvukla nacionalno tlo ispod nogu industrije. Uništene su prastare nacionalne industrije i uništavaju se svakodnevno još uvek. Potiskuju ih nove industrije, čije uvođenje postaje životno pitanje za sve civilizovane nacije, industrije koje više ne prerađuju domaće sirovine, već sirovine koje dolaze iz najudaljenijih oblasti, i čiji se fabrikati ne troše samo u zemlji, već u isto vreme u svim delovima sveta. (...) Na mesto stare lokalne i nacionalne samodovoljnosti i ograđenosti stupa svestrani saobraćaj, svestrana uzajamna zavisnost nacija. A kako je u materijalnoj, tako je i u duhovnoj proizvodnji. Duhovni proizvodi pojedinih nacija postaju opštim dobrom. Nacionalna jednostranost i ograničenost postaje sve više nemoguća, a iz mnogih nacionalnih i lokalnih književnosti stvara se svetska književnost. Brzim poboljšanjem svih oruđa za proizvodnju, beskrajno olakšanim saobraćajem buržoazija uvlači u civilizaciju sve, pa i najvarvarskije nacije. Jevtine cene njenih roba jesu teška artiljerija kojom ona ruši sve kineske zidove, kojom ona i najuporniju mržnju varvara protiv stranaca prisiljava na kapitulaciju. Ona prisiljava sve nacije da prihvate buržoaski način proizvodnje ako neće da propadnu; (...) Jednom reći, ona stvara svoj svet po sopstvenom liku” (Marks i Engels, 1979: 13-15).

Region	1970	1980	1990	2000	2007	2011
Razvijene zemlje (SAD, Evropa, Japan)	26.8%	23.9%	20.7%	16.9%	14.3%	12.8%
Istočna Azija (Kina i Južna Koreja)	13.9	22.5	24.3	20.9	21.2	21.5
Južnoistočna Azija (Indonezija, Malezija, Filipini, Tajland)	11.4	14.4	15.6	16.3	15.4	14.0
Indija	9.4	9.1	10.5	11.4	11.9	11.6
Latinska Amerika	15.5	15.4	15.3	13.2	12.4	11.5
Severna Afrika	12.6	13.8	14.4	14.0	12.9	11.9

Supraharska Afrika	5.8	7.2	8.3	8.3	8.6	8.4
<i>Izvor: UNCTAD, 2016: 65</i>						

Sledeći logiku teorije vrednosti prema kojoj je visina profitne stope određena stepenom eksploatacije radne snage, kapital svoje proizvodne procese konstantno pomera u ona područja sveta u kojima je niži životni standard, te samim tim i najamnina radne snage. Stepem društveno-ekonomskog razvitka na planetarnom nivou, bitno je nejednak. Tome svedoče i relevantni izveštaji Ujedinjenih nacija (UN: 2019) prema kom se od blizu 200 zemalja u svetu njih samo 36 smatra razvijenim. Slično se navodi i u izveštaju Međunarodnog monetarnog fonda (IMF: 2019) prema kom u svetu postoji 39 razvijenih zemalja. Ova brojka se u najvećoj meri poklapa sa članstvom u Organizaciji za ekonomsku saradnju i razvoj (OECD) koja okuplja 35 zemalja. Bitno je, međutim, istaći da prema svim navedenim klasifikacijama u istu kategoriju razvijenih zemalja spadaju Sjedinjene Države i Hrvatska ili Japan i Bugarska. Stoga je sasvim jasno da i grupu razvijenijih svetskih zemalja odlikuje neravnomeran razvoj. Imajući ovo u vidu, može se reći da svetskom ekonomijom dominiraju najrazvijenije zemlje sveta okupljene u tzv. grupu G7.¹²³ Ovako nejednak razvoj globalne kapitalističke ekonomije podrazumeva visoke razlike u najamnini radne snage u različitim delovima sveta. To je, uz visok prirodni priraštaj u nerazvijenim i zemljama u razvoju, osnovni uzrok postojanja ogromne rezervne armije rada na periferiji kapitalističkog sistema koja omogućuje permanentno održavanje prekarne uslova rada na planetarnom nivou.

Tragom izveštaja MOR-a o stanju i trendovima zaposlenosti (ILO, 2020a) moguće je steći precizan uvid u razmere prekarnog rada na globalnom nivou. Kako se

¹²³ Grupu sedam najrazvijenijih zemalja sveta sačinjavaju Sjedinjene Države, Kanada, Japan, Francuska, Nemačka, Italija i Velika Britanija. U prethodnih 10-15 godina kao alternativa ovoj grupi ukazuju se druga najmnogoljudnija svetska država Kina kao svojevrsna „radionica sveta” sa najvećim privrednim rastom, te Rusija kao vojno i politički moćna zemlja bogata energentima, koje sa Brazilom, Indijom, Južnoafričkom republikom i još nekoliko zemalja u razvoju pokušavaju da formiraju grupu BRICS+ kako bi parirali zemljama okupljenim u G7.

navodi, od 5,7 milijardi radno sposobnih zaposlenih je 57% (3,3 milijarde). Od tog broja je čak 61% onih koji opstaju u uslovima neformalnog zaposlenja, što znači da preko 2 milijarde ljudi danas obavlja prekarne poslove (ILO, 2020a: 19). Istraživači MOR-a nemaju dilema da neformalno zaposlenje u najvećem broju slučajeva znači život u siromaštvu (ILO, 2020a: 34). Pozivajući se na slično istraživanje MOR-a Jan Breman (Breman, 2013) navodi da svega 3% od onih koji spadaju u kategoriju „ranjivo zaposlenih” potiče iz razvijenih zemalja.¹²⁴ Koliko je prekarnost rada karakteristika nerazvijenih i zemalja u razvoju Breman pokazuje podatkom da oko 90% zaposlene radne snage Indije obavlja prekarne poslove (Breman, 2013: 136). Sličnim podatkom se barata se i u publikaciji OECD-a u kojoj se navodi da 86% indijske radne snage spada u radno i socijalno nesigurne (OECD, 2010: 19). Dodamo li ovome podatak da je 85,8% afričkih radnika upošljeno na neformalnim poslovima (ILO, 2020a: 40), dobijamo jasan uvid u dimenzije prekarnosti na periferiji kapitalističkog sistema. Na obodima globalnog ekonomskog poretka prekarni rad je norma za gotovo čitavu radno sposobnu populaciju. Osim potrebe za konstantnim proširivanjem, postojanje ogromnih rezervi (jeftinije) radne snage je osnovni razlog širenja kapitala preko nacionalnih granica. Prema istraživanju Antonija Pejna (Payne, 2005), na početku ovog milenijuma prosečna radnička najamnina u Latinskoj Americi iznosila je 1/13 najamnine radnika u zemljama kapitalističkoga centra. U drugim delovima periferije ovako nesrazmeran odnos je još naglašeniji, pa je tako zarada radnika u Južnoj Aziji 1/24, a u Africi čak 1/60 u odnosu na kolege iz razvijenih zemalja (Payne, 2005, prema Smith, 2010: 16). Nejednak razvoj je fundament stanovišta o podeljenosti globalnog kapitalističkog sistema na (razvijeni) Sever i (nerazvijeni) Jug, odnosno na centar i periferiju.

Na osnovi ovako postavljene nejednake distribucije svetskog bogatstva odvija se proces izvoza proizvodnje iz centra na periferiju kapitalizma. Prema brojnim istraživačima ovog fenomena (Foster, McChesney and Jonna, 2011; Smith, 2010; Harvi, 2012), proces „ofšoringa”¹²⁵ i „outsorsinga”¹²⁶ započinje tokom sedamdesetih godina

¹²⁴ Autor navodi da se u kategoriji „ranjivog zaposlenja“ može pronaći 47 miliona ljudi iz razvijenih zemalja, uključujući EU i SAD. S druge strane, u istoj kategoriji je 247 miliona iz Subsaharske Afrike, 405 miliona iz Istočne Azije i 490 miliona iz Južne Azije (Breman, 2013: 136).

¹²⁵ Pod ofšoringom (*offshoring*) se podrazumeva proces preseljenja proizvodnje u druge države radi snižavanja cene proizvodnje. Najčešći motivi za preseljenje proizvodnje u nerazvijene i zemlje u razvoju su

prošlog veka, u jeku ekonomske krize (1973) i uzdizanja neoliberalnog projekta. Ovaj proces je intenziviran tokom naredne dekade, da bi se u celini manifestovao tek u poslednjoj deceniji 20. veka, kada je nakon raspada Sovjetskog Saveza u globalnu kapitalističku ekonomiju „integriran” bivši socijalistički „Istočni blok” i Kina. Planetarno slabljenje organizovanog radničkog pokreta koje je nastupilo sa porazom realsocijalističkog projekta, te priključenje ogromne mase radno sposobnog stanovništva postojećem rezervoaru radne snage kapitalističke ekonomije upotpunili su uslove za permanentno pogoršanje radnih uslova i dalju prekarizaciju rada. Ovome svedoči i dokument Organizacije za ekonomsku saradnju i razvoj u kom se navodi da se u periodu od 1993. do 2008. godine radno sposobno stanovništvo (15-64 godine) godišnje u proseku povećavalo za više od 7 miliona u Kini, gotovo 6 miliona u Indiji, oko 2 miliona u Brazilu i oko 300.000 u Južnoj Africi (OECD, 2010: 22). Prema tvrdnji Foster, Mek Česnija i Džone (Foster, McChesney and Jonna, 2011) koju nije teško odbraniti, proširenje globalne radne snage u prethodnih nekoliko decenija uzrokovala su dva glavna faktora: 1. migracije selo-grad na periferiji kapitalizma izazvane pojačanom industrijalizacijom nerazvijenih zemalja, i 2. integracija radne snage iz bivših socijalističkih zemalja u kapitalističku privredu. Pozivajući se takođe na istraživanja MOR-a, autori navode da se 73% globalne radne snage nalazi u nerazvijenim i zemljama u razvoju. Čak 40% svetske radne snage nalazi se samo u Kini i Indiji (Foster, McChesney and Jonna: 2011). Proces proširenja globalne radne snage imao je povratni uticaj i na radničku klasu razvijenih zemalja. Izvozom industrije u nerazvijene zemlje ogroman deo radništva Zapada se „preselio” u prekarnu egzistenciju. Ovaj proces uslovio je i stagnaciju radničkih najamnina u zemljama centra.

Pažljivijim čitanjem se opis ovog fenomena takođe može pronaći na stranicama Marksovog opusa. U delu govora koji je održao na kongresu Prve internacionale 1867. godine u Lozani, Marks kaže:

jeftinija radna snaga, blaža regulacija zaštite životne sredine, fleksibilnija radna regulacija i radni standardi, te lakši pristupi sirovinama neophodnim za proizvodnju.

¹²⁶ Outsorsing (*outsourcing*) je iznajmljivanje usluga izvan kompanije radi proizvodnje delova robe ili robe u celini. Visoka specijalizacija poslova u kapitalističkoj robnoj produkciji omogućuje mrvljenje procesa produkcije u više nezavisnih segmenata. Motivi za outsorsing proizvodnje su u osnovi isti kao i u slučaju ofšoringaa. Tako proizvođač kompjutera Dell kupuje oko 4500 delova ovog uređaja od 300 različitih proizvođača u različitim državama (prema Foster, McChesney, Jonna: 2011). Outsorsing je sastavni deo globalnog lanca vrednosti.

Analiza borbe koju je vodila engleska radnička klasa pokazuje da, u nameri da se suprotstave radnicima, poslodavci ili dovode radnike iz inostranstva, ili pak prebacuju proizvodnju u zemlje u kojima je jeftina radna snaga. S obzirom na takvo stanje stvari, ukoliko radnička klasa želi nastaviti borbu sa nekakvim šansama za uspeh, nacionalne organizacije moraju postati internacionalne (Marx, s. a.; prev. M. P.).

Neki istraživači ovo zapažanje kvalifikuju kao treći način sticanja viška vrednosti koji Marks nikada nije imenovao. Tvrdeći da je – pored apsolutnog i relativnog viška vrednosti – treći način proizvođenja viška vrednosti izvoz industrije u područja sa jeftinom radnom snagom, ovaj fenomen neki autori određuju kao *supereksploataciju* (Higginbottom, 2009; Smith, 2010; Foster, McChesney and Jonna, 2011). Ovaj fenomen Marks opaža i u trećem tomu Kapitala, u odeljku u kom se bavi zakonom tendencijskog pada profitne stope:

Što se, s druge strane, tiče kapitala plasiranih u kolonijama itd., oni mogu davati više profitne stope zato što tamo, zbog niske razvijenosti, profitna stopa uopšte stoji više, a isto tako usled primene robova, kulija itd., više stoji i eksploatacija rada. (...) Favorizovana zemlja dobija u razmeni natrag više rada za manje rada, mada tu razliku, taj višak, kao i uopšte kod razmene između kapitala i rada, trpa u džep izvesna klasa (Marx, 1973: 1335).

Ovde opisani proces proširivanja kapitalističke akumulacije u poslednjim se dekadama u društvenoj teoriji pokušavao izraziti pojmom globalizacije. U pitanju je pojam čije se poreklo može detektovati u šezdesetim godinama prošlog veka. Puna popularizacija ovog pojma u sociološkim raspravama dostignuta je nakon kraja hladnog rata i raspada realnog socijalizma na isteku 20. i početkom 21. veka. Pojam globalizacije se danas pretežno upotrebljava kao vrednosno neutralni supstitut za pojmove imperijalizma, (neo)kolonijalizma i neoliberalizma kojima je moguće mnogo preciznije izraziti mehanizam funkcionisanja svetske ekonomije i međunarodne podele rada. Iako se u upotrebi ovog pojma u sociologiji da prepoznati više suprotstavljenih stanovišta¹²⁷, može se bez većih problema braniti uverenje da se upotrebom pojma globalizacije

¹²⁷ Detaljniji uvid u sociološke debate i suprotstavljene struje koje u fokusu imaju fenomen globalizacije može se pronaći u tekstu Vladimira Vuletića *Rivalski pristupi izučavanju globalizacije* (Vuletić: 2003a).

najčešće pokušava izbeći kritički potencijal koji u sebi sadrže pojmovi kolonijalizma, imperijalizma i neoliberalizma (Vuletić, 2003b: 13-14; Vuletić, 2006: 27-41; Kuljić, 2018: 21). Popularizacija ovog pojma u sociologiji koincidira sa ideološkim, političkim i ekonomskim projektom neoliberalizacije, iako pretenduje da objasni šire društvene fenomene od neoliberalizma. Uzmemo li u obzir širi (neideologizovani) potencijal ovog pojma, može se uverljivo tvrditi da je fenomen globalizacije u društvenoj teoriji osvetljen još u 19. veku.¹²⁸ U društvenim naukama ne postoji saglasnost u pogledu određenja pojma globalizacije. Premda neki autori (Sachs, 2020)¹²⁹ ukazuju na postojanje „predmodernih (protoglobalnih) poredaka, univerzalnih civilizacija i imperija” (Pečujlić, 2002), sa sigurnošću se može tvrditi da je fenomen globalizacije moguće pratiti od kraja 15. i početka 16. veka, odnosno od kada se Kolumbo iskrcao na obale Amerike (1492.), čime je označen početak modernog poimanja sveta. Interakcija sa novootkrivenim kontinentima je podstakla razvitak kapitalističkih odnosa u Evropi. Drugi talas globalizacije omogućen je industrijskom revolucijom na prelazu iz 18. u 19. vek. Oslobođanjem ogromne produktivnosti rada znatno je proširena razmena roba i međunarodna trgovina, koja je u razdoblju od 1800-1913 narasla s 3% na 33% (Waters, 1996: 67). Prema Votersovom tumačenju, međunarodna trgovina imala je pretežno imperijalni karakter. Ona se odvijala tako što su sa neindustrijalizovanih područja (kolonija) prebacivane sirovine i prehrambena roba u Evropu, odakle su u kolonije prebacivani industrijski proizvodi (Waters, 1996: 67). Trećim talasom globalizacije može se označiti period čiji smo savremenici, a koji simbolički počinje padom Berlinskog zida 1989. godine, čime je označen završetak hladnog rata iz kojeg su kao pobednik nad socijalističkim blokom predvođenim Sovjetskim Savezom izašle Sjedinjene Države kao centar kapitalističkog sveta i jedina imperijalna sila u post hladnoratovskom svetu. Tek sa završetkom hladnog rata i nastupanjem 21. stoleća, možemo reći da je kapitalizam u potpunosti postao globalni socioekonomski sistem koji obuhvata čitavu planetu, sa

¹²⁸ “Prvi tragovi ideje o globalizaciji javljaju se u XIX veku. Spisak autora koji su dali prilog toj ideji je poduži: od preteči iz XIX veka (Sen Simona, Konta, Marksa, V. Igoa, Spensera, Vebera), preko tzv. neomarksističkih teorija svetskog sistema, zavisnog razvoja i sl. iz osamdesetih godina XX veka (I. Volernstajna, A. G. Frenka, S. Amina, E. Altfatera, Z. Vidakovića, M. Pečujlića), do savremenih (R. Robertsona, U. Beka, Z. Baumana, E. Gidensa, D. Helda i dr.)“ (Trkulja, 2003: 20).

¹²⁹ Saks je mišljenja da je globalizacija fenomen star koliko i ljudska civilizacija. On smatra da postoji sedam faza globalizacije u ljudskoj istoriji - paleolitska (od 70.000 godina pre nove ere do 10.000 godina p.n.e), neolitska (od 10.000 godina p.n.e. do 3000 godine p.n.e.), jahačka (3000-1000 p.n.e.), klasična (1.000 p.n.e. - 1500), okeanska (1500-1800), industrijska (1800-2000) i digitalna (2000-) (Sachs, 2020).

izuzetkom nekoliko malih država poput Kube ili Severne Koreje. Treći talas globalizacije koincidira sa ekspanzijom informacione tehnologije i pojavom interneta kao sredstava za brzi prenos informacija koji su znatno uticali na ubrzanje globalizacijskih procesa.

Kako je na početku ovog poglavlja navedeno, globalni karakter kapitalističke robne produkcije jasno je opisan u radovima Marksa i Engelsa. Konkretnije, na stranicama *Kapitala* je minuciozno izložena ekonomska osnova fenomena globalizacije. Analizirajući opšti zakon kapitalističke akumulacije kod Marksa, videli smo da su ukрупnjavanje kapitala i stvaranje rezervne armije rada neodvojivo povezani procesi. Koncentracija i centralizacija kapitala su osnov njegove monopolizacije koja ga goni u proširivanje i stalnu potragu za novim tržištima. Upravo ova karakteristika kapitalističke robne proizvodnje dovela je do pojave masovnog izvoza industrije u nerazvijene zemlje u poslednjih pola veka. Internacionalizacija monopolističkog kapitala je osnov današnje ekonomske i političke dominacije finansijskog sektora i multinacionalnih korporacija u neoliberalizmu. Ulogu monopola u kapitalizmu jasno je uočio Marks.¹³⁰ Nakon njega su teoretičari marksizma ekonomski koren imperijalizma pronalazili upravo u monopolu. Za osvetljavanje dimenzija prekarnosti nužno je analizirati osnovne teorijske koncepcije o imperijalizmu i na njih oslonjene teorije o svetskom kapitalističkom sistemu (teorije zavisnosti). Nužnost ovog istraživačkog postupka može se objasniti prethodno navedenim načinom funkcionisanja globalne kapitalističke ekonomije i međunarodne podele rada u kojoj se klasna struktura kapitalističkog društva u izvesnoj meri odražava i na odnose među državama.

7. Teorijsko osvetljavanje imperijalizma

Već na samim počecima recepcije Marksovog dela bilo je jasno da se njegova teorijska zaostavština suočava sa različitim interpretacijama.¹³¹ Sledeći Marksovu teoriju vrednosti, razvoj marksizma nakon njegove smrti račvao se u više (često

¹³⁰ Na više mesta (Marks,1973: 402, 464) Marks govori o „monopolu na svetskom tržištu” koju imaju engleski kapitalisti. Dakle, za njega kapitalizam nedvosmisleno ima globalni karakter.

¹³¹ O ovome se više može saznati u dva teksta koja se bave istorijom recepcije Marksove misli objavljenim u časopisu za filozofiju „Arhe“ (Perović, 2018a i 2018b)

suprotstavljenih) pravaca. Zato o „marksizmu” nije moguće govoriti u singularu, već jedino o „marksizmima”, u pluralu. Osim različitih teorijskih interpretacija marksizma, organizovani radnički pokret se na isteku 19. i početku 20. veka suočio sa različitim vizijama pravaca političke borbe. Teorija i praksa su u ovom periodu povratno uticale jedna na drugu. Posle serije velikih ekonomskih kriza u 19. veku, kapitalistički sistem se stabilizuje potkraj veka (Perović, 2018a: 259). U najrazvijenijim zemljama Evrope i Sjedinjenim Državama se krajem 19. veka odvija proces monopolizacije kapitala koji je uslovio izvoz kapitala u tzv. prekomorske ili nerazvijene zemlje sveta. Ovaj proces se u centrima izvoza kapitala odrazio poboljšanjem životnog standarda. Istovremeno, opredeljenje socijaldemokratskih partija za učešće u parlamentarizmu rezultirao je porastom podrške političkim organizacijama radničke klase. Ovo je posebno bilo vidljivo u Nemačkoj kao zemlji u kojoj je socijaldemokratija bila najutemeljenija u ovom periodu. Već krajem osamdesetih godina 19. veka socijaldemokrate su na parlamentarnim izborima u Nemačkoj uzimale više od 10% glasova, da bi na izborima 1890. osvojili blizu million i po glasova (Vranicki, 1971: 228). Aktivno učešće u parlamentarnoj borbi i izborni uspesi nemačke socijaldemokratije uslovili su stvaranje partijske birokratije i sloja profesionalnih političara kojima je očuvanje partijske organizacije i funkcionisanje unutar okvira parlamentarizma postalo prioritetno. Dalji razvoj socijaldemokratije određen je tzv. Erfurtskim programom (1891) kojim je partija izglasala reformistički program Bernštajna i Kauckog, nasuprot programu grupe oko Auera, Bebela i Libnekhta (Vranicki, 1971: 229). Njime je otvoren put za oštru podelu unutar organizovanog radničkog pokreta na reformističku i revolucionarnu struju.

Razmimoilaženja između ove dve struje dosegle su do nepomirljivosti u osvit Prvog svetskog rata, upravo na pitanju imperijalizma. Sve parlamentarne socijaldemokratske partije u Evropi tog doba glasale su u svojim parlamentima za odobravanje ratnih kredita (Perović, 1978: 90-91). Jedini izuzetak bila je Srpska socijaldemokratska stranka pod vođstvom Dimitrija Tucovića (Baković-Jadžić, 2014: 8). Najglasniji oponent ovakvoj politici socijaldemokratije bio je Vladimir Iljič Lenjin, vođa boljševičke struje ruskih socijaldemokrata koji će se uskoro staviti na čelo Oktobarske revolucije u Rusiji 1917. godine. Većinski šovinističko držanje nemačke socijaldemokratije primoralo je vođe revolucionarnog krila partije – Rozu Luksemburg i Karla Libnekhta – da istupe iz partije i osnuju Spartakističku ligu koja je bila preteča

Komunističke partije Nemačke (KPD). Dakle, pitanje imperijalizma je bila konačna tačka razdvajanja organizovanog radničkog pokreta na reformističko (socijaldemokratsko) i revolucionarno (komunističko) krilo.

Opisane teorijsko-političke turbulencije unutar radničkog pokreta odvijale su se početkom 20. veka, dostigavši kulminaciju u osvit i tokom Prvog svetskog rata. Tokom ovog perioda nastaju i najznačajnije klasične studije o imperijalizmu (Hobson, 1902; Kautsky, 1914; Hilferding, 1958; Buharin, 1982; Lenjin, 1973; Luxemburg, 1955). One su teorijska refleksija na najbitnije protivrečnosti kapitalizma u datom istorijskom trenutku. Prevlast finansijskog kapitala nastala na osnovici centralizacije kapitala manifestuje se u vladavini monopola kojima su nacionalne države instrumenti za proširenje akumulacije. Strukturni antagonizam kapitalizma oličen u sukobu između rada i kapitala, ali i kapitala i kapitala, sada se odslikava na odnosima među državama na planetarnom nivou. Date protivrečnosti su kulminirale u vojnom sukobu koji je u marksističkoj interpretaciji predstavljao upravo konflikt vodećih imperijalnih sila sveta oko prevlasti i uticaja na globalnom tržištu. Paradoksalno, prvi marksista koji se bavio imperijalizmom bio je vođa reformističke struje Karl Kaucki. Njegovi pogledi na ovaj fenomen su se menjali tokom godina. Zaključci Kauckog o razvoju imperijalizma su se bitno razlikovali od drugih vodećih marksističkih teoretičara imperijalizma, pa ćemo se sa njegovim stanovištem upoznati tek u narednom poglavlju.

Teorijski najzaokruženiji, a ujedno i pionirski poduhvat u marksističkom tumačenju imperijalizma preduzeo je Rudolf Hilferding sa svojom studijom *Finansijski kapital*, objavljenom 1910. godine (Hilferding, 1958). Nakon toga ređaju se klasične teorije o imperijalizmu u knjigama Roze Luksemburg (Luxemburg, 1913/1955), Nikolaja Buharina (Buharin, 1915/1982) i V. I. Lenjina (Lenjin, 1916/1973). No, bitni teorijski podsticaj marksističkom izučavanju imperijalizma bila je studija *Imperijalizam* (Hobson, 1902) britanskog istoričara i publiciste Džona Hobsona.¹³² Upravo Hobson prvi tvrdi da je kapitalizam prešao iz faze slobodne konkurencije u fazu monopola, koju je smatrao ekonomskom osnovom imperijalizma. Milios and Sotiropulos prepoznaju nekoliko osnovnih teza u Hobsonovom stanovištu o imperijalizmu: a) imperijalizam je

¹³² Hobson nije bio marksista, ali se zalagao za veći državni intervencionizam na planu ekonomije. Zauzeo je kritički stav prema imperijalizmu, osobito prema kulturološkom opravdavanju imperijalizma koje je predstavljalo ideološku potku za rasističku interpretaciju prava zemalja Zapada kao civilizovanih na eksploataciju kolonija.

posledica monopolističkog kapitalizma, b) izaziva ga nedovoljna potrošnja (*underconsumption*), odnosno veća ponuda (proizvodnja) od potrošnje usled malih radničkih najamnina, c) imperijalizam se javlja kao simptom kapitalističke krize, odnosno nedovoljne potrošnje, d) izvoz kapitala je odgovor na krizu izazvanu nedovoljnom potrošnjom, e) pojava parazitskih rentijera je posledica krize (Milios and Sotiropoulos, 2009: 10-11).

Premda je u navedenim studijama o imperijalizmu bilo značajnih razmimoilaženja među različitim autorima, marksističko poimanje ovog fenomena može se objediniti u nekoliko zajedničkih tačaka: 1) Finansijalizacija kapitala i prelazak kapitalizma iz faze slobodne konkurencije u fazu monopola su ekonomski osnov imperijalizma; 2) Težnja kapitala za permanentnim proširivanjem kapitalizmu daje globalni karakter; 3) Proširivanje (izvoz) kapitala posledica je nemogućnosti postizanja zadovoljavajućih profitnih stopa unutar nacionalnih granica. Svaka od navedenih tačaka vredna je detaljnijeg pojašnjenja, uz napomenu da je za fenomen prekarnoga rada posebno važna poslednja tačka marksističke analize imperijalizma.

7.1. Ekonomska osnova imperijalizma

Ono što je zajedničko svim interpretacijama imperijalizma iz marksističkog rakursa jeste da on nastaje kao rezultat ukрупnjavanja kapitala u formi monopola. Vladavina monopola nastaje na osnovi dominacije finansijskog kapitala u privredi. Prema ovom shvatanju, monopoli su izraz istorijskog razvoja kapitalizma. U osvrtu na ovu tačku marksističke interpretacije imperijalizma potrebno je odgovoriti na dva (međusobno povezana) pitanja: kako nastaje finansijski (kamatonosni) kapital, te kako nastaje monopol? Odgovore na ovo pitanje delimično smo već dali u delu rada u kom se obrađuje Marksova teorija vrednosti. Koncentracija i centralizacija kapitala omogućuju proširenje njegove akumulacije. Delovima akumuliranog kapitala prebačenim u područje finansija formira se kamatonosni kapital. Iako se u slučaju kamatonosnog kapitala na prvi pogled to ne vidi jer se pojavljuje izvan produkcionog procesa – u formi vlasništva – kamata je, kako ističe Hajnrih, „izraz oplodnje kapitala, eksploatacije radne snage” (Heinrich, 2015: 154). To znači da je iza formiranja kamatonosnog (finansijskog)

kapitala koji se sada pojavno manifestuje „samo” u obliku vlasništva, stoji proizvodni proces fundiran na eksploataciji radne snage. Rečima Buharina, „zato su, uopšteno govoreći, najjače monopolističke organizacije tamo gde su najrazvijenije proizvodne snage” (Buharin, 1982: 63).

Prevlašću finansijskog kapitala kredit se uspostavlja kao neophodni element procesa kapitalističke proizvodnje. U već opisanoj formuli stvaranja viška vrednosti – $N-R-N'$ – u kojoj je novac početni i završni element produkcije, početno N , odnosno predujmljeni kapital, sada je kredit koji kapitalista uzima pre ulaska u proizvodni proces. To znači da je kredit nužni uslov obezbeđivanja predujmljenog kapitala. Kako navodi Hilferding: „Na izvesnom stupnju razvitka kredita, korišćenje kredita postaje za kapitalističko preduzeće nužnost koju mu nameće konkurentna borba” (Hilferding, 1958: 108). Ovim proces kapitalističke proizvodnje opisuje puni krug: robna proizvodnja zasnovana na eksploataciji radne snage pomoću koje se stvara višak vrednosti uslov je akumulacije kapitala čijim se delom formira finansijski (kamatonosni) kapital. Na taj način formiran finansijski kapital sada postaje preduslov bilo kakve robne proizvodnje, jer je za obezbeđivanje predujmljenog kapitala potrebno uzeti kredit od banaka. Što je kapital krupniji, pristup kreditima je lakši. Time se iz produkcionog procesa eliminišu sitniji kapitalisti. Finansijski kapital ovim stiče moć odlučivanja koje će kapitaliste kreditirati, čime može usmeravati čitavu proizvodnju jednog društva u onim pravcima kojima podmiruje vlastite interese. Time je ostvarena dominacija finansijskog kapitala koji tako podjarmljuje industriju. Kranji izdanak ovog procesa je dalja koncentracija kapitala kroz formaciju kartela i trustova koji zauzimaju monopolističku poziciju na tržištu. Na tom stupnju razvitka kapitalizam prelazi iz faze slobodne konkurencije u fazu monopola. Ovo čini ekonomsku osnovicu imperijalizma. Stoga Hilferding, Lenjin, Buharin, Luksemburg i drugi marksistički teoretičari pred sebe postavljaju zadatak razotkrivanja zakona finansijskog kapitala i njegovog delovanja u budućnosti.

Hilferdingovo poimanje imperijalizma (Hilferding, 1958) izvedeno je iz izučavanja strukturnih promena u kapitalističkoj ekonomiji koja se na osnovi fluktuacije kreditnog novca koncentrisanog u bankama transformiše u vladavinu kartela i trustova koji kontrolišu čitavu proizvodnju društva. Na taj način nastaje međuzavisni odnos banaka i industrije u kom dominantnu ulogu imaju banke. Imperijalizam se javlja kao rezultat takmičenja dominantnih monopolskih grupa različitih nacionalnih država na

internacionalnom nivou (Milios and Sotiropoulos, 2015: 20). U Hilferdingovoj interpretaciji, kapitalizam u imperijalističkoj fazi odbacuje svoju liberalnu formu u težnji za dominacijom na svetskom tržištu.¹³³ Za ostvarivanje interesa finansijskog kapitala neophodna je politički snažna država „koja može svuda u svetu da interveniše, kako bi ceo svet mogla da pretvori u sferu za plasiranje svog finansijskog kapitala. Finansijskom kapitalu potrebna je najzad država koja je dovoljno jaka da može povesti ekspanzionističku politiku i sebi pripojiti nove kolonije. Ako je liberalizam bio protivnik državne politike sile, (...) to zahtev finansijskog kapitalizma postaje politika sile bez ikakve granice (...)” (Hilferding, 1958: 386-387). Prema njegovom poimanju finansijski kapital za tendenciju ima uspostavljanje društvene kontrole nad proizvodnjom. Međutim, „to je podruštvljenje u antagonističkom obliku; vlast nad društvenom proizvodnjom ostaje u rukama jedne oligarhije” (Hilferding, 1958: 423). Ovu tendenciju Hilferding vidi kao poslednji stadijum kapitalističkog sistema u kom se razvija osnova za prelazak u socijalizam. Ovako koncentrisan kapital u nekoliko privatnih poseda značajno olakšava prevazilaženje kapitalizma: „Čim je finansijski kapital stavio pod svoju kontrolu najvažnije grane proizvodnje, dovoljno je ako društvo putem svog izvršnog organa, putem države kojom su zavladao proletari, dođe u posed finansijskog kapitala, pa da odmah zadobije na raspolaganje najvažnijim granama proizvodnje. (...) Zauzimanje šest berlinskih velikih banaka značilo bi i danas već zauzimanje najvažnijih oblasti krupnih industrija (...)” (Hilferding, 1958: 423-424). Tako, prema Hilferdingu, finansijski kapital kao osnov monopolizacije kapitala na kom nastaje imperijalizam stvara uslove za ukidanje ekonomskog sistema koji ga je stvorio.

¹³³ Na tragu Marksovog poimanja ideologije, Hilferding u interesima imperijalizma pronalazi materijalno, ekonomsko poreklo političke ideologije rasizma: “Ideal mira bleđi, na mesto ideje humanosti dolazi ideal veličine i moći države. (...) Sada je ideal da se sopstvenoj naciji obezbedi gospodstvo nad svetom; težnja isto tako neograničena kao i težnja kapitala za profitom iz koje je ponikla. Kapital postaje osvajač sveta i sa svakom novom zemljom on osvaja novu granicu koju valja prekoračiti. (...) Ekonomski zasnovana, ona se ideološki opravdava onim značajnim iskrivljavanjima nacionalne misli, koja više ne priznaje svakoj naciji pravo na samoopredeljenje i nezavisnost (...). Naprotiv, ekonomsko povlašćivanje monopola odražava se u povlašćenom položaju koji mora pripasti sopstvenoj naciji. Ova se pojavljuje kao izabrana nad svima ostalima. Pošto se potčinjavanje tuđih nacija vrši silom, dakle veoma prirodnim putem, izgleda da vladajuća nacija to gospodstvo ima da zahvali svojim naročitim prirodnim svojstvima, dakle svojim rasnim svojstvima. Tako se u rasnoj ideologiji pojavljuje, preruseno u prirodnu nauku, obrazloženje težnje za vlašću finansijskog kapitala, koji na taj način dokazuje prirodno-naučnu uslovljenost i nužnost svojih postupaka. Namesto demokratskog ideala jednakosti stupio je oligarhiski ideal gospodstva” (Hilferding, 1958: 387-388)

Buharin imperijalizam određuje (Buharin, 1982) kao istorijsku kategoriju kritikujući vulgarno shvatanje ove društvene pojave. Smatrajući da se „imperijalistička politika javlja samo na izvesnom stupnju istorijskog razvitka” (Buharin, 1982: 107), Buharin odbacuje dva tada popularna shvatanja imperijalizma: prvo, koje imperijalizam poima kao borbu između različitih „rasa”, i drugo, koje imperijalizam shvata kao politiku osvajanja uopšte.¹³⁴ Suprotno tome, on imperijalizam vidi kao politiku izraslu na ekonomskoj osnovi finansijskog kapitala koju smešta u istorijski kontekst prelaza iz 19. u 20. vek.

Lenjinovi stavovi o imperijalizmu (Lenjin, 1973) izgrađeni su u opreci prema reformističkoj struji tadašnje socijaldemokratije, prvenstveno poimanju imperijalizma kod Kauckog, Ota Bauera, Remzija MekDonalda i ostalih vođa reformizma. Lenjinova studija o imperijalizmu je teorijski izraz potrebe da se odgovori na pitanje koji su strukturni uzroci vođenja Prvog svetskog rata. Podstaknut Hobsonovom studijom o imperijalizmu, a prateći Hilferdingovo izučavanje transformacije kapitalizma u dominaciju finansijskog kapitala i na njemu nastalih monopola, te Marksovo shvatanje koncentracije i centralizacije kapitala - Lenjin formira vlastito stanovište. Osnovna Lenjinova teza izražena je u stavu da je imperijalizam najnovija i poslednja faza u razvitku kapitalizma. On je izraz transformacije kapitalizma iz faze slobodne konkurencije u fazu monopola. Nastanak monopolne faze kapitalizma Lenjin locira u drugoj polovini 19. veka. S nastupanjem 20. veka kapitalistički sistem je potpunosti određen prevlašću monopola. Lenjin daje i istorijski pregled razvitka monopola: „1) Šezdesete i sedamdesete godine – najviši, krajnji stupanj razvitka slobodne konkurencije. Monopoli su tek jedva primjetni zameci. 2) Poslije krize 1873. široka faza razvitka kartela, ali oni su još uvijek izuzetak. Još nisu čvrsta pojava. Još su izuzetak. 3) Polet krajem XIX vijeka i kriza 1900-1903: karteli postaju jedna od osnova čitavog privrednog života. Kapitalizam se pretvorio u imperijalizam” (Lenjin, 1973: 23-24).

¹³⁴ „U literaturi koja danas preplavljuje tržište, vladaju dve, soi disant, 'teorije imperijalizma'. Jedna vidi u savremenoj osvajačkoj politici borbu rasa 'Slovenstva' i tetonstva', na primer, pri čemu su, već prema pripadnosti jednoj ili drugoj grupi, i sve vrline i mane podeljene između ovih 'rasa'. Mada je ta teorija stara i vulgarna, uporno se odražava kao predrasuda, jer nalazi povoljnu bazu u porastu 'nacionalne samosvesti' vladajućih klasa koje su neposredno zainteresovane za korišćenje ostataka stare psihološke stratifikacije i za interese državne organizacije finansijskog kapitala. (...) Druga veoma proširena 'teorija' definiše imperijalizam kao politiku osvajanja uopšte. S tog stanovišta može se s jednakim pravom govoriti o imperijalizmu Aleksandra Makedonskog i španskih osvajača, o imperijalizmu Kartagine i Ivana III, starog Rima i savremene Amerike, Napoleona i Hindenburga“ (Buharin, 1982: 107-109).

Rezultat ukрупnjavanja kapitala je potpuno područstvljavanje proizvodnje. Prisivajanje te proizvodnje, međutim, ostaje privatno jer je privatno i vlasništvo nad društvenim sredstvima proizvodnje. Poput Hilferdinga, i Lenjin ističe presudnu ulogu banaka u monopolističkoj fazi kapitalizma. Od uloge posrednika u novčanim transakcijama, banke formiranjem kamatonosnog kapitala postaju najvažniji činilac kapitalističke privrede i njene transformacije u fazu imperijalizma. Koncentracija finansijskog kapitala u bankama obezbeđuje im ulogu „kolektivnog kapitalista” čime sebi podređuju celokupnu privredu. Naposletku, Lenjin definiše imperijalizam kao „(...) kapitalizam na onom stadijumu razvitka kada se formirala vladavina monopola i finansijskog kapitala, dobio istaknuto značenje izvoz kapitala, počela podjela svijeta od strane međunarodnih trustova i završila se podjela čitavog teritorija Zemlje od strane najkrupnijih kapitalističkih zemalja” (Lenjin, 1973: 87).¹³⁵

7.2. Imperijalizam i globalizacija

Kao što smo imali priliku videti, poimanje globalnog karaktera kapitalizma ugrađeno je u temelje marksističke kritike još u Marksovim formativnim teorijsko-političkim spisima. Dominantna uloga finansijskog kapitala u robnoj privredi dodatno podstiče ekspanzivni karakter kapitalizma. Marksistička kritika imperijalizma je u tom smislu pokušaj teorijskog nastavka izučavanja globalizacije kapitala razotkrivene u *Manifestu* Marksa i Engelsa. Izučavajući izvoz kapitala, Hilferding prepoznaje značaj koji za akumulaciju ima borba za ekonomska područja: „Ukoliko je ekonomsko područje veće, utoliko pre može stanište industrija da bude preneseno tamo gde postoje najpovoljniji prirodni uslovi, gde je proizvodnost rada veća” (Hilferding, 1958: 357). Borba za povećanu akumulaciju gura monopolistički kapital u ekspanzionizam u potrazi za što širim područjem delovanja. Vođen ovom logikom, formira se globalni ekonomski

¹³⁵ Obuhvatnija Lenjinova definicija daje pet bitnih obeležja imperijalizma: „1) koncentracija proizvodnje i kapitala koja je došla do tako visokog stupnja razvitka da je stvorila monopole, koji igraju odlučujuću ulogu u privrednom životu; 2) stapanje bankovnog kapitala s industrijskim i stvaranje, na bazi tog ‘finansijskog kapitala’, finansijske oligarhije; 3) izvoz kapitala za razliku od izvoza robe, dobija naročito važno značenje; 4) stvaraju se međunarodni monopolistički savezi kapitalista koji dijele svijet i 5) završena je teritorijalna podjela Zemlje od strane najkrupnijih kapitalističkih država“ (Lenjin, 1973: 89).

sistem unutar kog se sučeljavaju različiti monopolistički kapitali nekoliko nacionalnih ekonomija.

S druge strane, Roza Luksemburg razvija vlastitu kritiku imperijalizma (Luxemburg, 1955) u kojoj je za proširenu akumulaciju i reprodukciju kapitala od presudne važnosti širenje kapitalizma na nekapitalistička područja. Njena je osnovna teza da je geografsko proširivanje kapitalizma uzrokovano nedovoljnom potrošnjom u centralnim zemljama kapitalizma. Nemogućnost da se u „čistim” kapitalističkim državama apsorbuje čitav višak vrednosti sadržan u društveno proizvedenim robama, kapital goni u potragu za novim tržištima koja ih mogu apsorbovati. Prema njenom mišljenju to je moguće ostvariti samo u nekapitalističkim ili nedovoljno kapitalističkim područjima.¹³⁶ Ovo je osnov globalizacije kapitalizma kome je imperijalizam instrument za proširenje: „Imperijalizam je politički izraz procesa akumulacije kapitala u njegovoj konkurentskoj borbi za ostatke još nezauzete nekapitalističke istoriske sredine sveta. Geografski, ta sredina obuhvata danas još najšire oblasti sveta” (Luxemburg, 1955 : 350).¹³⁷ Takav stav navodio je Luksemburg na zaključak da kapitalistički način proizvodnje postaje globalno sveprožimajući u eri monopolističkog kapitala. Imperijalističkom politikom kapitalizam postaje „ujedinjena globalna struktura” (Miliotis and Sotiropoulos, 2009:13). Prema tome, pojedinačne nacionalne ekonomije ne mogu biti smatrane nekim osobenim socioekonomskim strukturama, nego samo delovima svetske kapitalističke privrede.

Buharin poima imperijalizam kao borbu „nacionalnih privrednih tela”, odnosno „borbu konkurentskih delova svetske privrede” (Buharin, 1982: 15-16). Svetska je

¹³⁶ „Postojanje nekapitalističkih kupaca viška vrednosti jeste, dakle, direktni životni uslov za kapital i njegovu akumulaciju, utoliko, dakle, odlučujuća tačka u problemu akumulacije kapitala“ (Luxemburg, 1955: 279).

¹³⁷ U nastavku teksta Luksemburg daje razmatranja o proširenoj akumulaciji politikom imperijalizma: “(...) u poređenju sa već postignutim visokim stepenom razvijenosti proizvodnih snaga kapitala, područje koje je za njegovu ekspanziju još preostalo izgleda kao neznatan ostatak. Prema tome se uobičajava internacionalno postupanje kapitala na svetskoj pozornici. Pri visokoj razvijenosti kapitalističkih zemalja i njihovoj sve žešćoj konkurenciji oko zavladaivanja nad nekapitalističkim oblastima imperijalizam postaje energičniji i agresivniji kako u svom nasilnom nastupanju protiv nekapitalističkog sveta, tako i u zaoštavanju protivnosti među konkurentskim kapitalističkim zemljama. Ukoliko snažnije, energičnije i temeljitije imperijalizam uspeva da dovede do sloma nekapitalističke kulture, utoliko brže on akumulaciji kapitala oduzima tle ispod nogu. Imperijalizam je isto toliko istoriski metod za produženje egzistencije kapitala, kao i najsigurnije sredstvo da se njegovoj egzistenciji najkraćim putem objektivno postavi cilj. Time nije rečeno da ta krajnja tačka mora doslovno biti dostignuta. Već sama tendencija kapitalističkog razvitka ka tome konačnom cilju izražava se u oblicima koji završnu fazu kapitalizma pretvaraju u period katastrofa (Luxemburg, 1955 : 350-351)“.

ekonomija u najopštijem smislu reči sistem proizvodnih odnosa i odnosa razmene na globalnom nivou. Svetsku privredu određuje međunarodna podela rada koja dolazi do izražaja u međunarodnoj razmeni. Ukupni svetski društveni rad – prema Buharinovoj koncepciji – podeljen je između zemalja. U međunarodnoj podeli rada svaka pojedinačna država zauzima svoje mesto, što sačinjava ujedinjenu svetsku privredu.¹³⁸ Buharin jasno uočava postojanje centra i periferije svetske privrede – “[S]vetski kapitalizam, svetski sistem proizvodnje, poprima u naše doba sledeći aspekt: na jednoj strani, malobrojna, učvršćena, organizovana privredna tela (‘velike civilizovane države’) i periferija nerazvijenih zemalja sa poluagrarnim ili agrarnim ustrojstvom, na drugoj” (Buharin, 1982: 71). Za formaciju svetske privrede od presudnog je značaja ogroman tehnički napredak. Tehnički pronalasci, poglavito prenos električne energije na velike daljine, prema Buharinu je jedan od ključnih uzroka globalizacije kapitalizma, odnosno procesa robne proizvodnje i razmene. Karakter svetske privrede ogoljuje činjenicu da se u pojavnom obliku finansijskog kapitala krije proizvodni odnos koji stoji iza njega:

[K]ada ruski grad dobije zajam od londonskih kapitalista i plaća kamatu na zajam onda se događa sledeće: deo viška vrednosti koji izražava postojeće odnose između engleskog radnika i engleskog kapitaliste je prenet na gradsku samoupravu ruskog grada koji u vidu kamata plaća delom viška vrednosti koja dobiva buržoazija toga grada izražavajući proizvodne odnose koji postoje između ruskog radnika i ruskog kapitaliste; tako su uspostavljene veze kako između radnika tako i između kapitaliste obeju zemalja (Buharin, 1982: 23).

Razmatrajući pojmove koncentracije i centralizacije kapitala, Buharin daje pregled razvoja ukрупnjavanja kapitala koji vodi formaciji svetskog tržišta. Koncentracija u individualnom preduzeću kao osnovnoj formi koncentracije kapitala bila je dominantna do druge polovine 19. veka. Sa razvojem akcionarskih društava stvoreni su uslovi za monopolizaciju koncentracijom kapitala u trustove. Na tom stepenu koncentracije finansijski kapital pokorava čitavu privredu neke države

¹³⁸ „Rad svake pojedine zemlje postaje deo ukupnog svetskog društvenog rada preko razmene na njegovom međunarodnom nivou. Ta međuzavisnost zemalja, nastala kroz proces razmene, nije slučajna; ona je neophodan uslov za stalan društveni razvoj, u čemu se međunarodna razmena pretvara u zakonomerni proces društveno-ekonomskog života“ (Buharin, 1982: 20).

pretvarajući je u „državno-kapitalistički trust”. Iz tog razloga Buharin smatra da „možemo danas govoriti o koncentraciji kapitala u državno-kapitalističke trustove kao sastavne delove jedne mnogo značajnije društveno ekonomske jedinice, svetske privrede” (Buharin, 1982: 115).

Državu Buharin vidi kao instrument u rukama vladajuće klase. Uloga države u klasnom ustrojstvu kapitalizma dobija još značajniju ulogu u epohi finansijskog kapitala i politici imperijalizma. Konkurentska borba državno-kapitalističkih trustova na globalnom tržištu povećava ulogu države u procesu kapitalističke akumulacije, što vodi njenoj militarizaciji. Borba finansijskog kapitala za nova i održavanje reda u starim ekonomskim područjima najčešće se vodi upotrebom vojne sile. Promena karaktera države na spoljašnjem planu povratno utiče i na unutrašnji karakter države – ona više nego ikada ranije postaje „izvršni komitet vladajućih klasa“ (Buharin, 1982: 125). U eri vlasti monopolističkog kapitala sam koncept parlamentarne demokratije biva obesmišljen.

7.3. Izvoz kapitala i imperijalizam

Za shvatanje savremenih oblika prekarnog rada, ovaj aspekt marksističke kritike imperijalizma je od presudnog značaja. Planetarno proširenje rezervoara radne snage, odnosno stvaranje rezervne armije rada na globalnom nivou, jedan je od najbitnijih strukturnih uzroka prekarnog karaktera rada u kapitalističkom sistemu proizvodnje. Iako su se posledice izvoza kapitala na prekarizaciju rada u potpunosti manifestovale tek od potonje decenije 20. veka, njeni koreni su u porastu izvoza kapitala koji nastupa sa prevlašću finansijskog kapitala i imperijalističke politike. Premda je uvlačenje novih teritorija u sistem kapitalističke reprodukcije već bilo u toku, imperijalizam je ubrzao proces globalizovanja ovog socioekonomskog sistema. Materijalna osnova ovog procesa bila je izvozna orijentacija finansijskog kapitala. Zato su marksističke teorije imperijalizma istovremeno teorije izvoza kapitala, kako to ističu Milios i Sotiropulos (Milios and Sotiropoulos, 2009). Uzroke ovakvog usmerenja marksističkog proučavanja imperijalizma najjasnije je sažeo Lenjin formulacijom da je u eri slobodne konkurencije

bio karakterističan izvoz robe, dok u eri monopola tipičan postaje izvoz kapitala. Razloge za izvoz kapitala u nerazvijene zemlje Lenjin vidi u jeftinoj zemlji i sirovinama, te niskim nadnicama. Povećanje izvoza kapitala događa se početkom veka, što koincidira sa nastupanjem monopolističkog kapitalizma, odnosno s prevlašću finansijskog kapitala (Lenjin, 1973: 63).

Hilferding takođe smatra da fenomen izvoza kapitala nastupa „s razvitkom u pravcu finansijskog kapitala“ (Hilferding, 1958: 362). Osnovni razlog izvoza kapitala je naprosto razlika u profitnoj stopi. U najrazvijenijim zemljama kapitalizma sa porastom organskog sastava kapitala opada opšta profitna stopa. Porast primene mašinerije, odnosno rast sredstava za proizvodnju u odnosu na radnu snagu u vrednosnom sastavu kapitala, dovodi do fenomena koji je Marks odredio kao *zakon tendencijskog pada profitne stope*. Premda ukupna masa viška vrednosti u ovom slučaju raste što dovodi do ukрупnjavanja kapitala putem koncentracije i centralizacije, profitna stopa opada.¹³⁹ Razlika u profitnoj stopi osnovni je razlog izvoza kapitala. Kako su kamatne stope u manje razvijenim kapitalističkim zemljama znatno više, Hilferding u tome nalazi najveći podstrek za izvoz zajmovnog (finansijskog) kapitala. Što se tiče samog fenomena rada, odnosno izvoza proizvodnje, „preduzetnička dobit je viša jer je radna snaga izvanredno jeftina, a njen niži kvalitet se izravna prekomernim radnim vremenom“ (Hilferding, 1958: 363).

Bez obzira što dominacija i prevlast finansijskog kapitala strukturno uslovljava početak ere izvoza kapitala, Hilferding uočava da izvoz industrijskog kapitala ima još veće dejstvo na rast profitnih stopa (Hilferding, 1958: 364). Prenošenje robne proizvodnje u manje razvijene zemlje proširuje granice potrošne moći tržišta, premda je u najvećoj meri namenjeno potrošnji u razvijenim zemljama. Pokretanje proizvodnje u inostranstvu, međutim, uzrokuje i ekonomski razvitak novog produkcionog područja,

¹³⁹ Perović o ovom fenomenu piše: „Naime, profitna stopa je višak vrijednosti podijeljen sa predujmljenim kapitalom, a stopa viška vrijednosti jest višak vrijednosti podijeljen samo s varijabilnim dijelom predujmljenog kapitala. Otuda, ako povećavanje proizvodnosti rada ne zahtijeva povećanje predujmljenog kapitala profitna stopa raste i, obrnuto, 'rastenje postojanog kapitala u odnosu prema promenljivoj nužno mora imati za rezultat postepeno padanje opšte profitne stope'. (...) Organski sastav kapitala u kojemu se tako odnos vrijednosti između njegovih dijelova izrazito povećava u korist kapitala predujmljenog u mašineriji, s jedne strane, uslovljava izuzetan *rast mase profita*, a *pad profitne stope* s druge“ (Perović, 1989: 84).

odnosno povećava potrošnu moć tog područja i proširuje mogućnost apsorpcije proizvedenih roba.

Izvoz kapitala je sredstvo okončanja industrijske depresije, način da se društvo izbori sa nedovoljnom potrošnjom, te poluga ublažavanja dejstva kriza. Hilferding u izvozu kapitala vidi sredstvo razvitka proizvodnih snaga stranih zemalja, ali i razvitka proizvodnje vlastite zemlje. Izvoz kapitala je pokretač kapitalističke proizvodnje. Time se *ublažavaju dejstva eksploatacije*, jer „nagli uspon proizvodnje ne da ljudima da dođu do svesti štetne strane kapitalističke proizvodnje i to stvara optimistički sud o njegovoj životnoj snazi“ (Hilferding, 1958: 365). Lenjin takođe stoji na stanovištu da ekstraprofiti dobijeni izvozom kapitala pacifikuju društvenu krizu u zemljama izvoznicama. On je u tome video parazitski karakter monopolističke faze kapitalizma i osnovni uzrok oportunitizma zapadne socijaldemokratije toga vremena. Imperijalizam je, dakle, u Lenjinovoj vizuri i mera prevencije klasnog rata.¹⁴⁰

Težnja za pripajanjem novih područja, odnosno neutralnih inostranih tržišta, vodi podeli sveta od strane najkrupnijih monopolista na tržištu. S tom svrhom raste važnost nacionalnih država koje politikom imperijalizma postaju reprezentanti interesa finansijskog kapitala. Nijedna imperijalna sila ne potčinjava sebi područja već razvijenog kapitalizma. Monopolni kapital cilja nerazvijena područja u kojima je moguće ostvariti veću profitnu stopu.¹⁴¹ Klasični model izvoza kapitala je investiranje u infrastrukturne projekte u nerazvijenim područjima, kao što su izgradnja železnica, drumova i ostatka saobraćajne infrastrukture koja ima presudnu ulogu za proširenje akumulacije. Fenomene o kojima marksistička kritika imperijalizma piše početkom dvadesetog veka, možemo prepoznati i danas, više od sto godina kasnije. Kina kao najnovija svetska velesila obavlja veliki broj infrastrukturnih projekata u Africi. Tako su 2019. godine kineskom investicijom po prvi put u istoriji železničkom prugom povezane

¹⁴⁰ Za ilustraciju ovoga Lenjin koristi reči britanskog magnata i političara Sesila Rodsa: „Jučer sam bio u londonskom East Endu (radnička četvrt) i posetio jednu skupštinu nezaposlenih. Tamo sam čuo divlje govore koji su bili, svi, jedan krik: kruha, kruha, kruha! Vraćajući se kući i razmišljajući o onome što sam vidio, uvjerio sam se, više nego ikad, u važnost imperijalizma. Moja zavjetna misao je rješenje socijalnog pitanja, naime: da bismo spasili četrdeset miliona stanovnika Ujedinjenog Kraljevstva od ubistvenog građanskog rata, mi kolonijalni političari moramo steći nove zemlje radi smještanja suviška stanovništva, radi stjecanja novih tržišta za robu koja se proizvodi u tvornicama i rudnicima. Imperij, ja sam to uvijek govorio, jeste pitanje želuca. Ako ne želite građanski rat, vi morati postati imperijalisti“ (Lenjin, 1973: 78).

¹⁴¹ „Samo tu se kapitalu pruža prilika da plasira kapital u velikim razmerama“ (Hilferding, 1958, 378).

obale Atlantskog i Indijskog okeana.¹⁴² Ovo ima izvanredan ekonomski značaj za protok kineskih roba na globalnom nivou, upošljavanje prekobrojne kineske radne snage na krupnim infrastrukturnim projektima u inostranstvu, ali i izvanredan politički značaj za Kinu koja preduzimanjem infrastrukturnih radova u nerazvijenim zemljama ekonomski i politički vezuje ove prostore uz sebe.

Za naš predmet istraživanja je najbitnija karakteristika politike imperijalizma da obezbeđuje eksploataciju rada u kolonijama. Rečima Hilferdinga, „država se stara za to da u kolonijama živi rad stoji na raspolaganju pod uslovima koji dozvoljavaju ekstraprofite“ (Hilferding, 1958: 379). Prema Lenjinovom uvidu, imperijalizam kao naročita epoha kolonijalne politike povezana s finansijskim kapitalom (Lenjin, 1973: 75-76) stvara sliku sveta u kojoj osim imperijalističkih država i od njih zavisnih zemalja postoji i čitav niz formalno politički nezavisnih zemalja koje su pod uticajem i kontrolom finansijskog kapitala. Tako se globalni ekonomski sistem kapitalizma u svojoj imperijalnoj fazi deli na zemlje centra, poluperiferije i periferije. Pomoću snage finansijskog kapitala zemlje centra drže u stanju zavisnosti ostatak planete eksploatišući živi rad na poluperiferiji i periferiji sistema.

Izvoz kapitala, kao bitno obeležje monopolističkog kapitalizma,¹⁴³ ima krajnje protivrečne konsekvence po imperijalističke države. Prevlast finansijskog kapitala stvara čitav „sloj rentijera“ potpuno odvojenih od proizvodnje. Rentijeri kapital akumuliraju isključivo na prihodima od novčanog kapitala. Ovaj odnos se prenosi i na odnose među državama gde prevladava finansijska zavisnost od najmoćnijih kapitalističkih zemalja koje postaju centri imperijalizma. Na osnovi izvoza kapitala nastaju „države rentijeri“ (Lenjin, 1973: 98) koje na taj način ostvaruju dominaciju u okvirima svetske privrede. Ova spoznaja navodi Lenjina na zaključak da kapitalizam u svojoj monopolističkoj fazi zadobija parazitski karakter.¹⁴⁴ Međutim, ovaj proces vodi ka usporavanju, pa i stagnaciji razvitka proizvodnje u zemljama centra. Apetiti monopola zadovoljavaju se

¹⁴² Vest o ovom poduhvatu preneli su svi svetski mediji (Blic, 2019).

¹⁴³ „Za stari kapitalizam, s potpunom vladavinom slobodne konkurencije, tipičan je bio izvoz *robe*. Za najnoviji kapitalizam, s vladavinom monopola, tipičan je izvoz *kapitala*“ (Lenjin, 1973: 61).

¹⁴⁴ „Izvoz kapitala, jedno od najbitnijih ekonomskih osnova imperijalizma, još više pojačava tu potpunu odvojenost sloja rentijera od proizvodnje, udara pečat parazitizma na čitavu zemlju koja živi od eksploatacije rada nekoliko prekooceanskih zemalja i kolonija“ (Lenjin, 1973: 97).

eksploatacijom rada i resursa u kolonijama.¹⁴⁵ Ovaj fenomen Lenjin naziva truljenjem kapitalizma.

Ekstraprofiti izvučeni eksploatacijom rada i resursa u zavisnim zemljama rezultiraju odgovarajućim društveno-političkim promenama u državama rentijerima. Osim što proširuju akumulaciju monopolističkog kapitala, ekstraprofiti omogućavaju i poboljšanje materijalnih uslova života tamošnje radničke klase čime se kupuje socijalni mir i suzbijaju revolucionarne tendencije unutar država rentijera. Ovu spoznaju Lenjin je koristio u obračunu sa reformističkim krilom radničkog pokreta koje je optuživao za korupciju i kolaboraciju s imperijalizmom.¹⁴⁶

7.4. Alternativne teorije imperijalizma

Ovde je od interesa osvrnuti se na one teorije koje na drugačiji način pristupaju fenomenu imperijalizma. Neke od njih, premda osnovu ove pojave takođe pronalaze u ekonomskim faktorima, izvlače drugačije zaključke o posledicama politike imperijalizma od klasičnog marksističkog stanovišta (Kautsky, 1914); druge ideologiju imperijalizma izvode iz teorije o rasnim razlikama među ljudima; treće osnovu imperijalizma traže u fuziji političkih i ekonomskih faktora (Veber, 1976); četvrte u imperijalizmu prepoznaju preživljavanje predindustrijskih političkih struktura (Šumpeter, 1960). Potrebno je ukratko predočiti svaku od ovih teorijskih orijentacija.

¹⁴⁵ Lenjin ovde uočava veoma bitan proces koji predstavlja koren prekarizacije rada na globalnom nivou: "Opis 'britanskog imperijalizma' kod Schulze-Gaevernitza pokazuje nam iste crte parazitizma. Nacionalni dohodak Engleske se od 1865. do 1898. otprilike udvostručio, a dohodak 'od inostranstva' je za to vrijeme porastao za *devet puta*. Ako je 'zasluga' imperijalizma 'odgajanje crnca za rad' (bez prinuđivanja ne ide...), 'opasnost' imperijalizma sastoji se u tome što će 'Evropa svaliti fizički rad – najprije poljoprivredni i rudarski, a zatim i grublji industrijski – na leđa čovječanstva tamne kože, a sama će se povući u ulogu rentijera, pripremajući možda time ekonomsku, a poslije i političku emancipaciju crvenokožih i tamnokožih rasa" (Lenjin, 1973: 101-102).

¹⁴⁶ Lenjin to posebno apostrofira u predgovoru svoje studije o imperijalizmu: "Jasno je da je iz tog gigantskog *ekstraprofita* (jer se on dobiva povrh onog gigantskog profita koji kapitalisti cijede iz radnika 'svoje' zemlje) *potkupljivati* radničke vođe i gornji sloj 'radničke aristokracije'. (...) Taj sloj buržoaziranih radnika ili 'radničke aristokratije', potpuno malograđanskih po načinu života, po veličini prihoda, po čitavom pogledu na svet, glavni je oslonac Druge internacionale, a u naše dane glavni *socijalni* (ne vojni) *oslonac buržoazije*. Jer, to su pravi *agenti buržoazije u radničkom* pokretu, radnički pomoćnici kapitalističke klase (labour lieutenants of the capitalist class), pravi sprovodnici reformizma i šovinizma. U građanskom ratu proletarijata protiv buržoazije oni neizbežno staju, u velikom broju, na stranu buržoazije, na stranu 'versajaca' protiv 'komunara'" (Lenjin, 1973: 15-16).

Karl Kaucki je jedan od rodonačelnika marksizma. Bliski odnosi sa Marksom i Engelsom obezbedili su mu veliki uticaj u radničkom pokretu, posebno nakon njihove smrti. Kaucki je bio glavni ideolog i politički lider nemačke socijaldemokratije. Stavio se na čelo reformističke struje u radničkom pokretu nakon usvajanja Erfurtskog programa. Može se smatrati pionirima marksističkog izučavanja imperijalizma kom je posvetio seriju članaka oko 1884. godine. Njegovo je stanovište, međutim, bitno protivrečno. Ovo je osnovni razlog što su se neki od najznačajnijih marksističkih uvida u fenomen imperijalizma (Lenjin, Buharin) gradili upravo u opreci spram stanovišta Kauckog. Kaucki materijalnu osnovu imperijalizma prvobitno nalazi u nedovoljnoj potrošnji najrazvijenijih kapitalističkih zemalja. Ovde on nesumnjivo postavlja temelje marksističke kritike ovog fenomena – politika imperijalizma je fundirana na ekonomskim procesima (Milios and Sotiropoulos, 2009: 60). U narednoj fazi svog bavljenja ovim fenomenom Kaucki zastupa tezu da „čistom“ industrijskom kapitalizmu nije potreban imperijalizam. On je produkt političkog uzdizanja preživjele preindustrijske reakcije – bankara i trgovaca čija je egzistencija kroz 17. i 18. vek bila vezana za kolonijalizam. Za razliku od ovih frakcija kapitala koje su same po sebi monopolističke i militarističke, industrijski kapital je miroljubiv, okrenut slobodnoj trgovini i antiimperijalistički (Milios and Sotiropoulos, 2009: 60-61). Naposljetku, Kaucki izlazi sa tezom o „ultraimperijalizmu“ (Kautsky, 1914) s kojom Lenjin žestoko polemizira. U njoj on iznosi mišljenje da bi naredna faza kapitalističkog razvoja mogla voditi ka ujedinjenju imperijalizama u jedan svetski trust pri čemu bi prestala potreba za nasiljem, te bi se eksploatacija odvijala u miroljubivim uslovima. Saglasno njegovoj tezi o miroljubivom karakteru industrijskog kapitala čijim dugoročnim interesima ne odgovara konfliktni karakter i militarizam postojećeg imperijalizma, Kaucki je predviđao razvoj u pravcu kooperativnog imperijalizma.¹⁴⁷ Teorijsko stanovište Kauckog o imperijalizmu u bitnom je oblikovano reformističkom politikom nemačke

¹⁴⁷ Sam Kaucki o ovome kaže: “Nema ekonomske nužde za nastavkom trke u naoružanju nakon svetskog rata, čak i sa stanovišta same kapitalističke klase (...). Naprotiv, kapitalistička ekonomija je ozbiljno ugrožena upravo protivrečnošću među državama. Svaki vidoviti kapitalista danas se mora obratiti svojim kolegama: kapitalisti svih zemalja, ujedinite se! (...) Stoga, s čisto ekonomskog gledišta, nije nemoguće da kapitalizam može preživjeti kroz sledeću fazu, prenošenje politike kartela na spoljnu politiku: fazu ultraimperijalizma, protiv koje se mi naravno moramo energično boriti kao antiimperijalisti, ali čija opasnost leži u drugim pravcima, a ne u trci u naoružanju i pretnji svetskom miru“ (prev. M. P., Kautsky, 1914, prema Milios and Sotiropoulos, 2009: 221-222).

socijaldemokratije čiji je interes bio održavanje postojećeg stanja u društvu, s izuzetkom nasilnih konflikata među državama koji u bitnom narušavaju društvenu harmoniju u kojoj su se našli, pre svega, partijski funkcioneri i delovi tamošnje radničke klase.

Rasne teorije imperijalizma svoje korene imaju u 19. veku. Predstavljaju najdrastičniju primenu biologizma u društvenoj teoriji, a izraz su potrebe vladajućih klasa kolonijalnih sila da opravdaju najčešće brutalnu eksploataciju kolonija koju je neretko pratilo nasilje prema domicilnom stanovništvu, pa i istrebljenja čitavih kategorija stanovništva. Zastupnici ove interpretacije imperijalizma bili su Bendžamin Kid (Kidd) i Karl Pirson (Pearson) u Velikoj Britaniji, te Fridrih Najman (Naumann), Fridrih fon Bernardi (von Bernhardt) i drugi u Nemačkoj (Milios and Sotiropoulos, 2009: 56). Ova orijentacija poreklo imperijalizma pronalazi u razlikama između rasa. Superiornost bele rase potvrđuje se dominacijom imperijalnih sila nad nebelačkim stanovništvom kolonija. Ove teorije su izvedene iz socijaldarvinističkog stanovišta. Korene imperijalizma pronalaze u biološkim, a ne u ekonomskim kategorijama. Hilferding u svom istraživanju finansijskog kapitala napominje da kapitalizam u svojoj imperijalnoj fazi odbacuje svoj liberalni oblik u korist predstave o superiornosti nacije. U tom se slučaju ekonomski interesi imperije ideološki transformišu u njena prirodna, rasna svojstva na osnovu kojih je ona navodno predodređena da potčinjava „manje civilizovane“ rase i narode (Hilferding, 1955). Ove teorije bile su humus iz kojeg je nikla rasistička komponenta ideologije fašizma u 20. veku.

Maks Veber (Veber, 1976) je mišljenja da se u korenu fenomena imperijalizma može prepoznati fuzija političkih i ekonomskih faktora. U njegovom sociološkom sistemu političke strukture države imaju specifičnu unutrašnju logiku koju nije moguće svesti na ekonomsku dimenziju. Sve političke tvorevine, među kojima je država najviši oblik, upotrebljavaju silu. Države u odnosu jednih spram drugih mogu biti autonomne ili ekspanzivne, u skladu sa društveno-istorijskim okolnostima. U odnose među državama Veber uvodi kategoriju prestiža koju smatra glavnim pokretačem odnosa između imperijalnih sila.¹⁴⁸ Međutim, vrlo važnu ulogu u njihovim odnosima igraju i „ekonomski momenti“. Tako je imperijalizam produkt srastanja ova dva faktora – „Ako,

¹⁴⁸ „Iskustvo nas uči da pretenzije za prestižom odvajkada predstavljaju vrlo uticajan elemenat u nastanku ratova, koji je teško proceniti i uopšteno nemoguće odrediti. (...) Danas se 'velikim silama' nazivaju one političke zajednice koje se u datom trenutku pojavljuju kao nosioci prestiža moći“ (Veber, 1976: 16-17).

dakle, robni promet kao takav i nije ni u kom slučaju presudan momenat u političkim ekspanzijama, ono je struktura privrede uopšte ipak jedan od veoma jakih faktora koji određuje kako stepen tako i način političke ekspanzije“ (Veber, 1976: 20). Ono što se u Veberovom stanovištu o imperijalizmu, ali i čitavoj njegovoj sociologiji, nameće kao problematično je nejasnost pojmova. Na stranicama *Privrede i društva* Veber pojmove kapitalizma i imperijalizma tretira kao transistorijske kategorije. Tako on povlači paralelu između engleske i rimske imperije tvrdeći da su ih „posle kraćeg vremena kapitalistički ekspanzionistički interesi prisilili da opet izađu iz okvira svojih samoograničavanja i prinudili je na političku ekspanziju“ (Veber, 1976: 17). Za njega se, dakle, isti ekonomski sistem proteže barem do doba Rimskog carstva, iako u svom ranijem spisu proučava uticaj koji je protestantizam – nastao u 16. veku – imao na formiranje kapitalizma. Ovakva pojmovna zbrka proteže se kroz čitav Veberov rad. Ona se odlikava i u radu njegovih socioloških sledbenika, Gidensa, Majkla Mana i drugih veberijanaca koji kritikuju marksističko stanovište tvrdeći da se u fenomenu imperijalizma odlikava jedna vrsta transistorijskog fenomena takmičenja među državama vođenog logikom koju je nemoguće svesti na klasnu eksploataciju (Milios and Sotiropoulos, 2009: 55-56).

Austrijski teoretičar Jozef Šumpeter svoju teoriju imperijalizma (Schumpeter, 1966) gradi na potpunoj opreci prema marksističkom stanovištu. Radikalno odbacuje marksističku tezu o imperijalizmu kao najvišoj i poslednjoj fazi kapitalizma, tvrdnjom da se u imperijalističkoj politici zrcali zastarela društvena praksa koja će nestati sa potpunim razvojem modernog kapitalizma. Analizirajući „civilizaciju kapitalizma“ Šumpeter tvrdi da je ovaj socioekonomski sistem po svome karakteru miroljubiv i neimperijalistički – „[u]koliko je struktura jedne nacije potpunije kapitalistička i ukoliko je njen stav miroljubiviji – i ukoliko je ona više naklonjena da vodi računa o ratnim troškovima – zapažamo da utoliko manje ima verovatnoće da će doći do rata“ (Šumpeter, 1960: 193). Ne sporeći postojanje imperijalizma, on ga vidi kao prelaznu fazu ka punom razvitku kapitalizma. Ekonomske kategorije poput trustova, kartela, monopola itd., koje marksistička kritika smatra temeljem imperijalizma, Šumpeter vidi kao prekapitalističke ostatke (Milios and Sotiropoulos, 2009: 63). Ovde je moguće prepoznati uticaj jednog segmenta Kauckijevog proučavanja imperijalizma na Šumpetera. Tezu o imperijalizmu kao prelaznoj fazi ka, po karakteru miroljubivom,

kapitalizmu demantovao je dalji tok istorije. Od vremena u kom su Šumpeter i Kaucki pisali svoje studije o imperijalizmu desio se još jedan svetski rat pokrenut nezajažljivim imperijalnim težnjama nemačkog nacizma i italijanskog fašizma. Od Drugog svetskog rata na ovamo samo su Sjedinjene Države kao nova vodeća sila sveta imale više desetina političkih i vojnih intervencija širom planete. Sjedinjene Države imaju oko 800 vojnih baza izvan vlastitih granica (Vine, 2015). Ekonomija najveće imperijalne sile današnjice je u dobroj meri zavisna od njenog vojno-industrijskog kompleksa (Uchitelle, 2017). Ukoliko bi sledili Šumpeterovu tezu, predloženo bi značilo da čovečanstvo još uvek nije dostiglo pun razvoj kapitalističkih odnosa.

8. Teorije zavisnosti

Skup sličnih teorijskih pristupa u društvenim naukama koje u fokusu imaju podelu globalnog socioekonomskog sistema kapitalizma na centar (jezgro) i periferiju, te nejednaku distribuciju viška vrednosti između njegova dva pola, naziva se teorijama zavisnosti. Nastaju nakon Drugog svetskog rata i u izvesnoj su meri teorijski nastavak marksističke kritike imperijalizma u novonastalim geopolitičkim okolnostima blokovske podele sveta, hladnog rata i borbe za dekolonizaciju u Africi, Aziji i Latinskoj Americi. Teorije zavisnosti su i svojevrsna kritička refleksija na osnovne uvide teorije modernosti (ili teorije nerazvijenosti). Pojam razvijenosti u naučnu upotrebu ulazi nakon 1945. godine (Wallerstein, 2006: 10). Teorija modernosti nerazvijene zemlje posmatra kroz prizmu prethodnih stadijuma razvoja zemalja kapitalističkog centra. Prema ovoj teoriji najrazvijenije zemlje predstavljaju model koji nerazvijene zemlje trebaju slediti kako bi dostigle istu tačku društvenog razvoja (Wallerstein, 2006: 10). Ona je sistematizovana u delu Volta V. Rostova (W. W. Rostow). On razlikuje nekoliko osnovnih etapa koje je potrebno preći ka dostizanju razvijenosti: „1. etapa tradicionalnog društva; 2. etapa prethodnih uvjeta za razvoj; 3. etapa ‘uzleta’; 4. etapa zrelosti i, konačno, 5. etapa masovne potrošnje” (Amin, 1978 : 10).¹⁴⁹ U vizuri teoretičara modernosti nerazvijene

¹⁴⁹ U tradicionalna društva Rostov ubraja sva društva pre pojave Isaka Njutna, odnosno tehnoloških pronalazaka koji su pratila njegov rad – od dinastije u Kini do srednjovekovne Evrope. Druga etapa

zemlje moraju preći iste faze razvoja koje su prethodno prošle vodeće zemlje kapitalizma kako bi dostigle njihov nivo društveno-ekonomske razvijenosti. Prigovor ovakvoj tezi dolazio je od teoretičara zavisnosti. On se ogledao u primedbi da teorija nerazvijenosti ne sagledava istorijski odnos između centra i periferije koji se preslikava u međunarodnoj podeli rada.

Bitno je istaći da ne postoji nekakva objedinjena teorija zavisnosti.¹⁵⁰ U brojnoj literaturi (Brewer, 1986; Jakšić, 1986; Wallerstein, 2006; Kvangraven et. al., 2017; Munck, 2021) koja se bavi ovim pitanjima postoje razne klasifikacije teorija zavisnosti. Čini se da je najprikladnije držati se Aminove klasifikacije teorija zavisnosti, samim tim što dolazi od jednog od rodonačelnika i najznačajnijih protagonista ovog teorijskog usmerenja. Prema njegovu mišljenju (Kvangraven, 2017: 12-14), mogu se razlikovati tri osnovna usmerenja u teorijama zavisnosti:

1. *Škola globalnog istorijskog materijalizma*, u koju se pored samog Amina mogu svrstati i američki marksisti Pol Baran i Pol Svizi. Centralno mesto u ovoj školi zauzima Marksova teorija vrednosti koja se primenjuje na uslove globalnog kapitalizma,
2. *Latino-američka teorija zavisnosti* ili *teoria de la dependencia* čiji su glavni predstavnici Ruj Mauro Marini, Teotontio dos Santos, Andre Gunder Frank i drugi. Premda je takođe orijentisana ka kritici kapitalizma, dependentistička teorija je nastala kao reakcija na posleratnu političko-teorijsku liniju latinoameričkih komunističkih partija koje su ova društva smatrala feudalnim ili polufeudalnim. Ovakvo razumevanje vodilo ih je stavu da latinoamerička društva moraju proći buržoasku revoluciju da bi uopšte mogla izgraditi socijalističko društvo u budućnosti. Suprotno tome, pobornici ove

obuhvata društva na prelazu u kojoj se razvijaju preduslovi za start. U najkraćem ovde počinje primena tehnologije u ekonomskoj, proizvodnoj sferi društva. Etapa uzleta ili starta obično biva podstaknuta nekim bitnim društvenim događajem, obično političkim prevratima i revolucijama, ali i bitnim tehnološkim otkrićima. Rostov daje primere Nemačke i revolucije 1848., obnove Meiji dinastije u Kini, političkog oslobođenja Indije od britanskog imperijalizma ili pobeđe Komunističke partije u Kini (Rostow, 1975).

¹⁵⁰ Kako Volerstin ističe, na pojavu teorije svetskog sistema presudno je uticao koncept jezgro-periferija koju je razvila Ekonomska komisija Ujedinjenih nacija za Latinsku Ameriku (ENCLA) koju je u to vreme predvodio Raul Prebiš (Prebisch) (Wallerstein, 2006: 11).

- škole smatraju da su latinoamerička društva integrisana u kapitalizam od samog trenutka njihove kolonizacije u 16. veku.
3. *Škola svetskog sistema* oblikovana u radu Imanuela Volerstina, pa i Đovanija Arigija. Ova škola nastala je pod uticajem misaonog nasleđa Marksa, Brodela i teorije zavisnosti. Glavna odlika ovog pristupa ogleda se u stavu da globalni kapitalistički sistem oblikuje i određuje razvoj svake posebne nacionalne ekonomije. Stoga, umesto nacionalne države, objekat analize postaje globalni sistem. Svetski sistem se sastoji od jezgra (centra), periferije, poluperiferije i spoljašnjih područja, pri čemu ga odnos jezgra i periferije presudno određuju.

Premda se ne mogu svesti na jedinstvenu teoriju, mogu se identifikovati neke zajedničke karakteristike u sva tri pristupa problemu zavisnosti koje su prema Aminovom mišljenju bitnije od međusobnih razlika. Ovo se pre svega odnosi na uvid u globalni karakter kapitalizma koji se prihvata kao nešto imanentno ovom socioekonomskom sistemu. Međusobna poveznica se očitava i u percepciji kapitalizma kao duboko polarizirajućeg sistema koji je strukturno postavljen tako da nerazvijene zemlje ne mogu sustići razvijene. Ovo se najočitije manifestuje u stavu da je ovaj ekonomski sistem podeljen na razvijeni centar i nerazvijenu periferiju. Sva tri usmerenja teorije zavisnosti suprotstavljaju se pristupu "srednjestrujaške (ortodoksne) ekonomije" koja za osnovu analize uzima nacionalne ekonomije. Nasuprot tome, Amin ističe da nije moguće proučavati nacionalne ekonomije odvojeno od totaliteta globalnog ekonomskog sistema (Kvangraven, 2017: 14). Kako smo videli u uvodnom delu rada gde smo stekli uvid u stanovište Gaja Stendinga o savremenoj prekarnosti, jedan od osnovnih nedostataka u njegovom posmatranju ovog fenomena je to što ga ne sagledava na nivou svetske ekonomije, već za polje analize uzima nekoliko najrazvijenijih zemalja sveta. Upravo ovaj metodološki previd je jedan od ključnih razloga zbog kojih Stending ne prepoznaje prekarnost rada kao strukturnu tendenciju kapitalizma, već je proglašava za njegovu devijaciju.

Bitna karakteristika teorija zavisnosti je to što one u velikoj meri predstavljaju svojevrzni „pogled s periferije” kapitalizma, bilo da su izložene u stanovištu Egipćanina

Amina, Brazilaca Marinija i dos Santosa ili Amerikanca Volerstina. To se ogleda u kritici „evrocentričnog” pristupa izučavanju društvenih fenomena koja je najpre izneta u radu Samira Amina, a potom i u latinoameričkoj teoriji zavisnosti. Za izučavanje fenomena nesigurnih oblika rada posebno je inspirativna teorijska pozicija Samira Amina i teoretičara koje on sam svrstava u školu globalnog istorijskog materijalizma.

Aminov osnovni metodološki napor usmeren je ka primeni Marksove teorije vrednosti u izučavanju globalnog kapitalizma (Amin, 1978). Aminovo metodološko prihvatanje Marksove kritike političke ekonomije izvršilo je značajan uticaj na smer teorija zavisnosti. Ovo se najjasnije ogleda u njegovoj kritici marginalističkog pravca u ekonomiji i ekonomističkog pristupa u posmatranju društvenih pojava uopšte.¹⁵¹ Kritikujući teoriju nerazvijenosti zbog prihvatanja marginalističkog ekonomskog stanovišta, Amin zaključuje da je u ovome sadržan uzrok nekompetentnosti ove teorije za dokučivanje fenomena nerazvijenosti. Odbacujući objektivnu (radnu) teoriju vrednosti iz posve ideoloških razloga, marginalizam se bavi efemernim ekonomskim fenomenima.¹⁵² Smatrajući da ekonomski marginalizam zastupanjem subjektivne teorije vrednosti zapravo predstavlja „ideologiju sveopšteg sklada” (Amin, 1978: 6), Amin zaključuje da se ovim teorijskim usmerenjem ne može dokučiti fenomen nerazvijenosti jer se njime ne postavlja pitanje njegovog istorijskog porekla, niti se može dokučiti problem distribucije viška vrednosti sa periferije u centar ekonomskog sistema. Zbog toga teorija nerazvijenosti oslonjena na ekonomski marginalizam nije u stanju dokučiti suštinu globalne ekonomije u kojoj nerazvijene zemlje zauzimaju svoje mesto određeno u istorijskom procesu njihovog (uglavnom nametnutog) priključivanja kapitalizmu. Marginalističkom pristupu Amin suprotstavlja perspektivu *totaliteta* u izučavanju

¹⁵¹ „Krajem 19. veka se u delima Vilijama Dževonsa, Karla Mengera i Leona Valrasa formira tzv. marginalistički pravac u ekonomiji. Ova škola javlja se kao opozit klasičnoj ekonomiji Smita i Rikarda, a potom i Marksa. Za razliku od klasične ekonomije i Marksa čija se teorija u ekonomiji smatra objektivnom teorijom vrednosti, marginalisti zasnivaju tzv. *subjektivnu teoriju vrednosti*. Suprotno objektivnoj teoriji vrednosti koja je vrednost robe pronalazila u procesu proizvodnje, odnosno u radu kao izvoru vrednosti, subjektivistička teorija osnovu vrednosti pronalazi u procesu razmene i potražnje (potrošnje). Tako je kritika Marksa morala poći sa pozicija koje su u ekonomskoj teoriji zapravo prethodile klasičnoj ekonomskoj školi Smita i Rikarda. Marginalistički pravac je ostvario veliki uticaj na dalji razvoj ekonomske misli“ (Perović, 2018b: 61).

¹⁵² Govoreći o nedostacima marginalističkog pravca u ekonomiji koji u dobroj meri nastaje kao reakcija na Marksovu teoriju vrednosti, Amin kaže: „Sadašnja teorija, uostalom, zanemaruje pojam načina proizvodnje i o privredi Pigmeja govori operišući istim pojmovima koje upotrebljava pri izučavanju privrede SAD. Uostalom, i iz tih razloga ona ne izučava proces proizvodnje, već samo prometa“ (Amin, 1978: 6).

društva koju je prema njegovom uverenju već uspostavio marksizam.¹⁵³ U centru osvetljivanja fenomena nerazvijenosti mora, dakle, biti pitanje rada, odnosno istorijski uvid u *razvoj nerazvijenosti* na periferiji kapitalizma. S time na umu Amin tvrdi da bi teorija nerazvijenosti ukoliko želi da ponudi istinsku analizu nerazvijenosti morala biti *teorija akumulacije kapitala u svetskim razmerama* (Amin, 1978: 18-23).

Amin pred sebe postavlja teorijski zadatak formulisanja svetske (globalne) teorije vrednosti. Glavna karakteristika svetskog zakona vrednosti je tvrdnja da se na globalnom nivou cena radne snage distribuira mnogo neujednačenije u odnosu na produktivnost rada. To konkretno znači da je razlika u ceni radne snage na globalnom nivou mnogo veća u odnosu na razliku u produktivnosti rada. Tako se razlika u ceni radne snage u Sjedinjenim Državama i Kongu javlja u razmeru 1:20, dok se razlika u produktivnosti rada javlja u srazmeri od „svega” 1:5 (Kvangraven, 2017: 13). Prostim računom je moguće uvideti da se pomeranje kapitalističke produkcije na periferiju sistema pokazuje profitabilnijim, bez obzira na značajnu razliku u produktivnosti rada u korist centra. Razlika u najamnini radne snage je višestruko veća od razlike u produktivnosti rada. Sa povećanjem slobode trgovine, otvorenosti nacionalnih granica za kapital i razvitkom saobraćaja, monopolističkom kapitalu centra se olakšava eksploatacija rada na periferiji sistema. Tako zakon vrednosti funkcioniše na globalnom nivou (Amin, 1978: 12-13).

Naglašavajući bitno ekspanzionistički karakter kapitalizma, Amin se ne slaže u potpunosti sa dependističkom teorijom koja tvrdi da inkorporacija periferije u ovaj sistem stupa uporedo sa njenom kolonizacijom u 16. veku. Suprotstavlja se tome tezom da je razvoj kapitalizma prošao kroz nekolike faze u kojima se ogledao različit odnos između periferije i centra. Prvi stadijum je *merkantilizam* koji predstavlja period ustrojstva kapitalizma ili njegovu predistoriju i odvija se tokom 16. i 17. veka. Sledeća faza nastupa sa industrijskom revolucijom u centru kapitalizma s kojom se javlja nadmoć industrijskog kapitala u 18. i tokom 19. veka. Karakteriše je *konkurentski* oblik kapitalizma. Treća faza ekspanzije kapitalizma nastupa krajem 19. veka kada počinje

¹⁵³ „Jedina moguća znanost je znanost društva. I to zbog toga što je društvena činjenica jedinstvena: ona nije nikada 'ekonomska' ili 'politička' ili 'ideološka' itd., premda se društvenoj činjenici može približiti do određene točke iz posebnog kuta, iz kuta svake od tradicionalnih sveučilišnih disciplina (ekonomije, sociologije, političke znanosti itd.)” (Amin, 1978: 5).

imperijalističko razdoblje monopola (Amin, 1978: 48; Amin, 1985: 166).¹⁵⁴ Premda se u prvoj fazi kapitalističke ekspanzije ne može još uvek govoriti o kapitalizmu u kolonijama, u ovom periodu se formiraju odnosi između centra u stvaranju i periferije koji predstavljaju suštinu geneze kapitalizma. Osnova (nejednake) svetske razmene uspostavljena je u ovom periodu. Sa razvitkom industrije, menja se i oblik trgovine. Centar izvozi industrijske proizvode u zamenu za poljoprivredne proizvode i sirovine kojima je bogata kapitalistička periferija. Na ovom stupnju se prema Aminovom uvidu počinje uobličavati međunarodna podela rada. Sa nastupanjem razdoblja monopola i izvoza kapitala oblikuje se specijalizacija periferije prema potrebama centra: “Tako, dakle, tri četvrtine izvoza periferije potječu iz suvremenih sektora sa snažnom proizvodnošću, što je izraz razvoja kapitalizma na periferiji, u veoma velikoj mjeri direktan rezultat ulaganja kapitala centra” (Amin, 1978: 51). U ovom aspektu razvitka kapitalizma vidimo proširenje rezervora radne snage na globalnom nivou što predstavlja drugi strukturni uzrok prekarnosti rada u robnom načinu proizvodnje.

U potpunosti na tragu marksističke kritike imperijalizma, Amin utvrđuje da je ovaj proces rezultat ograničavanja tendencijskog pada profitne stope. Kapitalističkom načinu proizvodnje do sada su bila na raspolaganju tri načina obuzdavanja tog strukturnog procesa. Prvo je povećanje stope viška vrednosti, odnosno stepena eksploatacije u razvijenim zemljama. Od 20. veka ovu meru je teško sprovesti bez širih društvenih posledica, odnosno ozbiljnih društvenih konflikata i nestabilnosti. Naredno, nama najzanimljivije, je „širenje kapitalističkog načina proizvodnje u nova područja gdje je stopa viška vrijednosti viša i iz kojih se, dakle, može izvući ekstraprofit nejednakom razmjenom (...)” (Amin, 1978: 198). Dakle, pomeranje kapitala u područja u kojima je moguć veći stepen eksploatacije rada. Ovim se povećava globalna rezervna armija rada. Naposljetku, treći način ograničenja tendencijskog pada profitne stope je razvoj potrošnje ili, kako Amin kaže, rasipanja. Ovo omogućuje da se rashoduje kapital koji nije mogao biti uložen u novu proizvodnju zbog nedovoljne profitne stope.

Do zaključaka sličnih Aminovim o fenomenu nerazvijenosti i eksploataciji rada na periferiji kapitalizma dolazi i američki marksista Pol Svizi (Sweezy, 1986). Većinu

¹⁵⁴ U okviru imperijalističke faze monopola Amin uočava A fazu (1889-1914) tokom koje postoji ravnoteža nekoliko centara imperijalizma koji su u odnosu konkurencije, B faza (1914-1945) tokom koje se odvija sukob centara, i C faza (1945-1970) tokom koje nastaje hegemonija Sjedinjenih Država (Amin, 1985: 168).

svojih uvida u monopolni oblik kapitalizma i imperijalizam je ostvarivao u saradnji sa Polom Baranom (Baran i Sweezy, 1969). Svizijeva teza je da se poreklo podeljenosti kapitalističkog socioekonomskog sistema na centar i periferiju može identifikovati u 16. veku (Sweezy, 1986: 63-64). U tom periodu centralne evropske zemlje ostvaruju tehničko-tehnološku nadmoć u odnosu na ostatak sveta, što im omogućuje kolonizaciju prekomorskih područja. Razloge tome treba tražiti u razvoju superiornije tehnologije plovidbe i naoružanja. Ovi resursi su učinili mogućim osvajanje udaljenih teritorija sa kojih se vršilo permanentno dovlačenje ogromnog bogatstva. U svrhu održavanja ovog procesa, kolonije su držane u stanju potčinjenosti. Razvojni potencijal ovih područja se ograničavao ili u potpunosti uništavao kako ne bi postale bilo kakva konkurencija u dominaciji svetom:

Te konkurentne oblasti, umesto da budu zahvaćene nezavisnim procesom kapitalističkog razvitka, našle su se uključene – kao kolonije, zavisne teritorije ili kao ovakvi ili onakvi štice – u evrocentriran kapitalistički sistem koji je počeo da se stvara. Tako je kapitalizam, onakav kakvim ga danas znamo, od svog najranijeg detinjstva bio dijalektičko jedinstvo centra koji sam sobom upravlja i zavisne periferije. Činjenica da je kapitalizam, od samog svog početka imao ta dva pola (...) bila je presudna na svakom stupnju njegovog razvitka u svim njegovim delovima. Pokretačka snaga je uvek proces akumulacije u centru, pri čemu se periferna društva oblikuju pod kombinovanim uticajem prinude i tržišnih snaga, a sve to s ciljem da se podrede zahtevima centra i da služe njegovim potrebama (Sweezy, 1986: 64-65).

Postavljajući pitanje o razlici između samostalnog razvitka centra i zavisnog razvitka periferije, Svizi u mnoštvu faktora izdvaja dva, po njegovom mišljenju, najbitnija faktora. Do prvog dolazi na osnovu Aminovih uvida u odnos poljoprivrede i industrije u kapitalizmu. Prema toj tezi, razvitku industrije u centru prethodi revolucionisanje poljoprivrede, odnosno proizvodnosti poljoprivrednog rada kojim su stvarani viškovi u ovoj oblasti proizvodnje. Ovo je predstavljalo osnovu na kojoj je razvijana industrija koja predstavlja dovršetak, a ne početak ekonomskog razvitka u kapitalizmu. Nasuprot tome, na periferiji kapitalizma se instalira industrija, a da se prethodno nije izvršio proces revolucionisanja poljoprivredne proizvodnje. Tako su one

zemlje koje su uvezle industrijsku proizvodnju bez prethodnog uspostavljanja nužnog poljoprivrednog osnova ostale u zavisnom odnosu prema razvijenim zemljama kapitalizma (Sweezy, 1986: 67).¹⁵⁵ Drugi faktor Svizi pronalazi u okolnosti da je stupanj eksploatacije veći na periferiji nego u centru. Na ovoj osnovi se stvara klasa lokalnih vlastodržaca na periferiji koja se po standardu života ne razlikuje bitno od buržoazije centra, dok istovremeno radna snaga, odnosno masa proizvođača opstaje u bednim životnim uslovima koji su često na nivou pukog održanja života. Ovaj odnos omogućuje odlivanje mase viška vrednosti u centralne zemlje kapitalizma. Visoka stopa eksploatacije je prema Sviziju strukturno ugrađena u sistem i “zaštićena čitavim spektrom domaćih i međunarodnih institucionalnih aranžmana” (Sweezy, 1986: 68). Stoga su iluzorne one moralizirajuće primedbe da bi se od mase viška vrednosti proizvedenog na periferiji barem deo mogao uložiti u tamošnje proizvodne kapacitete čime bi se podigao standard ukupnog stanovništva.

Sa stanovišta monopolističkog kapitala, visoka stopa eksploatacije na periferiji je nužna radi održavanja mira u najrazvijenijim zemljama kapitalizma jer značajno utiče na rast životnog standarda njihovog stanovništva. Uzrok ovome Svizi nalazi u dva osnovna razloga: 1. radnička klasa centra je razvijenija i bolje organizovana u borbi protiv kapitala; 2. istorijsko iskustvo buržoazije stečeno u revolucijama 1848. i 1917. godine naučilo ju je da je za reprodukciju postojećeg ekonomskog sistema potrebno podizati životni standard proletarijata u najrazvijenijim zemljama (Sweezy, 1986: 68-69). Ova mera je potrebna da, s jedne strane, ne bi došlo do ozbiljnog revolucionarnog prevrata, te, s druge strane, da bi se obezbedila potrošnja proizvedenih roba. Zato kapital ovaj ustupak u centru kompenzuje visokom stopom eksploatacije rada na periferiji. Ovaj kontrast u stepenu eksploatacije rada preslikava se na političke sisteme ovih polova kapitalizma. Dok je istorijski razvoj kapitalističkog centra uspostavio liberalnu demokratiju kao politički okvir tamošnjeg građanskog društva, na periferiji se visoka stopa eksploatacije najčešće obezbeđuje raznim formama političke diktature. Novija istorija Latinske Amerika zorno svedoči istinitosti ove tvrdnje. Svaki politički

¹⁵⁵ Veoma sličnu tezu iznosi i američki ekonomista Majkl Hudson (Hudson, 2003). Naime, on smatra da je jedan od najbitnijih faktora funkcionisanja superimperijalizma (kako imenuje vladavinu finansijskog kapitala Sjedinjenih Država nad svetskom ekonomijom) zavisnost periferije od uvoza hrane i prehrambenih proizvoda iz razvijenih država usled planskog i svesnog sprečavanja poboljšanja poljoprivredne proizvodnje u perifernim državama (Hudson, 2003: 220; 229-238; 381-391).

pokušaj emancipacije tamošnjih društava od vladavine kapitala, praćen je nekim oblikom (nasilnog) uspostavljanja vojno-policijske države na čije čelo bivaju uspostavljene „kompradorske elite” (Beckman, 1981; Amin, 2017) sastavljene od lokalnih zemljoposjednika i buržoazije, te vrhuške vojno-policijskog državnog aparata.

Za osporavanje najbitnijih teorijskih rezultata teorija zavisnosti najčešće je korišćen primer uspona „Azijskih tigrova”, odnosno velikog ekonomskog rasta Hong-Konga, Singapura, Tajvana i Južne Koreje (Olukoshi, 2017: 24-25; Bond, 2017: 70). Uzlet ovih ekonomija počeo je sedamdesetih godina 20. veka, što je razlog tvrdnji kritičara da je teorija zavisnosti tada umrla. Ovako oštru, trijumfalističku tvrdnju moguće je osporiti ukazivanjem na dva međusobno povezana faktora ekonomskog rasta ovih zemalja. Prvi je da se uzlet ovih ekonomija podudara sa početkom neoliberalnog socioekonomskog projekta koji je doneo upravo fleksibilizaciju (prekarizaciju) radnih uslova, popustljiviju regulaciju zagađivanja životne sredine i popustljiviju poresku politiku prema krupnom kapitalu. Kako će se videti u narednom odeljku rada, rast bruto nacionalnog dohotka ne znači nužno i rast životnog standarda proletarijata. Drugo, bitnije objašnjenje ovog fenomena treba tražiti u geopolitičkom značaju ovih (mikro) država u posleratnom političko-ideološkom srazu između kapitalizma i komunizma. Postojanje uspešnih primera kapitalističkog razvoja na periferiji u neposrednom okruženju Kine i Severne Koreje igralo je veliku ulogu u hladnoratovskoj geopolitici. U postojećim uslovima kineskog ekonomskog rasta, opstajanje „Azijskih tigrova” danas ima još veći značaj iz perspektive geopolitičkih interesa.

IV NEOLIBERALNA PREKARIZACIJA RADA

Među teoretičarima savremene prekarnosti postoji visok stepen saglasnosti u pogledu procene efekata neoliberalizacije na nesigurne i neformalne oblike rada koji postaju dominantni obrazac u savremenoj robnoj proizvodnji. Dovođenje u vezu ova dva društvena fenomena može se uočiti kod čitavog niza teoretičara (Burdije, 1999a; 1999b; Harvi, 2012; Standing, 2011; Bek, 2001; Bauman, 2018). Premda je u prethodnim poglavljima pokazano da je prekarni karakter rada imanentan kapitalističkom načinu proizvodnje, odnosno da su nesigurni oblici rada nužni preduslov akumulacije kapitala, istorijski razvoj kapitalizma i klasne borbe dostigao je stupanj na kom su u najrazvijenijim društvima prevladavali stabilni tipovi zaposlenja. Međutim, ovo je predstavljalo prolaznu fazu kapitalizma koja je završena upravo učvršćivanjem neoliberalnog društveno-ekonomskog projekta. Neoliberalizam je – baš kao i prekarnost – sveprožimajući faktor našeg doba koji presudno određuje ekonomske, političke, ideološke i ukupne društvene procese. Neoliberalizacija je osnov na kome Burdije gradi stav da je prekaritet danas posvuda.¹⁵⁶ Uzmemo li se u obzir sve društvene i državne mere sprovedene u sferi rada u prethodnih nekoliko decenija neoliberalne hegemonije, može se sa punim pravom tvrditi da je jedan od ključnih ciljeva ovog velikog društvenog projekta bila upravo fleksibilizacija radnih odnosa u cilju povećanja akumulacije kapitala.

Ova postavka nalazi se i u jednom od ključnih dokumenata Međunarodne organizacije rada (MOR) o poreklu prekarnog rada (ILO, 2012). Kako se navodi u ovom izveštaju, rast produktivnosti u poslednjih nekoliko decenija nije praćen odgovarajućim rastom najamnina i životnog standarda. Naprotiv, radničke najamnine u ovom periodu

¹⁵⁶ Burdije kaže: “Osim posledica koje prekaritet ima za one koje on direktno dotiče, tu su i posledice po sve ostale, koji su naizgled pošteđeni. On se nikad ne da zaboraviti; on je prisutan u svakom trenutku, u svim mozgovima (izuzev, naravno, u mozgovima liberalnih ekonomista, možda zato što oni, kako je primetio jedan od njihovih teorijskih protivnika, uživaju onu vrstu *feudalnog* protekcijonizma, kao nosioci stalnih radnih mesta, što ih vadi iz nesigurnosti...) On opseda na svesnom i na nesvesnom nivou. Postojanje značajne rezervne armije (...) doprinosi tome da svaki radnik stiče utisak da ni po čemu nije nezamenljiv i da je njegov rad, njegov posao, na neki način privilegija i to krhka i ugrožena privilegija (...). Objektivna nesigurnost je osnov jedne subjektivne nesigurnosti koja danas, u srcu jedne visoko razvijene privrede, dotiče sve radnike, pa čak i one koji nisu ili još uvek nisu direktno pogođeni” (Burdije, 1999a: 95).

beleže stagnaciju, pa i pad. Društva postaju sve bogatija, ali bogatstvo se koncentriše u gornjim slojevima društva. Raspodela društvenog proizvoda odvija se sve više na korist vlasnika kapitala. Nejednakost između centra i periferije kapitalističkog sistema izražena u Džini koeficijentu¹⁵⁷ najveća je u poslednjih 200 godina. Rast prekarnog rada, povećanje finansijskih profita i pad realnih investicija su posledice ovog procesa (ILO, 2012: 40). Kako navode istraživači MOR-a, suprotno neoliberalnoj doktrini, prekarni rad nije posledica globalizacije kao takve. On je posledica pažljivo osmišljenih politika neoliberalne fleksibilizacije radnih odnosa u uslovima globalizacije. Pre uvida u konkretne učinke neoliberalizacije u sferi rada, potrebno je upoznati se sa osnovnim karakteristikama neoliberalizma, s istorijskim uslovima koji su svetu kapitala nametnuli potrebu za ovim društvenim projektom, kao i konkretnim razvojem i posledicama neoliberalizma.

9. Šta je neoliberalizam i koje su njegove karakteristike?

Neoliberalizam je pravac u ekonomiji, politička filozofija, ideološki sistem i akademska paradigma. Nastao je tridesetih godina 20. veka. Dejvidson i Sol (Davidson i Saull, 2017) smatraju da pojam neoliberalizma obuhvata tri različita aspekta: prvo, *ideologiju* koja je nastala u centralnoj Evropi tridesetih godina 20. veka na konceptu suprotstavljanja socijalizmu; drugo, *strategiju* koja je od strane svojevrsnog saveza vlasnika kapitala, državnih menadžera i političara u Sjedinjenim Državama i Velikoj Britaniji usvojena tokom ekonomske krize sedamdesetih godina 20. veka; treće, ovim pojmom se određuje posebna *era u istoriji kapitalizma* (Davidson i Saull, 2017: 708-709). Premda se vezuje za koncept tržišnog fundamentalizma i *laissez faire* principa u ekonomiji, originalno značenje pojma neoliberalizma znatno se razlikovalo od onoga što se danas pod njim podrazumeva. Smatra se da je tvorac pojma neoliberalizam nemački sociolog i ekonomista Aleksandar Ristov (Rüstow, 1885-1963). Prema navodima

¹⁵⁷ Džini koeficijent je najčešće korišćena mera društvene nejednakosti. Dobila je ime po italijanskom sociologu i statističaru Koradu Džiniju (Gini). On je ovu metodu merenja društvene nejednakosti predstavio u svome delu *Varijabilnost i promenljivost* (1912).

Hartviča (Hartwich, 2009), Ristov je novi pravac u ekonomiji - koji odbacuje staro liberalno *laissez-faire* usmerenje u ekonomiji - imenovao neoliberalizmom na Kolokvijumu Voltera Lipmana (Walter Lippmann Coloquee) 1938. godine u Parizu. Izvorni koncept neoliberalizma nastaje u društvenoj i akademskoj atmosferi u Nemačkoj između dva svetska rata. Pritisnuta teškim posledicama poraza u Prvom svetskom ratu, stalnom pretnjom izbijanja socijalne revolucije i velikom ekonomskom krizom iz 1929. godine, Nemačka se u ovom periodu stalno nalazila nad ambisom. U atmosferi skepse prema učincima ekonomskog liberalizma, Ristov gradi koncepciju neoliberalizma u kojoj se prepoznaju značaj, ali i ograničenja slobodnog tržišta. Tragajući za novim značenjem liberalne paradigme, on formira koncepciju ekonomskog „trećeg puta” između liberalizma i komunizma. Sažeto Ristovljevo stanovište se može naći u njegovom predavanju održanom 1932. godine na konferenciji Društva za socijalnu politiku (Verein für Socialpolitik) koje je nosilo naslov *Slobodna ekonomija, jača država* („Freie Wirtschaft, starker Staat“). Ristovljevi istomišljenici okupljali su se oko časopisa ORDO i bili koncentrisani na Frajburškom univerzitetu. Zato je ova izvorna škola neoliberalizma poznata je i kao *ordoliberalizam* ili *Frajburška škola*. Prema svemu navedenom, može se zaključiti da ordoliberalizam znači skup nešto drugačijih ekonomskih, političkih i ideoloških stavova u odnosu na one koji se danas uobičajeno podvode pod pojam neoliberalizma.

Kolokvij Voltera Lipmana okupio je grupu teoretičara različitih teorijskih usmerenja. Zajednička im je bila težnja za prevladavanjem tada vladajućih ekonomsko-tržišnih paradigmi. Smisao skupa kom su prisustvovali vodeći liberalni intelektualci Evrope tog vremena bio je u pokretanju diskusije o idejama Voltera Lipmana koje je izložio delu *Dobro društvo* (Lippmann, 2004). U ovom delu Lipman je odbacio sve vrste kolektivizma: socijalizam, fašizam, ali i Ruzveltovu politiku „nju dila” (Hartwich, 2009: 21). Na skupu su se učesnici podelili u dva suprotstavljena teorijska tabora. Prvome su, osim Ristova, pripadali Rajmon Aron, August Detef (Detoef), Vilhelm Repke (Röpke) i drugi; optirao je za socijalni liberalizam vrlo sličan koncepciji kejnzijanstva. Drugi tabor - predvođen austrijskim ekonomistima Luisom fon Mizeom (Mises) i Fridrihom fon

Hajekom (Hayek) – zastupao je doktrinu Mančesterskog liberalizma¹⁵⁸ i *laissez-fairea*. Između predstavnika dva tabora došlo je do nepomirljivih razlika. One su najoštrije izražavane u optužbama fon Mizea da zastupnici socijalnog liberalizma zastupaju socijalizam. S druge strane, Ristov je grupu oko fon Mizea i fon Hajeka optuživao za zastupanje *paleoliberalizma*, jer su - prema njegovom mišljenju - ostali ušančeni u rovovima koncepcija starog liberalizma, koje su prevaziđene i neadekvatne za izazove savremenosti (Hartwich, 2009: 24).

Može se reći da je grupa okupljena oko koncepcije socijalnog liberalizma prevladala u inicijalnom uspostavljanju ideološke linije neoliberalizma. Kolokvijum je zaključen idejom o formiranju istraživačkog centra (think-tank) koji bi promovisao ideje neoliberalizma. Međutim, nedugo zatim izbija Drugi svetski rat, što je osujetilo namere originalnih neoliberala. Njihove ideje su u ovom periodu opstajale na marginama društvenih i akademskih procesa. Svojevrсна obnova neoliberalističkog okupljanja dešava se tek nakon rata. Ovde se prvenstveno misli na skup koji je 1947. godine na inicijativu F. A. Hajeka organizovan u švajcarskom Mont Pelerinu (Caldwell, 2020). Na njemu se okupilo 36 liberalnih intelektualaca, prvenstveno ekonomista, ali i filozofa i istoričara. Među njima su najznačajnija imena bili Hajek, Karl Popper, Frenk Najt (Knight), fon Mize i Milton Fridmen (Friedman). Osnovna ideja ovog okupljanja bila je „održanje intelektualnog plamena liberalizma” u uslovima posleratnog intervecionizma u ekonomiji. Po mestu njihovog okupljanja, ovaj „trust mozgova” je nazvan *Mont Pelerin društvo* (Mont Pelerin Society, MPS). Smatrajući da je u posleratnoj atmosferi erozije liberalizma ugrožena sama ideja slobode, fon Hajek je pred ovu grupu intelektualaca postavio zadatak organizovanog učešća u svojevrsnoj „borbi ideja” (Leeson, 2017: 376). U toj borbi primarni neprijatelj je marksizam, a onda i kejnzijanstvo. Dakle, svaki oblik intervencionizma u ekonomiji. Tako je u drugom pokušaju organizovanja neoliberala „trećeputaško” usmerenje ordoliberalizma marginalizovano.¹⁵⁹ Ono što se danas podrazumeva pod neoliberalizmom uobličeno je

¹⁵⁸ Mančesterski liberalizam je ekonomska koncepcija iz 19. veka koja je zastupala stanovište da slobodna trgovina vodi pravednijem društvu u kom će esencijalne robe biti dostupne svima. Najznačajniji predstavnici ovog pravca su Ričard Kobden (Cobden) i Džon Brajt (Bright) koji su ovu koncepciju zasnovali pod uticajem Adama Smita, Dejvida Hjumana i Žan-Baptista Seja.

¹⁵⁹ Premda je u borbi za značenje neoliberalizma poražen, ordoliberalizam je bio dominantno ekonomsko usmerenje u posleratnoj Zapadnoj Nemačkoj. Kako Hartvič (Hartwich, 2009: 25) ističe, teoretičari Frajburške škole bili su angažovani u obnovi zapadno-nemačke ekonomije. Originalne “trećeputaške” ideje neoliberalizma su ozbiljavane u

delovanjem *Mont Pelerin društva*. U njegovim okvirima delovale su i dve najuticajnije škole ekonomskog neoliberalizma: *Austrijska škola* pod vođstvom fon Hajeka i fon Mizea, te *Čikaška škola* zasnovana na teorijskom radu Frenka Najta i Miliona Fridmena i drugih.

U osloncu na istraživanje M. A. Perovića (Perović, 2019), uz uvide drugih autora, ovde je moguće na sažet način izložiti najznačajnije karakteristike neoliberalizma kao teorijskog i praktičkog usmerenja.¹⁶⁰ Ono se može predstaviti u nekoliko tačaka:

1. *Funkcija države* u neoliberalizmu sastoji se u obezbeđivanju slobodne tržišne utakmice i osiguravanju principa konkurencije u ekonomiji. Ovo se smatra pretpostavkom za ostvarenje socijalne pravde i napretka. Prema postulatima neoliberalizma, društveni napredak se obezbeđuje ekonomskim rastom koji je moguće izmeriti domaćim bruto proizvodom, odnosno, ukupnom produkcijom roba i usluga u nacionalnoj ekonomiji. Ono što se ubrzo pokazalo kao trik neoliberalne ekonomije je da se u bruto domaćem proizvodu ne izražava vlasništvo nad proizvodima rada. U najkraćem, ukupna proizvodnja jednog društva se u najvećoj meri koncentriše u vlasništvu malog broja kapitalista. Tako je moguće imati visoku stopu BDP-a uz ogromnu društvenu nejednakost i život velikog dela populacije u siromaštvu. Zadatak države u liberalističkoj koncepciji je obezbeđivanje formalno-pravne jednakosti svih članova društva iz koje proističu jednaka prava svih članova društva bez obzira na njihove individualne identitete (nacionalnu, rasnu, religijsku, etničku i drugu pripadnost). Neoliberalizam odbacuje liberalnu ideju države stavom da su ljudi bitno nejednaki. Sticanje državne moći je neophodno kako bi se (pre svega, ekonomska) nejednakost održavala. Nejednakost je uslov društvenog napretka u teoriji fon Hajeka. Ona se može smanjiti preraspodelom. Međutim, to bi usporilo razvoj društva, pa bi se nejednakost opet uspostavila (Hayek, 1998, prema Drašković, 2015). Nalazeći da je osnovna funkcija države u neoliberalizmu reprodukcija društvenih nejednakosti, Perović drži da se „razlika neoliberalizma od fašizma sastoji samo u zamjeni korporativizma individualizmom i afirmaciji

visokom rastu kapitalističke nemačke ekonomije, s kojom je ujedno razvijana snažna socijalna država. U ovom periodu originalni pojam neoliberalizma u javnom diskursu Nemačke zamenjuje pojam *socijalne tržišne ekonomije*.

¹⁶⁰ U svojoj *Filozofiji politike* (2019) Perović najznačajnije karakteristike neoliberalizma prezentuje u šest tačaka.

parlamentarizma” (Perović, 2019: 387). Dejvid Harvi pak ističe da je osnovni zadatak države u neoliberalizmu da garantuje kvalitet i integritet novca. Instrumenti državne sile – vojne, odbrambene, pravosudne i policijske strukture – imaju ulogu očuvanja privatne svojine i moraju garantovati funkcionisanje slobodnog tržišta (Harvi, 2012: 15). Slobode koje neoliberalna država utelotvoruje prema Harviju odražavaju interese vlasnika krupnog kapitala - multinacionalnih korporacija i finansijskog kapitala (Harvi, 2012: 22).

2. U temeljima neoliberalizma nalazi se *negativno određenje čoveka*. Svaki čovek, posebno onaj koji je zaposlen u državnim službama, nastoji da sebi ili svojim pribavi neku korist; zbog toga je korupcija neizbežna. Nju je moguće smanjiti samo *redukcijom javnog sektora*, odnosno države, na nužne elemente neophodne za nesmetano funkcionisanje slobodnog tržišta. Samoregulirajuće slobodno tržište dovoljna je pretpostavka za ostvarenje individualnih sloboda (Perović, 2019: 388).
3. Neoliberalizam u ekonomiji se zasniva na „*radikalizaciji laissez-faire paradigme*” (Perović, 2019: 388). Osnovni postulati ove doktrine su: deregulacija ekonomije, privatizacija svih kolektivnih resursa, smanjenje javne potrošnje, povećanje uloge privatnog sektora i neograničena slobodna trgovina koja se manifestuje u načelu „slobodnog protoka roba i kapitala”. Neoliberali krizne cikluse kapitalizma objašnjavaju lošom državnom regulacijom ekonomije.
4. *U političkom smislu*, neoliberalizam teži da obesmisli samu ideju predstavničke demokratije i parlamentarizma. Neoliberalni ideal u politici izražava se u težnji za „vladavinom eksperata” (Young, 1987). „Eksperti” su tehnokratski eksponenti međunarodnih finansijskih institucija. Suštinski, neoliberalizam „može podnijeti svaku političku formu koja mu obezbeđuje apsolutnu slobodu ekonomskog poslovanja” (Perović, 2019: 388). Nije retka pojava da se neoliberalna doktrina u ekonomiji sprovodi pod plaštom autoritarnih, pa i fašističkih političkih režima. Ovo je nekada bila karakteristika neoliberalizma na kapitalističkoj periferiji. Danas je sve uobičajenija pojava da se tržišni fundamentalizam odvija u uslovima desničarskih autoritarnih politika i u centru kapitalizma.
5. Neoliberalizam *redukuje sve društvene odnose na tržišne odnose*. Čovek se u prvom redu shvata kao slobodni preduzetnik. Odnosi među ljudima su odnosi

između učesnika na slobodnom tržištu: „Odnosi među radnicima u istoj kompaniji, čak i odnosi među članovima porodice posmatraju se samo kao sub-tržišna konkurencija” (Perović, 2019: 389). Tržište postaje svrha samom sebi. Na zakonima funkcionisanja tržišta utemeljuje se etika neoliberalizma. Ekonomski procesi ne treba da služe ljudima, nego ljudi treba da služe ekonomskim procesima. Mere socijalne politike – shvaćene kao korektiv posledica tržišnih odnosa – po neoliberalnoj koncepciji ne treba da postoje.

9.1. Neoliberalizam i istorija klasne borbe

Kritikom Standingove koncepcije prekarnog rada i prekarijata utvrđeno je da se jedan od njenih glavnih nedostataka nalazi u a-istorijskom pristupu izučavanju ovog fenomena. Ne sagledavši ukupnu istoriju kapitalističkih odnosa i karakter rada u ovom socioekonomskom sistemu, Standing tvrdi da je prekarni rad nov fenomen, a prekarijat nova društvena klasa. Imajući u vidu stabilne forme zaposlenja, koje su bile norma u jednom kratkom periodu istorije kapitalizma na ograničenom prostoru najrazvijenijih zemalja sveta, on iznosi stav da je prekarnost rada karakteristika devijantnog kapitalizma (Standing, 2011: 26). A-istorijski pristup fenomenu sprečava ga u dostizanju spoznaje o prekarnosti rada kao strukturnoj odlici kapitalističke ekonomije. Suprotno Standingu može se tvrditi: stabilne forme zaposlenja su devijacija u robnom načinu proizvodnje. Ta devijacija je bila direktan izraz klasne borbe u kapitalizmu. Postojeća koncepcija neoliberalizma isto tako nije samonikla. Ona je produkt istorijskih okolnosti, razvoja kapitalizma i, pre svega, rezultata klasne borbe kroz čitav 19. i 20. vek. Neoliberalizam je doktrina kojom se pokušavaju poništiti rezultati ove borbe. On je ideološki, politički i ekonomski instrument obnove apsolutne društvene moći vladajuće klase nakon perioda u kome je njena moć bila ozbiljno okrnjena.

Sa sigurnošću se može tvrditi da istorijat klasne borbe u kapitalizmu počinje razvojem industrije, odnosno s industrijskom revolucijom u drugoj polovini 18. veka (Perović, 1978: 23). U ovom razdoblju, klasna borba radništva sastoji se u spontanim i stihijskim pobunama, bez jasno artikulisanih ciljeva. Ozbiljnije organizovanje radničkog

pokreta nastaje početkom 19. veka, koncentrisanjem industrijskog radništva u gradove. Dvanaestočasovno radno vreme, dečiji rad i stalna represija prema pobunjenim radnicima koja je često završavala ubistvima njihovih vođa, predstavljali su uobičajenu praksu u ovom razdoblju kapitalizma. Radništvo počinje artikulirati svoje ciljeve. Oni se sastoje u zahtevima za poboljšanjem radnih uslova, povećanjem nadnica i skraćanjem radnog vremena. Ovu fazu radničkog organizovanja obeležava popularnost *ludističkog pokreta* (nazvanog po svom lideru Nedu Ludu). Za pokret je osobeno uništavanje mašina, jer su radnici u njima videli uzroke svog materijalnog položaja. Represija prema ludističkom pokretu je bila tolika da je britanski parlament 1812. godine doneo poseban zakon (*Frame-Breaking Act*). Njime je propisano da se uništavanje industrijskih mašina kažnjava smrću. Desetine ludista su pogubljene na osnovu ovog zakona (Schneider, 1987: 174-175).

Značajniji primeri klasne borbe u prvoj polovini 19. veka su Lionski ustanak radnika (1831) i Ustanak šleskih tkača (1844). Samosvesnija borba radništva počinje osnivanjem *čartističkog pokreta* (1830-1848). Fokusirani na demokratizaciju političkog života, čartisti su zahtevali uvođenje opšteg prava glasa za starije od 21 godine, ukidanje imovinskih cenzusa za učešće u parlamentarnom životu itd. (Perović, 1978: 24-25; Schneider, 1987: 176). Političku borbu radništva pratio je razvoj teorijske misli radničkog pokreta. Prva teorijska artikulacija borbe radničkog pokreta izražena je u delima socijalističkih utopista Anrija Sen-Simona, Šarla Furijea i Roberta Ovena (Perović, 1978: 25). Socijalistički utopizam je bio značajan teorijski podsticaj za dalji razvoj teorije klasne borbe.

Najznačajniji programski dokument radnički pokret dobija u *Manifestu komunističke partije* (1848) Karla Marksa i Fridriha Engelsa. U ovom dokumentu izvršena je analiza kapitalističkog socioekonomskog sistema i definisana povesna uloga radničke klase. Ovaj spis predstavlja jedan od najznačajnijih i najuticajnijih političkih dokumenata modernog doba. On je u pojedinim periodima istorijskog kretanja inspirisao događaje koji su iz korena menjali dotadašnje društvene odnose u mnogim delovima planete. Marks je bio vodeća teorijska glava radničkog pokreta. Zajedno s Engelson bio i jedan od najistaknutijih organizatora. Osnivanjem *Prve internacionale* u Londonu 1864. godine Marks je postavljen za člana Generalnog veća, da bi već naredne godine postao njen faktički vođa (Perović, 1978: 43-45). Delovanjem ove organizacije

jasno su artikulirani ciljevi radničkog pokreta, a radnička borba je internacionalizovana. Najvećim uspehom delovanja Prve internacionale smatra se uspostavljanje *Pariske komune* (1871). Ona je predstavljala prvi pokušaj organizacije komunističkog društva u istoriji. Premda je potrajala svega dva meseca (18. mart – 28. maj), Komuna je donela dragoceno iskustvo za dalji razvoj klasne borbe. Njenom uspostavom je po prvi put ozbiljena radnička samouprava (Pejić, 1976: 24-25).

Tokom 19. veka ipak je došlo do izvesne stabilizacije kapitalizma. Prva internacionala se usled otežanog delovanja radničkog pokreta u većini zemalja Evrope i frakcijskih borbi raspušta na kongresu u Filadelfiji 1876. godine (Perović, 1978: 53). Težište delovanja radničkog pokreta se nakon toga premešta u Sjedinjene Države. Uprkos povećanoj represiji prema organizovanom radništvu, pokret je rastao uporedo s razvitkom industrije. Ovaj period obeležavaju masovni štrajkovi radnika koji su praćeni čestim sukobima s državnim vlastima. Ovi događaji kulminiraju 1886. godine u velikom prvomajskom protestu u Čikagu. Istupajući s zahtevima za smanjenje radnog dana na osam sati („tri osmice” - osam sati rada, osam sati odmora, osam sati kulturnog uzdizanja), radnici su oružano napadnuti. U sukobu radnika i policije je ubijeno šest, a ranjeno oko pedeset ljudi. Osnivanjem *Druge internacionale* (1889) ovaj događaj je proglašen Međunarodnim danom rada koji je danas državni praznik u većini zemalja sveta. Novouspostavljena organizacija međunarodnog radništva postavila je pred sebe zadatak mirnog prelaza iz kapitalizma u socijalizam, borbu za opšte pravo glasa i veće demokratske slobode, te poboljšanje materijalnih uslova života radnika. U okviru Druge internacionale nastaje socijaldemokratska koncepcija. Masovnost i politički uticaj Nemačke socijaldemokratske partije (SPD) obezbeđuje joj ulogu najdominantnije organizacije u Internacionali (Vranicki, 1971: 228-230). U ovom razdoblju počinju se javljati već opisane pukotine u međunarodnom radničkom pokretu (podela na reformističku i revolucionarnu struju - Perović, 1978: 80-89). Prvi svetski rat označio je slom politike Druge internacionale.

Međutim, ovaj događaj je neočekivano doneo mogućnost ozbiljenja politike revolucionarnog radničkog pokreta. U uslovima ratnog sukoba između vodećih imperijalnih sila sveta uspostavljen je Sovjetski Savez, prva socijalistička država u istoriji. *Oktobarska revolucija* 1917. godine, izvršena na prostoru tadašnje carske Rusije, nesumnjivo predstavlja jedan od najznačajnijih događaja 20. veka koji je u bitnom

odredio daljnji razvoj globalnih odnosa. Revolucija je po prvi put u praksi dovela u pitanje odnos rada i kapitala koji je postavila kao najbitniju determinantu svih aspekata života u savremenom svetu. Preispitivanjem ovoga odnosa otvarana su i mnoga, do tad nepoznata, polja slobode, prvenstveno u obliku ekonomskog i političkog oslobođenja žena i muškaraca. Pojavio se novi koncept uređenja bračnih odnosa, pravo na samoopredeljenje naroda itd. (Perović, 1978: 109-111). Oktobarska revolucija je bila *par excellence* povesni događaj. Njime je po prvi put u dotadašnjoj istoriji civilizacije i u praksi dokazano da tzv. obični ljudi, radnici i seljaci, mogu biti subjekti istorije, odnosno kreatori vlastite sudbine. Oktobarska je revolucija popularizovala uverenje da se zatečeni društveni odnosi mogu menjati sa samog dna društvene lestvice, odnosno da politika nije i ne može biti privilegija viših društvenih klasa. Iako je revolucija u političkom smislu propala s raspadom njezinog rodnog mesta – Sovjetskog Saveza – mnogi njeni učinci postali su delovi sistema savremenih ljudskih prava danas. Eho revolucije je presudno oblikovao i bližu istoriju prostora na kojima živimo, prvenstveno kroz praksu socijalističke Jugoslavije.

Najbitniji deo nasleđa Oktobra 1917. godine, koji je svoje mogućnosti nastojao etablirati u novom društvu, sadržan je u strategijskim pokušajima da se prevlada epohalni sukob koji je imanentan odnosu između rada i kapitala, a koji se trajno nalazi u središtu društveno-ekonomskog sistema kapitalizma. Bitni deo te strategije bio je sadržan, pre svega, u formiranju sovjeta kao instrumenata radničke kontrole nad procesom proizvodnje (Vranicki, 1971: 373-374). Na instituciji sovjeta se temeljio celi društveni sistem novonastalog socijalističkog društva. Bez obzira na potonju sudbinu ovoga socijalističkog projekta, izvesno je da su materijalne nejednakosti u sovjetskom društvu bile daleko manje nego u društvu iz kog je Sovjetski Savez nastao, ali i svim njemu konkurentnim zemljama kapitalizma¹⁶¹.

¹⁶¹ Žene su imale vrlo bitnu ulogu u revolucionarnom periodu od februara do oktobra 1917. godine, ali i nakon toga u izgradnji novog društva (Galili, 1990: 119-127; Vanina, 2021: 123-138). Pritiskom na organe Privremene vlade i masovnim štrajkovima, žene su se izborile za neograničeno pravo glasa na parlamentarnim izborima. U strukturama boljševičke partije žene su imale istaknuto mesto. Pre svih to su bile Nadežda Krupska i Aleksandra Kolontaj. U prvoj boljševičkoj vladi A. Kolontaj kao žena je, po prvi put u istoriji, postala narodni komesar (ministarka) socijalnog staranja, a kasnije i prva ambasadorka jedne zemlje u istoriji. Boljševička doktrina oslobođenja žena bila je zasnovana na zahtevu za njihovom nezavisnošću. Pretpostavka ostvarenja ovog zahteva bilo je njihovo masovno zapošljavanje. To je bio način da se okonča materijalna zavisnost žena kao osnova njihove društvene nejednakosti. Porodičnim zakonom

Nedugo posle Oktobarske revolucije i podele u radničkom pokretu na socijaldemokratski (reformistički) i komunistički (revolucionarni) blok, formirana je *Treća internacionala* (1919) ili *Komintern* (Perović, 1978: 127). Okupljala je revolucionarne organizacije radničkog pokreta. Vodeću snagu koja je u njoj dominirala činili su sovjetski komunisti. Mišljenja o delovanju ovako strukturirane Treće internacionale do danas su ostala podeljena. Njeni kritičari su ukazivali na štetni uticaj sovjetske partije na slobodan razvoj pokreta u različitim zemljama. Sovjetsko iskustvo najčešće nije bilo moguće preslikati na druge države s različitim kulturnim i istorijskim karakteristikama. Kritički se gledalo i na razvitak (dogmatskog) marksizma u Sovjetskom Savezu. Većina kritičara (Markuze, 1983; Anderson, 1985; Kangrga, 2002a, 2002b) smatra da je sovjetski marksizam presudno uticao na redukovanu i šematizovanu interpretaciju teorije koja je bitno odudarala od sukusa Marksove misli.

iz 1918. godine (Mespoulet, 2015: 22) poboljšan je položaj žena u sovjetskom društvu, pre svega izjednačavanjem plata muškaraca i žena, kao i plaćenim godišnjim odmorom. Mere socijalne zaštite bile su sastavni deo organizacije rada, kako bi žene mogle ravnopravno učestvovati u društvenoj proizvodnji. Tokom radnog vremena organizovani su dnevni boravci za decu u ustanovama obrazovno-vaspitnog tipa. Radni pogoni i dnevni boravci bili su opremljeni kuhinjama i kantinama kako bi se žene oslobodile značajnog dela kućnog rada (Mespoulet, 2015: 29). Prvim bračnim zakonom nakon revolucije, brak je izdvojen iz nadležnosti crkve (Frederiksen, 2020). Ženama je dozvoljeno da biraju prezime u braku. Izjednačen je status vanbračne dece s onom rođenom u braku. Utvrđena su prava majki u radnom odnosu omogućivanjem plaćenog odsustva s posla u toku trudnoće itd. Ženama je omogućeno i pravo na razvod (Mespoulet, 2015: 22). Ovo pravo je kasnije uređeno uvođenjem bračnih obaveza (Zakonom iz 1926.). Zakonski je onemogućeno da muškarac ostavi trudnu ženu bez obaveza prema njoj i detetu. Sovjetski Savez je 1920. godine postao prva država u kojoj je legalizovano pravo na abortus (Hovey, 1985; Solomon, 1992). Zahvaljujući Oktobarskoj revoluciji ostvaren je ulazak svih kategorija stanovništva u svet politike (Carr, 1947: 1-19). Ogromnim autoritetom Sovjetskog Saveza, kao ključnog aktera slamanja fašizma, nakon Drugog svetskog rata je podstaknut je drugi talas demokratizacije u 20. veku. Karakterisalo ga je otpočinjanje procesa dekolonizacije zemalja Afrike i Azije na koji su zapadne zemlje bile prisiljene. Ujedno je započeo proces opšteg poboljšanja uslova života u Zapadnoj Evropi. Svoj teorijski i praktični oblik on je dobio u koncepciji "države blagostanja" (welfare state). Njome su integrisani elementi socijalizma u sistem kapitalističkih odnosa u zapadnim državama, u prvom redu, razvijanjem i snaženjem sistema socijalne zaštite stanovništva. Iako je kritika imperijalizma bila sastavni deo strategije organizovanja međunarodnog radničkog pokreta, boljševici su prvi socijalisti koji su nedvosmisleno proklamovali pravo naroda na samoopredeljenje (Đurović, 1969: 12). U praksi je ova boljševička doktrina dosledno realizovana napuštanjem kolonija carske Rusije odmah nakon revolucije. Ova doktrina je dobila i normativnu regulaciju u sovjetskom ustavu (Lalović, 2018: 80-83). U njemu je svim republikama članicama federacije obezbeđivao pravo na samoopredeljenje. Odatle koncept prava naroda na samoopredeljenje ulazi u političku misao i praksu Zapada nakon 1918. godine. Ovde se prvenstveno misli na koncepciju prava na samoopredeljenje tadašnjeg američkog predsednika Vudroa Vilsona (Willson). Ona je bila reakcija na predočenu boljševičku doktrinu (Carr, 1947: 2-3). Antikolonijalna borba je presudno određivala međunarodne odnose u drugoj polovini 20. veka.

Kritika autoritarne društvene prakse u Sovjetskom Savezu danas je takoreći apsolvirana, te nema potrebe za dubljim analizama ove problematike. S druge strane, samo postojanje SSSR-a je nesumnjivo osnažilo međunarodni radnički pokret. Premda se tokom čitavog postojanja nalazila pod ekonomskim, političkim, ideološkim i vojnim udarima protivnika, sovjetska republika bila je teritorijalno najveća država sveta izuzetno bogata prirodnim resursima. Kao takva, predstavljala je političku, pa i materijalnu zaleđinu svim članicama Treće internacionale. Njeno postojanje je pružalo priliku za obrazovanje revolucionarnog kadra mnogih komunističkih partija i dragocen primer konkretnog pokušaja prevladavanja kapitalizma na čijim se uspesima i greškama mogao učiti celi internacionalni radnički pokret. Eho Oktobarske revolucije ubrzo je potresao čitavu Evropu. Godine 1919. izbija serija ustanaka u pojedinim delovima Evrope. U Mađarskoj i Bavarskoj su formirane sovjetske vlasti, ali su ubrzo ugušene (Perović, 1978: 112-119). Boljševička analiza situacije u predsovjetskoj Rusiji bila je potpuno svesna ekonomske, pa i kulturne zaostalosti. Bili su svesni i da pokušavaju uspostaviti socijalističku vlast u jednoj pretežno feudalnoj zemlji gde su kapitalistički odnosi i industrijska proizvodnja bili u zametku. Kao Marksovi sledbenici, Lenjin i boljševici su bili svesni poteškoća formiranja socijalizma u zemlji u kojoj prethodno nisu uspostavljeni kapitalistički odnosi (Lukač, 1977: 19-23). Carska Rusija je bila zemlja s oko 80% ruralnog (seljačkog) stanovništva (Suhara, 2017), dok je svega 10% radne snage bilo zaposleno u industriji. Slične podatke iznosi i Nemčinov koji navodi da je u klasnoj strukturi ruskog društva 1913. godine pripadnika radničke klase bilo 14,8%, od čega su 3,5% bili poljoprivredni radnici (Đurović, 1969: 12-13).

Marksa je dijalektički metod vodio stanovištu da kapitalistička ekonomija u svome krilu, osim robe, proizvodi i radničku klasu koja kao klasa proizvođača ima univerzalni karakter, što njenim pripadnicima otvara mogućnost sticanja svesti o nužnosti ukidanja kapitalističke eksploatacije.¹⁶² Iz ovoga sledi da je razvoj kapitalističkih odnosa, odnosno rast produktivnosti rada i postojanje radničke klase

¹⁶² „Bitni uslov za opstanak i vladavinu buržoaske klase jeste nagomilavanje bogatstva u rukama privatnih lica, obrazovanje i umnožavanje kapitala. Uslov kapitala jeste najamni rad. Najamni rad počiva isključivo na konkurenciji među radnicima. Napredak industrije, čiji je slepi i neotporni nosilac buržoazija, postavlja na mesto izolovanja radnika putem konkurencije njihovo revolucionarno ujedinjavanje putem asocijacije. Tako razvitak krupne industrije izvlači ispod nogu buržoazije samu osnovu na kojoj ona proizvodi i proizvode prisvaja. Ona pre svega proizvodi svog sopstvenog grobara. Njena propast i pobeda proletarijata podjednako su neizbežne” (Marks i Engels, 1979: 30-31).

nužan preduslov prevazilaženja kapitalističkih odnosa njihovim ukidanjem i uspostavom komunističkog društva. Boljševicima je od samog početka bilo jasno da u zemlji ne postoji masovno radništvo kao pretpostavka izgradnje istinski komunističkog društva (Đurović, 1969: 23). Ova spoznaja vodila je sovjetske komuniste stavu da je za potpuni uspeh revolucije neophodno njeno širenje u razvijenim kapitalističkim zemljama (Đurović, 1969; 36). Međutim, ova projekcija je osujećena 1919. godine propašću ustanaka u Mađarskoj i Bavarskoj.¹⁶³ U ovom periodu u mladoj sovjetskoj republici traje građanski rat između revolucionara (crveni) i kontrarevolucionara (beli). Kontrarevolucionarni pokret je potpomagan inostranom intervencijom najmoćnijih kapitalističkih država, pa su sovjetski komunisti bili prevashodno orijentisani da se bore za goli opstanak revolucije.

Velika ekonomska kriza („Velika depresija“) izazvana krahom njujorške berze 1929. godine dodatno je uzdrmala kapitalistički svet. Globalni karakter kapitalizma omogućio je prelivanje krize iz SAD na ostale delove sveta, posebno na Evropu. Stopa nezaposlenosti u SAD bila je blizu 30% (Rothbard, 2000: XV). Poučena iskustvom Ruske revolucije i pritisnuta delatnošću organizovanog radničkog pokreta, vladajuća klasa centralnih zemalja kapitalizma bila je prinuđena na svojevrstni kompromis sa svetom rada (Perović, 1978: 230-238). Prvi korak u ovom smeru preduzeo je američki predsednik Frenklin D. Ruzvelt (Roosevelt) paketom ekonomskih mera iz 1933. godine nazvanim „nju dil“ (*new deal*, novi dogovor - Rothbard, 2000: 285-320). Novim je dogovorom uveden državni intervencionizam u kapitalističku ekonomiju. Poreske stope za monopolistički kapital su značajno povećane. To je omogućilo podizanje državnog sistema socijalne zaštite i pokretanje velikih javnih radova kojima je znatno smanjena stopa nezaposlenosti i podignuta stopa akumulacije. Teorijska osnova državnog intervencionizma u ekonomiji crpljena je iz dela britanskog ekonomiste Džona Majnarda Kejnza (Keynes). Njegova analiza socioekonomskih faktora koji su doveli do Velike depresije i skup mera za prevazilaženje neobuzdanih mehanizama slobodnog tržišta poznata je kao *kejnzijizam*. Smatrajući da ciklične krize nisu izazivane

¹⁶³ Ove okolnosti su pred sovjetske komuniste postavile dilemu oko budućeg razvoja socijalizma. U unutarpartijskoj debati o ovom pitanju formirale su se dve nepomirljive struje: prva, koja je zastupala stanovište „izgradnje socijalizma u jednoj zemlji“, a čiji je najznačajniji predstavnik bio Staljin, te druga, koja je zastupala stanovište o „permanentnoj revoluciji“ izvedeno iz stava da se socijalizam ne može uspostaviti u jednoj nerazvijenoj zemlji. Najznačajniji predstavnik ove struje bio je Trocki.

unutrašnjim slabostima kapitalizma, nego odnosima neograničene slobodne konkurencije u kojima dominira finansijski kapital nezaintere sovan za proizvodnju, Kejnz nalazi da „privreda treba da bude vođena od strane države i da preuzme ulogu ključne kontrole ekonomskog poslovanja” (Perović, 2019: 394). Sukob kolektivnog interesa sa mehanizmima tržišne privrede neophodno je rešavati državnom intervencijom.¹⁶⁴ Ovladavanje kejnzijanske paradigme označilo je višedecenijski raskid sa *laissez-faire* ekonomijom u najmoćnijim državama kapitalizma. Primenom kejnzijanske ekonomske paradigme je realizovan kompromis klasa. Njegova svrha je bila u očuvanju kapitalističkih odnosa u obliku koji je podnošljiv za veći deo sveta rada u centrima ovog sistema.

Konkretna društveno-politička forma u kojoj je ozbiljeno kejnzijanstvo bila je država blagostanja (Welfare state).¹⁶⁵ Ova vrsta društvene organizacije često se smatra kompromisom između socijalizma i kapitalizma (Perović, 2019: 343). Realizacija ovog modela državnog uređenja vrši se progresivnim oporezivanjem. Ono omogućava preraspodelu bogatstva na osnovu koje se svim građanima omogućava javno dostupno školovanje i zdravstvena zaštita. Najugroženiji slojevi društva bivaju pomognuti programima socijalne zaštite koje obezbeđuje država. Ovaj oblik državnog uređenja bio je zastupljen posle Drugog svetskog rata na prostoru (severne i zapadne) Evrope i nekoliko vanevropskih zemalja kapitalističkog centra (Novi Zeland, Kanada), iako je socijalna politika po prvi put normirana u ustavu Vajmarske republike 1919. godine (Perović, 2019: 344). Kritičari marksističke provenijencije, poput Dejvida Harvija i drugih britanskih marksista (Harvey, 2019), smatraju da je država blagostanja sredstvo reprodukcije klasnog društva. Ublažavanjem nejednakosti merama socijalne zaštite obezbeđuje se nastavak kapitalističke eksploatacije i održavanje klasno ustrojenog društva. Drugi smer kritike države blagostanja ukazuje na činjenicu da je ona moguća smo u jezgru kapitalizma na pretpostavci imperijalne eksploatacije periferije (Norfield, 2015). Ovaj oblik državnog uređenja svoje „zlatno doba” beleži pedesetih i šezdesetih godina 20. veka. U tom periodu, stabilni oblici zaposlenja postajali su novom

¹⁶⁴ „Države bi trebalo smanjiti kamatne stope na kapital, nametnuti visoke poreze na špekulativne transakcije i tako prikupljena sredstva usmeriti na razvoj proizvodnje i rešavanje socijalnih problema: 'Eutanazija rentijera i neurednih investitora neće sa sobom povući nikakve potrebe'” (Perović, 2019: 394).

¹⁶⁵ Potrebno je znati da se koncept države blagostanja nije na isti način razvio u SAD kao u ostatku razvijenih kapitalističkih zemalja. U SAD je na delu bila limitirana verzija ovog društvenog uređenja.

normalnošću za veliki deo radničke klase najrazijenijih zemalja kapitalizma. Osim teorije i prakse socijalizma, na glavnom udaru neoliberalizma našla se upravo država blagostanja i kejnzijanstvo.

9.2. Uspostavljanje neoliberalnog konsenzusa

Iako je Mont Pelerin društvo formirano 1947. godine na neoliberalnoj teorijskoj paradigmi, decenijama je njegova koncepcija bila na društvenoj margini. Uspešno podizanje američke ekonomije intervencionističkim merama i visok privredni rast nakon Drugog svetskog rata nisu snažili potrebu za pronalaženjem nove ekonomske paradigme. Period posleratnog ekonomskog rasta (1950-1973) naziva se i ekonomskim bumom ili zlatnim dobom kapitalizma. Svet je nakon rata izašao podeljen u dva suprotstavljena bloka. Socijalistički blok je predvodio Sovjetski Savez, dok su Sjedinjene Države iz rata izašle kao najsnažnija država kapitalističkog sveta. Postoje utemeljene ocene da su SAD bile jedini pravi pobednik u ovom ratu (Hooks and Blomquist, 1992; Fishback, 2020). Evropa je bila porušena do temelja. Na severnoameričkom kontinentu ne samo da se nije vodio rat, nego su Sjedinjene Države imale ulogu svojevrstne „komore” zapadne savezničke vojske u Evropi. Snabdevajući saveznike ratnim sredstvima, prehrambenim proizvodima i drugom robom, vojno-industrijski kompleks je postao moćni pokretač ekonomije SAD. Mnogi kritičari imperijalne politike SAD (Elveren, 2019; Nzeribe and Imam, 2018; Uchitelle, 2017) tvrde da i danas njenom ekonomijom presudno upravlja vojno-industrijski kompleks. Maršalovim planom iz 1948. godine SAD su „upumpale” gotovo 13 milijardi dolara¹⁶⁶ u ekonomiju Zapadne Evrope i tako omogućile njen ekonomski oporavak nakon rata. Ovom merom SAD su uticale na obaranje prepreka za međudržavnu trgovinu i sprečavanje širenja komunizma u Zapadnoj Evropi (Vonyo, 2020: 107-113; Sanford Jr.,1982: 4-5). Zapadnoevropske zemlje postale su strateški vezane za interese SAD u narednim decenijama. U kombinaciji sa fordističkim sistemom proizvodnje, ove mere su uticale na visok

¹⁶⁶ <https://www.marshallfoundation.org/marshall/the-marshall-plan/history-marshall-plan/>

privredni rast (između 4% i 5% na globalnom nivou) i nisku stopu nezaposlenosti (manje od 5% u SAD i između 1% i 3,5% u Zapadnoj Evropi) u pedesetim i šezdesetim godinama 20. veka (Crafts and Toniolo, 1996; Skidelsky, 2009). Rezultati kejnzijanstva u ovom periodu, ali i permanentna komunistička pretnja globalnom kapitalizmu obesmišljavali su potrebu krupnog kapitala da ospori ovu ekonomsku paradigmu.

Zbog toga je neoliberalna teorija tako dugo prebivala na marginama akademskog života. Hajek je predviđao da će biti potrebno vreme da bi se dobila bitka protiv komunizma i državnog intervencionizma u ekonomiji, dodajući da je u ovom sukobu presudna *borba ideja* (Hayek, 1998: 10). Iako marginalizovani, neoliberali su uz veliku finansijsku i političku podršku monopolističkog kapitala, razvili uticajnu društvenu mrežu intelektualaca, preduzetnika i novinara. Dobro umrežena grupa istraživačkih centara – poput Instituta Huver, Instituta Kato, Instituta ekonomskih poslova, Heritidž fondacije, Instituta Adam Smit, itd., postepeno je gradila društveni uticaj. Priliku za plasiranje svojih ideja u glavni društveni tok neoliberali su dobili sticajem niza društveno ekonomskih okolnosti u sedamdesetim godinama proteklog veka koje su označile kraj „zlatnog doba” kapitalizma.

9.2.1. Društveno-ekonomski faktori uzdizanja neoliberalizma

Prvi u nizu društvenih faktora koji su prouzročili uzdizanje neoliberalizma javlja se 1971. godine, nakon američkog eliminisanja „zlatnog standarda” kao garanta fiksnih deviznih kurseva u međunarodnoj trgovini. Sporazumom iz Breton Vudsa (1944) centralne zemlje kapitalizma uspostavile su međunarodni monetarni sistem koji je u međunarodnoj trgovini garantovao fiksne devizne kurseve podržane zlatnim rezervama Sjedinjenih Država (Bordo and Eichengreen, 1993; Igwe, 2018). Ovakav monetarni sistem garantovao je američkom dolaru status rezervne globalne valute. Ovim sporazumom su uspostavljene finansijske institucije Međunarodni monetarni fond (MMF) i Međunarodna banka za obnovu i razvoj (buduća Svetska banka, De Vries, 1986: 7-8). Privredni rast zapadnoevropskih zemalja u ovom periodu doveo je do toga da je količina zlatnih rezervi stranih centralnih banaka nadmašila zlatne rezerve SAD,

što je dovelo do pada vrednosti dolara u odnosu na druge valute. Nespremnost ovih zemalja da obaraju vrednost vlastitih valuta u odnosu na dolar, te povećanje nezaposlenosti i rast inflacije uticale su da SAD u mandatu predsednika Niksona bitno izmene formu uspostavljenog međunarodnog monetarnog sistema. To je značilo da centralne banke mogu puštati u opticaj onoliko novca koliko smatraju da je potrebno, bez obzira na zlatne rezerve države. Time je centralnim kapitalističkim zemljama otvorena mogućnost da u slučajevima ekonomske recesije upumpavaju ogromne količine novca u ekonomiju kako bi sanirale posledice. Velika količina novca koja nema nikakvo pokriće u društvenoj proizvodnji povratno dovodi do novih ekonomskih kriza izazvanih špekulacijama finansijskog sektora kapitala. Obaranjem zlatnog standarda devizni su kursevi postali plivajući, a američki dolar je preplavio svet (Harvi, 2012: 28). Tako je napuštanjem zlatnog standarda izmenjena forma sporazuma iz Breton Vudsa, da bi se očuvala njegova suština koja se ogleda u statusu američkog dolara kao ekvivalentne vrednosti u globalnoj kapitalističkoj ekonomiji. Na ovaj način je obezbeđena dalja dominacija Sjedinjenih Država u svetskoj ekonomiji. Prvobitni sporazum iz Breton Vudsa na kratko je zauzdao dominantnu poziciju finansijskog kapitala čija je prevlast bila ozbiljno ograničena važnošću industrijske proizvodnje u periodu nakon Drugog svetskog rata. Napuštanje zlatnog standarda ponovo je obezbedilo nadmoćnu ulogu finansijskog sektora u kapitalističkoj ekonomiji (Desai, 2023: 184).

Drugi faktor koji je uslovio uspon neoliberalizma bila je naftna kriza 1973. godine. Najveći deo svetske proizvodnje nafte bio je koncentrisan je u zemljama OPEK-a.¹⁶⁷ U godinama nakon Drugog svetskog rata najveći deo proizvodnje OPEK-a kontrolisalo je sedam anglo-američkih naftnih korporacija.¹⁶⁸ Međutim, borba za dekolonizaciju arapskog sveta u ovom periodu iznedrila je u naserizmu¹⁶⁹ veoma uticajan politički pokret emancipacije arapskih zemalja. Potpomognute uticajem Sovjetskog Saveza, zemlje poput Libije, Irana, Iraka, Egipta i Sirije počinju voditi nezavisnu politiku. Svesne

¹⁶⁷ Ova organizacija (Organisation of the Petroleum Exporting Countries - OPEC) je osnovana 1960. godine u Bagdadu. Prvobitno je brojala 5 zemalja proizvođača nafte - Irak, Venecuela, Iran, Kuvajt i Saudijsku Arabiju). Danas ona broji 14 zemalja članica koje kontrolišu 45% globalne proizvodnje nafte i oko 82% poznatih naftnih rezervi.

¹⁶⁸ Ova grupa kompanija bila je poznata pod imenom "Sedam sestara". U tu grupu spadale su kompanije British Petroleum, Shell, Chevron, Gulf Oil, Texaco, Standard Oil Company of New Jersey (Exxon) i Standard Oil Company of New York (Mobil).

¹⁶⁹ Naserizam je ideologija panarapskog nacionalizma i arapskog socijalizma. Ime je dobila po predsedniku Egipta (1952-1970) Gamelu Abdelu Naseru.

moći koje im daju energetske potencijali njihovih zemalja, arapske zemlje bitno ograničavaju uticaj multinacionalnih korporacija i anglo-američke imperijalne koalicije u njihovim zemljama. Nafta postaje sredstvo političke moći zemalja OPEK-a. Konkretna povod za naftnu krizu bio je rat više arapskih zemalja protiv Izraela (Jomkipurski rat, 1973.). Sjedinjene Države su podržavale Izrael, kako politički, tako i slanjem vojne pomoći. Kao odgovor, arapske zemlje smanjuju proizvodnju nafte i uvode embargo na izvoz nafte u Sjedinjene Države i zemlje saveznice Izraela. Time je izazivan veliki porast cene nafte na svetskom tržištu (Painter, 2014: 189-194). Zemlje proizvođači nafte poput Saudijske Arabije i Kuvajta tako stiču ogromnu finansijsku moć. Kako Harvi navodi, danas je iz izveštaja britanske obavestajne službe poznato da su se SAD pripremale na vojnu okupaciju ovih zemalja (Harvi, 2012: 44). Postojale su i potpuno otvorene pretnje vojnom intervencijom najviših američkih zvaničnika toga vremena (Painter, 2014: 191). Pod pretnjom američke intervencije, Saudijski su pristali „da sve svoje petrodolare recikliraju preko investicionih banaka u Njujorku” (Harvi, 2012: 45). Tako su američke banke dobile priliv ogromnih količina finansijskog kapitala koje su dalje plasirane u investicije u nerazvijenim zemljama sveta. Prema Harvijevom mišljenju ovo je uslovalo „liberalizaciju međunarodnih kredita i finansijskih tržišta, a američka vlada je počela aktivno da promovise i podržava ovu strategiju na globalnom nivou tokom 1970-ih. Gladne kredita, zemlje u razvoju su bile podstaknute da se intenzivno zadužuju, ali po stopama koje su bile povoljne za njujorške bankare” (Harvi, 2012: 47). Tako je finansijski kapital stacioniran u Sjedinjenim Državama postao glavni instrument imperijalne moći ove države.

Treći globalni društveni faktor koji je podstakao neoliberalizaciju bio je rezultat delovanja prva dva faktora. Godine 1973. njujorška berza doživljava najveći krah još od Velike depresije. Time je izazvana dugogodišnja recesija kapitalističke privrede. Krahom berze označen je kraj perioda ekonomskog rasta koji je kapitalistička ekonomija beležila nakon Drugog svetskog rata. Nezaposlenost koja je u SAD pre recesije bila na 4,8% ubrzo se penje na preko 9% (Urquhart and Hewson, 1983: 3-4). U kombinaciji sa niskom stopom rasta i visokom stopom inflacije globalna kapitalistička ekonomija ušla je u period *stagflacije* (Harvi, 2012: 41). Centralne zemlje kapitalizma tako su se suočile sa veoma niskim ekonomskim rastom, povećanjem nezaposlenosti i kolapsom investicionih ciklusa. Uzroci ovakvog stanja mogli su se naći u jačanju kolektivne moći

radničke klase koja se u posleratnom periodu izborila za mnogo veći udeo u distribuciji novostvorenih vrednosti, što je nužno vodilo opadanju profitnih stopa u kapitalističkim metropolama (O'Connor, 2010: 694). Pokazatelj narasle društvene moći organizovanog radništva u Zapadnim društvima bila je pojačana protestna aktivnost tokom prve polovine 1970-ih. Statistički podaci ukazuju da je u periodu od 1971. do 1975. godine na ovom području notirano 4 miliona dana radničkih štrajkova (Boltanski and Chiapello, 2007: 169).¹⁷⁰

Vladajući činiooci socioekonomskog sistema kapitalizma su se pred pritiskom recesije našli pred dilemom da li pojačati državnu kontrolu nad ekonomijom ili slobodno tržište osloboditi ograničenja? Izazov su spremno dočekali predstavnici monopolističkog kapitala posegnuviši za neoliberalnom doktrinom. Uticaj neoliberalizma u akademskoj sferi počinje da se širi s Čikaškog univerziteta. Njegovim je odeljenjem za ekonomiju upravljao Milton Fridmen. Okupivši oko sebe tim istomišljenika (Džordž Sigler, Judžin Fama, Geri Beker, Robert Lukas, i dr.), Fridmen se uspešno probija u glavni tok ekonomske misli tokom sedamdesetih godina prošlog veka. Uticaj neoliberalne ekonomske doktrine bio je srazmeran društvenoj i ekonomskoj moći njihovih pokrovitelja iz redova krupnog kapitala. Proboj neoliberalizma u glavne tokove ekonomije simbolički je ozvaničen dodeljivanjem Nobelove nagrade za ekonomiju fon Hajeku 1974. i Fridmanu 1976. godine (Harvi, 2012: 39).

Neoliberalni ekonomski koncept u praksi je prvo primenjen na periferiji kapitalizma, tokom desničarske autoritarne diktature generala Pinočea u Čileu. Svrgavši socijalističku vlast Salvadora Aljendea nasilnim vojnim pučem – u kome je Aljende ubijen, a njegove pristalice izložene teroru vojne hunte – Pinoče je formirao vladu lojalnu Sjedinjenim Državama (Devine, 2014: 26). Prema Harvijevim navodima (Harvi, 2012: 23-24), SAD su finansirale školovanje latinoameričkih ekonomista na Univerzitetu u Čikagu u sklopu hladnoratovskog programa borbe protiv levičarskih pokreta u Latinskoj Americi. Grupa čileanskih ekonomista obrazovana u ovom programu postavljena je na privatni Katolički univerzitet u Santjagu. U sadejstvu sa liderima tamošnje katoličke desnice i krupnim kapitalistima razvijaju aktivnu opoziciju socijalističkom režimu Aljendea. Nakon puča, Pinoče ovu grupu ekonomista postavlja u

¹⁷⁰ Autori navode da je ovaj broj opao na ispod pola miliona 1992. godine (Boltanski and Chiapello, 2007: 169)

vladu da bi, u prvom redu, pregovarali sa Međunarodnim monetarnim fondom o zajmovima. U sadejstvu sa MMF-om, „čikaški momci” su poništili učinke socijalizma u Čileu. Privatizovali su sve sfere društva (prirodna bogatstva, zdravstvenu zaštitu, obrazovanje itd.), deregulisali tržište radne snage, ograničili mogućnost sindikalnog organizovanja itd. Ovim je na periferiji kapitalističkog sistema - pod političkim kišobranom brutalnog protofašističkog režima – po prvi put primenjeno ono što će u narednim godinama i decenijama na temelju legitimiteta ostvarenog parlamentarnim izborima postati praksa u centru kapitalizma.

9.2.2. Društveno-politički činioci neoliberalizacije

Ključni politički događaji u obezbeđivanju političke podrške neoliberalizmu desili su se u periodu od 1976. do 1980. godine (Harvi, 2012: 59-88). Nakon smrti Mao Ce Tunga 1976. godine, kormilo Komunističke partije Kine preuzima Deng Siaoping. Suočen sa unutrašnjim nestabilnostima proisteklim iz slabe i zatvorene ekonomije, Siaoping uvodi političke i ekonomske reforme kojima se Kina otvara prema globalnom kapitalističkom tržištu. Dozvolivši postojanje slobodnog tržišta pod socijalističkim ideološko-političkim krovom, Deng Siaoping pokreće projekat „socijalizma sa kineskim karakteristikama”.¹⁷¹ U godinama koje slede, Kina korišćenjem ogromnih rezervi radne snage postaje svojevrsna „radionica sveta”, jer je niskim nadnicama privlačila investicije najkrupnijih kapitalističkih kompanija.¹⁷² Ekonomske reforme su omogućile da Kina postane područje na koje se od kraja sedamdesetih godina izvozi globalna robna proizvodnja, što predstavlja jedan od ključnih elemenata procesa neoliberalizacije i prekarizacije rada u kapitalističkom centru.

U kapitalističkom jezgru početak konstrukcije neoliberalnog konsenzusa počinje izborom kandidata Konzervativne partije Margaret Tačer na mesto premijerke Velike Britanije 1979. godine, te izborom Republikanskog kandidata Ronalda Regana za predsednika SAD 1980. godine. Došavši na vlast na talasu narodnog nezadovoljstva recesijom i uz podršku konzervativnih političkih struktura i finansijskog kapitala,

¹⁷¹ U svojoj knjizi iz 2008. godine (Huang, 2008) američki teoretičar kineskog porekla Jašeng Huang (Yasheng Huang) ovaj sistem imenuje “kapitalizmom s kineskim karakteristikama”.

¹⁷² Kina je danas najveći izvođač roba na svetu i najbrže rastuća svetska ekonomija.

Tačerova i Regan su uspostavili političke temelje neoliberalnog projekta. Prvi politički potezi i Tačerove i Regana bili su motivisani željom za slamanjem moći sindikata (Harvi, 2012: 40-42).

Smer političke borbe u SAD i Velikoj Britaniji određivan je promenama u američkoj monetarnoj politici. One su realizovane dolaskom Pola Vokera (Volcker) na mesto predsednika Federalnih rezervi SAD (Američke centralne banke). Rešenje za problem stagflacije Voker je pronašao u obuzdavanju inflacije, ne baveći se problemom nezaposlenosti. Povećavanjem kamatne stope na rekordnih 20% (Harvi, 2012: 41), Federalne rezerve su smanjile masu novca u opticaju. Ova mera uspevala je da obuzda inflaciju, ali je teško pogodila industriju koja više nije mogla da se zadužuje kod banaka kako bi podmirivala dugove i pokretala nove proizvodne cikluse. Tako visoka kamatna stopa je posebno uništavala one koji su već bili zaduženi. Do 1982. godine zvanična stopa nezaposlenosti u SAD je dostigla 11%, dok je realna stopa bila blizu 20% (Barker, 2019). Konsekvence su bile najvidljivije na primeru industrijskog radništva. Oko 90% onih koji su izgubili posao „Vokerovom šoku” dolazilo je iz sektora rudarstva, građevine i industrijske proizvodnje. (Barker, 2019). Rezultati ovakve politike Američke centralne banke bile su slamanje sindikalizovanog radništva, deindustrijalizacija zemlje i izvoz industrijske proizvodnje u nerazvijene zemlje u potrazi za višim profitnim stopama. Prekarizacija radne snage nakon doba posleratne radne stabilnosti svoj koren ima u ovim merama.

Dok su Vokerove mere ekonomski usmerile globalni kapitalizam prema neoliberalizaciji, Tačerova i Regan su bili politički izvršitelji slamanja organizovanog radničkog pokreta i deregulacije ekonomije u jezgru kapitalizma. Reganova odlučnost u klasnom sukobu iskazana je tokom dugotrajnog štrajka sindikata kontrolora leta 1981. godine. Margaret Tačer je višegodišnji obračun sa britanskim sindikatima dovršila brutalnim gušenjem štrajka rudara 1984-1985. godine. Slamanje sindikalne moći u Britaniji omogućena je porastom nezaposlenosti koja je izazvana visokim kamatnim stopama banaka. Kongres ujedinjenih sindikata izgubio je 17% članstva za 5 godina (Harvi, 2012: 83). Stvorena je velika industrijska rezervna armija. Gašenjem rudnika uglja, industrije čelika i brodogradnje, Tačerova se obračunala s organizovanim radničkim pokretom u Britaniji, ali i nosećim privrednim činiocima zemlje. Prema rečima Harvija, „opšti smisao je bio da se Velika Britanija transformiše u zemlju s

relativno niskim zaradama i prilično popustljivom radnom snagom (...) u roku od deset godina. Do trenutka kad je Tačerova napustila mesto premijera, štrajkačka aktivnost je pala na jednu desetinu njenog ranijeg nivoa. Ona je iskorenila inflaciju, zauzdala moć sindikata, ukrotila radnu snagu i izgradila saglasnost pripadnika srednje klase za politiku koju je vodila u toku trajanja ovog procesa” (Harvi, 2012: 84).

Mere Federalnih rezervi s Vokerom na čelu su dodatno uvećale moć finansijskog kapitala. Tim merama je vršena svojevrsna redistribucija kapitala njegovim povećanim koncentrisanjem u vlasništvu finansijskog sektora. Sinhronizovanim delovanjem američkog ministarstva finansija i MMF-a u ovom periodu je izvršeno temeljno iscrpljivanje ekonomija zemalja u razvoju, u prvom redu zemalja Latinske Amerike. Podizanje kamatnih stopa žestoko je pogodilo i ekonomiju socijalističke Jugoslavije. Prema istraživanju Majkla Lebovica, Jugoslavija je između 1984. i 1988. platila 14 milijardi dolara u kamatama na dug od 20 milijardi. Četrdeset procenata zarade od ukupnog izvoza Jugoslavije u tom periodu odlazio je na isplaćivanje tog duga, što je izazivalo inflaciju (Lebovic, 2014). Lebovic je jedan od retkih društvenih teoretičara koji ukazuje da je ekonomsko iznurivanje Jugoslavije od strane međunarodnih finansijskih institucija presudno uticalo na društvene procese koji su rezultirali raspadom ove države.

Punu neoliberalizaciju ometalo je jedino postojanje Sovjetskog Saveza. Međutim, na uklanjanje ove prepreke nije trebalo dugo čekati. Svega deceniju nakon Reganovog dolaska na mesto predsednika SAD-a raspada se prva socijalistička zemlja sveta, a s njom i globalni komunistički pokret. Brojne protivrečnosti sovjetske države oličene u okoštaloj državnoj birokratiji koja je neograničeno upravljala ekonomijom i društvenim životom, nemogućnosti da iznedri nova polja slobode u odnosu na političku doktrinu liberalizma i dugogodišnjem iscrpljivanju privrednih i državnih potencijala u hladnoratovskoj „trci u naoružanju” više nisu mogle podneti izazove vremena. Raspadom Sovjetskog Saveza globalni kapitalizam u neoliberalnom obliku, sa Sjedinjenim Državama kao neprikosnovenom imperijom na čelu, više nije imao ograničenja. Metodama „šok terapije” (Klajn, 2009: 247-295) koje su diktirale međunarodne finansijske institucije i G7, nekadašnje socijalističke države Istočne Evrope su temeljno deindustrijalizovane i pretvorene u rezervoar jeftine radne snage i sirovina za multinacionalne korporacije.

Globalni neoliberalni konsenzus uobličen je u nekoliko ključnih dokumenata u poslednjim godinama 20. veka. Pre svega, to je tzv. *Vašingtonski sporazum* ili *Vašingtonski konsenzus*. U njemu se navodi set od deset ekonomskih mera prevazilaženja državnog intervencionizma u privredi. Sam pojam Vašingtonski konsenzus sugerše da je u ovom setu mera ostvareno saglasje najvažnijih političkih i ekonomskih faktora sa sedištem u Vašingtonu – Kongresa, državne administracije, MMF-a, Svetske banke, različitih istraživačkih centara i uticajnih ekonomista. U njemu je sadržana jednostavna lista deset mera koju je sastavio britanski ekonomista Džon Vilijamson 1989. godine: 1. fiskalna disciplina; 2. preusmeravanje javnih rashoda; 3. poreska reforma; 4. finansijska liberalizacija; 5. usvajanje jedinstvenog, konkurentnog deviznog tečaja; 6. liberalizacija trgovine; 7. eliminacija prepreka za strane direktne investicije; 8. privatizacija preduzeća u državnom vlasništvu; 9. deregulacija tržišta; 10. osiguravanje vlasničkih prava (Lopes, 2012). Primena principa iznetih u Vašingtonskom konsenzusu na području Severne i Latinske Amerike uobličena je u NAFTA sporazumu (Severno-američki sporazum o slobodnoj trgovini) iz 1994. godine. Na prostoru Evropske unije neoliberalni ekonomski koncept usvojen je Matriškim ugovorom 1992. godine. Osnivanjem Svetske trgovinske organizacije (WTO) 1995. finaliziran je proces izgradnje institucija neoliberalne ekonomije. Harvi smatra da je primarni cilj Vašingtonskog sporazuma bio da otvori svet za neometane tokove kapitala, kako bi predstavnici američkog, evropskog i japanskog finansijskog kapitala mogli da izvlače finansijska sredstva iz ostatka sveta (Harvi, 2012: 124). Neoliberalizam se tako ukazuje kao sredstvo za reprodukciju dominacije američkog finansijskog kapitala, odnosno američkog imperijalizma (Panitch, 2000; Hudson, 2003, 2022). Ekonomistkinja Radika Desai (Desai, 2023) je mišljenja da je neoliberalizam tokom nekoliko decenija postojanja više puta menjao svoj oblik, u skladu sa društvenim okolnostima. Period uspostavljanja neoliberalizma u Sjedinjenim Državama u doba Regana i Tačer ona naziva *klasičnom formom*. Sledeću fazu koja se odvijala tokom poslednje decenije 20. veka u mandatima političara „trećeg puta” poput Klintona i Blera ona naziva *globalizacijskom*. Sa početkom novog milenijuma neoliberalizam stupa u *imperijalnu fazu* koju je obeležio „rat protiv terora” tokom dva mandata Buša juniora. Naposljetku, aktuelna faza neoliberalizma nastupa nakon ekonomske krize 2008. godine i Desai je naziva *fazom štednje (austerity)* (Desai, 2023: 152; 158-161).

9.3. Ekonomski učinci neoliberalizma

Temeljni stav neoliberalne doktrine je da svaka vrsta državnog intervencionizma ili planske kontrole ekonomije sputava privredni rast. Hajek ovaj stav sažima u pojmu *spontanosti* kojim izražava uverenje da se društveni procesi ne mogu predvideti ni planirati (Drašković, 2015). Slobodno tržište spontano uspostavlja poredak koji nije posledica svesnog planiranja (Perez and Esposito, 2010). Tržište je, prema Hajekovom poimanju, samoregulišući mehanizam koji ima karakteristike prirodne pojave (Hayek, 1988). Pretpostavka neoliberalne teorije je da slobodno tržište svojim mehanizmima obezbeđuje veći privredni rast nego bilo koji model kolektivne kontrole nad ekonomijom. Međutim, sama praksa neoliberalizma nije potvrdila tačnost ove pretpostavke.

Ukoliko se kompariraju ekonomski pokazatelji od 1960. godine do danas, jasno se vidi da primena neoliberalne doktrine u ekonomiji nije doprinela povećanju ekonomskog rasta. Upoređujući različite dekade, Harvi ukazuje da je stopa ukupnog globalnog rasta 1960-ih iznosila 3,5%. Tokom recesionih 1970-ih pala je na 2,4%, a u narednim dekadama nastavljen je isti trend. 1980-ih kretala se na 1,4%, naredne decenije bila je na 1,1%, dok je u prvih deset godina 21. veka bila oko 1% (Harvi, 2012: 197). Sličan trend pokazuje se u statistikama Svetske banke za period od 1961. do 2018. godine. One jasno pokazuju trend opadanja ukupnog svetskog bruto domaćeg proizvoda (The World Bank, 2020d) i bruto nacionalnog dohotka (The World Bank, 2020c). Prema statistici OECD, stopa globalnog BDP-a u poslednjoj dekadi (2010-2020) je u stalnom opadanju (Richter, 2019). Jedini deo sveta koji beleži privredni rast je područje Istočne i Jugoistočne Azije, u prvom redu Kina i u izvesnoj meri Indija (Harvi, 2012: 198). Ovo je direktna posledica izvoza industrijske proizvodnje iz centara kapitalizma u ove zemlje. Iz svih navedenih statističkih podataka jasno se uočava da je globalni privredni rast u stalnom padu još od šezdesetih godina 20. veka. Međutim, opadanje ukupnog globalnog ekonomskog rasta ne samo da nije negativno uticao na profitne stope krupnih kapitalista, nego su one u ovom periodu znatno porasle. Multinacionalne

kompanije su svoj udeo u ukupnom svetskom BDP-u povećale sa 17% u 1960-im, na više od 30% 1995. godine (Boltanski and Chiapello, 2007: XXXVII).

Najočigledniji učinak neoliberalizacije je povećanje društvene nejednakosti. O tome svedoči recentno istraživanje Međunarodne organizacije rada. Rezultati ovog istraživanja (ILO, 2019b) pokazuju da je 2017. godine 51,4% globalnog društvenog proizvoda bilo raspoređeno na radničke najamnine, dok je 2004. godine ovaj procenat bio 53,7%. To znači da 48,6% globalnog društvenog proizvoda odlazi vlasnicima kapitala. Udeo kapitala u raspodeli globalnog društvenog proizvoda je porastao poslednjih godina. Međutim, udeo koji odlazi na radničke najamnine takođe je nejednako raspoređen. Gornjih 10% radnika dobija 48,9% globalnog društvenog proizvoda koji odlazi za radničke najamnine, dok donjih 50% radnika dobija svega 6,4% tog udela. Nejednakosti u najamninama, ali i raspodeli BDP-a su još izraženije u nerazvijenim zemljama. U podsaharskoj Africi donjih 50% radnika dobija svega 3,3% proizvoda rada, dok na plate iste kategorije radnika u Evropskoj Uniji odlazi 22,9% društvenog proizvoda. Prema rečima ekonomiste Rodžera Gomija (Gomis) iz Odeljenja za statistiku MOR-a, „većina globalne radne snage opstaje u uslovima neverovatno niskih nadnica i za većinu njih imati posao još uvek ne znači imati dovoljno za život. Prosečna plata za donju polovinu svetskog radništva iznosi svega 198 dolara mesečno, dok bi najsiromašnijih 10% radnika moralo da radi duže od tri stoleća da bi zaradilo onoliko koliko najbogatijih 10% stanovnika zaradi u samo jednoj godini” (ILO News, 2019). Kako navodi Piketi (Piketi, 2015), početkom druge decenije 21. stoleća u većini evropskih zemalja je najbogatijih 10% stanovništva posedovalo oko 60% nacionalnog bogatstva. U Francuskoj je 2011. godine najbogatijih 10% upravljalo sa 62% ukupnog društvenog bogatstva, naspram donjih 50% društva koje je posedovalo svega 4% bogatstva. U Sjedinjenim Državama je situacija još ekstremnija, pa tamo najbogatijih 10% stanovništva poseduje vlasništvo nad 72% ukupnog društvenog bogatstva, dok donja polovina društva poseduje svega 2% nacionalnog bogatstva (Piketi, 2015: 278). Jedan od mehanizama neoliberalne koncentracije ukupnog društvenog bogatstva na vrhu klasne hijerarhije je bila promena sistema oporezivanja. U periodu nakon Drugog svetskog rata kejnzijanska mera progresivnog oporezivanja bila je ključni mehanizam pravednije distribucije društvenog bogatstva. Neoliberalnim merama su unesene znatne promene u poreske sisteme svih zemalja OECD-a. U periodu od 1986. do 1997. godine,

prosečna stopa ličnog dohotka u 23 zemlje OECD-a je opala za 12,4%, dok je prosečan porez za korporacije opao za 10,3% (OECD, 1998, prema O'Connor, 2010: 709). Neoliberalnom paradigmom se krupni kapital oslobodio progresivnog oporezivanja koji mu je nametnut u posleratnom periodu kao jedno od ključnih sredstava za realizaciju klasnog kompromisa.

Učinak neoliberalizacije ekonomije merljiv je i u stagnaciji radničkih najamnina u jezgru kapitalizma. Posmatrajući trend stagnacije najamnina u SAD-u, istraživači Instituta za ekonomsku politiku (*Economic Policy Institute*) su utvrdili da je u periodu od 1973. do 2015. godine radnička najamnina porasla za svega 9%, dok je produktivnost rada porasla za 74% (Mishel, Gould and Bivens, 2015). Kako navode, ovaj trend je posebno vidljiv u prethodnoj deceniji i odnosi se podjednako na „plave i bele okovratnike”, odnosno jednako na one s fakultetskim obrazovanjem i one bez fakultetskog obrazovanja. Pojednostavljeno, radnici proizvode mnogo više nego što dobijaju u svojim najamninama. U prilog tezi o rastućoj društvenoj nejednakosti, Mišel, Guld i Bivens navode da je u periodu od 1979. do 2013. godine zarada gornjih 1% stanovništva SAD narasla za 138%, dok je zarada donjih 90% porasla za svega 15%. U predočenom periodu srednje plaćenom radništvu plata je porasla za svega 6% (0,2% godišnje). Nisko plaćenom radništvu najamnina ne samo da nije rasla, nego je opala za 5%, dok je visoko plaćenim radnicima zarada porasla za 41%. Nivo rasta društvene nejednakosti najočiglednija je u razmeru plata direktora kompanija prema radničkim platama. Prateći podatke o zaradama u 350 najvećih američkih kompanija, istraživači su utvrdili da je 1965. godine zarada direktora ovih kompanija bila 20 puta veća od prosečne zarade njihovih radnika. 2013. godine ovaj odnos se višestruko uvećao, pa su tako direktori velikih kompanija tada zarađivali 296 puta više nego prosečno zarađuju njihovi radnici (Mishel, Gould and Bivens, 2015). Autori naglašavaju da je jedan od ključnih razloga stagnacije radničkih najamnina u konstantnom *opadanju mogućnosti kolektivnog pregovaranja radnika* sa njihovim poslodavcima. Opadanje broja radnika zastupljenih u kolektivnom ugovoru o radu je značajno uticalo na stagnaciju najamnina u periodu od 1973. do 2007. godine. Ta okolnost je direktna posledica povećanja političke moći predstavnika monopolističkog kapitala kojom su uticali na promenu radnog zakonodavstva. Time su radnici legislativnim aktima onemogućavani da kolektivno pregovaraju o radnim uslovima.

Istraživanje Nacionalnog biroa za ekonomska istraživanja (*National Bureau of Economic Reserches*) koje se bavilo utvrđivanjem uzroka stagnacije najamnina u SAD navodi da su, pored izvoza proizvodnje u nerazvijene zemlje i automatizacije, osnovni razlozi ovog fenomena sadržani u visokoj konkurenciji radne snage (Benmelech, Bergman and Kim, 2018). Drugim rečima, veliki broj radnika konkuriše za posao kod malog broja poslodavaca. Taj fenomen autori nazivaju *monopsonistička moć*.¹⁷³ Ova činjenica omogućuje poslodavcima da najamninu drže na postojanom nivou, pa čak i da je smanjuju u skladu sa okolnostima na tržištu radne snage. Stagnacija ili opadanje najamnine se u američkom slučaju ne odražava dramatično na životni standard radnika, jer je tržište preplavljeno jeftinom robom koja je uglavnom proizvedena u Kini. Tako opstaje visok nivo potrošnje u američkom društvu, nužan za proces kapitalističke akumulacije. Isti trend se prema istraživanju Organizacije za ekonomsku saradnju i razvoj beleži u gotovo svim razijenim zemljama sveta (OECD, 2019). Dakle, fleksibilizacija i prekarizacija rada je jedan od osnovnih uzroka stagnacije najamnina u kapitalističkom jezgru. Oba fenomena mogu se smatrati direktnim učinkom neoliberalizacije kapitalizma.

Najveći učinak neoliberalizma je rapidna preraspodela društvenog bogatstva sa dna prema vrhu klasne hijerarhije kapitalističkog društva. Prema predloženim statističkim podacima, neoliberalizam se nije pokazao naročito efikasnim u proizvodnji nove vrednosti. Svoju izuzetnu efikasnost pokazao je u koncentrisanju i monopolizaciji kapitala. Proces neoliberalne preraspodele bogatstva Harvi naziva *akumulacijom pomoću razvlašćivanja*. Pod tim podrazumeva kontinuirano umnožavanje onoga što je Marks označavao pojmom *primitivne* ili *prvobitne akumulacije* (Harvi, 2012: 203). Ovo se odnosi na eksproprijaciju zemljišta seoskog stanovništva koje se kontinuirano vrši na periferiji kapitalizma, apsolutizaciju principa privatne svojine, komodifikaciju radne snage, imperijalne načine prisvajanja proizvodnje i prirodnih resursa periferije¹⁷⁴, potpunu podređenost društva interesima finansijskog kapitala i “primenu kreditnog sistema kao radikalnog sredstva akumulacije pomoću razvlašćivanja” (Harvi, 2012:

¹⁷³ Monopsonistička moć (Monopsony power) je pojam kojim se označava situacija u kojoj postoji samo jedan kupac, a puno prodavaca radne snage.

¹⁷⁴ „Kako je izračunato, posle 1980. godine preko pedeset Maršalovih planova (preko 4,6 biliona dolara) prešlo je iz ruku ljudi koji žive na periferiji u ruke njihovih kreditora u centru’. ‘Kakav je to svet’, jadicuje Stiglic, ‘u kojem siromašne zemlje sveta zapravo subvencionišu najbogatije’” (Harvi, 2012: 207).

203). Harvijev pojam akumulacije pomoću razvlašćivanja, kojim opisuje neoliberalnu praksu, sadrži četiri bitne karakteristike: 1. Privatizaciju i komodifikaciju, 2. finansijalizaciju, 3. upravljanje i manipulaciju krizama i 4. državne preraspodele (Harvi, 2012: 204-211).

Fleksibilizacija tržišta radne snage je jedan od najočiglednijih učinaka neoliberalizma. Primenom ove doktrine u ekonomiji poništeni su učinci organizovanog radničkog pokreta u prethodnom stoleću. Potpuno potčinjavanje državnih institucija monopolističkom kapitalu omogućilo je permanentnu promenu radne legislative u smeru prekarizacije rada. Stabilne forme zaposlenja postaju izuzetak. Kratkoročni radni ugovori, otežavanje radničkog organizovanja i demontaža državnih sistema socijalne zaštite su konkretni rezultati neoliberalizma. Mogućnost lake zamenljivosti radnika nakon demontaže organizovanog radničkog pokreta od kraja sedamdesetih godina 20. veka, suštinski određuje fenomen prekarnog rada u neoliberalizmu. Neoliberalna doktrina je instrumentalizovala nezaposlenost kao sredstvo obuzdavanja rasta radničkih najamnina. Porastom nezaposlenosti je pojačana konkurencija na tržištu rada čime je automatski smanjena moć sindikata. Kako O’Konor ističe, „ponovnim uspostavljanjem i proširenjem rezervne armije rada, nezaposlenost i strah od nezaposlenosti postali su ključni instrumenti u borbi za povećanje profitabilnosti” (O’Connor, 2010: 698).¹⁷⁵ Napredak saobraćaja, koji omogućuje permanentno olakšavanje pokretljivosti kapitala, pruža priliku za korišćenje globalne radne snage. Time se rezervna armija rada globalizuje i obezbeđuje se održavanje visokog nivoa profitnih stopa.

Bitnu karakteristiku neoliberalne ekonomije čine ciklični krahoivi berze u SAD koji izazivaju globalne ekonomske krize.¹⁷⁶ Oni su posledica špekulativnog karaktera finansijskog kapitala. Od početka 21. stoleća desila su se dva veća kraha berze u Nju

¹⁷⁵ Autor ovu tvrdnju potkrepljuje podacima o porastu nezaposlenosti u zemljama OECD-a u poslednje dve decenije 20. stoleća. Broj nezaposlenih u ovim zemljama je sa 30 miliona 1983. godine, porastao na 35 miliona 1993. Do 1996. godine zvanična stopa nezaposlenosti u zemljama OECD-a je iznosila 7,5%, čime je rezervna armiju rada dostigla brojku od 36,4 miliona ljudi (O’Connor, 2010: 698).

¹⁷⁶ Bitno je istaći da ciklični karakter ekonomskih kriza nikako nije osobenost neoliberalizma. Ekonomske krize su strukturno obeležje kapitalističke ekonomije od njezinog nastanka. Prva ekonomska kriza u kapitalizmu poznata kao „tulipomanija” ili „lala-mehur” (Hosfeld, 2014: 151) dogodila se usled špekulisanja vrednošću lukovica crne lale na berzi u Holandiji u prvoj polovini 17. veka. Prva globalna ekonomska kriza zabeležena je 1857. kada se usled kraha njujorške berze ekonomska kriza proširila i na evropske zemlje (Vin, 2017: 37-38). Neoliberalizam samo zaoštava ovu strukturnu tendenciju kapitalizma jer predstavlja fazu u istorijskom razvoju ovog sistema u kojoj prevlast zauzima finansijski sektor kapitala neopterećen bilo kakvom regulacijom koja bi ograničavala njegovo delovanje.

Jorku. Posledice toga su imale globalni karakter. 2000. godine desio se „dot com” krah berze koji je prouzrokovan mešetarenjem akcijama internet kompanija. Finansijska kriza 2007/2008. godine predstavljala je najveću ekonomsku krizu od Velike depresije. Izazvana je kolapsom kreditnog sistema kapitalizma, odnosno pucanjem „balona” napravljenog puštanjem u opticaj ogromne sume novca koja nema nikakvo pokriće u realnoj proizvodnji. Posledice ove krize su bile veoma teške, osim za one koji su bili odgovorni za nju. Profitne stope monopolističkog kapitala su održavane državnim intervencionizmom. Posebnim zakonom (Emergency Economic Stabilization Act) vlasti Sjedinjenih Država su odvojile oko 700 milijardi dolara za oporavak finansijskog sektora (CBO, 2008). Država je tako kolektivnu imovinu američkih građana iskoristila kako bi „ubrizgala” novac u banke u privatnom vlasništvu radi njihovog oporavka. Tako je neoliberalna doktrina u praksi demonstrirala nedoslednost svog suprotstavljanja državnom intervencionizmu u ekonomiji. Premda su banke bile odgovorne za ovu krizu, mnogi kritičari ovih mera američke vlade su naglašavali da je ovaj akt morao biti praćen nacionalizacijom banaka kojima je pružana pomoć.

S druge strane, finansijske institucije su vladama nametale mere štednje i fiskalne discipline. To je bila prilika za novi krug neoliberalnog uništavanja institucija socijalne zaštite. Kriza je prouzrokovala rast nezaposlenosti. Povećana nezaposlenost označila je novi krug prekarizacije rada. Građani koji su se pre izbivanja krize po niskim kamatnim stopama zaduživali kod banaka u kreditima plaćali su cenu povećanja kamata nakon krize. Isti obrazac važio je u odnosu država periferije i poluperiferije sa MMF-om. Ovo je omogućilo ponovnu koncentraciju kapitala u vlasništvu finansijskog sektora. Treća velika ekonomska kriza u ovom veku se dešava u trenutku pisanja ovih redova. Formalno je izazvana globalnom pandemijom virusa COVID-19 koji je usporio ili potpuno zaustavio najveći deo kapitalističke ekonomije, a nastavljena ratom u Ukrajini kojim je temeljno poremećen globalni lanac vrednosti i snabdevanja. Strukturni uzroci ove krize su istovetni kao u slučaju prethodnih kriza u 21. veku. Oporavak finansijskog sektora kapitala državnim intervencionizmom nakon krize 2007/2008. godine uslovio je ponavljanje iste prakse. Veoma niske kamatne stope za kredite uslovljavaju iznimno velike sume novca u opticaju koje nemaju nikakvu zaleđinu u društvenoj produkciji.

9.4. Hiperindividualistička ideologija neoliberalizma

Svaki socioekonomski sistem modernog doba počivao je i počiva na određenom skupu ideja, načela i vrednosti koje možemo objediniti pojmom ideologije. Epoha neoliberalizma nije izuzetak u tom pogledu. Premda društvene nauke nikada nisu došle do jasnog određenja pojma ideologije (Hejvud, 2005: 6; Marinković i Ristić, 2013: 12), ovde se on poima kao skup ideja i verovanja koje predstavljaju legitimacijski osnov jednog socioekonomskog sistema, odnosno ono što čini njegovu „duhovnu nadgradnju”. U tom smislu, fenomen ideologije uzet je ovde u duhu Marksovog stava da su „misli vladajuće klase u svakoj epohi vladajuće misli” (Marx i Engels, 1976: 393). Ono što karakteriše ideologiju neoliberalizma je krajnje zaoštavanje načela liberalne ideologije i koncepta individualizma.

Poreklo uspostavljanja načela individualne slobode kao principa moderne Zapadne civilizacije može se pronaći u epohi renesanse (15. i 16. vek), da bi preko pokreta Reformacije i uspostavljanja kapital odnosa u Evropi tokom 16. i 17. veka svoju savremenu formu dobio u pokretu prosvetiteljstva koji je predstavljao moćan duhovni zamajac izgradnji građanskog društva i formiranju nacionalnih država u Evropi i Americi tokom 18. i 19. veka (Perović, 1997; Perović, 2019). Ideal individualne ljudske slobode je bio glavni činioc oslobođenja od „totalitarizirajućih i heteronomnih feudalno-teoloških postavki” (Perović, 1997: 181) na kojima je bila utemeljena srednjovekovna Evropa. Spoznaja o vrednosti individualnog rada je na najpregnantniji način formulisana u teologiji Martina Lutera i reformacijskoj religiji protestantizma (Weber, 1989). Ona je predstavljala duhovni zamajac revolucionisanja proizvodnje, odnosno nastanka kapitalističkih odnosa koji su iznedrili buržoaziju kao novi društveni sloj koji će svoju ekonomsku moć u daljem toku istorije revolucionarnim prevratima pretočiti i u političku moć. Vrednosti i interesi buržoazije utemeljeni su u ideologiji klasičnog liberalizma 19. stoleća. Neoliberalizam radikalizuje princip individualizma na kom je utemeljena čitava novovekovna i moderna Zapadna civilizacija i pretvara ga u princip egoizma. Ovo je moguće shvatiti i na način da neoliberalizam zapravo provodi princip individualizma do krajnjih konsekvenci (Eagleton-Pierce, 2016).

„Znate, ne postoji društvo. Postoje samo individualni muškarci i žene i postoje porodice. Nijedna vlada ne može ništa učiniti osim preko ljudi, a ljudi moraju prvo da paze na sebe”. Ova izjava Margaret Tačer, data 1987. godine u intervjuu za časopis *Woman's Own* (Thatcher, 1987), na najbolji način sažima bit neoliberalne ideologije. U njenom je osnovu teza da je individualni interes neprikosnoven. Nijedan oblik kolektivnog ne može biti pretpostavljen interesu pojedinca (Wrenn, 2014: 506). Neoliberalizam se u ideološkoj dimenziji iskazuje kao *hiperindividualizam*, a društvo se shvata kao skup individua. U ekonomskoj sferi društvenog delanja ovi postulati se ogledaju u nedodirljivosti privatnog vlasništva. U slobodnoj tržišnoj utakmici oni se manifestuju po principu *Bellum omnium contra omnes* (Rat svih protiv svijeta). Tako je Tomas Hobs (1588-1679) u svom delu *Levijatan* (Hobs, 1991) opisao kako bi izgledao život ljudi u prirodnom stanju, bez posredovanja vlade kao forme kolektivnog odlučivanja. Da bi se izbeglo padanje u ovo stanje pojedinci sklapaju *društveni ugovor* kojim uspostavljaju *građansko društvo*. Primena *laissez-faire* principa u ekonomskoj sferi delanja bitno podriva same temelje na kojima je izgrađeno građansko društvo. Na ovoj protivrečnosti građanskog društva Marks utemeljuje svoju kritiku političke ekonomije (vidi: Perović, 2017: 236-238).

Ta je kritika bila najviši teorijski izraz ideologije socijalizma koja je prvo bila oruđe samoosvešćenja klase proletarijata nastale u procesu industrijalizacije tokom 18. i 19. veka, a potom i legitimacijski osnov socijalističkih društava koja su nastajala u turbulentnom 20. veku. Ideologija i praksa socijalizma je bitno uzdrimala temelje kapitalskog sveta. Premda je iznikao iz istog prosvetiteljskog korena kao i liberalizam, socijalizam je smerao na ukidanje kapitalskog odnosa, smatrajući da se u njemu nalazi temeljna prepreka za puno ostvarenje prosvetiteljskih ideala slobode i društvene jednakosti. Na meti kritike socijalizma se nalazio i koncept neograničene individualne slobode. Njemu je suprotstavljeno načelo jednakosti individua unutar solidarnog kolektiviteta koji ukida kapitalističke proizvodne odnose. Smerajući na obnovu neograničene moći kapitala, neoliberalizam se u drugoj polovini 20. veka konfrontirao sa socijalističkim idejama konceptom ničim sputanog individualizma.

Dok je na periferiji kapitalizma neoliberalna ideologija ostvarivala hegemoniju primenom brutalne sile, u centrima kapitalizma ona je morala steći politički legitimitet kroz procedure parlamentarne demokratije. Kako je već istaknuto, fon Hajek je kao

jedan od rodonačelnika neoliberalizma držao da je za ostvarivanje ovog cilja presudan uspeh u velikoj borbi ideja. Čini se da je važnost ove borbe opet ponajbolje shvatila Margaret Tačer saževši njezinu bit – „Ekonomija je metod, cilj je promeniti dušu” (Thatcher, 1981). Paradoksalno, podsticaji za neoliberalizam dolazili su iz krajnje ambivalentnih pravaca.

Više autora (Boltanski and Chiapello, 2007; Harvi, 2012) saglasno je da je u procesu kreiranja podrške neoliberalizmu u kapitalističkom centru ogromni uticaj imao duh pobune 1968. godine koja je u osnovi bila socijalistička. Buneći se protiv kapitalizma, konzumerizma, državnih institucija, nacionalizma, tradicionalnih vrednosti i imperijalizma, pariški studenti okupiraju Univerzitet i pokreću višenedeljne proteste. Oni su pretili da se pretvore u socijalnu revoluciju kada se studentima pridružila radnička klasa. Ubrzo se pobuna proširila van granica Francuske, poprimajući globalni karakter. Upravo se u raskoraku u zahtevima demonstranata očitavala podela na staru levicu, oličenu u radničkoj klasi i sindikatima, i novu levicu koju su reprezentovali studenti. Dok su protesti radničke klase bili motivisani težnjom za povećanjem društvene pravde i poboljšanjem radnih uslova, veoma bitan činilac studentskih protesta sadržan je u zahtevu za većim ličnim slobodama i borbi protiv kolektivnih autoriteta oličenih u državi i institucijama.¹⁷⁷ Stoga je ova pobuna bila ambivalentnog karaktera (Boltanski and Chiapello, 2007: 169-170). Bez obzira što ovaj događaj nije doveo do značajnijih političkih promena, sociokulturni uticaj pobune iz 1968. bio je dalekosežan i globalan. Neoliberalizam se uzdizao delom zahvaljujući i impulsu političke pobune koja je zahtevala potpuno suprotno uređenje društva.

S druge strane, iako ideologija neoliberalizma počiva na deklarativnom stavu o nedodirljivosti individualnih sloboda koji proističe iz principa njihovog neograničenog sučeljavanja na slobodnom tržištu, društvena baza za obezbeđivanje njenog političkog legitimiteta bila je konzervativna. U Sjedinjenim Državama proces političke podrške neoliberalizmu obezbeđivala je Republikanska partija, oslanjajući se na podršku pokreta hrišćanske desnice i kulturnog nacionalizma dela bele radničke klase (Harvi, 2012). U slučaju Britanije to je bila Konzervativna partija s uporištem u vladajućoj klasi i višim

¹⁷⁷ Harvi kaže: “Postavljano je pitanje građanskih prava, a takođe su umnogome bila u igri i pitanja seksualnosti i prava rađanja. Za skoro svakog učesnika ovog pokreta nametljiva država je predstavljala neprijatelja i morala je biti reformisana. A u pogledu toga neoliberali su mogli lako da se slože” (Harvi, 2012: 63).

slojevima srednje klase. Naizgled protivrečan karakter neoliberalne ideologije pokazuje se konzistentnim ako se posmatra kroz istorijski kontekst klasne borbe. Konzervativna suština neoliberalizma proističe iz težnje vladajuće klase da se obračuna s postignućima organizovanog radničkog pokreta koja su bitno ograničile njenu moć u većem delu 20. veka (Azevedo et. al., 2019: 61-62). Na sličan način ovo iskazuje i Burdije, stavom da neoliberalizam predstavlja konzervativnu revoluciju i istorijsku restauraciju neograničene moći vladajuće klase. Neoliberalizam se tako ostvaruje kao *desničarska utopija eksploatacije bez granica* (Burdije, 1999a: 107-118). Granice koje je postavio organizovani radnički pokret nestale su nakon raspada realnog socijalizma 1989. godine, pa je neoliberalizam mogao postati globalno hegemonna ideologija.

Neoliberalna ideologija sadrži nekoliko bitnih karakteristika. Njezin hiperindividualistički karakter proističe iz *etike lične odgovornosti* (Lynch and Kalaitzake, 2020). Neuspeh na slobodnom tržištu je uvek posledica lične odgovornosti. Uzroci lošeg materijalnog položaja pojedinca su uvek subjektivni. Odgovornost se ne može tražiti u objektivnim faktorima eksploatatorske ekonomije kapitalizma. Slabost pojedinca je uzrok njegovog lošeg položaja u društvenoj hijerarhiji. Stoga se neoliberalizam ostvaruje kao *socijalni darvinizam* (Du Gay, 2000; Kulić, 2006; Leyva, 2009), odnosno kao primena Darwinove teorije na društvo. Koncept slobodne tržišne utakmice neometane državnim intervencionizmom podrazumeva opstanak najsposobnijih (survival of the fittest).

Iz etike lične odgovornosti izveden je koncept lične sreće kojim se naglašava važnost pozitivnih osećanja i pozitivnog razmišljanja (Adams et. al., 2019: 196). Na ovoj premisi nastaje čitava „*filozofija samopomoći*” (*self-help philosophy*). Ona se zasniva na uverenju da unutrašnje poboljšanje vodi ka spoljašnjem poboljšanju. Zavodljivost filozofije samopomoći sadržana je u njenoj delimičnoj istinitosti. Doista je potrebno prevazilaziti vlastite mane. Međutim, problem ove filozofije je takođe sadržan u činjenici da je delimično istinita. Ona ne samo da ne uzima u obzir objektivne, društvene faktore koji utiču na društveni položaj i mentalno zdravlje pojedinca, već joj je primarna svrha da ih zamagli ili negira. Ova vrsta propovedne misli se u poslednjih nekoliko decenija pretvorila u čitavu „industriju samopomoći” (Plesa, 2021) u koju spadaju razni „self-help” priručnici, motivaciona predavanja i govori, video i audio materijali itd.

Neoliberalna teorija je svojevrsna *ideologija preduzetništva*¹⁷⁸ (Da Costa i Silva Saraiva, 2012: 591-592; Kiely, 2021: 339) fundirana u društvenoj dominaciji i interesima finansijskog kapitala. Ovaj ideološki konstrukt zasnovan je na uverenju da je stvaranje profita zasnovano na spremnosti preduzetnika da rizikuje na neizvesnom terenu slobodne tržišne utakmice, odnosno na ličnim sposobnostima preduzetnika da stvori novu vrednost. Preduzetnici su pokretači promena i razvitka ekonomije.¹⁷⁹ Preduzetnik može biti gotovo svako (Da Costa i Silva Saraiva, 2012: 591): od monopoliste na tržištu, preko samozaposlenog platformskog radnika koji obavlja poslove dostave robe, do radnika zaposlenog posredstvom agencije. Neoliberalizam kreira hiperindividualistički koncept „preduzetničkog sopstva” (*entrepreneurial self*, Bröckling, 2015) koji se poima kao projekat neprekidnog razvoja ličnosti (Adams et. al., 2019: 194). U ovom svetlu treba posmatrati i pravno uobličenje prekarnog rada u figuri nezavisnog ugovarača ili frilensera koja igra vrlo bitnu ulogu u neoliberalnoj ideologiji. U njoj se zrcali karakter neoliberalne ideologije. On se poima kao individua potpuno ravnopravna sa ostalim učesnicima na „slobodnom tržištu”. „Slobodno tržište” je pojmljeno kao savršeni, nepristrasni sistem u kom svi nezavisni ugovarači imaju iste mogućnosti i startne pozicije za uspeh. Stoga je njihov individualni ekonomski položaj posledica isključivo njihovog individualnog učinka na „slobodnom tržištu”, odnosno njihove spremnosti da izgaraju na poslu (pruže više rada), da se stručno usavršavaju itd.

Pomoću mehanizama neoliberalne ideologije odvija se puna *interiorizacija otuđenja i reifikacije* (Wrenn, 2014: 507), fenomena svojstvenih kapitalističkom načinu proizvodnje koje je posebno obradio Marks, ali i kasnija marksistička teorija (Kangrga, 1989; Marcuse, 1987, 1989; Lukacs, 1977). Premda je dominacija ekonomije nad ostalim sferama društva strukturna karakteristika kapitalizma, u svojoj neoliberalnoj fazi se ona apsolutizuje potpunim ukidanjem mehanizama posredovanja između pojedinaca kao „ekonomskih monada” koje se sučeljavaju na tržištu. Predstavljajući ničim sputano

¹⁷⁸ Ideologija preduzetništva danas postaje delom javnog sistema obrazovanja. U Srbiji je tokom školske 2017-2018. godine u saradnji Ministarstva prosvete i Fondacije Univerexport realizovan projekat „Preduzetne škole” u 40 državnih osnovnih škola (RTV, 2017). Smisao ideologije preduzetništva u sistemu javnog obrazovanja je interiorizacija ideoloških obrazaca neoliberalnog kapitalizma. Interiorizovanjem ove ideologije sputava se kritičko mišljenje o postojećem društvu, odnosno kritičko preispitivanje socioekonomskog sistema u kom živimo. Njome se degradira ideja društvene solidarnosti i podstiče egoizam.

¹⁷⁹ Ovaj neoliberalni mit ubedljivo razotkriva Marijana Macukato u knjizi *Preduzetnička država* (Macukato, 2020).

sučeljavanje individua na slobodnom tržištu za ideal totalne slobode, ideološki aparat neoliberalizma kreira mehanizme (obrazovni sistem, masovna kultura i mediji) pomoću kojih ovu ideologiju usvajaju i oni protiv kojih je eksploatatorska suština kapitalizma usmerena.

Konačno, u korenu neoliberalne ideologije je *stav o prevaziđenosti ideologije* (Bell, 1961; Marcuse, 1989: 29-30). Na prelazu između 20. i 21. stoleća u njemu je bio izražen trijumfalizam kapitalističkog bloka nakon poraza socijalizma 1989. godine. Ideološki aparat neoliberalizma svako kritičko mišljenje o postojećem socioekonomskom uređenju proglašava ideološkim. Prožetost društvenog sistema vrednosti ideološkim obrascima neoliberalizma ne smatra se ideologijom. Neoliberalizam u sebe ugrađuje sve ideološke koncepcije koje ne dovode u pitanje slobodu tržišta i neprikosnovenost privatnog vlasništva, o čemu će biti reči u narednom poglavlju.

U području rada neoliberalna ideologija hiperindividualizma se iskazuje u figuri atomizovanog pojedinca koji obavlja neki od prekarnih poslova, što ga i zakonski onemogućuje da se udružuje sa ostalim radnicima koji su u istom položaju. Nemogućnost udruživanja i kolektivnog pregovaranja radnika sa poslodavcima ukaluplja se hiperindividualističkom ideologijom u narativ o radniku kao preduzetniku, odnosno sitnom kapitalisti koji se na tržištu sučeljava sa konkurencijom u vidu drugih radnika. Krajnja svrha ovog narativa je da ga eksploatisani interiorizuju kako bi se sprečilo formiranje klasnog identiteta radničke klase koji je početni korak u njenom političkom organizovanju.

9.5. Političke posledice neoliberalizma

Neoliberalizam obesmišljava ideju liberalne demokratije. On vršioce političkih funkcija pretvara u puke reprezentante interesa kapitala, odnosno u političke agente kapitala (Klajn, 2009: 348-365). Svođenje politike na parlamentarni dekor ekonomskih odnosa u kom vladajuća klasa zauzima poziciju neograničene moći obezbeđen je postizanjem neoliberalnog političkog konsenzusa nakon pada Berlinskog zida i propasti realnog socijalizma. Iako je Marks ukazao da se političkim sistemom liberalne demokratije ne može prevladati temeljni antagonizam građanskog društva koji izvire iz

njegove ekonomske sfere u obliku sukoba između rada i kapitala (Marx, 1971; Perović, 2017: 238), neoliberalizam je do kraja ogolio ovu protivrečnost kapitalizma. Korporativni novac je određujući faktor političke borbe u parlamentarnim sistemima kapitalističkog centra. Njime se određuju pobjednici izbora i utiče na donošenje političkih odluka lobiranjem u institucijama i parlamentarnim telima. Istraživanja (Prokop, 2014) uticaja korporativnog novca na politiku ukazuju da je totalna suma potrošenog novca na američkim federalnim izborima 2012. godine iznosila 6,2 milijarde dolara, što je više nego dvostruko veća suma od one koja je potrošena na izborima 2000. godine (3 milijarde dolara). Svega 0,26% američke populacije bilo je odgovorno za 68% donacija kongresu 2010. godine (Prokop, 2014). Osim direktnom kupovinom političkog uticaja, monopolistički kapital uticaj na području politike vrši i preko korporativnih medija (Herman and Chomsky, 2008). Veliki medijski koncerni u vlasništvu monopolističkog kapitala presudno usmeravaju politički narativ, odlučujuće utiču na ideologizaciju stvarnosti i određuju tokove političkih kretanja u neoliberalnom kapitalizmu. Razvoj digitalno-informacione tehnologije i pojava novih medija i društvenih mreža delom su ograničili uticaj korporativnih medija, ali nisu ograničili uticaj monopolističkog kapitala na tokove politike. Naprotiv. Napredak ove tehnologije povećao je mogućnost korporativnog uticaja na politiku.

Premda je neoliberalna doktrina svoje političko utočište prvobitno pronašla u konzervativnim političkim grupacijama, za obezbeđivanje neoliberalnog konsenzusa presudan je bio pristanak liberalnih i socijaldemokratskih političkih snaga (Humhrys and Cahill, 2017). Zaokruživanje političke dominacije neoliberalizma izvršeno je tokom predsedničkog mandata predstavnika Demokratske partije Bila Klintonu u SAD-u, te za vreme vladavine laburističkog premijera Tonija Blera u Velikoj Britaniji. Klintonova administracija je zaslužna za usvajanje NAFTA sporazuma o slobodnoj trgovini koji predstavlja jedan od temeljnih dokumenata neoliberalizma. Dodatno urušavanje države blagostanja i fleksibiliziranje tržišta rada u Velikoj Britaniji vršeno je pod vlašću Laburističke partije koja je tradicionalno predstavljala interese tamošnje radničke klase. Politička sfera modernog društva time je pročišćena od alternativnih političkih koncepcija koje preispituju postojeće socioekonomske odnose. U tom smislu, neoliberalizam utelovljuje povratak na političke i ideološke obrasce iz sredine 19. stoleća koji su zagovarali slobodnu trgovinu i manju državnu upravu (Wrenn, 2014: 505).

Revolucionarni radnički pokret nakon raspada Sovjetskog Saveza opstaje na margini političkih zbivanja. Socijaldemokratija je odustala od svake politike koja bi se bavila problemima rada i radničke klase. Moć sindikata i radničkog pokreta je temeljno oslabljena delovanjem nekoliko faktora: proširenjem kapitalističkog tržišta nakon završetka hladnog rata, tehnološki napretkom (informacijska tehnologija) i poboljšanjem saobraćaja koji su doveli do globalizacije radne snage. Time je omogućen izvoz industrijske proizvodnje iz kapitalističkog centra na periferiju. Deindustrijalizacija centra i globalna prekarizacija rada znatno su oslabili radnički pokret i svaku politiku zastupanja radničke klase.

Jedino polje političkog sukoba koje je preostalo bilo je polje ljudskih prava i individualnih identiteta. Polje političke borbe svedeno je na sukob oko efemernih političkih pitanja koja se ispoljavaju na području kulture, pre svega u politici identiteta. Identitetske politike su vrlo bitan deo sveprožimajućeg neoliberalnog sistema. One su delom produžetak hiperindividualističke ideologije neoliberalizma u političkoj sferi, a delom su konzervativna reakcija na ideje prosvetiteljstva i globalizacijske procese. Premda svoj proboj u politički glavni tok kapitalističkih metropola ostvaruju tek početkom 21. stoleća, poreklo identitetskih politika se može detektovati u 1960-im godinama (Hobsbawm, 1996). Svoje predavanje o odnosu identitetskih politika i političke levice, Hobsbaum otvara notiranjem činjenice da u Međunarodnoj enciklopediji društvenih nauka koja je sastavljena 1960-ih godina, a objavljena 1968., ne postoji odrednica *identitet* (Hobsbawm, 1996).¹⁸⁰ Ovo ukazuje da je koncept identiteta veoma nov. O tome da su Sjedinjene Države rodno mesto identitetskih politika saglasno je više autora (Hobsbawm, 1996; Bernstein, 2005; Rodriguez, 2019). Hobsbaum ovu činjenicu objašnjava time da je etnicitet - kao najočiglednija tema identitetske politike - oduvek bio u fokusu američke politike, s obzirom na to da je ova država nastala masovnom imigracijom. S druge strane, u SAD nastaju i druge varijante identitetskih politika - npr. moderni ženski pokret i gej pokret (Hobsbawm, 1996).

Neoliberalna ideologija je u dobroj meri kompatibilna postmodernističkoj filozofiji. Pojava postmodernizma koincidira s procesom uzdizanja neoliberalizma. Mnogi autori (Bernstein, 2005; Buschman, 2018; Adams et. al, 2019; Das, 2020)

¹⁸⁰ U predočenoj enciklopediji doduše postoji odrednica "psihosocijalni identitet" (Hobsbawm, 1996).

ukazuju na vezu između identitetskih politika i teorijskih koncepcija postmodernizma i poststrukturalizma. Štaviše, smatra se da je popularnost teoretičara poput Fukoa, Laklaura ili Šantal Muf u akademskom svetu presudno uticala na proboj identitetskih politika u politički glavni tok (Das, 2020). Veza između ovih teorijskih usmerenja i identitetskih politika je u subjektu kao centralnoj tački analize. Identitetske politike se podudaraju s postmodernizmom i u shvatanju da je sfera političkog autonomna u odnosu na ekonomiju, što implicira da su borba protiv društvene nepravde i borba protiv kapitalizma, dve nezavisne, autonomne borbe (Das, 2020). Postmodernizam, poststrukturalizam i socijalni konstruktivizam su podstakli proces pomeranja pitanja identiteta iz polja kulture u sferu politike (Bernstein, 2005: 56-58), čineći od njega prvorazredno političko pitanje savremenog društva. U tom smislu se može povući paralela između ovih teorijskih usmerenja i neoliberalizma. Neki autori (Rodriguez, 2019) prave razliku između originalnih identitetskih politika 1970-ih i neoliberalnih identitetskih politika. Premda istorijski nastaju u istom periodu i izrastaju iz istog humusa individualizma, smatra se da je neoliberalizam kooptirao identitetske politike tek pošto je postao hegemoni društveni sistem.

Liberalni krak identitetskih politika uzdiže se iz liberalnog koncepta ljudskih prava i političke borbe društvenih grupa koje su diskriminisane usled određenih individualnih karakteristika ili opredeljenja - rase, religije, roda, seksualnog opredeljenja itd. Veoma važno mesto u ovoj vrsti politike zauzima koncept interseksionalnosti (Rodriguez, 2019; Das, 2020). Ovaj pojam je skovala Kimberli Krenšou (Crenshaw, 1989).¹⁸¹ S druge strane, premda konzervativne identitetske

¹⁸¹ Do njega Krenšou dolazi istraživanjem slučajeva u američkom sudskom sistemu, zaključivši da on ne prepoznaje složen sistem višestruke diskriminacije kojem su izložene crne žene. Ovim pojmom se iskazuje da složenost identiteta individue može biti uzrok višestruke društvene diskriminacije. Tako je crna žena deprivilegovanija u odnosu na crnog muškarca. Neke diskriminisane osobe su diskriminisanije od drugih diskriminiranih osoba, pa je diskriminacija jedinstveno iskustvo individua (Kasel, 2019). Međutim, koncept interseksionalnosti ne postavlja pitanje o materijalnim uzrocima ovakvog položaja diskriminiranih. Štaviše, zastupnici ovog shvatanja insistiraju na promeni načina razmišljanja pojedinaca, promeni jezika i „diskursa”, umesto na promeni objektivnih, društvenih uzroka diskriminacije. Razlog tome je što koncept interseksionalnosti i identitetskih politika uopšte ignoriše klasno raslojavanje u društvu, te odnos rada i kapitala kao osnovu centralnog društvenog sukoba u postojećem socioekonomskom sistemu. Tako postavljenim okvirom analize, ovaj koncept ne samo da ne ujedinjuje diskriminisane u zajedničkoj borbi protiv uzroka stanja u kojem se nalaze, nego ih bitno razjedinjuje i fragmentira borbu putem svojevrsnog takmičenja diskriminiranih (Kasel, 2019; Das, 2020). Prebacivanjem političke borbe na područje identiteta suštinski se onemogućuje spoznaja o materijalnom poreklu diskriminacije i društvenih odnosa uopšte.

politike imaju dugu tradiciju i u osnovi predstavljaju reakcionarni odgovor na prosvetiteljstvo, njihov savremeni oblik je podstakla neoliberalna faza globalizacije. Kako je istaknuto u odeljku o glavnim karakteristikama neoliberalizma, ova ideologija je vlast u SAD i Velikoj Britaniji osvojila uz političku podršku (neo)konzervativaca. U tom smislu je neoliberalizam neodvojivo povezan sa konzervativizmom.¹⁸² U 21. stoleću, naročito nakon ekonomske krize 2007/2008. godine, pitanje suvereniteta postaje oslonac konzervativnog kraka identitetskih politika. Tome su znatno doprinela neslaganja unutar konzervativnog bloka u SAD oko daljeg pravca globalizacije po okončanju hladnog rata. Ovo je dovelo do deobe konzervativnog bloka na neokonzervativce koji su ostali na neoliberalnom kursu i paleokonzervativce koji se suprotstavljaju neoliberalnoj apsolutizaciji slobodne trgovine (Kiely, 2021: 337).¹⁸³

U deindustrijalizovanim centrima finansijskog kapitala, pitanja nacionalne, etničke, religijske, etc., pripadnosti postaju osnov reakcionarnog političkog okupljanja u odsustvu klasno utemeljene kritike neoliberalnog izvoza industrijske proizvodnje na kapitalističku periferiju zbog niže cene rada. Identitetske politike tako postaju pogodno sredstvo za kanalisanje nezadovoljstva neoliberalizmom. One se utemeljuju na uverenju da je proces globalizacije, vođen od strane menadžerske klase i multinacionalnih korporacija, doveo do podrivanja tradicionalne američke kulture i deindustrijalizacije, usled čega je belačka populacija tzv. srednje Amerike ostala pritešnjena između

¹⁸² Ovde se paradoks neoliberalne ideologije manifestuje u svoj punoći: premda postulira načelo neograničene individualne slobode i slobode tržišta, neoliberalizam izvornu podršku nalazi u konzervativizmu koji se buni protiv zahteva za većim ličnim i seksualnim slobodama artikuliranim kroz pokret protiv rata u Vijetnamu 60-ih i 70-ih godina prošlog stoleća (Hagopian, 2008). Ovaj paradoks biva puno razumljiviji ukoliko se ima u vidu da je konzervativna misao 20. stoleća svoj antikomunizam iskazivala kroz strah od vladavine „mase” i „rulje” (Kiely, 2021: 335) u kojem je bio artikulisan resantiman prema egalitarnoj viziji društva. Konzervativizam je u ovom periodu bio reakcija na kontrakulturni pokret „nove levice” (New left) rođenog na evropskim i američkim univerzitetima. Njega su konzervativci smatrali pretnjom po „javni moral” i „tradicionalne vrednosti”, te ga povezivali sa vrednostima „bezbožničkog komunizma”. Teme na kojima se utemeljio novi konzervativizam bile su protivljenje normalizaciji i dekriminalizaciji homoseksualnosti i upotrebe droga, protivljenje abortusu i, što je za vezu sa neoliberalizmom najbitnije, protivljenje sistemu progresivnog oporezivanja na kojem su utemeljeni „nju dil” i država blagostanja u posleratnom periodu (Kiely, 2021, 2022). Na konzervativnom polu političkog spektra neograničeni individualizam je poželjan jedino u sferi ekonomije, te se ostvaruje u „teoriji prelivanja” (trickle-down economics) koja počiva na ubeđenju da oslobađanje korporacija od plaćanja poreza pogoduje čitavom društvu tako što se njihovi profiti prelivaju na sve članove društva (Perović, 2019: 380). U području kulture i svakodnevnog života konzervativizam se zahtevima za većim ličnim slobodama suprotstavlja pozivima na retradicionalizaciju društva.

¹⁸³ Kao glavnog teoretičara i ideologa paleokonzervativizma Kili navodi Peta Bjukenana (Buchanan). Bjukenan kao osnovne razloge propadanja Amerike navodi propast domaće proizvodne industrije, previše imigracije, eroziju kulturnih temelja društva, preveliku upotrebu vojske i nihilizam (Kiely, 2021: 338).

kosmopolitske korporativne elite i siromašnih imigranata (Kiely, 2021: 338). U slučaju Sjedinjenih Država, savremeni konzervativizam se na ekonomskom planu sve više iskazuje kao ekonomski protekcionizam.¹⁸⁴ Na društvenom i kulturnom planu savremeni konzervativci se okupljaju oko protivljenja imigraciji i multikulturalnosti (Kiely, 2022: 167). Od početka ovog stoleća bitan element konzervativizma postaje islamofobija.

Ono što je zajedničko za oba pola identitetskih politika jeste da zastupaju partikularne interese nekih kategorija stanovništva s obzirom na njihove prirodne karakteristike (pol, rasa, narodnost itd.) ili životna opredeljenja. Bitna karakteristika kolektivnih identiteta je da su negativno određeni, u odnosu na ono „drugo” i drugačije (Hobsbawm, 1996). Međutim, za razliku od onih identiteta koji su ukalupljeni u identitetske politike neoliberalnog sistema, klasni identitet bitno prevazilazi kategoriju identiteta jer klasa predstavlja društveni odnos među ljudima posredovan njihovom relacijom prema sredstvima za proizvodnju (Gimenez, 2006: 431). Odnos ljudi prema sredstvima za proizvodnju - vlasništvo ili odsustvo vlasništva nad njima - nadilazi njihove partikularne i kulturne identitete. Identitetske politike u bitnom zamagljuje zajednička iskustva i probleme, te služe kao brana političkom udruživanju posve različitih ljudi koji zauzimaju isto mesto u klasnoj hijerarhiji kapitalističkog društva (Gimenez, 2006: 431). U tom smislu, klasno zasnovana politika - ili politika tradicionalne levice - u sebi sadrži univerzalizam (Hobsbawm, 1996) kome su identitetske politike direktni opozit. Dok one ljude politički svrstavaju prema njihovim partikularnim identitetima, klasno utemeljena politika ujedinjuje svaki od partikularnih identiteta. Postigavši saglasnost oko glavnog toka ekonomije, konzervativni i liberalni (socijaldemokratski) pol političkog sistema neoliberalizma su sferu politike svele na pitanja identiteta. Identitarijanizam je klatno političke debate u neoliberalizmu pomerio udesno.

U procesu obračuna s progresivnim političkim alternativama neoliberalnom kapitalizmu, najmoćnije metodološko sredstvo bile su tzv. teorije o totalitarizmu (Kuljić,

¹⁸⁴ Savremeni konzervativizam u Sjedinjenim Državama je izraz dugoročnog procesa slabljenja američke industrije zbog neoliberalnog izvoza industrijske proizvodnje u nerazvijene i zemlje u razvoju. Ekonomski rast Kine koja će uskoro izvesno preteći Sjedinjene Države na poziciji najjače svetske ekonomije se reflektuje u zahtevu za ekonomskim protekcionizmom koji pred američko društvo danas postavljaju tzv. paleokonzervativci.

2002: 116). Njima se kreira ideološki narativ o istovetnom karakteru ideologija fašizma i komunizma koje su u 20. veku opasno ugrozile koncept liberalne demokratije. U osnovi ove ideološke konstrukcije stoje napori, pre svega, nemačkih istorijskih revizionista. Oni kulminiraju u članku koji je 1986. godine u *Frankfurter Allgemeine Zeitung*-u objavio najistaknutiji član ove grupacije Ernst Nolte (Kuljić, 2002: 148-166). Njime je započeta debata nemačkih istoričara (Historikerstreit). U njoj je grupa istorijskih revizionista i desničara, okupljenih oko Noltea, pokušavala da minimalizuje epohalni zločin nemačkog nacizma. Tvrdnjom da su Holokaust i sistematsko istrebljenje ljudi na rasnoj osnovi sprovedeni u sistemu smrti nemačkog nacizma zapravo bili reakcija na istrebljenje klasnog neprijatelja u Sovjetskom Savezu, odnosno preventivna mera protiv istrebljenja nemačke više i srednje klase od boljševičke najezde sa istoka, istorijski revizionisti su davali teorijski impuls kriminalizaciji ideologije komunizma u praksi nakon pada Berlinskog zida. Ovo stanovište je danas institucionalizovano u nizu rezolucija organa Evropske unije kojima je zakonski uobličen revizionistički narativ o „dva totalitarizma.”¹⁸⁵ Time je ovaj politički mit ugrađen u same temelje Evropske unije. Slamanje progresivnih političkih alternativa kapitalizmu u Sjedinjenim Državama je izvršeno znatno ranije. Represija protiv članova i simpatizera komunističkog pokreta izvršena nakon Druga svetskog rata u eri „makartizma”¹⁸⁶ dugoročno je slomila mogućnost svake leve alternative kapitalizmu u Sjedinjenim Državama.

Svođenje političke debate na identitetska pitanja i planska marginalizacija progresivne političke alternative neoliberalizmu, doveli su do povećanja apstinencije (Bosco and Verney, 2012; Delwit, 2013) građana od parlamentarne politike i prouzrokovali ponovno uzdizanje ekstremne desnice kao relevantnog političkog faktora. Povećanje društvene nejednakosti i stalni rast materijalne nesigurnosti koji proizlazi iz nesigurnih oblika rada posebno su ubrzani nakon ekonomske krize 2007/2008. godine. Nemogućnost dominantnih političkih faktora, koji koegzistiraju unutar neoliberalnog

¹⁸⁵ U pitanju su *Rezolucija Saveta Evrope 1096* iz 1996. godine, *Rezolucija Saveta Evrope 1481* iz 2006. godine i *Rezolucija Evropskog parlamenta o evropskoj savesti i totalitarizmu* iz 2009. godine. Vidno je i da je EU pojačala institucionalizaciju narativa o dva totalitarizma nakon što je 2004. njoj priključen i najveći deo zemalja Istočne Evrope, nekadašnjih članica „Varšavskog pakta”, što se može protumačiti i kao težnja za ideološkim slamanjem poslednjih ostataka komunističke ideologije na istoku Evrope.

¹⁸⁶ Makartizam je naziv za progon političkih neistomišljenika sproveden od kraja četrdesetih do kraja pedesetih godina 20. veka koji je sprovodio Odbor Predstavničkog doma za antiameričke aktivnosti pod vođstvom senatora Džozefa Makartija. Istrage ovog odbora bile su usmereno na subverzivno delovanje američkih komunista.

političkog konsenzusa, da ponude objašnjenje i rešenje uzroka društvene krize, otvorio je široko polje političkog delovanja desnim političkim snagama (Davidson and Saull, 2017: 711) koje su povratile pravo političkog legitimiteta delovanjem institucionalizovanog istorijskog revizionizma.

Bez obzira što organizacija rada i života u neoliberalnom kapitalizmu nužno proizvodi i promoviše figuru atomiziranog, usamljenog pojedinca, ljudi su socijalna bića i imaju potrebu za pripadanjem kolektivu. Ovo se odnosi i na političku delatnost, posebno u uslovima društvenih i ekonomskih kriza. Svesnim i planskim marginalizovanjem ili kriminalizacijom onih političkih subjekata koji zastupaju klasnu politiku, neoliberalizam je uzdigao desne političke opcije. Njihova se ideologija temelji na apsolutizaciji nacionalnog, verskog ili rasnog identiteta. Prerušene u nove forme političkog predstavljanja, ekstremno desne i fašističke snage uzroke postojećeg materijalnog položaja objašnjavaju slabljenjem nacionalne države u uslovima globalizacije, urušavanjem kulturnog identiteta nacije prilivom migrantske populacije koju optužuju za „otimanje” poslova domicilnoj populaciji itd. Ne dovodeći u pitanje strukturne protivrečnosti kapitalističke ekonomije (Davidson and Saull, 2017: 717), desne političke snage igraju ulogu „korisnog idiota” u političkom teatru neoliberalizma. Njihovo političko delovanje potvrđuje istinitost teze da neoliberalizam može podneti svaki oblik političkog uređenja koji ne ugrožava neograničenu eksploataciju i postojeći klasni poredak društva. Dominacija desnih političkih snaga znatno ograničava mogućnost organizovanja radničke klase i stvara autoritarni politički okvir za dalju prekarizaciju rada.

Više istraživanja o stavovima prekarnih radnika u Australiji sprovedenih tokom prve decenije 21. stoleća (Wilson and Ebert, 2013: 268) ukazuju na korelaciju između prekarnog radnog statusa, izborne apstinencije i neprijateljstva prema imigrantima. Rezultati govore da prekarni radnici iskazuju mnogo manji stepen identifikacije sa postojećim političkim partijama što uslovljava njihovo manje učešće u izbornim procesima u odnosu na ostale radne kategorije stanovništva (Wilson and Ebert, 2013: 270). Ovaj podatak može voditi zaključku da prekarijat u postojećem sistemu liberalne demokratije nije politički reprezentovan. Drugim rečima, prekarijatu se u postojećem političkom sistemu gotovo niko ne obraća. To znači da se radna prekarnost u političkoj sferi iskazuje kao *politička prekarnost* (Wilson and Ebert, 2013: 270). Različita

istraživanja pokazala su i da ljudi u Australiji koji su u stanju radne nesigurnosti većinski preferiraju niži stepen imigracije, te da su spremniji da misle da “imigranti uzimaju poslove od Australijanaca”. Nasuprot tome, kod osoba koje uživaju radnu sigurnost zabeležen je manji stupanj neprijateljstva prema imigrantima (Wilson and Ebert, 2013: 271). Dakako, na osnovu podataka iz jedne zemlje (kontinenta) ne mogu se izvoditi dalekosežni zaključci o političkim stavovima globalnog prekarijata. Međutim, ovaj primer pomaže uvidu o političkim tendencijama unutar prekarijata u razvijenim zemljama kapitalističkog centra kom Australija svakako pripada.

V MANIFESTACIJE PREKARNOG RADA U SAVREMENOM DRUŠTVU 21. STOLEĆA

Nesigurne oblike rada u 21. veku na globalnom je nivou presudno oblikovala neoliberalna ekonomska paradigma. Obezbedivši političku podršku za neoliberalni projekat rastuće nejednakosti u raspodeli proizvoda rada od dna prema vrhu klasne strukture društva, predstavnici monopolističkog kapitala zemalja kapitalističkog centra oblikovali su radnu legislativu (Cordova, 1986; Davies and Freedland, 2007) kojom je trasiran put fleksibilnim oblicima zaposlenja i otežavanju radničkog udruživanja. Neoliberalni obračun s dostignućima radničke borbe za dostojanstven rad i stabilno zaposlenje je ključni faktor današnje dominacije nesigurnih oblika rada.

Međutim, uporedo s tim, na prekarizaciju rada u globalnim okvirima uticalo je više međusobno uslovljenih faktora. Globalizovane su proizvodnja i konkurencija među radnom snagom. U potrazi za jeftinijom radnom snagom, monopolistički kapital je proizvodnju rasprostro širom planete. Neka roba se sada proizvodi u različitim državama, čak i na različitim kontinentima (WTO, 2019). Ovako rascepkana radna snaga teže se sindikalno organizuje, te je lakše staviti u položaj prekarnosti. Rapidan porast populacije u prethodnih 120 godina značajno je povećao rezervoar globalne radne snage. Svetska populacija je 1900. godine brojala 1,6 milijardi ljudi, a 2022. godine broj ljudi u svetu dostigao je 8 milijardi. Tri četvrtine svetske populacije je radno sposobno (stariji od 15 godina). Globalna radna snaga danas broji 5,49 milijardi ljudi (ODI, 2016). Prema podacima Međunarodne organizacije rada, danas su na globalnom nivou zaposlene 3,3 milijarde ljudi (ILO, 2020a: 18). Prema tome, globalna rezervna armija rada broji preko 2 milijarde ljudi. Istraživači MOR-a navode da 1,4 milijarde ljudi ili 42% zaposlenih u svetu obavlja poslove koji spadaju u „ranjivo zaposlenje“ (ILO, 2018: 1).

Broj ljudi koji su danas uposleni na nesigurnim poslovima gotovo da dostiže broj ukupne svetske populacije pre samo 120 godina. Narastanje uslužnog rada, odnosno tercijarne ekonomije, u strukturi ukupne društvene podele rada pogoduje fleksibilizaciji

rada. Ovaj fenomen je jednim delom uslovljen porastom organskog sastava kapitala, odnosno povećanom mašinizacijom i automatizacijom rada. Na ovoj osnovi nastaje veliki broj tradicionalno „neproizvodnih” zanimanja čiji je najveći deo smešten u tercijarnom sektoru ekonomije. Rapidan napredak informacione tehnologije u prethodne tri decenije doveo je do razvoja digitalne ekonomije. Razvijajući se uporedo s globalnim neoliberalnim restrukturiranjem sveta rada, digitalnu ekonomiju danas presudno određuje vlast monopola i dominacija prekarnog rada.

Nesigurne oblike rada u 21. veku značajno određuje i uticaj migrantske populacije. Premda je njena uloga u stvaranju rezervne armije rada zapažena u kritici političke ekonomije još sredinom 19. veka, njen uticaj na ovaj društveni fenomen raste s razvojem saobraćaja i globalizacijom. Stoga je od posebnog značaja istražiti razmere prekarnog rada u industriji, uslužnoj i digitalnoj ekonomiji, te analizirati uticaj migrantske radne snage na stvaranje rezervne armije rada u savremenom društvu.

10. Postindustrijsko društvo između stvarnosti i mita: prekarni rad u sekundarnom i tercijarnom sektoru globalne kapitalističke ekonomije 21. stoleća

Deindustrijalizacija kapitalističkog centra, odnosno rapidno smanjenje industrijske proizvodnje i zaposlenosti u industriji u najrazvijenijim državama, posledica je dvaju procesa: tehnološkog razvoja koji je uslovio porast primene mašinerije u proizvodnji nauštrb ljudskog rada, te preseljenja industrijske proizvodnje iz centra na periferiju globalne ekonomije radi povećanja profitnih stopa. Proces izvoza industrijske proizvodnje u manje razvijena područja kapitalističke ekonomije pratio je odgovarajući teorijski i ideološki narativ prema kom je razvoj ljudskog društva dostigao stupanj na kom znanje i informacije umesto ljudskog rada postaju izvor vrednosti (Vogt, 2016: 366). Prema ovim teorijama, centralna kapitalistička društva su već nakon Drugog svetskog rata prevazišla industrijsku fazu i stupila u doba tzv. postindustrijskog društva. Iz osnovnih postavki ovog teorijsko-ideološkog narativa može se iščitati stara želja apologeta postojećeg socioekonomskog sistema da ospore radnu teoriju vrednosti i centralnu ulogu ljudskog rada u kapitalističkoj ekonomiji. Drugi važan element ovog

narativa je propagiranje stanovišta da u savremenom kapitalizmu masovna industrijska proizvodnja više nije neophodan element društvenog prosperiteta. Posmatrajući u retrospektivi, ove teorije su bile veoma važan ideološki segment procesa demontaže industrije u razvijenim zemljama kapitalizma, premda je njihovo poreklo bilo utopijsko. Pomoću ideologije postindustrijskog društva kreira se javna percepcija o prevaziđenosti industrijske proizvodnje i proizvodnog rada uopšte. Njom se industrijska proizvodnja predstavlja kao delatnost prošlosti za koju nije potrebno gotovo nikakvo znanje (Vogt, 2016: 367).

Postindustrijsko društvo je predmet teorijske analize od druge polovine 20. veka. Brojne su sociološke studije koje se bave transformacijom savremenog društva prema postindustrijskoj fazi. Najznačajnije sociološke uvide u ovaj fenomen predstavili su Danijel Bel u knjizi *Dolazak postindustrijskog društva* (Bell, 1999), Alvin Tofler u delu *Šok budućnosti* (Tofler, 1997), Alan Turen u *Postindustrijskom društvu* (Touraine, 1980) itd. Premda izvode različite zaključke o razvoju postindustrijskog društva, ovim autorima je zajedničko polazno stanovište o transformaciji ekonomske baze savremenog društva. Teorije postindustrijskog društva podvrgnute su kritičkoj nadogradnji u radu *Uspon umreženog društva* Manuela Kastelsa (Castells, 2000). Prema teoretičarima postindustrijskog društva, automatizacija industrijske proizvodnje umanjuje njen društveni značaj. Ovaj proces povećava značaj novih, informacionih tehnologija koje se smatraju najbitnijim resursom današnjice.

Danijel Bel teoriju postindustrijskog društva utemeljuje na uvidu u smanjenje industrijskog zaposlenja u Sjedinjenim Državama nakon Drugog svetskog rata (Bell, 1999). Istu tendenciju uočava i u Sovjetskom Savezu koji je, iako zasnovan na drugačijoj ekonomskoj i ideološkoj paradigmi, prema Belovom mišljenju takođe bio industrijsko društvo. Rast zaposlenja u tercijarnom i smanjenje zaposlenja u sekundarnom sektoru ekonomije je najvažniji argument koji Bel koristi u izgrađivanju koncepta postindustrijskog društva. Međutim, u predgovoru pisanom za izdanje iz 1999. godine Bel se ispravlja, navodeći: „nova i centralna karakteristika postindustrijskog društva je kodifikacija teorijskog znanja i novi odnos nauke prema tehnologiji” (Bell, 1999: XIV, prema Stojić, 2016: 145). Premda su nauka i naučno saznanje kroz veći deo ljudske istorije bile osnovom društvenog razvoja, Bel smatra da tek od 20. veka dolazi do kodifikovanja teorijskog znanja i planskog, racionalnog i svesnog usmeravanja naučnih

istraživanja. Ako je nekada naučni razvoj bio plod rada pojedinačnih istraživača, danas je on institucionalno organizovan i planski usmeren. Postindustrijsko društvo je prema Belovom shvatanju presudno određeno visokom informacionom tehnologijom koja je deo procesa „treće tehnološke revolucije”.¹⁸⁷ Ona će, prema Belovom uverenju, usloviti društvenu promenu na isti način na koji je društvene promene uslovlila industrijska revolucija.

Belova koncepcija postindustrijskog društva sadrži nekoliko značajnih obeležja. Pre svega, to je stav o *transformaciji privredne strukture društva* od proizvodne ka uslužnoj ekonomiji. Indikatore ove promene Bel pronalazi u izmenjenoj strukturi zaposlenosti i bruto domaćeg proizvoda u američkom društvu. Prateći razvoj situacije tokom 25 godina između dva izdanja njegove knjige *Dolazak postindustrijskog društva*, Bel u *Aksijalnom dobu tehnologije* (Bell, 1999)¹⁸⁸ potkrepljuje svoju tezu uvidom u strukturu zaposlenosti i sastav BDP-a američkog društva. Naime, u tih 25 godina udeo zaposlenih u industriji je sa 25% opao na 15%, dok je udeo tercijarnog sektora ekonomije u bruto domaćem proizvodu dostigao čitavih 50%. Svega 17% BDP-a Sjedinjenih Država je poticalo iz industrijske proizvodnje (Bell, 1999: XXVI).

Primena tehnologije u automatizaciji industrijske proizvodnje dovodi do porasta naučnih istraživanja i stvaranja nove intelektualne elite. Promena privredne strukture društva uslovljava *prekompoziciju strukture zanimanja* u savremenom društvu, pa tako raste udeo profesionalnog (visokokvalifikovanog) i uslužnog rada. Prema Belovom stanovištu, Severna Amerika je u doba pisanja njegove knjige već stupila u postindustrijsku fazu. To je prvo područje sveta na kome je već nakon Drugog svetskog rata manje od polovine radno aktivnog stanovništva bilo zaposleno u poljoprivrednoj i industrijskoj proizvodnji (Žubrinić, 1980: 10).

Sledećim bitnim obeležjem novog društva Bel smatra povećanje značaja znanja i obrazovanja. Ovu tezu Bel konkretizuje u stavu da *znanje postaje osnovom društvene moći* umesto vlasništva nad kapitalom. Dominantan društveni položaj koji imaju vlasnici kapitala i menadžeri preuzima politička i tehnokratska elita (Žubrinić, 1980:

¹⁸⁷ Četiri ključne inovacije čine osnovu treće tehnološke revolucije: 1. promena svih mehaničkih, električnih i elektromehaničkih sistema u elektronske; 2. minijaturizacija; 3 digitalizacija; 4 softver (Bell, 1999: XXXIV-XXXV, prema Stojić, 2016: 144).

¹⁸⁸ U pitanju je predgovor za izdanje knjige iz 1999. godine.

10). Razdvojenost tehno-ekonomske sfere od sfere državnog uređenja omogućuje političkoj eliti da vlada društvom usled monopola društvene moći, dok tehnokratski sloj zauzima sve više društvene pozicije zbog posedovanja naučnog znanja i tehničke kompetencije. Ovaj zaključak Bel izvodi iz stava da temeljni princip postindustrijskog društva predstavlja *kodifikacija teorijskog znanja*, odnosno sistematsko ulaganje u naučna istraživanja na čijim rezultatima nastaju tehnološke inovacije (Stojić, 2016: 144).

Po njegovom mišljenju, tako *raste značaj ljudskog (socijalnog) kapitala*, te slabi značaj finansijskog kapitala kao pokretača kapitalističke ekonomije, što predstavlja sledeću bitnu karakteristiku novog društva (Bell, 1999: XXIX). Ovakav stav Bela je učinio jednim od rodonačelnika teorije ljudskog kapitala (human capital theory), iako ovu koncepciju nije zadužio širom teorijskom argumentacijom svoje pozicije.¹⁸⁹

Sledeću bitnu karakteristiku postindustrijskog društva Bel vidi u *izmenjenoj formi infrastrukture* (Bell, 1999: XXX-XXXI). Dok je za potrebe profitno orijentisane ekonomije industrijskog društva nužna bila izgradnja saobraćajne infrastrukture radi brže i lakše razmene dobara i eksploatacije prirodnih resursa, potrebe postindustrijskog društva nameću imperativ efikasne komunikacione infrastrukture. Ona je preduslov funkcionisanja elektronski posredovane globalne ekonomije.

Naposletku, Bel smatra da radna teorija vrednosti usled automatizacije proizvodnje postaje prevaziđena u postindustrijskom društvu. *Znanje, odnosno inovacija umesto rada postaje izvor vrednosti* u novom društvu. Stoga Bel smatra da ekonomija postindustrijskog društva počiva na *znanstvenoj teoriji vrednosti (knowledge theory of value)*, odnosno da znanje kao izvor inovacija stvara novu vrednost (Bell, 1999: XXXI). Time se Bel svrstao u poveliki red teoretičara koji su od pojave Marksovog *Kapitala* pokušavali da ospore njegovu teoriju vrednosti, tvrdnjom da rad nije izvor vrednosti u kapitalističkoj ekonomiji.

¹⁸⁹ Ova teorija počiva na predstavi o ljudskom kapitalu kao produktivnom bogatstvu ugrađenom u rad, veštine i znanje. Odnosi se na akumulirano znanje i stečene ili urođene osobine pojedinaca koje doprinose njihovoj ekonomskoj produktivnosti. Teorija humanog kapitala je zasnovana na stavu da obrazovanje povećava produktivnost i zaradu pojedinca, pa time obrazovanje postaje investicija (Tan, 2014: 412). Začetnikom ove teorije smatra se američki ekonomista i dobitnik Nobelove nagrade za ekonomiju (1992) Geri Beker (Becker) koji je svoja fundamentalna shvatanja izložio u delu *Ljudski kapital* (Becker, 1994). Drugi značajni predstavnici teorije ljudskog kapitala su Jakob Mincer, Teodor Šulc (Schultz) i Pol Romer, takođe dobitnik Nobelove nagrade za ekonomiju (2018). Pojam ljudskog kapitala u društvenim naukama je vrlo maglovit, te ne postoji opšteprihvaćeno određenje ovog pojma. Usled toga brojne su kritičke opservacije koje dovode u pitanje opravdanost upotrebe ovog pojma (Tan, 2014; Bowles i Gintis, 1975; Sandona, 2010; Fix, 2018).

Turenovo mišljenje o karakteru postindustrijskog društva razlikuje se od Belovog (Touraine, 1980). Prema moći koja njime upravlja, Turen novi tip društva naziva *tehnokratskim*. Nova vladajuća klasa je klasa tehnokrata.¹⁹⁰ S obzirom na način proizvodnje i ekonomsko uređenje, Turen novu društvenu strukturu naziva *programiranim društvom*. Za razliku od Bela, Turen odbacuje zaključak da u postindustrijskom društvu nestaje konflikt između kapitala i rada. Ovaj antagonizam opstaje i u postindustrijskom društvu. Međutim, on se sve manje događa u proizvodnoj sferi. On, prema tome, ne postavlja pitanje postoji li radnička klasa u postindustrijskom društvu, nego da li je ta klasa u središtu društvenih borbi. Njegovo je mišljenje da u programiranom društvu radnička klasa više nije protagonista povesnog događanja. Uzrok tome je to što moć kapitala nije više glavni pokretač ekonomskog sistema, pa prema tome ni društvenih konflikata (Touraine, 1980: 29). Polje klasne borbe se prema Turenovom mišljenju premešta u sfere potrošnje, znanja i kulture (Žubrinić, 1980: 12).¹⁹¹ S obzirom na ulogu znanja u strukturi proizvodnih snaga postindustrijskog društva, univerziteti postaju nova mesta društvenog sukoba. Turen smatra da u novom tipu društva ulogu kritičara preuzimaju intelektualci, studenti i stručnjaci kompetentni za kritiku programiranog društva, umesto radničke klase koja je bila nosilac kritike industrijskog društva. Osnovom prekarizacije rada u postindustrijskom društvu Turen smatra permanentni napredak tehnologije, odnosno, njenu upotrebu u proizvodnom procesu. Brzim razvojem tehnike, kvalifikacije uposlenog radništva zastarevaju: „Tako nastaje kategorija sve mnogobrojnijih zastarjelih radnika (...) čiji je drugi dio aktivnog života dugo propadanje, često prekidan nenadanom nezaposlenošću ili iznenadnim padom” (Touraine, 1980: 61-62).

Teoriji postindustrijskog društva, posebno Belovom stanovištu, može se kritički suprotstaviti sličnim argumentima kojima je ovde kritikovano i Stendingovo poimanje

¹⁹⁰ “Tehnokrati nisu tehničari, nego rukovodioci koji pripadaju državnoj administraciji ili velikim poduzećima usko vezanim, samim svojim značajem, za centre političkog odlučivanja. Samo u tom značenju možemo govoriti o ‘eliti vlasti’, znajući da se sukobi mogu pojaviti između tehnokrata, kao što se pojavljuju u društvima kapitalističke akumulacije između raznih grupa buržoazije” (Touraine, 1980: 54).

¹⁹¹ Turen ovaj stav pojašnjava na sledeći način: „Teže je definirati one čiji se interesi suprotstavljaju interesima tehnokrata. (...) To nije neposredno proizvodni rad i obrt koji se suprotstavljaju kapitalu, nego osobni i kolektivni identitet koji stoji nasuprot manipulaciji. Izraz nam se može činiti apstraktnim. On to zaista i jest u tom značenju da ga se ovdje čovjek više ne tiče u samoj konkretnoj, profesionalnoj ulozi. On ga se tiče kao radnik, ali također kao potrošač ili kao stanovnik, jednom riječju, kao stranac pokoran sistemu odlučivanja koji djeluje u ime zajednice” (Touraine, 1980: 57-58).

prekarijata. U političkom smislu, Belova teorija postindustrijskog društva predstavlja pokušaj apologije kapitalizma. U njoj je osnovi tvrdnja da promena ekonomske baze kapitalizma uzrokuje nestanak konflikta između rada i kapitala. U temelje ove teorije ugrađena je distinkcija između neproizvodnog i proizvodnog, te umnog i fizičkog rada (Vogt, 2016: 370). Umesto društva rada, novi oblik kapitalizma je društvo znanja, pa tako rad više ne predstavlja izvor nove vrednosti u produkciji roba. Tačnost ovog argumenta s lakoćom se može negirati uvidom u globalni sistem akumulacije kapitala. Sama činjenica da su američke korporacije svoju proizvodnju izvezle u zemlje sa daleko jeftinijom cenom rada (poput Kine, Indije itd.) ubedljivo demantuje Belov argument. Dakako, Belov analitički okvir ograničen je na najrazvijeniju zemlju kapitalizma. pa njegova analiza ispušta iz vida globalni karakter društva koje joj je predmet.

Uvidom u globalnu radnu statistiku, moguće je potvrditi Belovu tvrdnju o procentualnom smanjenju zaposlenja u industriji i poljoprivredi, te o dominaciji zaposlenosti u tercijarnom (uslužnom) sektoru ekonomije. Aktuelna statistika MOR-a kazuje da je u 2019. godini 50,1% globalne zaposlene radne snage radilo u sektoru usluga, dok je 26,9% zaposleno u poljoprivredi, a 23% u industriji (ILO, 2020a). Međutim, ukoliko imamo u vidu već pomenuti porast svetske populacije u prethodnih 120 godina, slika o karakteru „postindustrijskog društva” postaje posve drugačija. Ako polovina zaposlene globalne radne snage (3,3 milijarde ljudi) obavlja poslove u poljoprivredi i industriji, dolazimo do broja od oko 1,6 milijardi ljudi zaposlenih u primarnom i sekundarnom sektoru ekonomije. Otprilike toliko je iznosio broj ukupne svetske populacije 1900. godine. To znači da procenat zaposlenih u ovim sektorima ekonomije opada, dok njihov apsolutni broj raste!¹⁹² Globalno seljaštvo i globalna radnička klasa daleko su brojniji danas nego početkom 20. veka. Stoga se na pitanje da li je postindustrijsko društvo stvarnost ili mit ne može se odgovoriti sa pozicije „ili-ili”.

¹⁹² U drugom smo poglavlju prezentujući Marksovu teoriju vrednosti i njegov apsolutni zakon kapitalističke akumulacije naveli da koncentracija i centralizacija kapitala dovode do konstantnog uvođenja mašinerije u proizvodni proces čime se podiže nivo proizvodne snage rada. Time se smanjuje utrošak živog rada potrebnog za produkciju iste robe za dato vreme. Potražnja za radnom snagom smanjuje sa srazmerno rastu ukupnog kapitala. To znači da porast ukupnog kapitala dovodi i do porasta promenljivog kapitala, odnosno radne snage, ali u razmeru koji stalno opada u odnosu na konstantni kapital, odnosno sredstva za proizvodnju. Drugačije rečeno, ukupan broj radnika potrebnih u procesu kapitalističke proizvodnje raste zajedno sa njom, ali količina živog rada potrebnog za oplodnju vrednosti opada u ukupnom sastavu kapitala u odnosu na sredstva za proizvodnju. Ova Marksova tvrdnja pokazuje se istinitom čitanjem aktuelne statistike o raspodeli globalnog zaposlenja u sektorima ekonomije.

Trend rasta i dominacije uslužne ekonomije u ukupnoj zaposlenosti je nesporan, posebno u društvima kapitalističkog centra. Procenat industrijskog zaposlenja je najniži u dvema zemljama kapitalističkog centra koje su najdalje otišle u procesu izvoza industrijske proizvodnje u zemlje u razvoju: Sjedinjenim Državama (19,18%) i Velikoj Britaniji (17,98%). U obe zemlje je procenat zaposlenja u servisnoj ekonomiji oko 80% (Plecher, 2020a, Plecher, 2020b). Međutim, stvari su dosta drugačije u Kini i Indiji. U njima se nalazi čak 40% globalne radne snage. Kao najbrže rastuća svetska ekonomija, Kina se takođe nalazi na putu ka prevlasti uslužnog sektora ekonomije. U ovom sektoru u Kini radi 46% zaposlenih. No, postotak zaposlenih Kineza u industriji je 27,6%, dok je u poljoprivredi taj broj 26,1% (Textor, 2020). U Indiji je situacija još drastičnija, jer 31,9% zaposlenih Indijaca obavlja delatnosti u uslužnom sektoru ekonomije, dok je 24,89% njih zaposleno u industriji, te čak 43,21% u poljoprivredi (Plecher, 2020c). Prethodno u radu je iznet podatak da oko 90% radne snage u Indiji egzistira u neformalnom zaposlenju. Brojni autori (Zhu and Yao, 2006; Hu and Zhao, 2006; Zhou, 2013) ukazuju na postojan porast prekarnog zaposlenja u Kini od 1980. godine. Premda dostupna literatura ne omogućuje uvid o procentu prekarnog rada u posebnim sektorima ekonomije, vremenski okvir u kojem se odvija porast prekarnog rada u Kini jasno ukazuje na porast ovog fenomena od trenutka kada se Kina kao snabdevač svetskog tržišta jeftinom radnom snagom otvorila za industrijske gigante iz kapitalističkih zemalja. Ovi podaci stvaraju bitno drugačiju sliku tzv. postindustrijskog društva. Ona pokazuje da teorije poput Belove, zbog ograničenosti pogleda na kapitalistički centar, ispuštaju iz vida globalni karakter kapitalističke ekonomije koju i dalje bitno određuje proizvodnja robe.

Kako je već naglašeno, uz narastanje sredstava za proizvodnju u ukupnom sastavu kapitala, odnosno, automatizaciju proizvodnje, ključni faktor deindustrijalizacije kapitalističkog centra sadržan je u izvozu industrijske proizvodnje u nerazvijene zemlje sveta u potrazi za višim profitnim stopama. Na to jasno ukazuju i podaci UN-a (UNCTAD, 2011; UNCTAD, 2022) o drastičnom rastu tzv. stranih direktnih investicija (SDI)¹⁹³ u prethodnih nekoliko decenija. Priliv SDI na globalnom nivou je u

¹⁹³ „Pod stranom direktnom investicijom možemo podrazumevati svaki oblik ulaganja u određenu kompaniju, odnosno svaki oblik finansiranja neke kompanije, kojim investitor (finansijer) stiče vlasničku kontrolu nad njom. Kako, kod ovih investicija, investitor ostvaruje vlasništvo, upravljanje i kontrolu nad

periodu od 1994. do 1999. godine na godišnjem nivou prosečno iznosio 548 milijardi dolara, da bi taj iznos 2010. godine narastao do 1,2 triliona dolara (UNCTAD, 2011: XII). Trend rasta se nastavio i u narednoj deceniji, pa je ukupan iznos SDI 2021. godine iznosio 1,65 triliona dolara (UNCTAD, 2022). 2010. godine je po prvi put više od polovine ukupne sume stranih direktnih investicija završilo u tzv. zemljama u razvoju, poglavito u regionima Istočne i Jugoistočne Azije, te Latinske Amerike (UNCTAD, 2011: XII-XIII). Razlog usled kog veći deo ovih sredstava završava u državama koje se nalaze u ovim regionima je jeftinija, fleksibilna i slabo organizovana radna snaga, te spremnost tih država da pogoduju investitorima smanjenjem poreza, snižavanjem ekoloških standarda itd. (Kalleberg and Hewison, 2013: 277).

Prekarnost rada u savremenoj industrijskoj proizvodnji može se u potpunosti sagledati tek pogledom na periferiju globalne ekonomije. Eksploatacija i nesigurnost rada u industriji u nerazvijenim zemljama ponekad prevazilazi čak i ono što je sredinom 19. veka Engels opisao u *Položaju radničke klase u Engleskoj*. Među najdrastičnijim primerima se svakako ističe rad u tekstilnoj industriji u Bangladešu koji je posle Kine najveći svetski proizvođač tekstila (Konicz, 2013: 42). Jedan od osnovnih činilaca kojim je Bangladeš privlačio strane direktne investicije u tekstilnoj industriji su bile niske najamnine kojima se takmičio sa konkurentima u Kini, Indiji i Vijetnamu (Yunus and Yamagata, 2014). Izvanredno jeftina radna snaga za čije je plaćanje određen zakonski minimum od 48 američkih dolara mesečno (ILO, 2020c: 106)¹⁹⁴, te zvanično propisano radno vreme od 60 časova rada nedeljno (Konicz, 2013: 43) predstavljaju glavne uzroke zbog kojih su u Bangladešu smešteni proizvodni pogoni giganata tekstilne industrije kakvi su Adidas, H&M, Esprit, C&A i mnogi drugi. Rast tekstilne industrije u ovoj državi može se egzaktno pokazati. 1996. godine u Bangladešu je bilo 2503 fabrike za

kompanijom koju je finansirao svojom investicijom, to on snosi sav rizik vezan za poslovanje i rezultate poslovanja te kompanije. Iz tih razloga, direktna investicija u inostranstvu, za razliku od drugih oblika međunarodnog finansiranja putem privatnog kapitala, za investitora nosi najveći rizik. Ali, kako sa ovim rizikom ide i mogućnost ostvarenja većeg profita u odnosu na druge oblike međunarodnog kretanja kapitala, to je i najveći deo međunarodnog kretanja kapitala bio podstaknut ovim motivima i uključivao finansiranje putem stranih direktnih investicija. Iz ovih razloga je finansiranje putem stranih direktnih investicija postalo dominantan oblik međunarodnog kretanja kapitala i finansiranja globalne ekonomije odnosno njenih nacionalnih privreda” (Stojadinović-Jovanović, 2013: 38).

¹⁹⁴ Drugi istraživač (Fleck, 2022) navodi da je plata radnika u tekstilnoj industriji u Bangladešu 83 evra mesečno. S obzirom da i drugi izvori (Kabir et. al., 2022: 546) navode da je minimalna najamnina 49 američkih dolara, ovaj podatak mora biti prihvaćen kao tačan. Bez obzira na oprečne podatke, svi izvori ukazuju da je cena rada u tekstilnoj industriji u ovoj državi izvanredno jeftina, te da je cena rada tekstilnih radnika niža još samo na Madagaskaru i Etiopiji.

proizvodnju tekstila u kojima je bilo zaposleno oko 1,3 miliona radnika. 2011. godine broj fabrika u ovoj delatnosti povećao se na 5150, a broj zaposlenih u tim fabrikama iznosio je 3,6 miliona ljudi (Ahmed, Raihan and Islam, 2013: 69). Niske najamnine, njihovo neredovno isplaćivanje, nemogućnost sindikalnog udruživanja i kolektivnog pregovaranja sa poslodavcima, dužina radnog dana i nepojmljivo teški uslovi rada glavni su uzroci zbog kojih su radnici u tekstilnoj industriji u Bangladešu pokretali masovne štrajkove u pobune u prethodnoj deceniji (Ahmed, Raihan and Islam, 2013: 70). Incidenti u radnim pogonima ove industrije su gotovo redovna pojava i često za rezultat imaju gubitak ljudskih života. Najpoznatiji incidenti koji su pokrenuli talas nezadovoljstva tekstilnih radnika i primorali vlasti u Bangladešu da podignu minimalnu cenu rada desili su se 2012. i 2013. godine u regionu Dake. Najpre je u novembru 2012. godine u fabrici tekstila koja je izvodila radove za kompanije Volmart (Walmart) i C&A izbio veliki požar u kojem je poginulo najmanje 112 ljudi (Harris, 2013). Svega 5 meseci kasnije, u gradu Savar srušila se zgrada Ran Plaza u kojoj su bili smešteni stambeni i poslovni objekti, banke i pogoni za proizvodnju tekstila. U ovom incidentu poginulo je najmanje 1136 osobe, dok je preko 2500 ljudi povređeno (Hoskins, 2015; Dhaka Tribune, 2022). Međutim, povećanje minimalne cene rada koje je izdejstvovano na talasu radničkog nezadovoljstva za posledicu je imalo zatvaranje više od 300 fabrika (BBC, 2013; Reuters, 2013; Preuss, 2016) za proizvodnju tekstila u ovoj državi. Ti proizvodni pogoni su prosto preseljeni u one države u kojima je minimalna cena rada niža nego u Bangladešu i u kojima ne postoji opasnost od radničkog organizovanja i nezadovoljstva. Ovo je uobičajeni način funkcionisanja korporacija u savremenom kapitalizmu (Verner-Lobo i Vajs, 2016). Industrijski pogoni korporacija se sele iz države u državu na periferiji i poluperiferiji u potrazi za većom stopom eksploatacije rada, odnosno profitnom stopom. U nejednako razvijenom globalnom kapitalizmu kojim upravljaju države koje čine njegov imperijalni centar, čitave države na periferiji se mogu smatrati prekarnim. Radna snaga u zemljama poput Bangladeša, ali i mnogo razvijenijim državama periferije i poluperiferije globalne ekonomije, gotovo u celini ili u procentima koji su znatno veći nego u razvijenim zemljama egzistira u raznim formama prekarnog rada. Kako funkcioniše sistem stranih direktnih investicija, odnosno subvencionisanja korporacija koje proizvodnju robe realizuju u nerazvijenim državama

biće bliže razmotreno u završnom poglavlju u kom će biti analiziran prekarni rad u industrijskim postrojenjima u Srbiji.

Dakle, stanovište o postindustrijskom društvu u svojoj osnovi pokazuje metodološku ograničenost svojih zastupnika. Jednostrani zaključci na kojima se temelji potiču iz njihove nemogućnosti da percepiraju totalitet kapitalizma. Ne može se govoriti o nestajanju industrije u globalnoj ekonomiji, ako je evidentno da raste apsolutni broj zaposlenih u ovom sektoru ekonomije. Teza da znanje postaje ključni faktor društvene moći ne može se prihvatiti s obzirom na očevidni proces *komodifikacije obrazovanja* (Shumar, 1997; Craig, 2000; Fanelli and Evans, 2015; Noonan and Coral, 2015) koji jasno pokazuje da je kvalitet stečenog znanja u (neoliberalnom) kapitalističkom društvu bitno određen položajem u klasnoj strukturi društva. Dakle, dobar položaj u klasnoj hijerarhiji je uslov sticanja kvalitetnog znanja, a ne obrnuto. S druge strane, prevlast uslužne delatnosti u ukupnoj raspodeli globalne zaposlenosti ne može se ignorisati. Najprikladniji odgovor na dilemu - da li je postindustrijsko društvo stvarnost ili mit - sadržan je u stavu da obe tvrdnje sadrže momenat istinitosti, ali da se ni jedna ni druga ne može apsolutizovati u svom važenju! Porast neproizvodnog rada je nužna posledica akumulacije i cirkulacije kapitala. Masovna produkcija robe svojstvena kapitalističkoj ekonomiji zahteva njenu masovnu potrošnju kako bi proces akumulacije kapitala opstajao. Zahvaljujući masovnoj, industrijskoj produkciji razvoj neproizvodnih zanimanja je moguć, ali i nužan. Potrošnja proizvedene robe je imperativ u procesu cirkulacije kapitala. Na toj materijalnoj osnovi nastaje čitav „sinekurni sloj društva za apsorbovanje te proizvodnje” (Perović, 1989: 87). Razvoj tercijarnog sektora ekonomije, odnosno prevlast uslužnih zanimanja u ukupnoj globalnoj zaposlenosti se može razumeti spoznajom o ovom protivrečju kapitalizma.

Tehnološke inovacije i automatizacija proizvodnog procesa ne samo da ne umanjuju broj poslova, nego utiču na njihovo uvećanje. Kako pokazuje analiza 28 industrijskih delatnosti u 18 zemalja OECD-a od 1970. godine do danas, ukupni broj poslova u ovim zemljama blago je porastao (Autor and Salomons, 2018). Prema navodima ove studije, u ovom periodu jedino je umanjen postotak nacionalnog dohotka koji odlazi na radničke najamnine. Autori zaključuju da prava opasnost po svet rada nije u gubitku poslova usled automatizacije, već da li će poslovi koje obavljamo moći da obezbede prihvatljiv životni standard. Sličan zaključak se može naći i u analizi OECD-a

(OECD, 2019). U njoj se tvrdi da se broj zaposlenih ne smanjuje uprkos „megatrendovima” (upotreba tehnologije, globalizacija), ali se zato značajno povećava tzv. podzaposlenost.¹⁹⁵ Prema tome, prekarizacija rada nije posledica smanjenja broja poslova usled primene tehnologije u kapitalističkoj ekonomiji. Ona je prvenstveno produkt političkih odnosa između rada i kapitala koji su određeni uvećanjem političke moći monopolističkog kapitala u sklopu procesa neoliberalizacije.

Radna snaga u tercijarnom sektoru globalne kapitalističke ekonomije je veoma heterogena u pogledu imovinskog statusa i pozicije u klasnoj strukturi. Kategorija zaposlenih oko koje Bel izgrađuje teoriju postindustrijskog društva su „profesionalci i tehničke osobe” (Ross, 1974: 335). Zaista, ova kategorija zaposlenih beleži stalni porast u strukturi američke ekonomije od 1970. do danas. Prema Birou za radnu statistiku Sjedinjenih Država, zaposlenih u tercijarnom sektoru ekonomije SAD je u 2019. bilo 130,69 miliona (U.S. BLS, 2020). Od toga je 21,3 miliona zaposleno u „profesionalnim i poslovnim uslugama”, što ovu grupu čini najbrojnijom profesijom u uslužnom sektoru ekonomije. 1970. godine ova kategorija zaposlenih u tercijarnom sektoru brojala je samo 5,27 miliona ljudi (Haksever and Render, 2013), što jasno svedoči tendenciji njenog rasta. Međutim, i kao najbrojnija, ova kategorija predstavlja manje od šestog dela ukupnog broja zaposlenih u tercijarnom sektoru američke ekonomije. Najveći deo radne snage zaposlene u veleprodaji (5,9 miliona), maloprodaji (15,6 miliona), transportu i skladištenju robe (5,6 miliona) i drugim segmentima uslužnog sektora je prema materijalnom statusu i društvenom položaju proleterski. Ta radna većina unutar tercijarnog sektora američke ekonomije je izložena stalnoj prekarizaciji i fleksibilizaciji rada.

Ovome može posvedočiti strateško delovanje monopolističkog kapitala na sprečavanju sindikalnog organizovanja radnika u Sjedinjenim Državama. Na primer, Volmart predstavlja najveći maloprodajni lanac prodavnica mešovite robe u SAD-u. S ukupnim brojem od 2,3 miliona zaposlenih, od čega se 1,5 miliona zaposlenih nalazi u SAD-u, Volmart zapošljava 1% ukupne radne snage ove zemlje, što ga čini najvećim privatnim poslodavcem u državi (Fordham, 2020; Armstrong, 2022). Prema

¹⁹⁵ Pod terminom podzaposlenosti (underemployment) može se razumeti: 1. Nedovoljna iskorišćenost radnika koji poseduje veći nivo stručne spreme od nivoa potrebnog za obavljanje posla na kom je zaposlen, 2. Delimično (part time) zaposlenje usled nemogućnosti da se obavlja posao sa punim radnim vremenom.

istraživanju Organizacije ujedinjeni za poštovanje (Greenhouse, 2015),¹⁹⁶ čak polovina radnika Volmarta su delimično ili privremeno (*part-time*) zaposleni.¹⁹⁷ Na uzorku od 7000 radnika ove kompanije, 69% ispitanika je odgovorilo potvrdno na upit da li bi želeli stabilnost i veće zarade koje proističu iz punog zaposlenja. Četiri od pet ispitanih delimično zaposlenih radnika tvrdi da se nisu dobrovoljno opredelili za ovu vrstu zaposlenja, te da bi radije bili stalno zaposleni. Prema navodima istraživača, delimično zaposleni u Volmartu predstavljaju najveću grupu unutar američke radne snage koja prima državne subvencije za hranu (Bose, 2018). Stoga se može tvrditi da teorija postindustrijskog društva previđa totalitet strukture zaposlenja unutar tercijarnog sektora ekonomije. Belova vizija postindustrijalizma kao naprednog i prosperitetnog društva kojim će dominirati visokoobrazovana radna snaga „belih ovratnika” previđa da je tercijarni sektor američke ekonomije vrlo heterogen, odnosno da je sastavljen od profesija koje se razlikuju po društvenom položaju i moći.

Očigledan raskorak u željama radnika Volmarta i surove realnosti poslova koje obavljaju nastaje zbog dobro osmišljene višedecenijske strategije ove kompanije protiv sindikalnog organizovanja njihovih radnika. Politika kompanije – koja zahteva od novozaposlenih radnika da pogledaju video u kome se izruguje radno organizovanje – svoju prethodnicu ima u strateškim dokumentima¹⁹⁸ iz 1991. i 1997. godine za borbu protiv sindikata unutar kompanije (Greenhouse, 2015). Svaki pokušaj organizovanog delovanja radnika nailazio je na žestok odgovor kompanije. Dve organizacije radnika Volmarta – UFCWU i OUR Walmart – organizovale bi proteste ispred maloprodajnih objekata kompanije tokom tzv. Crnog petka kako bi skrenule pažnju javnosti na položaj radnika ove kompanije i uslove u kojima rade. Walmart je odgovorio tako što je nelegalno otpustio 19 članova ovih radnih organizacija i preduzeo nelegalne disciplinske mere protiv još 40 radnika. Kada su radnici mesnog odeljenja jednog Walmartovog maloprodajnog objekta u Teksasu pokušali da osnuju sindikat 2000. godine, kompanija

¹⁹⁶ „Organisation United for Respect” se prethodno zvala OUR Walmart. Ova organizacija predstavlja pokušaj organizovanja prekarnih radnika Volmarta. Ova organizacija nije klasični sindikat već grupa radnika Volmarta plaćenih po vremenu provedenom na radu koja pokušava da artikuliše kolektivne interese ove kategorije radnika (Greenhouse, 2015).

¹⁹⁷ U pitanju su radnici koji rade manje od 40 sati nedeljno. Plaćeni su po satu i ostvaruju manju zaradu za isto radno vreme od radnika koji imaju puno zaposlenje.

¹⁹⁸ Radi se o dokumentu iz 1991. godine - *Labor relations and you at the Wal-mart distribution center* i dokumentu iz 1997. godine - *Wal Mart: a manager's toolbox to remain union free* (Greenhouse, 2015).

je odgovorila otpuštanjem mesara u ovom objektu. Potrebe kupaca za ovom vrstom robe Volmart je „rešio” prodajom pakovanog mesa (Greenhouse, 2015). Kako navode predstavnici organizacija radnika Volmarta, zaposleni u ovoj kompaniji mogu biti otpušteni bez ikakvog valjanog razloga. Suprotno tome, radnici u kompanijama koje dozvoljavaju puno ili bar delimično sindikalno organizovanje mogu biti otpušteni na osnovu utvrđenih kriterijuma kakvi su krađa vlasništva kompanije ili kašnjenje na posao 5 dana za redom (Greenhouse, 2015). Postojanost ove kompanije da ne dozvoli bilo kakav oblik kolektivnog delovanja svojih radnika ogleda se u spremnosti da na određeno vreme zatvori one objekte u kojima se pojavi bilo kakav oblik radničkog organizovanja.

Slične opstrukcije radničkog udruživanja mogu se pratiti i u slučaju kompanije Amazon koja je na isteku 2020. godine upošljavala 1,3 miliona ljudi na globalnom nivou¹⁹⁹, od čega najveći deo radi u skladištima ove kompanije u veoma lošim uslovima i pod fleksibilnim radnim ugovorima (Palmer, 2020; Keaveni, 2021). Na koji način je prekarizacija rada u kapitalističkom centru usko povezana sa deindustrijalizacijom, svedoči recentni pokušaji sindikalnog organizovanja radnika u Amazonovom magacinu za pakovanje robe u gradiću Besemeru u Alabami. Ovaj mali grad predstavlja ogledni primer posledica planske deindustrijalizacije putem izvoza industrijske proizvodnje. Besemer je bio grad sa bogatom industrijskom tradicijom. Nastao je krajem 19. veka kao grad rudarstva i čelične industrije (Burnett, 2011), da bi se kasnije u gradiću razvila i proizvodnja železničkih vagona. U periodu neoliberalizacije, proizvodnja čelika i železničkih vagona je preseljena zbog čega je značajno povećana nezaposlenost. Na tako pripremljen teren je 2018. godine stigla kompanija Amazon koja je otvorila magacin za pakovanje robe u kojem je inicijalno predviđeno zapošljavanje 1500 radnika, sa perspektivom zapošljavanja 3000 ljudi u budućnosti (Edgemon, 2018). Premda radni ugovori zaposlenih u ovom magacinu predviđaju zdravstvenu i socijalnu zaštitu, intenzitet rada u ovom postrojenju rezultirao je pokušajem sindikalnog organizovanja radnika koji je naišao na brojne sabotaze kompanije (Logan, 2021). Ovakva praksa rad čini krajnje nesigurnim u uslužnoj delatnosti ekonomija kapitalističkog centra. Kao što je već navedeno, ona nije posledica tehnološkog napretka niti automatizacije rada, nego

¹⁹⁹ Već 2022. godine broj zaposlenih u Amazonu se povećao i premašio 1,5 million ljudi (Buchholz, 2022).

rezultat potčinjenosti političkih institucija monopolističkom kapitalu i odsustva značajnijeg radničkog organizovanja.

Bitna karakteristika servisno orijentisanih tržišta rada zemalja kapitalističkog centra je opadanje broja srednjekvalifikovanih poslova, te sve oštija podela tržišta rada na visokokvalifikovane i niskokvalifikovane poslove.²⁰⁰ Istraživači navode da su tehnološki napredak i globalizacija dva ključna faktora prekompozicije tržišta rada zemalja OECD-a u prethodnih 30 godina (OECD, 2017: 84). Prema njihovoj tvrdnji, srednjekvalifikovani poslovi su posebno pogodni za automatizaciju. To je ključni razlog njihovog procentualnog smanjenja na tržištu rada. S druge strane, ovaj trend se ne može prepoznati na kineskom tržištu rada na kome se u periodu između 2000. i 2010. godine odvijao rast svih tipova zaposlenja (OECD, 2017: 87).

11. Prekarni rad u digitalnoj ekonomiji

Pre pristupanja analizi konkretnih manifestacija prekarnog rada u ovoj mladoj grani ekonomije, potrebno je predstaviti prvu značajniju teorijsku refleksiju o uticaju informacione tehnologije na društveni totalitet. Manuel Kastels, na tragu Turena, takođe izvodi bitno drugačije zaključke o društvenom razvoju u odnosu na Bela. Kastels je svoj *Uspon umreženog društva* (Castells, 2000) napisao četvrt veka posle Belove studije o postindustrijskom društvu. Čini se da je ta okolnost uticala na njegov stav da novo društvo i dalje ima potrebu za industrijskom radnom snagom. Informaciona tehnologija je prema Kastelsovom mišljenju bila ključna za proces reforme i restrukturiranja kapitalizma. Po njegovom mišljenju, nemogućnost sovjetske birokratije da se nosi s izazovima implementacije nove tehnologije bila je ključni razlog raspada realnog socijalizma. Stoga implementaciju informacione tehnologije i kompjuterizacije Kastels naziva „kapitalističkom perestrojkom” (Castells, 2000: 53). Međutim, on ne misli da je tehnologija ta koja određuje stepen zaposlenosti i produktivnosti rada. Oni su, pre svega, određeni državnim politikom u ekonomiji, te odnosima između poslodavaca i

²⁰⁰ Niskokvalifikovani poslovi su oni poslovi za koje je potrebno osnovnoškolsko ili srednješkolsko obrazovanje i nizak stepen iskustva (npr. to su poslovi konobara ili poslovi obezbeđenja). Srednjekvalifikovani poslovi su oni poslovi za koje je potrebno najmanje srednješkolsko obrazovanje i određeni stepen radnog iskustva. Primeri ovakvih poslova su medicinske sestre, zanatlije, vatrogasci itd.). Visokokvalifikovani poslovi zahtevaju visoko obrazovanje (inženjeri, advokati itd.)

radnika. Ovi faktori su presudno uticali na uspostavljanje nove organizacije rada koju odlikuju fleksibilnost i nestabilnost (Castells, 2000: 269, 300-301). Premda to ne govori direktno, izvesno je da Kastels pod ovim podrazumeva proces neoliberalizacije koji je prethodio informatizaciji kapitalizma. Ono što Kastels smatra najvećim uticajem informacione tehnologije na kapitalističko društvo je sadržano u samom naslovu njegove publikacije. Mreža postaje osnovna organizaciona jedinica ekonomije, ali i društva uopšte. Ona je zasnovana na: „(...) informatičkoj, računalno posredovanoj komunikaciji. One imaju neusporedivo veći, zapravo globalni obuhvat, a protok informacija odvija se nevjerovatnom brzinom kao i pristup informacijama za članove mreže” (Katunarić, 2000: 17-18). Stoga Kastels novi tip organizacije ekonomije i društvenog života naziva umreženim društvom. Umreženim društvom *odlučujuće upravlja mreža finansijskog kapitala* koja raspolaže najvećom moći. „Zbog toga Castells mrežu finansijskog kapitala naziva ‘mrežom svih mreža’, ‘metamrežom’” (Katunarić, 2000: 18).

Kastels temeljno obrađuje fenomen transformacije rada i zaposlenosti u umreženom društvu. Propitujući osnovnu tezu teorija postindustrijskog društva – po kojoj prelaz na novi tip društvene formacije karakteriše pomak s proizvodnje roba na uslužnu delatnost, uspon menadžerskih i stručnih zanimanja, te sve veća informatizacija rada – Kastels preuzima veliku analizu strukture zaposlenosti u zemljama G7 grupe u periodu od 1920. do 1990. godine. On uviđa da u svim zemljama kapitalističkog centra u razdoblju od 1920. do 1970. godine raste procenat zaposlenosti u prerađivačkoj delatnosti i proizvodnji, a da se smanjenje zaposlenosti u ovoj sferi privrede dešava nakon 1970. godine. „Najveća analitička razlika između dva razdoblja potječe od činjenice da su tijekom prvog razdoblja razmatrana društva postala postagrarna, dok su u drugom razdoblju postala postindustrijska” (Castells, 2000: 239). Iz rezultata Kastelsove analize zaposlenosti u zemljama kapitalističkog centra takođe se može zaključiti da proces deindustrijalizacije ovih zemalja koincidira s procesom neoliberalizacije kapitalizma. Ono što Kastelsa izdvaja u odnosu na savremene teoretičare rada i postindustrijskog društva je svest o globalnom karakteru kapitalističke ekonomije. Prevlast uslužne ekonomije u zemljama G7 grupe nakon 1970. godine moguća je samo na pretpostavci izvoza industrijske proizvodnje u nerazvijene zemlje sveta u kojima je niža cena rada:

Prema tome, struktura zaposlenosti u SAD-u i Japanu odražava njihova različita uobličavanja prema globalnoj ekonomiji, a ne samo njihov stupanj napredovanja na informacijskoj ljestvici. Činjenica da postoji manji udio proizvodnih poslova ili veći udio menadžera u SAD-u, djelomično je posljedica premještanja proizvodnih poslova američkih poduzeća u inozemstvo, te koncentriranja djelatnosti menadžmenta i obrade informacija na teritorij SAD-a, na račun proizvodnih djelatnosti koje su se stvarale u drugim zemljama zahvaljujući američkoj potrošnji proizvoda tih zemalja (Castells, 2000: 260).

Analizirajući odnos prema sredstvima za proizvodnju i vlasništvu, Kastels tvrdi da i u informatizovanom kapitalizmu opstaje temeljni antagonizam između rada i kapitala koji je presudno određivao i prethodne faze ovog ekonomskog sistema. Ne samo da strukturalna protivrečnost kapitalizma opstaje u informatizovanom društvu i globalizovanoj ekonomiji, nego se uslovi života i rada za radnu snagu pogoršavaju. Novina je rapidan porast nestalnog, povremenog rada, odnosno nestajanje radnog mesta u doslovnom smislu reči. Međutim, Kastels naglašava da „ti trendovi ne proizlaze iz strukturalne logike informacijskog obrasca, ali su posljedica sadašnje restrukturacije odnosa između kapitala i rada, potpomognute novim organizacionim oblikom, umreženim preduzećem” (Castells, 2000: 302). U tehničkoj podeli rada umreženog društva Kastels prepoznaje radnike u mreži, povremeno zaposlene i nezaposlene. Poput ekonomije, i radna snaga poprima globalni karakter. Ona postaje međuzavisna na globalnom nivou usled delovanja tri mehanizma:

1. Globalnu zaposlenost u multinacionalnim korporacijama i njihovim prekograničnim mrežama. Izvozom proizvodnje u nerazvijene zemlje putem stranih direktnih investicija, multinacionalne korporacije organizuju radnu snagu u globalnoj ekonomiji. Tako se na globalnom nivou stvara produkciona mreža krupnog kapitala u kojoj radna snaga postaje zavisna od uloge, razvoja i ponašanja drugih segmenata u ovoj mreži.

2. Uticaj međunarodne trgovine na uslove zaposlenosti i globalnu radnu snagu.
3. Posledice globalne konkurencije i fleksibilnog menadžmenta radne snage (Castells, 2000: 264-266).

Premda u informacionoj tehnologiji vidi sredstvo restrukturacije kapitalizma, Kastels odbacuje ideju da je tehnologija uzrok načina obavljanja rada u informacionom društvu. Po njemu, način rada uvek je presudno određen odnosima između aktera u ekonomskoj sferi, te državnim politikom prema ekonomiji. Uticaj tehnologije na sferu rada je moguće razumeti samo unutar šireg društvenog sistema koji obuhvata sve socioekonomske elemente koji određuju način proizvodnje. Kastels prihvata stav da ne postoji strukturna veza između širenja informacijskih tehnologija i stepena zaposlenosti u ekonomiji kao celini (Castells, 2000: 292). Dakle, tehnologija kao takva nema presudan uticaj na zaposlenost, ali presudno menja prirodu rada i organizaciju proizvodnje. Informaciona tehnologija pogoduje daljoj fleksibilizaciji rada. Uzajamnim delovanjem proizvodnih odnosa u globalnoj ekonomiji i informacione tehnologije odvija se temeljna transformacija rada u pravcu individualizacije radne snage i radnog procesa. „Nove informacijske tehnologije istodobno omogućavaju decentralizaciju radnih zadataka i njihovo usklađivanje u interaktivnoj mreži komunikacije u stvarnom vremenu, bilo među kontinentima ili između katova iste zgrade” (Castells, 2000: 294).

Ova dva društvena faktora dovode do rasta privremenog i povremenog rada, što Kastels potkrepljuje (Castells, 2000: 294-296) statističkim podacima o rastu ovih kategorija rada u zemljama kapitalističkog centra. Prethodno uspostavljeni oblici rada utemeljeni na stalnoj zaposlenosti u umreženom društvu polako iščezavaju. Transformacija sveta rada u informatizovanoj ekonomiji nosi tendenciju deobe na *središnju radnu snagu* koju čine informatički menadžeri i *raspoloživu radnu snagu* koja se može „automatizirati i/ili zaposliti/otпустiti/prebaciti u inozemstvo, ovisno o tržišnoj potražnji i troškovima rada” (Castells, 2000: 301). Prema Kastelsu, pretnja fleksibilizacije odnosi se na obe kategorije radne snage, premda je *središnja radna snaga* pod manjim pritiskom. Logika ovakve transformacije sveta rada je vrlo jasna: što je veća fleksibilnost rada, to je manja mogućnost sindikalnog organizovanja, a time i pregovaračka moć sindikata.

11.1. Struktura digitalne ekonomije

Digitalna ekonomija predstavlja novu i najbrže rastuću granu ekonomije. Njenu veličinu je teško precizno i egzaktno utvrditi zbog toga što ne postoji široko prihvaćena definicija digitalne ekonomije, te zato što nedostaje pouzdanih statističkih podataka o dimenzijama ove ekonomske grane, posebno u zemljama u razvoju. Merenje digitalne ekonomije otežava i brz razvoj informacione tehnologije. Prema procenama istraživača Ujedinjenih nacija (UNCTAD, 2019), digitalna ekonomija proizvodi između 4,5 i 15,5% ukupnog globalnog BDP-a.²⁰¹ U istom se izvoru navodi da je sektor informacijske i komunikacijske tehnologije (ICT sektor) 2015. godine imao udeo od 2% u ukupnoj globalnoj zaposlenosti. (UNCTAD, 2019: XVI). Prave razmere zaposlenosti u digitalnoj ekonomiji je teško utvrditi, jer ova grana ekonomije izmiče radnim zakonima i standardima propisanim od strane nacionalnih država. Veliki deo (prekarnog) rada koji se obavlja na internetu, odnosno virtuelni rad, obično nije notiran u statističkim podacima o radu i zaposlenosti. Uzrok je u tome što digitalnu ekonomiju pokreće tehnologija bitno različita od tehnologija koje su oblikovale tržište rada u prošlosti. „Naše sadašnje mjerilo nacionalnog outputa, BDP, loše mjeri internet i općenito ima problema u praćenju stvarne vrijednosti usluga koje su omogućene tehnologijom. To nas ostavlja bez jasne slike stvarnih učinaka tehnologije” (The Open Society Foundation, 2015: 10, prema Degryse, 2016: 8).

Uticaj informacijske tehnologije na svet rada i društvo u totalitetu je sveprožimajući. Ekspanzija digitalne tehnologije često se naziva i „Četvrtom industrijskom revolucijom”. Kompjuteri su postali nužno sredstvo za proizvodnju u svim sektorima ekonomije. Primena digitalne tehnologije utiče na sve sektore kapitalističke ekonomije. Pojava digitalnih platformi posebno pogađa njezin uslužni sektor. Degrise smatra da se posledice upotrebe nove tehnologije na svet rada mogu izraziti u četiri

²⁰¹ Prema mišljenju Ganičeva i Košoveca uzrok konfuzije o veličini digitalne ekonomije proističe iz toga što je 2019. godine u zvaničnim dokumentima OECD-a koncept digitalne ekonomije zamenjen konceptom digitalne transformacije što je rezultiralo brojnim statističkim nepreciznostima. Kao primer takve prakse navode da se delovi „realne” ekonomije koja je postojala pre informacijske tehnologije, a kojoj internet služi kao platforma za obavljanje komercijalnih transakcija, često svrstavaju u digitalnu ekonomiju. Autori su mišljenja da ova vrsta „statističkih manipulacija” kojima se pokazuje visoka stopa rasta digitalne ekonomije služi kako bi se privlačile nove investicije u ovaj sektor ekonomije (Ganičev and Koshovets, 2021: 12-13).

bitne tendencije: 1. Otvaranje novih radnih mesta (novi sektori, novi proizvodi, nove usluge); 2. Promena posla (digitalizacija, novi oblici upravljanja itd.); 3. Uništenje poslova (automatizacija i robotizacija); 4. Izmeštanje poslova (Degryse, 2016: 14). Ovome se može dodati da će uticaj digitalne tehnologije, u kombinaciji sa stalnom prekarizacijom, pred globalno radništvo sve više postavljati imperativ stalne prekvalifikacije u potrazi za poslom.

Stepen informatičke razvijenosti pojedinih država u dobroj meri određuje njihovo mesto u globalnom poretku moći. One zemlje koje dominiraju proizvodnjom kompjutera i pametnih telefona stiču prevlast nad globalnim ekonomskim i političkim tokovima. U strukturi digitalne ekonomije se nova sredstva za proizvodnju susreću sa klasičnim obeležjima kapitalističke ekonomije. Štaviše, čini se da se strukturne karakteristike kapitalizma javljaju u još čistijem i zaoštrenijem obliku u digitalnoj ekonomiji. Uvidom u karakteristike mladog sektora ekonomije može se prepoznati: da vlasnici sredstava za proizvodnju ubiraju najveći deo stvorene, nove vrednosti; da digitalnom ekonomijom dominiraju monopoli; da unutar nje imamo oštu podelu između centra i periferije; te da ekonomiju digitalnih platformi pokreću prekarni oblici rada. Potrebno je ukratko analizirati svaku od navedenih karakteristika kako bi se došlo do problema rada u digitalnoj ekonomiji.

11.1.1. Prikupljanje podataka kao sredstva stvaranja nove vrednosti

Digitalnu ekonomiju pokreće sposobnost prikupljanja, obrade i analize ogromne količine informacija (digitalnih podataka) koje nastaju ostavljanjem „digitalnih otisaka” prilikom ličnih, društvenih i poslovnih aktivnosti na raznim digitalnim platformama (UNCTAD, 2019: XV). Ta sposobnost digitalne ekonomije uslovljena je munjevitim razvojem brzine internetskog saobraćaja u prethodnih četvrt veka. Pojava novih modela mobilnih telefona (pametni telefoni, tableti itd.) pomoću kojih je lako pristupiti internetu bitno povećava količinu podataka i utiče na rast digitalne ekonomije. Razvoj digitalnih platformi (Airbnb, Amazon, Uber itd.) u prethodnoj deceniji predstavlja još jedan snažan pokretač stvaranja nove vrednosti u digitalnoj ekonomiji. One se pokazuju kao ključni faktor munjevitog uspona digitalne ekonomije i kao mesta na kojima se odvija najveći deo prekarnog rada u tom ekonomskom sektoru. Može se reći da su glavni

pokretači stvaranja nove vrednosti u digitalnoj ekonomiji njena platformizacija, te monetizacija brzo rastuće količine digitalnih podataka (Degryse, 2016: 25).

Nova se vrednost stvara kada se prikupljeni veliki podaci (big data)²⁰² obradom i analizom pretvore u digitalnu inteligenciju i monetizuju u komercijalnoj upotrebi. Tako podaci, odnosno informacije, postaju novi ekonomski resurs. One su sirovina neophodna za stvaranje vrednosti. Svaki korisnik interneta može zapaziti mnoštvo reklama i sugestija na internetu koji imaju direktne ili posredne veze sa istorijom njegovog delanja na internetu. Ove sugestije i reklame su upravo izraz prikupljanja i obrade digitalnih podataka. Na stvaranju digitalnih informacija neophodnih za dobijanje ovog resursa rade svi korisnici interneta. Najveći broj korisnika interneta obavlja ovaj rad potpuno besplatno, nesvestan da učestvuje u produkciji sirovina neophodnih za stvaranje nove vrednosti u digitalnoj ekonomiji. Kontrola nad podacima je presudna za njihovu transformaciju u digitalnu inteligenciju. Ovde je od ključnog značaja pitanje ko prikuplja i obrađuje ove informacije? Za obavljanje ove delatnosti potrebna su određena sredstva za proizvodnju. Ona nisu na raspolaganju svakom ko raspolaže kompjuterom ili pametnim telefonom koji su takođe sredstva za proizvodnju digitalnih podataka. Ta sredstva za proizvodnju su centri za prikupljanje i obradu velikih podataka kojima raspolažu najveće kompanije u digitalnoj ekonomiji. Time dolazimo do drugog bitnog obeležja digitalne ekonomije koju određuje vladavina monopolista na digitalnom tržištu.

11.1.2. Vlast monopola u digitalnom svetu

Čini se da nijedna grana kapitalističke ekonomije nije u tolikoj meri određena koncentracijom moći i kapitala u nekoliko kompanija kao digitalna ekonomija. Ovu tezu je moguće bez teškoća braniti uvidom u tržišne odnose u ovom ekonomskom sektoru. Kako se navodi u izveštaju Ujedinjenih nacija o digitalnoj ekonomiji (UNCTAD, 2019: XVII), čak 90% tržišta internet pretraga pripada kompaniji Gugl (Google). Meta (nekadašnji Facebook) pokriva 2/3 tržišta društvenih medija i predstavlja vodeću

²⁰² „Velike podatke možemo definirati, shematski, kao kombinaciju i ukupni zbroj podataka (osobnih, komercijalnih, geografskih, biheviorističkih) koji su dostupni na digitalnim mrežama - internetu, mobilnim telefonima, satelitskim navigacijskim sustavima itd. - i koje je moguće upotrijebiti kao sirovinu, posebno u sklopu mobilnih aplikacija” (Degryse, 2016: 9).

društvenu mrežu u 90% svetskih ekonomija. Preko giganta na tržištu internet trgovine Amazona se obavlja 40% ukupne svetske trgovine na internetu. Platforma za komunikaciju Vičet (WeeChat) koja je u vlasništvu kineske korporacije Tensent (Tencent) ima milijardu aktivnih korisnika. Alibaba – kineski pandan Amazonu – raspolaže s 60% ukupnog e-tržišta u Kini. Njihova platforma Alipej (Alipay) zajedno sa Vičetom kontroliše čitav kineski mobilni (telefonski) platni promet. Može se reći da najveći deo sektora digitalne ekonomije kontrolišu kompanije Gugl, Epl (Apple), Amazon, Meta, Majkrosoft (Microsoft), Alibaba i Tensent. Tih sedam kompanija poseduje 2/3 ukupne tržišne vrednosti ovog sektora kapitalističke ekonomije (UNCTAD, 2019: XVII). Ovi giganti ukрупnjuju svoje vlasništvo tako što sebi pripajaju manje konkurente ili proširuju svoju delatnost izvan područja digitalne ekonomije u druge sektore ekonomije poput maloprodaje, marketinga, usluga, građevinarstva itd. U vlasništvu Mete su Fejsbuk, Instagram i Vatsap (WhatsUpp), vlasništvo Majkrosofta je Linkedln, Guglu pripada Jutjub (Youtube), vlasništvo Amazona je Tvič (Twitch) itd. Takođe, može se uočiti tendencija udruživanja giganata digitalne ekonomije s monopolistima iz drugih sektora ekonomije. Klasični primeri su saradnja između Gugla i Volmarta (Google assistant), Gugla i Volvoa i Audia (Android Automotive), Intela i Fejsbuka (razvoj veštačke inteligencije) itd.

U više istraživanja digitalne ekonomije (Schmidt, 2017; UNCTAD, 2019; Degryse, 2016) navode se slični faktori koji dovode do prevlasti monopola u ovoj delatnosti. Na monopolizaciju digitalne ekonomije utiče tzv. *efekat mreže*. Iz perspektive korisnika, jedan pretraživač, jedna društvena mreža ili jedna internetska trgovina mešovitom robom predstavlja prednost i olakšava delanje na mreži (Schmidt, 2017: 10-11). Rezultat toga je koncentracija moći u nekoliko kompanija. Što je više korisnika neke internet platforme, to je više podataka za obradu u svrhu njihove monetizacije. Sposobnost monopolista da kapitalizuju podatke koji se gomilaju efektom mreže dodatno uvećava njihovu moć na tržištu.

No, da bi se uopšte došlo do pozicije s koje se može profitirati na efektima mreže potrebno je prethodno uspostaviti monopol na tom tržištu. Podudaranje uspona digitalne ekonomije s uspostavljanjem neoliberalne hegemonije presudno je odredilo karakter ovog sektora kapitalističke privrede. U društveno-ekonomskom sistemu kojim upravljaju monopoli i finansijski kapital svaka grana ekonomije ima tendenciju

monopolizacije. Digitalna ekonomija nije izuzetak. Značaj digitalne tehnologije u globalnim odnosima moći u 21. veku uslovio je da dva najveća pokretača digitalne ekonomije budu najmoćnije države kapitalizma i finansijski kapital. Investicije finansijskog sektora kapitalizma u rast digitalne ekonomije utiču na monopolizaciju ovog sektora u istoj meri u kojoj to čine državne subvencije najvećim kompanijama za razvoj digitalne tehnologije. Marijana Macukato u svojoj studiji (Macukato, 2020) dekonstruiše mit neoliberalne ideologije po kom inovacije pokreće privatni kapital, te ukazuje na presudan uticaj američke države u razvoju informacijske tehnologije i digitalne ekonomije. Prema njenim uvidima, od samog početka razvoj informacione tehnologije je planiran, usmeravan i finansijski podržavan od strane državnog aparata SAD (Macukato, 2020: 115-122). Analizom ključnih tehnologija koje su dovele do pojave pametnih telefona, moguće je dokazati da je njihov razvoj sponzorovala država (Macukato, 2020: 131-160). Projektom razvoja interneta rukovodila je američka država, konkretno, njen vojno-industrijski kompleks. Nameće se zaključak da je centralizacija digitalne ekonomije u nekoliko giganata strateški projekat najmoćnije države sveta dodatno potpomognut kreditima finansijskog kapitala. Daljnje učvršćivanje ekonomske i političke moći giganata digitalne ekonomije vrši se državnim subvencijama i smanjivanjem njihovog oporezivanja (Owens, 2016).

11.1.3. Centar i periferija digitalnog sveta

Geografski nejednak razvoj kapitalističke ekonomije zrcali se u još zaoštrenijem i nešto drugačijem obliku i u njenom digitalnom sektoru. Gotovo čitava globalna digitalna ekonomija koncentrisana je u dve države – Sjedinjene Države i Kinu. U tom smislu, razlika između centra i periferije u digitalnoj ekonomiji nije ista kao razlika između ova dva pola u ukupnoj kapitalističkoj ekonomiji. Neki od tradicionalnih centara kapitalističke ekonomije (poput Evrope) nisu centar digitalne ekonomije. Kako se navodi u izveštaju UN-a (UNCTAD, 2019: XVI), ove dve države kontrolišu 75% svih patenata povezanih s tzv. blokčejn (*blockchain*) tehnologijom, 50% globalne potrošnje na tzv. internet stvari (*Internet of things – IoT*) i 75% svetskog tržišta klaud (*cloud*) tehnologije. Još bitnije, u ove dve države odliva se 90% vrednosti tržišne kapitalizacije 70 najvećih digitalnih platformi. Udeo Evrope u raspodeli novostvorene vrednosti na

digitalnim platformama je svega 4%, dok je udeo Afrike i Latinske Amerike zajedno tek 1%. Razvoj tehnologije kompjutera i pametnih telefona nametnuo je potrebu za upotrebom rude litijuma u njihovoj proizvodnji. Zemlje periferije bogate ovom rudom, poput Afganistana ili Bolivije, postaju važna mesta geostrateškog nadmetanja za nadmoć u globalnoj kapitalističkoj ekonomiji.

Dok se centralno mesto Sjedinjenih Država u globalnoj digitalnoj ekonomiji bez teškoća može objasniti činjenicom da je najmoćnija država kapitalizma zakonomerno postala rodnim mestom digitalne tehnologije i interneta, dominacija Kine u ovom sektoru ekonomije ogledni je primer dijalektičkog razvoja neoliberalne ekonomske paradigme. Izvozeći proizvodnju u Kinu zbog jeftine radne snage koja im omogućuje veće profitne stope, američke su kompanije u Kinu izvezle i tehnologiju neophodnu za produkciju tih roba. Analizirajući stopu eksploatacije u proizvodnji Ajfona (iPhone) metodologijom Marksove teorije vrednosti, grupa istraživača Instituta za socijalna istraživanja Tricontinental, došla je do zaključka da bi ova vrsta telefona koji proizvodi američka kompanija Epl bila nedostupna većini svetske populacije ukoliko bi se proizvodila isključivo u SAD. Celokupni proces proizvodnje ovog uređaja je geografski isparcelisan: dizajn ovog uređaja obavlja se u centrali kompanije u SAD-u; sirovine neophodne za njegovu proizvodnju dobijaju se rudarenjem koji obavlja radna snaga u Africi i Južnoj Americi; napokon, sklapanje uređaja se obavlja u Kini.²⁰³ Tako uspostavljen proizvodni proces naziva se *globalni lanac vrednosti* (global value chain). Prema kalkulacijama istraživača, koje su provedene po metodologiji Marksove teorije vrednosti, Ajfon uređaj danas u maloprodaji u SAD košta oko 900 dolara, ali bi koštao čak 30.000 dolara ukoliko bi bio proizvođen samo u zemlji porekla (Tricontinental, 2019).²⁰⁴

Potreba monopolističkog kapitala za održavanjem i povećanjem profitnih stopa, koja ga vodi u potragu za jeftinijom i sve prekarnijom radnom snagom, u slučaju Kine se odvija na obostranu korist. Vlasnici kapitala dobijaju jeftinu radnu snagu, dok država u kojoj se odvija najveći deo produkcije robe dobija uvid u najznačajniju tehnologiju

²⁰³ Ovako isparcelisan proizvodni proces u kom je uključena radna snaga iz različitih država i sa različitih kontinenata, znatno otežava sindikalno organizovanje radnika multinacionalnih kompanija.

²⁰⁴ Autori studije su izračunavanjem stope eksploatacije u proizvodnji iPhonea utvrdili da je ona čak 25 puta veća nego stopa eksploatacije radne snage u tekstilnoj industriji u Engleskoj u 19. veku koju je Marks koristio kao primer u *Kapitalu* (Tricontinental, 2019: 35).

današnjice. Međutim, malo je zemalja u razvoju koje uspevaju da ostvare korist od ovog procesa na kolektivnom nivou. Kini to omogućuje njena veličina i, pre svega, stabilnost njenog političkog sistema zasnovanog na dugoročnom planskom razvoju ekonomije radi zadovoljenja materijalnih potreba ogromne populacije. Kina je tako planskim delovanjem koje je usmereno na razvoj digitalne tehnologije danas postala najveći svetski proizvođač pametnih telefona. Značaj pametnih telefona u savremenoj ekonomiji i društvenom totalitetu veći deo sveta danas stavlja u položaj zavisnosti od Kine.

11.2. Digitalne platforme i prekarni rad

Digitalne platforme su jedan od najbitnijih pokretača digitalne ekonomije. One su ujedno i mesta pomoću kojih se odvijaju nesigurni oblici rada u ovom ekonomskom sektoru. Važnost digitalnih platformi permanentno raste od početka 21. veka. Njihovu pojavu omogućili su razvoj interneta, upotreba velikih podataka i ekspanzija pametnih telefona koji njihovim korisnicima omogućuju da u svakom trenutku pristupe internetu (Degryse, 2016: 7). Svi giganti u digitalnoj ekonomiji koriste neku digitalnu platformu radi akumulacije kapitala i prikupljanja velikih podataka. Moguće je razlikovati dva tipa platformi. Istraživači UN-a prave razliku između transakcijskih i inovacijskih platformi.

Transakcijske platforme su višestrana tržišta s onlajn infrastrukturom koja obezbeđuje razmenu (roba, usluga) između više strana. One predstavljaju jezgro poslovnih operacija digitalnih giganata poput Amazona, Ibeja (eBay), Mete ili Alibabe, te kompanija digitalne ekonomije koje vrše upliv u neki od tradicionalnih sektora kapitalističke ekonomije, poput Ubera ili Erbienbija (Airbnb). *Inovacijske platforme* obezbeđuju radno okruženje za razvoj softvera ili operativnih sistema (Android, Linux) ili novih tehnoloških standarda poput MPEG videa (UNCTAD, 2019: XV). S druge strane, Florijan Šmit pravi razliku između *komercijalnih platformi* kakve su Uber, Erbienbi itd., i *nekomercijalnih platformi* koje se zasnivaju na stvarnom neprofitnom deljenju znanja, usluga i dobara poput Vikipedije (Wikipedia), Open strit mepa (OpenStreetMap) ili Kaučsurfinga (CouchSurfing, Schmidt, 2017: 5). Nekomercijalne platforme nisu predmet naše analize, jer nisu zasnovane na eksploataciji rada svojih korisnika kao što je slučaj sa komercijalnim platformama.

Ekonomija digitalnih platformi zasniva se na modelu internetski baziranog tržišta koje se sastoji od najmanje tri strane: vlasnika platforme, korisnika usluge i pružatelja usluge (radnika). Vlasnik platforme je posrednik koji obezbeđuje lokaciju na kojoj se vrši proces razmene između druge dve strane. Za uslugu posredovanja u procesu razmene između druge dve strane, vlasnici platformi uzimaju 20-30% provizije po svakoj transakciji. Softveri digitalnih platformi su locirani na tzv. kladu i imaju tri strane pristupa. Dok dve strane – klijenti i radnici (nezavisni ugovarači) – vide samo delove platforme, njeni vlasnici imaju pristup svim delovima platforme, što im omogućuje da potencijalno utiču na proces razmene između druge dve strane. „Prema tome, tipičnu platformu karakteriše sistemska asimetrija moći i pristupa informacijama u korist vlasnika platformi” (Schmidt, 2017: 10). Ovakva pozicija vlasnicima platformi omogućuje da sve troškove i odgovornost u ovom procesu prebace na druge dve strane.

Najveći deo rada na digitalnim platformama je prekaran i izmiče doseg radnih zakonodavstava većine nacionalnih država. Razlog tome je što se deo tog rada odvija u virtuelnom prostoru interneta, te što je radna snaga koja obavlja ove poslove internacionalna. Radna legislativa većine država sveta ne vrši nikakvu regulaciju pojedinih tipova digitalnog rada. Digitalne platforme se promovišu idejom fleksibilnih uslova korišćenja kako za svoje klijente (korisnike usluga), tako i za nezavisne ugovarače, odnosno radnike. Međutim, fleksibilnost za radnike platformi najčešće znači prekaru egzistenciju. Radnici moraju biti dostupni “na zahtev” (*on demand*). Upošljavaju se po potrebi i otpuštaju nakon obavljenog posla. Za uzvrat, platforme radnicima nude mogućnost da rade kad hoće i koliko hoće. Pošto su kriterijumi za ulazak na ovo tržište rada izuzetno niski, jer se sastoje od prihvatanja uslova korišćenja (*terms of service*) platforme i pristupa internetu, platformski rad na internetu omogućuje i marginalizovanim grupama (invalidi, migranti itd.) da obavljaju ove poslove bez teškoća koje pred njih postavlja tradicionalno tržište rada. U literaturi (Schmidt, 2017) koja kritički propituje radne odnose u digitalnoj ekonomiji (prekarni) radnici u ovom sektoru nazivaju se *sajbertarijatom* (*cybertariat*). Fleksibilnost digitalnog rada omogućena je tejlorsističkom segmentacijom radnog procesa na manje delove. Ono što je nekada bio posao za jednu osobu, sada se usitnjava na nekoliko nezavisnih poslova (Schmidt, 2017: 13). Tako digitalni rad obiluje malim poslovima koji su isto tako malo plaćeni i kratkotrajni, što od radnika zahteva stalnu potragu za

poslom. Pod time se misli da je radnik često primoran da u toku jednog dana obavlja više različitih poslova.

Prema Šmitovom mišljenju, poslovni modeli ovih platformi u pogledu prava radnika i socijalne sigurnosti predstavljaju povratak u rano doba industrijske revolucije. U uslovima korišćenja na gotovo svim digitalnim platformama navodi se da su njihovi radnici nezavisni ugovarači, što ih svrstava u kategoriju samozaposlenih radnika. To podrazumeva da je pokrivanje doprinosa za socijalnu zaštitu u području odgovornosti radnika. Međutim, u velikom broju slučajeva radnici obavljaju poslove na jednoj platformi u kontinuitetu. To vlasnika platforme suštinski čini njihovim poslodavcem, iako on to formalno nije zato što se radnik složio s uslovima korišćenja koji su skup pravila koja su postavili vlasnici platforme, a ne regulacija društvenih institucija zaduženih za područje rada i radnih odnosa. Pitanje regulacije ovog područja ekonomije Šmit smatra jednim od najbitnijih političkih pitanja današnjice (Schmidt, 2017: 3).

Pretpostavka rada posredovanog digitalnim platformama je da radnik poseduje sredstvo za proizvodnju. Ukoliko se radi o uslugama transporta, u kojima posreduje digitalna platforma poput Ubera, radnik sam obezbeđuje sredstvo pružanja te usluge, odnosno automobil. Radnik takođe snosi sve ostale troškove pružanja takve usluge (kupovina goriva, održavanje automobila itd.). Isti je slučaj s uslugama dostave, gde je na dostavljaču da obezbedi vozilo neophodno za pružanje usluge. Zato je bicikl sve uobičajenije prevozno sredstvo među dostavljačima. On je jeftiniji način transporta, ali istovremeno radnika izlaže većem riziku od povreda u saobraćaju i više troši njegovu fizičku snagu. Ukoliko se radi o virtuelnim poslovima koji se obavljaju na internetu, odgovornost je radnika da poseduje kompjuter ili pametni telefon, te da obezbedi internet konekciju neophodnu za obavljanje posla.

U platformsku ekonomiju je ugrađen princip „nultih marginalnih troškova” (*zero marginal costs*). On ne predstavlja ništa drugo do težnju vlasnika platformi za što manjim predujmljenim kapitalom. Troškovi digitalnih platformi moraju biti što niži, jer je to ključni uslov za investicije finansijskog kapitala u ovaj ekonomski sektor. Da bi se dostigao rast koji očekuju investitori, troškovi proizvedene robe moraju biti što je moguće niži, što znači da roba u glavnicu mora biti virtuelna (Schmidt, 2017: 11). Deo predujmljenog kapitala neophodnog za funkcionisanje digitalnih platformi sastoji se od radne snage koja omogućuje njihov nesmetan rad koordinacijom procesa razmene

između korisnika i pružatelja usluga. Međutim, vlasnici platformi uspevaju da smanje utrošak radne snage njenom automatizacijom pomoću algoritamskog menadžmenta. Upotrebom velikih podataka koje digitalne platforme prikupljaju i obrađuju, moguće je automatizovati jedan deo radne snage, ali i obezbediti veći stepen kontrole nad radnom snagom. Poslove koje su prethodno obavljali srednji menadžeri, računovođe i predstavnici službe za korisnike sada mogu obavljati algoritmi. Takođe, ukoliko se učinak nezavisnog ugovarača na virtuelnim poslovima ne poklapa sa očekivanjima klijenata, oni bivaju algoritamski eliminisani iz budućih poslova (Schmidt, 2017: 11-12).

11.2.1. Tipovi rada na digitalnim platformama

Za tipologiju rada na digitalnim platformama ključno je pitanje da li je rad vezan za određenu lokaciju (Schmidt, 2017: 5). Ukoliko je vrsta rada takva da se može obavljati na bilo kojoj lokaciji pod uslovom da postoji internet veza, u pitanju je rad u klauđu (*cloud work*). Ova vrsta rada se odvija na *platformama za internetske usluge*. Rad koji se mora obaviti na određenoj lokaciji u konkretno vreme, od strane određene osobe odgovorne za obavljanje tog posla naziva se gig rad (*gig work*)²⁰⁵. Ova vrsta rada se odvija na *digitalnim platformama za pružanje usluga u društvenom realitetu*. Tipični primeri gig rada su usluge dostave koje se obavljaju posredstvom platformi kakve su Glovo ili Volt (Wolt), usluge taksi prevoza koje se vrše preko platforme Uber itd. Ovaj tip rada je vidljiviji i predstavlja upliv digitalne ekonomije u već postojeći sektor usluga kapitalističke ekonomije. Za razliku od toga, rad u klauđu je novi tip rada uslovljen digitalnom tehnologijom. U okviru obe vrste platformskog rada moguće je razlikovati različite tipove. Tako se pod radom u klauđu podrazumevaju: 1. honorarne tržnice (freelance marketplaces), 2. mikrozadaci u grupnom radu (microtasking crowd-work), 3. kreativni grupni rad na temelju takmičenja (contest-based creative crowd work). S druge strane, vrste gig rada u platformskoj ekonomiji su rezultat upliva digitalnih platformi u tradicionalne poslove uslužnog sektora ekonomije i mogu se razlikovati: 4. usluge smeštaja, 5. poslovi transporta i dostave i 6. poslovi kućnih i personalnih usluga. Time dolazimo do 6 osnovnih tipova rada u ekonomiji digitalnih platformi (Schmidt,

²⁰⁵ Engleska reč *gig* se na naš jezik može prevesti kao *gaža* ili *tezga*.

2017: 5). Potrebno je ukratko analizirati svaki od ovih tipova kako bi utvrdili dimenzije njihove nesigurnosti.

11.2.1.1. Honorarne tržnice

Radna snaga koju okupljaju ove platforme u većini je tehnološki visoko obučena i obrazovana i naziva se „frilenseri” (*freelancers*) ili honorarci.²⁰⁶ Obavljaju poslove poput programiranja, razvoja aplikacija, kreiranja web stranica itd. Velike kompanije često outsorsuju (izvoze) poslove ovom tipu radnika prema kojima nemaju nikakve obaveze koje bi imale prema stalno zaposlenim radnicima. Unajmljivanje honoraraca tako predstavlja uštedu za poslodavce. Jedina obaveza koju poslodavac ima prema honorarcima je da im isplate novac za obavljeni posao. Marksovom terminologijom rečeno, *honorarci su oni radnici koji rade za najamninu po komadu*. Najveće digitalne platforme za ovakav tip rada su Apvork (Upwork) i Frilenser (Freelancer.com, Schmidt, 2017: 14). Platforme fleksibilan rad promovišu figurom „digitalnog nomada” koja predstavlja model digitalnog radnika koji svoj posao obavlja na netipičnim lokacijama za rad koje imaju internet konekciju kakve su kafići, biblioteke itd. Ova vrsta radnika obavlja različite poslove, ali u pogledu najamnine najčešće predstavlja višu i relativno dobro plaćenu kategoriju digitalnih radnika. Međutim, Šmit (Schmidt, 2017: 14) ističe dva zabrinjavajuća aspekta honorarnog rada koji predstavljaju karakteristiku i svih ostalih tipova rada na platformama za pružanje internetskih usluga. Prva je okolnost da se honorarni radnici takmiče na globalnom nivou, što znatno utiče na snižavanje cene rada. Za honorarce u centralnim zemljama kapitalizma je sve manje isplativo da se takmiče s konkurencijom na periferiji, posebno u zemljama poput Indije, jer ona obiluje tehnološki kvalifikovanom radnom snagom nižeg životnog standarda. Drugi aspekt se tiče nadzora radnika. Platforma Apvork koristi tzv. radni dnevnik (*work diary*) koji klijentima omogućuje nadzor nad radnicima tako što šest puta u toku sata softver vrši snimak ekrana honorarca kojim klijent stiče uvid u njegov rad. Pomoću ovoga klijent može videti da li radnik obavlja posao za koji je unajmljen ili surfuje po internetu.

²⁰⁶ Frilenseri ili honorarci imaju status nezavisnih ugovarača (independent contractors) čije je značenje prethodno objašnjeno.

11.2.1.2. Rad na malim zadacima (microtasking)

Ovaj rad predstavlja komercijalni tip grupnog rada (*crowdwork*). Tipični primeri ove vrste rada su validacija postojećih baza podataka, transkripcija zvučnih snimaka, pisanje opisa proizvoda, moderacija sadržaja na internet forumima i društvenim mrežama itd.²⁰⁷ Degryse navodi da grupni radnici „čine vojsku radnika u sjeni kojima velike tvrtke kao što su Google, Amazon ili Twiter daju zadatke da provjeravaju, klasificiraju, filtriraju i dekodiraju goleme količine podataka u stvarnom vremenu. Te radnike ćemo nazvati *digitalnim robovima galijotima*” (Degryse, 2016: 2008, kurziv M. P.). Ovaj tip rada se sastoji od puno sitnih repetitivnih zadataka koje obavlja velika i neodređena grupa radnika. Spada u kategoriju posla čije obavljanje pretpostavlja niskokvalifikovanu i lako zamenljivu radnu snagu. Radni zadaci su visoko automatizovani. Većina poslova odnose se na obradu podataka koju (još uvek) može vršiti samo ljudska radna snaga. Razvoj digitalne tehnologije ide u smeru sve veće automatizacije ove vrste rada. Štaviše, radeći ove poslove radnici istovremeno obučavaju mašine koje će ih zameniti. Principi mikrotaskinga su vrlo slični principima tejlorske organizacije rada (Schmidt, 2017: 15). Za etabliranje ove vrste rada ključnu je ulogu imala kompanija Amazon pokretanjem platforme „Mehanički Turčin” (*Amazon Mechanical Turk - MTurk*).²⁰⁸ Radnici ove platforme su u potpunosti dehumanizovani time što ih se ne oslovljava ličnim imenima, nego brojevima jedinica za obradu podataka. Odgovornost za obavljanje zadataka se ne traži od pojedinaca, već od grupa zaduženih za obavljanje zadataka. Kako Šmit ističe, u ovom tipu rada se najjasnije vide posledice algoritamskog menadžmenta (Schmidt, 2017: 16). Radnici nemaju šefa koji im određuje zadatak i kontroliše radni proces. Nakon što se radnik sam prijavi za posao, ostatak radnog procesa se nadzire algoritamski. Kompjuterski se porede rezultati pojedinačnih radnika u grupi. Ukoliko neki od radnika učinkom odstupaju od grupnog standarda (bez obzira i ako je posao obavljao bolje od ostatka grupe), neće biti plaćen za

²⁰⁷ Moderacija sadržaja koji se pojavljuje na internetu spada u zdravstveno rizičnu kategoriju posla. Sav sadržaj koji se postavlja na društvene mreže mora biti pregledan. Deo toga je devijantan sadržaj poput pornografije, propagandnih video sadržaja terorističkih organizacija, scena nasilja itd. Postoje zabeleženi slučajevi posttraumatskog sindroma kod radnika koji obavljaju ovu vrstu poslova (Chen, 2014).

²⁰⁸ „Mehanički Turčin je aplikacija osmišljena za povezivanje inženjera s radnicima, često niskokvalificiranima, koji će obavljati svakakve poslove koje (još uvijek) ne mogu obavljati softverski sustavi: moderiranje slika u forumima, klasifikacija tonskih ili video fajlova...” (Degryse, 2016: 29).

posao koji je obavio. Ne postoji instanca kojoj se radnik zbog toga može žaliti, jer je čitav odnos između radnika i poslodavca kompjuterizovan i depersonalizovan.

11.2.1.3. Konkurentski kreativni grupni rad

Ova vrsta rada je najzastupljenija na digitalnim platformama za poslove grafičkog dizajna. Ove platforme organizuju rad na principu konkursa. U konkursno zasnovanom radu klijenti traže najbolje moguće u vrlo heterogenoj grupi dizajnerskih rešenja. Po pravilu se plaća samo jedno, izabrano, dizajnersko rešenje, dok se ostala odbacuju. Jedna od digitalnih platformi za ovu vrstu rada Zenlayout.com svoje usluge reklamira parolom: „Raspiši konkurs za dizajn logoa. Zaposli 700 dizajnera. Plati jednog” (Schmidt, 2017: 17). Ovakav koncept platformi narušava tradicionalni poslovni model uspostavljen na ovom tržištu rada. Poslovi koji su nekada bili obavljani od strane profesionalnih dizajnera sada se „odlivaju” prema armiji grupnih radnika. Uspeh radnika zavisi od subjektivnog ukusa klijenata. Vrednost ove vrste rada ne može biti merena uobičajenim metodom koji se koristi u robnoj proizvodnji, naime, vremenom provedenim u izradi proizvoda. Na izradu dizajna (i umetničkih dela uopšte) mogu biti potrošeni dani, a on može biti i rezultat bljeska inspiracije dizajnera (umetnika). U ovoj sferi je česta pojava plagijarizma, što dovodi do čestih konflikata između radnika i toksične radne atmosfere.

11.2.1.4. Rad na digitalnim platformama za pružanje usluga u društvenom realitetu

Ova vrsta rada odnosi se na pružanje usluga koje se odvijaju na određenim lokacijama. Posredovanje digitalnih platformi za rad u uslužnom sektoru kapitalističke ekonomije omogućen je pojavom pametnih telefona s GPS uređajem za praćenje lokacije (Schmidt, 2017: 18). Digitalne platforme se pojavljuju kao mesto povezivanja dve strane u procesu razmene. Ovo povezivanje se vrši putem aplikacija na pametnim telefonima. Radnicima koji poslove obavljaju preko ovih platformi obećava se samostalno organizovanje radnog vremena i mogućnost da sami odrede koliko žele da rade. Tu vrstu fleksibilnosti digitalne platforme promovišu tvrdnjom da u njihovom poslovnom modelu prestaje da postoji odnos između radnika i šefa. Ova vrsta nesigurnog rada je

vidljivija i znatno je lakše primeniti zakonsku regulaciju na ove platforme, jer je njihova delatnost vezana za određene gradove i države. Poslovi koji se obavljaju preko ovih platformi nazivaju se gig radom (*gig work*) ili radom „na zahtev” (*work on demand*). Uvek su vezani za određenu osobu koja mora da obavi posao u određeno vreme na konkretnoj lokaciji (Schmidt, 2017: 18). Odgovornost u ovom tipu prekarnog rada je mnogo veća nego u radu u klauđu. Pametni telefoni su nužna pretpostavka rada na ovom tipu platformi ne samo zbog koordinacije i raspodeljivanja poslova, nego i zbog toga što se njima sakupljaju podaci o učincima radnika. Time se na osnovu ocena klijenata stiče uvid u njihovu radnu biografiju koja postaje referenca za dodeljivanje novih poslova. Na taj način, uspostavlja se visok stepen nadzora radnika na ovom tipu digitalnih platformi.

Digitalne platforme poput Erbiembija u prethodnom su periodu potpuno narušile do tada postojeće poslovne modele u pružanju usluga smeštaja. Osnovana 2008. godine u Silikonskoj dolini, ova digitalna platforma predstavlja najveći globalni servis za usluge smeštaja. Druge digitalne platforme u ovoj sferi delovanja su Wimdu, 9flats i drugi (Schmidt, 2017: 19). Premda ne poseduje gotovo nikakve smeštajne kapacitete, ova platforma posreduje između iznajmljivača i unajmljivača smeštaja te uzima procenat po svakoj transakciji. Tokom prethodnih godina su se u pojedinim gradovima stvarali koncerni vlasnika stanova koji su svoje stanove kratkoročno izdavali korisnicima ove platforme, izbegavajući tako plaćanje poreza za ovu delatnost.²⁰⁹ Ova vrsta platformi ne predstavlja bitan izvor prekarnog rada, već samo dobar primer uticaja digitalne ekonomije na uslužni sektor privrede. One su pokazatelj da postojeća zakonska regulativa na nivou nacionalnih država ne ide u korak sa razvojem i uticajem informacione tehnologije na društveni totalitet.

Tipična mesta prekarnog rada su digitalne platforme specijalizovane za prevoz putnika, usluge dostave i lične usluge. Uber je najveća digitalna platforma za obavljanje usluga prevoza i predstavlja simbol uticaja digitalne ekonomije na ukupne ekonomske procese. Uticaj ove platforme je toliki da se pojmom „uberizacija ekonomije” (Webster, 2020) objašnjava transformacija starih poslovnih modela u uslužnom sektoru

²⁰⁹ U gradovima poput Berlina ili Barselone pojava koncerna vlasnika stanova koji se kratkoročno iznajmljuju preko digitalnih platformi dovela je do povećanja cene stanarine na gradskom nivou. Ti gradovi su bili primorani da zabranjuju delovanje ovih platformi i naprave zakone kojima će se regulisati ova pojava.

kapitalističke ekonomije. Premda predstavlja najznačajniju digitalnu platformu za ove usluge, Uberu konkurišu kompanije Lift (Lyft) i Haksi (Haxi). Prvenstveno se baveći uslugama taksi prevoza, Uber je transformisao tržište ovih usluga na štetu radnika. Osnovana neposredno nakon globalne ekonomske krize (2009), ova platforma je izgledala kao dobra prilika za sticanje materijalnih sredstava za život u posrnujoj ekonomiji. Promovišući mogućnost zarade 40 dolara po času, što je znatno više od minimalne najamnine u SAD, Uber je privlačio nezaposlene i one radnike koji su kroz delimične (part-time) poslove tražili priliku za dodatnom zaradom. Nakon početne euforije, brzo se ispostavilo da je zarada znatno manja od obećane.

Način na koji funkcioniše Uberov poslovni model je takav da kompanija nema nikakve obaveze prema radnicima. Štaviše, vozači Ubera kao nezavisni ugovarači nisu zaposlenici kompanije. Status radnika kao samozaposlenog ili nezavisnog ugovarača, znači da kompanija za koju radi nema obaveza prema njima u pogledu zdravstvene i socijalne zaštite. Čak su i sredstva za rad potpuno u sferi odgovornosti radnika. Sav predujmljeni kapital potreban za uslugu taksi prevoza (vozilo, održavanje vozila, gorivo, porezi, osiguranje) obezbeđuje radnik. Zbog toga je taksi prevoz preko Ubera do 45% jeftiniji od regularnog taksi prevoza, što je i osnovni uzrok rasta ove kompanije (Schmidt, 2017: 20). Za svaku vožnju Uber od radnika uzima procenat od 25%.²¹⁰ Zato je Uber štetan iz perspektive vozača (proizvođača), a koristan i povoljan iz perspektive putnika (potrošača). Za potrošače je usluga taksi vožnje posredstvom Ubera isplativija i pristupačnija. Jednim klikom na njihovu aplikaciju na pametnom telefonu možete rezervirati vozilo, videti ko će biti vaš vozač i gde se tačno nalazi u tom trenutku. Plaćanje ove usluge se vrši elektronski, te za nju nije potreban novac. Doima se daleko bezbednijom od regularnog taksi prevoza, jer se sve vožnje prate GPS uređajima. Eksploatacija vozača od strane kompanije dodatno je povećana specifičnom saradnjom između Ubera i banke Goldman-Saks (Goldman-Sachs). Aranžman između ove dve korporacije vredan milijardu dolara omogućio je Uberu da daje kredite onim vozačima čiji je kreditni rejting prenizak za zaduživanje kod banaka (Schmidt, 2017: 21). Time radnici koji formalno nisu zaposlenici ove kompanije postaju još zavisniji od nje.

²¹⁰ Kako Šmit navodi u svojoj studiji, iako je teško izračunati prosečnu najamninu radnika Ubera, relevantna istraživanja navode da je prosečna zarada vozača u Denveru iznosila 13,17 dolara po satu, u Hjustonu 10,75 i svega 8,77 dolara po satu u Detroitu, što je znatno manje od obećanih 40 dolara po satu (Schmidt, 2017: 20).

Ovakva poslovna praksa isprva je izazvala revolt regularnih vozača taksija širom sveta. Protesti u gradovima u kojima su Uber, Lift ili Haksi snižavali cene taksi vožnje rezultirali bi blokadama gradskih saobraćajnica i aerodroma, a ponekad i nasiljem prema samim vozačima Ubera. Otpor vozača Ubera visoko eksploativnoj praksi započeo je tužbama protiv kompanije u kojima se zahtevalo da budu tretirani kao zaposlenici, a ne kao nezavisni ugovarači. Takve akcije vozača postigle su ograničeni uspeh. Kompanija je u jednom takvom slučaju tužbe vozača iz Kalifornije i Masačusetsa pristala da im isplati 100 miliona dolara. Međutim, vozači nisu uspjeli da se izbore da ih kompanija tretira kao svoje zaposlene. Gubici koje je kompanija pretrpela u ovim procesima nadoknađivani su investicijama finansijskog kapitala i giganata digitalne ekonomije poput Gugla (Schmidt, 2017: 21). Ipak, sindikalno organizovanje vozača Ubera i Lifta postaje sve ozbiljnije. Zahtevi koje sindikalizovani vozači postavljaju pred ove kompanije tiču se prava na minimalnu zaradu, plaćenog odmora i smanjenja procenta koji kompanija uzima od vozača s 25% na 15% (BBC, 2019).

Uber je svoju delatnost proširio i na tržište usluga dostave hrane i namirnica iz supermarketu razvijanjem aplikacije UberRASH i UberEATS. Poslovi na uslugama dostave su tipični primeri prekarnog rada. Upliv digitalnih platformi u ovaj sektor ekonomije u prethodnoj je deceniji doživeo pravu ekspanziju. Osnovano je desetina platformi poput Spun roket (SpoonRocket), Jelp It24 (Yelp Eat24), Dor deš (DoorDash), Deliveru (Deliveroo), Glovo, Volt, Helo freš (Hello Fresh) itd. Platforme novac ubiraju tako što pri svakoj porudžbini uzimaju procenat od 30% od restorana. Uprkos visokim nadoknadama koje plaćaju platformi, restorani na ovo pristaju zato što im vidljivost na digitalnim platformama potencijalno donosi veći broj kupaca (Schmidt, 2017: 21). Radnici na ovim uslugama takođe imaju status nezavisnih ugovarača. Za razliku od vozača taksi prevoza, dostavljači po pravilu imaju manje troškove sredstava za proizvodnju, jer usluge dostave izvode uglavnom pomoću bicikala. I u pogledu najamnine su stvari nešto drugačije. Za razliku od vozača Ubera, dostavljači digitalnih platformi imaju garantovanu fiksnu zaradu po satu. Navodeći primer kompanije Deliveru, Šmit ističe da njihovi dostavljači imaju trosatne radne smene. U Britaniji su plaćeni 7 funti na sat i 1 funtu po svakoj dostavi. U Nemačkoj je najamnina dostavljača Deliverua 7,5 eura na sat uz dodatni euro po svakoj dostavi (Schmidt, 2017: 21). Međutim, praksa digitalnih platformi u ovoj delatnosti pokazuje da se ovakav model

radničke najamnine menja čim kompanija stekne dovoljno veliki broj dostavljača. Kada konkurencija među dostavljačima postane dovoljno velika, platforme menjaju način njihovog plaćanja i prelaze s modela najamnine po vremenu (času) na model najamnine po komadu, odnosno dostavi. Tako je Deliveru 2016. godine odlučio da model najamnine od 7 funti po satu uz dodatnu funtu po dostavi zameni najamninom od 3,5 funti po dostavi. Promena načina plaćanja znači da dostavljači moraju da rade više kako bi dostigli približno istu zaradu koju su imali prethodno kada im je bila garantovana fiksna najamnina po vremenu. To je tokom 2016. izazvalo seriju štrajkova dostavljača Deliverua i italijanske Fudore (Foodora, Kućinac, 2019).

12. Uticaj migrantske radne snage na prekarnost rada

Migracije radne snage su trajno obeležje kapitalizma. One su deo logike robne proizvodnje. Pomeranje seoskog stanovništva u gradove, koji su koncentrisani oko proizvodnih pogona, karakteristika je ranog doba industrijske revolucije. Stvaranje proletarijata od seoskog stanovništva je pretpostavka industrijalizacije. Ovaj proces se često vršio prisilnim metodama, obično eksproprijacijom zemljišta sitnih seljaka koji nisu imali drugog izbora nego da potraže sredstva za život u industrijskim pogonima gradova. Ovi procesi su dokumentovani u kritičkim opservacijama o političkoj ekonomiji Karla Marksa i Fridriha Engelsa.²¹¹ Unutrašnje migracije ovog tipa postoje i danas, pogotovo u zemljama u razvoju. Migracije selo-grad smatraju se motorom kineskog ekonomskog napretka u potonjim decenijama. Prema navodima izvora koji se pozivaju na statistiku kineske države, procenjuje se da je u Kini 2019. godine bilo zaposleno čak 291 milion ruralnih migranata. Ruralni migranti tako čine više od trećine zaposlene radne snage Kine (CLB, 2020).

²¹¹ Engels jasno oslikava ovaj proces: “U uvodu smo videli kako je konkurencija u samom početku razvoja industrije stvorila proletarijat na taj način što je usled povećane potražnje tkanina povisila tkačku nadnicu i time navela seljake-tkače da napuste zemljoradnju kako bi što više mogli da zarade na tkačkom razboju; videli smo dalje kako je konkurencija sistemom velikih seoskih gazdinstava uništila sitne seljake, pretvorila ih u proletere i privukla ih jednim delom u gradove; dalje, kako je sitnu buržoaziju najvećim delom ruinirala i takođe pretvorila u proletere, kako je centralizovala kapital u ruke malog broja ljudi, a stanovništvo u velike gradove. To su razni putevi i sredstva kojima je konkurencija (...) stvorila i brojno povećala proletarijat” (Engels, 1951: 96).

Internacionalne migracije radne snage takođe su strukturno obeležje robne proizvodnje. Objašnjenje uzroka ovog fenomena takođe je moguće pronaći u kritičkoj literaturi iz 19. veka. Analizirajući značaj irske imigracije za uzdizanje engleskog kapitalizma, Engels uočava ulogu imigrantske radne snage u procesu akumulacije kapitala. On ističe da „naglog širenja engleske industrije ne bi bilo, kad Engleska ne bi u mnogobrojnom i siromašnom stanovništvu Irske imala jednu rezervu kojom može raspolagati” (Engels, 1951: 110). Uloga imigrantske populacije u procesu akumulacije kapitala je u tome da omogućava snižavanje najamnine, odnosno, cene rada. Iako se distancira od rasističkih opservacija Tomasa Karlajla o irskom stanovništvu u Engleskoj, Engels se slaže s njegovom konstatacijom da „s dolaskom svake nove lađe iz Irske približava se i engleska najamnina sve više irskoj najamnini” (Engels, 1951: 111). Razlog tome je spremnost imigrantske radne snage koja dolazi iz područja s nižim životnim standardom da prihvati manje najamnine u odnosu na domicilnu radničku klasu. Potreba robne proizvodnje za imigrantskom radnom snagom se iskazuje u periodima kada se smanji rezervoar domaće rezervne armije rada, odnosno, kada se poveća životni standard domaće radničke klase. I prema Stendingovom mišljenju, migranti čine jednu od tri velike društvene grupe koje čine prekarijat (Standing, 2011).²¹² Logika kapitalističke akumulacije iskazuje potrebu za imigrantskom radnom snagom, jer se time povećava rezervna armija rada, što utiče na snižavanje radničke najamnine.²¹³ Ovo predstavlja osnovu na kojoj se izvodi politička manipulacija radničkom klasom od strane desnih političkih opcija. Umesto objašnjenja eksploativnog karaktera kapitalističkog sistema i insistiranja na jedinstvenom frontu radničke klase protiv vlasnika kapitala, delovanje desnih i profašističkih opcija se zasniva na političkoj podeli radničke klase po kulturnim, etničkim, rasnim, nacionalnim linijama.

²¹² Stending tvrdi da je prekarijat sastavljen od 3 velike kategorije: „*palog proletarijata*” koji naziva suvišnim ljudima koji su gubitnici globalizacije i potomci stare radničke klase; „*kreativnog prekarijata*” u koji spada obrazovana radna snaga; „*neprispadajućih građana*” pod kojima podrazumeva migrante, etničke manjine, ranjive grupe, osobe bez obrazovanja i kvalifikacija (Standing, 2011, prema Marković, 2018: 217).

²¹³ „Migranti ostaju percipirani kao pogodni za eksploataciju i potrošni, kao jeftina, poslušna i fleksibilna radna snaga pogodna za najgore poslove koje domaća radna snaga neće i/ili ne može da prihvati. Ranjivost migrantskih radnika čini ih atraktivnim za neke poslodavce, zato što oni mogu biti potplaćeni, zato što im se ne mora obezbediti radna i zdravstvena zaštita, zato što mogu biti otpušteni ili zaposleni po volji poslodavca, te zato što im je sindikalno organizovanje gotovo nemoguće (Taran, 2012: 20, prevod M. P.).

Premda je ulogu migrantske radne snage u procesu kapitalističke akumulacije moguće notirati u svim istorijskim fazama ovog sistema, povećanje ukupne migrantske radne snage u (zapadnoj) Evropi se dešava nakon završetka Drugog svetskog rata. Ovo se pre svega odnosi na države evropskog centra (Engleska, Francuska, Nemačka) koje su nakon rata beležile munjevit privredni rast koji je obeležen nedostatkom radne snage u industrijskoj proizvodnji. Nekadašnje kolonijalne sile poput Velike Britanije i Francuske su nedostatke radne snage popunjavale useljavanjem radne snage iz svojih nekadašnjih kolonija, dok je Nemačka svoju radnu snagu popunjavala sporazumima s drugim državama odakle su dolazili tzv. gostujući radnici (Ivanović, 2012). Negativan prirodni priraštaj i starost populacije zemalja kapitalističkog centra je još jedan bitan uzročnik potrebe ovih zemalja za migrantskom radnom snagom. Ekonomije centralnih država kapitalizma ne bi mogle da funkcionišu bez migrantske radne snage. One se prilivom migrantske populacije i demografski regenerišu. Podsticana delovanjem političke desnice i delova vladajuće klase, u periodima ekonomskih kriza i povećanja nezaposlenosti, raste i netrpeljivost prema migrantskoj populaciji. Umesto prema vlasnicima kapitala koji su najodgovorniji za tok kapitalističke ekonomije i ekonomske krize koje imaju ciklični karakter, bes domaće srednje i radničke klase se planski usmerava prema migrantima. Ova tendencija može se uočiti u društvima kapitalističkog centra, od ekonomskog kraha 1973. godine do Svetske ekonomske krize 2008. godine.²¹⁴

Međutim, negativne uticaje ekonomske krize koji se iskazuju povećanjem nezaposlenosti i prekarizacije rada prvo oseti migrantska radna snaga. Ona obavlja poslove u onim delovima ekonomije koji su prvi na udaru ekonomskih kriza, naime, u građevinarstvu, industriji, poljoprivredi, hotelijerstvu, zdravstvu, kućnim uslugama. U zemljama OECD-a udeo migrantske radne snage u privremenom radu je gotovo duplo veći od udela lokalne radne snage. Migrantski radnici imaju značajan udeo i u neregistrovanom, neformalnom i radu „na crno” (Taran, 2012: 5-8). Može se reći da

²¹⁴ Ranije opisani krah kapitalističke ekonomije 1970-ih godina iznedrio je profašističke političke snage poput Nacionalnog fronta u Velikoj Britaniji koji je pod vođstvom Džona Tindala (Tyndall) postao respektabilna politička sila i glavni organizator uličnog terora nad migrantskom populacijom u ovoj zemlji. Elektoralni rast ove partije zaustavljen je tek kada su Konzervativci pod vođstvom Margaret Tačer zauzeli dobar deo ekstremno desnog političkog spektra pojačanom nacionalističkom i antiimigrantskom retorikom (Birchall, 2013). Kriza 2008. godine doprinela je rastu profašističkih antimigrantskih političkih snaga u gotovo svim državama Evrope.

migrantska radna snaga zauzima najnižu poziciju na kapitalističkom tržištu rada, što je čini najmanje odgovornom za nestabilnosti ovog socioekonomskog sistema.

U pogledu radnih kvalifikacija, migrantska radna snaga predstavlja šaroliku skupinu. U njoj su sadržane sve obrazovne kategorije. Tržišta rada razvijenih zemalja iskazuju potrebu za visokokvalifikovanim stručnjacima, posebno u sektorima zdravstvene zaštite, ali i za niskokvalifikovanom radnom snagom koja je spremna na potplaćeni i fleksibilni rad.²¹⁵ Dovođenjem visokokvalifikovane radne snage iz nerazvijenih i zemalja u razvoju, zemlje kapitalističkog centra pored resursa i kapitala eksploatišu periferiju i u pogledu ljudskih resursa. One dobijaju gotovu visokokvalifikovanu radnu snagu u čije obrazovanje nisu morali uložiti ništa. S druge strane, „odlivom mozgova” zemlje periferije gube najobrazovanije slojeve stanovništva. Ovo predstavlja još jedan mehanizam reprodukcije odnosa moći u globalnom kapitalističkom sistemu u korist nekoliko najbogatijih država.

Suprotno uvreženom mišljenju da se internacionalne migracije radne snage odvijaju isključivo iz pravca kapitalističke periferije prema centru, polovina migracija ovog tipa odvija se između nerazvijenih i zemalja u razvoju. Ovo se posebno odnosi na brzo rastuće ekonomije u razvoju poput Singapura ili zemalja Persijskog zaliva. Rastuće potrebe ruske privrede za imigrantskom radnom snagom popunjavaju se uglavnom populacijom iz zemalja bivšeg Sovjetskog Saveza. Rusija je, posle SAD i Nemačke, vodeća svetska destinacija za imigrante (ILO, 2008: 53). Procenjuje se (Taran, 2012: 5-6) da u zemljama Zapadne Evrope stranci čine 10% ili više radne snage. Ukoliko se računa migrantsko poreklo, može se reći da je udeo ove kategorije stanovništva u ukupnoj radnoj snazi ovih zemalja oko 20%. Stopa nezaposlenosti migrantske radne snage u Zapadnoj Evropi je značajno veća (u nekim državama i duplo veća) nego kod domicilne radne snage.²¹⁶ U Sjedinjenim Državama 2014. godine 17,1% ukupne radne snage činili su imigranti, ili 27,6 miliona od ukupne mase radne snage koju je činilo

²¹⁵ Nije redak slučaj da visoko-obrazovana migrantska radna snaga u razvijenim zemljama sveta obavlja poslove za koje nisu potrebne nikakve kvalifikacije. Migrantsko radništvo uvek ima lošiju „startnu poziciju” u odnosu na domaće radnike. Vrednost migrantske populacije u sistemu kapitalističke ekonomije ogleda se u njihovoj spremnosti da prihvataju lošije poslove za manju najamninu.

²¹⁶ Citirani dokument (Taran, 2012) je iz 2012. godine. Veliki izbeglički talas ka Evropi je pokrenut nakon destabilizacije regiona Bliskog istoka, posebno s početkom rata u Siriji 2011. godine. Stoga ove podatke treba uzeti s rezervom, jer je izvesno da je udeo migrantske populacije u ukupnoj radnoj snazi država evropskog centra povećan tokom ovih procesa.

161,4 miliona ljudi (Desilver, 2019). Procenjuje se da u svetu ima 245 miliona radno sposobnih migranata, od čega je 169 miliona zaposleno (ILO, 2021a: 20). 112 miliona migrantskih radnika (68%) je zaposleno u državama s visokim dohotkom. 60,8% zaposlenih migranata koncentrisano je u tri svetska regiona, u Severnoj Americi (23%), Severnoj, Zapadnoj i Južnoj Evropi (23,9%) i Arapskim državama (13,9%). Udeo žena u migrantskoj radnoj snazi znatno se povećava, pa tako one danas čine 41,6% ove populacije (ILO, 2017: IV-VII). Prema tipologiji MOR-a, migrantsko radništvo se može svrstati u pet kategorija:

1. Naseljenici: ljudi koji se naseljavaju u drugu zemlju s namerom da tamo žive za stalno. Ovaj tip migrantskih radnika karakterističan je za Australiju ili Sjedinjene Države.
2. Radnici na ugovor: odgovaraju pojmu gastarbajtera ili privremenih radnika u Nemačkoj. Njihovo prisustvo u određenim zemljama je obično rezultat međudržavnih sporazuma. Međutim, suprotno planovima država poput Nemačke da će se ova vrsta migrantske radne snage nakon određenog vremena vratiti u zemlje porekla, najveći deo ove kategorije migrantskih radnika zapravo postaju naseljenici koji se nikada ne vrate u matične zemlje.
3. Profesionalci: visokokvalifikovana radna snaga koja se planski dovodi.
4. Radnici sa neregularnim statusom, odnosno ilegalna imigracija bez validnih dokumenata potrebnih za legalan boravak i rad. Naglašava se da se dobar deo ove kategorije migranata nađe u ovoj situaciji pošto država prijema odbije da im produži boravišne dozvole nakon što su prvobitno boravili legalno u njoj.
5. Azilanti i izbeglice (ILO, 2008: 42).

VI PREKARIZACIJA RADA U SRPSKOM DRUŠTVU

Praćenjem medijskih izveštaja u prethodnih nekoliko godina moglo se saznati da je, prema relevantnim istraživanjima, Srbija društvo s najvećim društvenim nejednakostima u Evropi, odnosno da je društvo s najvećim jazom između bogatih i siromašnih na kontinentu.²¹⁷ Ovi izveštaji se uglavnom pozivaju na istraživanje Eurostata.²¹⁸ Njegovu je metodologiju pojasnila Maja Krek. U članku kojim problematizuje ovu temu ona je istakla da su nejednakosti u srpskom društvu tri puta veće nego u Sloveniji, Češkoj i Slovačkoj kao društvima s kojima je moguće izvršiti komparaciju na osnovu sličnog istorijskog iskustva u drugoj polovini 20. veka (Krek, 2018). Sliku dubine društvenih nejednakosti u srpskom društvu upotpunjuje Eurostatova Anketa o prihodima i uslovima života (SILC) koja se na ovom području sprovodi od 2013. godine. Nejednakost dohotka, koja se u ovom istraživanju meri Gini koeficijentom, ukazuje da je društveni jaz u Srbiji veći nego u bilo kom društvu Evropske unije.²¹⁹ U istraživanju *Dohodna nejednakost u Srbiji*, grupa autora (Arandarenko, Krstić i Žarković-Rakić, 2017) došla je do saznanja da je „nejednakost dohotka najveća za domaćinstva sa veoma niskim intenzitetom rada, čiji članovi ne rade ili rade veoma

²¹⁷ Povodom Svetskog dana borbe protiv siromaštva Inicijativa za ekonomska i socijalna pitanja - A11 iznela je sledeće podatke koji ilustruju stupanj društvene nejednakosti u srpskom društvu:

„**Minimalna zarada** u Srbiji je 32.160,00 RSD i prima je oko 350 000 radnika, što je oko 15 odsto zaposlenih. Poređenja radi, u Sloveniji minimalni iznos prima 4, a u Hrvatskoj 2 odsto zaposlenih. U Sloveniji je minimalna zarada oko 900 evra i samo je 300 evra manja od prosečne plate. (izvor UGS Nezavisnost).

Minimalna potrošačka korpa iznosi 37.500,00 RSD i, iako paradoksalno, ona je viša od minimalne zarade.

20 odsto najbogatijih ima **deset puta veći ekvivalentni prihod** (prihod domaćinstva raspoređen na članove) od 20 odsto najsiromašnijih.

Prema **indeksu Opređenosti za smanjenje nejednakosti**, Srbija je na začelju u Evropi, a na 84 mestu na listi od 154 zemlje u svetu

66 odsto domaćinstava u Srbiji je finansijski opterećeno troškovima stanovanja (Eurostat, 2018).

U Srbiji je prošle godine bilo **226.897 korisnika socijalne pomoći**.

Nominalni iznos **novčane socijalne pomoći za pojedinca u Srbiji je 8.626,00 RSD**.

Desetine hiljada korisnika socijalne pomoći primorano je na besplatan prinudni rad kako ne bi izgubili pravo na socijalnu pomoć. Takav koncept ‘radne aktivacije’ nije poznat nigde u Evropi” (A11, 2020, boldovano u originalu).

²¹⁸ Eurostat je oficijelna baza statističkih podataka na nivou Evropske unije. Zadatak Eurostata je da obezbedi harmonizaciju metodologije statističkih istraživanja u zemljama Evrope kako bi se obezbedila uporedivost statističkih podataka.

²¹⁹ Gini koeficijent raspodele dohotka u Srbiji je 38,5 (na skali od 0 do 100), dok na nivou EU-28 on iznosi 31 (Arandarenko, 2017).

malo (manje od 2,5 meseca godišnje)”. Ovaj podatak ukazuje da društvena nejednakost najteže pogađa one građane Srbije koji se nalaze u stanju radne prekarnosti. Upravo ova kategorija stanovništva – nezaposleni i oni koji rade manje od 2,5 meseci godišnje – spada u 20% stanovnika Srbije sa najnižim dohotkom (Arandarenko, Krstić i Žarković-Rakić, 2017: 13). Dakle, najveći deo prekarnih radnika zauzima najniže pozicije u klasnoj strukturi srbijanskog društva.

Kolike su stvarne dimenzije prekarnog rada u Srbiji veoma je teško utvrditi. Prostim uvidom u zvaničnu državnu statistiku nije moguće doći do verodostojnih podataka. Sporna je metodologija kojom Republički zavod za statistiku utvrđuje stopu nezaposlenosti (Anketa o radnoj snazi – ARS), ali se ipak i na osnovu nje posredno mogu postići uvidi o prekarnosti rada u društvu. Verodostojnu spoznaju o stepenu prekarnosti rada u srpskom društvu moguće je dobiti samo dekonstrukcijom zvanične radne statistike. Potrebe istraživača prekarnog rada u Srbiji mogu biti zadovoljene tek uvidom u analizu radne statistike u radovima nekoliko autorki i autora, te nevladinih organizacija koji se bave pitanjima rada u našem društvu (Bradaš 2017a, 2017b, 2018, 2019, Marković 2019).

Njihova istraživanja pokazuju da neformalna zaposlenost²²⁰ čini gotovo četvrtinu ukupne zaposlenosti u Srbiji (Marković, 2019: 128). Anketa o radnoj snazi (ARS) iz 2016. godine, kako navodi Bradaš, pokazuje da radnika sa standardnim ugovorom o radu (na neodređeno) ima 1.417.200, što čini 52% ukupnog broja zaposlenih radnika (Bradaš, 2017a: 10). S druge strane, istraživanje nestandardnog rada u Srbiji koje je provela grupa autora (Savanović i dr., 2021) pokazuje da je 2019. godine bilo 55,8% zaposlenih s ugovorima na neodređeno, dok se ostatak zaposlenih (44,2%) nalazio u nekoj od kategorija rada koje se smatraju nestandardnim.²²¹ Ovi podaci pokazuju da se

²²⁰ „Stopa neformalne zaposlenosti predstavlja procenat lica koja rade bez formalnog ugovora o radu u ukupnom broju zaposlenih. Ta kategorija obuhvata zaposlene u neregistrovanoj firmi, zaposlene u registrovanoj firmi, ali bez formalnog ugovora o radu i bez socijalnog i penzionog osiguranja, kao i neplaćene pomažuće članove domaćinstva” (Marković, 2019: 128).

²²¹ Autori razmatraju šest tipova nestandardnog zaposlenja koje lociraju na tržištu rada u Srbiji: rad na određeno, agencijski rad, privremeni i povremeni rad, sezonski rad, samostalna delatnost i neformalni rad (Savanović i dr., 2021: 8). Nestandardni rad se praktično upotrebljava kao sinonim za prekarni rad, premda se različiti tipovi nestandardnog rada razlikuju u pogledu stepena prekarnosti - najmanje prekaran je rad na određeno, dok je najprekarniji neformalni rad (Savanović i dr., 2021: 16). Najveći broj zaposlenih na nestandardnim oblicima rada, njih 19,6% pripadaju kategoriji samostalnih bez zaposlenih (najčešće se podvode pod kategoriju frilensera). 14,1% je zaposleno na određeno, 4,7% spada u kategoriju

gotovo polovina radnika u Srbiji bavi poslovima koji spadaju u nesigurne oblike rada. No, pre razmatranja savremenih manifestacija prekarnog rada, potrebno je izvršiti analizu društveno-istorijskih kretanja koja su stvorila strukturne uslove nesigurnosti života i rada u Srbiji.

13. Socijalistička industrijalizacija, stvaranje radničke klase i specifičnosti prelaska iz socijalizma u kapitalizam

Strukturni uzroci prekarnosti rada u srpskom društvu imaju mnoštvo zajedničkih karakteristika s iskustvima drugih postsocijalističkih zemalja Istočne Evrope. Sve bivše socijalističke zemlje prešle su sličan put prema sadašnjoj prekarnosti rada kojom je obuhvaćen najveći deo stanovništva: privatizacija državne (i društvene) imovine, deindustrijalizacija privrede i fleksibilizacija radnih odnosa. Demontaža nekadašnjih socijalističkih društava vođena je smernicama međunarodnih finansijskih institucija. One su kreditiranjem nekih socijalističkih država, poput Poljske i Jugoslavije, već sedamdesetih godina prošlog veka uticale na stvaranje društvenih uslova za disoluciju ovog društvenog sistema.²²² Međutim, države nastale na prostoru nekadašnje Jugoslavije svoj su put tranzicije iz socijalizma u kapitalizam prelazile u bitno drugačijem okruženju u odnosu na sva druga socijalistička društva. Društvena se pretvorba na ovim prostorima odvijala u uslovima ratnih dejstava i međunarodne izolacije. To je presudno odredilo način na koji se odvijala prvobitna akumulacija kapitala i nastanak novih klasnih odnosa.

U slučaju Srbije, na koju će se ovo istraživanje ograničiti, tranzicija u kapitalizam se odvijala u dve faze. Prva faza se odvijala u periodu od 1989. do 2000. godine u uslovima raspada prethodne države, ratova i međunarodne izolacije. Druga faza je nastupila nakon političkih promena 2000. godine kada je država integrisana u globalni ekonomski sistem kapitalizma. Prva faza se može nazvati *fazom prvobitne akumulacije*, dok je drugu fazu prikladno nazvati *fazom neoliberalizacije*. U fazi prvobitne

pomažućih članova domaćinstva, 3,4% su samostani sa zaposlenima, 1,3% pripadaju kategoriji povremenih, dok je 1,1% zaposleno sezonski (Savanović i dr., 2021: 18)

²²² Više o ovoj problematici može se pronaći u već citiranom članku *Pouke jugoslovenskog samoupravljanja američkog marksiste Majkla Lebovica* (Lebovic, 2014).

akumulacije jedna nominalno socijalistička nomenklatura, pod plaštom ideologije nacionalizma, izvršila je temeljnu konverziju državnog i društvenog u privatno vlasništvo, stvarajući novu klasu kapitalista. Tokom međunarodne izolacije događalo se temeljno snižavanje životnog standarda, odnosno, siromašenje najvećeg dela stanovništva. Ono je zakonomerno uslovalo procvat neformalne ekonomije kao sredstva za preživljavanje većine građana Srbije tokom poslednje decenije 20. veka. Ovaj period Mladen Lazić naziva *blokiranom transformacijom* (Lazić, 2011). Politički prevrat 2000. godine, kojim je izvršena promena režima, doneo je novi talas privatizacije i upliv internacionalnog kapitala u srpsku privredu. Dok je prvu fazu tranzicije obeležilo stvaranje nacionalne buržoazije, siromašenje srednje i radničke klase, tek je u drugoj fazi društvene transformacije Srbija postala delom globalnog (neoliberalnog) kapitalističkog sistema. Premda je u postsocijalističkom periodu do 2000. godine nesigurnost života (pa time i rada) podignuta do granice fizičke izdržljivosti stanovništva, tek su nakon 2000. godine stvorene socijalne, ekonomske i pravne pretpostavke za fleksibilizaciju i prekarizaciju rada u savremenom obliku. No, bitna je karakteristika srpskog društva (kao i gotovo svih istočnoevropskih postsocijalističkih društava) u tome da su industrijalizacija i stvaranje masovne radničke klase sprovedeni u okviru socijalističkog društveno-ekonomskog sistema (1945-1989). Stoga, da bi se razumela savremena prekarnost rada u srpskom društvu, potrebno je poznavati istorijski razvoj robne proizvodnje na ovim prostorima.

Završetkom Drugog svetskog rata, iz koga je na prostoru Jugoslavije kao pobednica izašla Komunistička partija Jugoslavije (KPJ) pod čijom se organizacijom vodila Narodno-oslobodilačka borba, stvorene su pretpostavke za izgradnju socijalizma. Primarni cilj novih vlasti bio je industrijalizacija i modernizacija zemlje u skladu sa ideološkom linijom KPJ, po uzoru na sličan proces koji se već odigrao u Sovjetskom Savezu. Razlozi takve strategije sadržani su u činjenici da na prostoru bivše Jugoslavije 1945. godine, slično kao i u slučaju Sovjetskog Saveza nakon Revolucije 1917., nije postojala razvijena industrija ni masovna radnička klasa. Baza socijalne revolucije koja se odvijala u specifičnim okolnostima Drugog svetskog rata bilo je seljaštvo, a ne

radništvo kako je pretpostavljala zapadna teorija marksizma.²²³ Socijalističke vlasti su zatekle ekonomski zaostalu, dominantno poljoprivrednu zemlju.

Prema popisu iz 1921. godine 78,9% zaposlenih u Kraljevini SHS je radilo u poljoprivredi, dok je svega 9,9% bilo zaposleno u industriji i zanatstvu, te 4,3% u trgovini, bankarstvu i saobraćaju (Vuković, 2012: 97-98). U čitavoj industriji 1921. godine bilo je angažovano svega 1,3% ukupnog stanovništva (Vuković, 2012: 101). Osim toga, najveći deo industrijskih radnika u Srbiji imali su dvostruki radni identitet (radnici-seljaci). Poljoprivredno stanovništvo koje je upućivano na rad u industriju je zadržavalo poljoprivredni posed na kom je podmirivalo osnovne potrebe. Ono malo slabašne radničke klase u Srbiji tog vremena se stoga nije moglo okarakterisati kao radništvo u punom značenju tog pojma (Calic, 2004: 233-238). Uzrok ovome treba tražiti u opstanku sitnog seljačkog poseda pomoću Zakona o okućju iz 19. veka koji je na snazi opstao sve do završetka Drugog svetskog rata. Njime je onemogućen razvoj kapitalističkih odnosa na selu. U centralnim zemljama kapitalizma eksproprijacijom sitnog seljačkog poseda ova se kategorija stanovništva upućivala na najamni rad u rastućoj industriji. Za razliku od vodećih industrijalizovanih zemalja Evrope tog doba, u Srbiji (i Kraljevini Jugoslaviji) nije sprovedena eksproprijacija seljačkog zemljišta i seljaštva (Calic, 2004: 233-234). Niti je postojala dovoljno razvijena industrija koja bi apsorbovala najveći deo mase seljaštva, niti je postojala snažna volja vodećih društvenih slojeva da se sprovede potpuna industrijalizacija zemlje: „Takvo atomizovano i

²²³ Ova spoznaja se u delu savremenih marksističkih teorija (Kangrga, 2002a, 2002b) koristi kao prilog tezi da dosadašnje manifestacije socijalizma (posebno u Istočnoj Evropi) ne mogu biti smatrane istinskim ostvarenjima socijalističkog društva. One suštinski izviru iz Lenjinovih teorijskih uvida nakon Oktobarske revolucije, koji su u praksi uobličeni u „novoj ekonomskoj politici” (NEP, 1921-1928) koja je značila ustupke nekim oblicima robne proizvodnje pod kontrolom države. Prema ovim teorijama koje svoju argumentaciju zasnivaju na Marksovim uvidima o pozitivnim učincima kapitalističke modernizacije, te Marksovoj klasnoj teoriji, na prostoru Istočne Evrope u prvoj polovini 20. veka nije postojala masovna radnička klasa, niti je ostvaren nužni nivo modernizacije potreban za izgradnju istinski socijalističkog društva. Stoga su industrijalizaciju i modernizaciju ovih prostora vršile komunističke partije, umesto buržoaske klase kako je to bio slučaj u razvijenim zemljama Zapada. Stanovište pomenutih marksističkih krugova je da nije moguće preskočiti epohu kapitalističkog načina proizvodnje i građanskog društva na istorijskom putu ka socijalizmu, te da zbog toga na ovim prostorima zapravo nikada nije ostvaren istinski socijalizam. Ova teza je na našim prostorima često bila zastupana u teorijskom krugu zagrebačke filozofske grupacije Praxis, a nakon raspada socijalizma ju je dodatno elaborirao jedan od njenih najistaknutijih članova Milan Kangrga. Moguća istinitost ove teze ne osporava činjenicu da je na prostoru Jugoslavije (pa i u ostatku socijalističkih zemalja Istočne Evrope) tokom perioda socijalizma sproveden do tada neviđen i istinski revolucionaran projekat modernizacije i emancipacije celokupnog društva.

pauperizovano stanovništvo jedinu egzistencijalnu podršku moglo je da traži od države, stvarajući u ovom sektoru začaran antimodernizacijski krug” (Lazić, 2011: 107).

Učešće industrije u nacionalnom dohotku Kraljevine Jugoslavije 1938. godine iznosilo je 15,17%, dok je u Srbiji svega 55.025 ljudi radilo u industriji (Lazić, 2011: 102). Čak tri četvrtine radno aktivnog stanovništva Srbije činili su seljaci-poljoprivrednici, dok je svega desetak procenata stanovništva bilo zaposleno u industriji i zanatstvu. U odnosu na 1910. godinu kada je u Srbiji bilo 465 fabrika, 1938. godine ih je bilo 718. Svega 11% zaposlenog stanovništva Jugoslavije i oko 9% zaposlenog stanovništva Srbije je 1931. godine pripadalo sektoru industrije i zanatstva. Od evropskih zemalja tog vremena, jedino su Bugarska i Rumunija imale manji procenat zaposlenih u ovim privrednim delatnostima (Calic, 2004: 399).

Tumačeći uzroke ekonomske zaostalosti Kraljevine Jugoslavije, Lazić (Lazić, 2011) u njenoj političkoj eliti prepoznaje presudni faktor ograničavanja modernizacije zemlje. Kako je državom vladala srbijanska kraljevska dinastija, uticaj srpske političke elite na društveno-ekonomske tokove u državi bio je najveći. Ona je bila „skoro opsesivno usmerena na državotvorne ciljeve, kontinuirano im podređujući sveukupne društvene resurse, pa i po cenu njihovog masovnog uništenja (kao što se, tokom Prvog svetskog rata, dogodilo kako sa materijalnim, tako i sa ljudskim resursima Srbije)” (Lazić, 2011: 108). Ta politička elita nije bila zainteresovana za razvoj industrijske proizvodnje. To posvedočuje podatak da je najveći deo slabašne akumulacije kapitala bio zavisn od inostranog kapitala.²²⁴ Štaviše, inostrani kapital je koristeći pogodnosti koje su mu bile omogućene od strane države, ovde prebacivao zaostale i neprofitabilne pogone koristeći izvanredno jeftinu radnu snagu.²²⁵ „Udeo domaćeg kapitala u odnosu na strani iznosio je 1924. u jugoslovenskoj industriji 31,5 prema 68,5” (Calic, 2004: 267). Inostrani kapital je dominirao i u vlasništvu akcionarskih društava učešćem od 51,52%, od čega je 25% bio francuski kapital, 17% engleski, 15% američki, te oko 11% nemački kapital (Vuković, 2012: 104; Calic, 2004: 273). Industrija je u ovom periodu bila dominantno usmerena na izvoz neprerađenih sirovina, s obzirom da su rudnici bili

²²⁴ “Strani kapital je u industriji i novčarstvu predratne Jugoslavije učestvovao sa oko 60% celokupnog kapitala (...)” (Đurović, 1986: 43; Petranović, 1988, 1:78, prema Lazić, 2011: 107).

²²⁵ Kako navodi Vuković, “prosečna najamnina osiguranog radnika 1925. godine iznosila je 4,5 kilograma hleba” (Vuković, 2012: 103).

uglavnom u stranom vlasništvu (Vuković, 2012: 103). Kao država koja je posle Grčke imala najveći javni dug u Evropi, Kraljevina SHS nijedan od javnih zajmova nije iskoristila za pokretanje i razvoj industrije (Lazić, 2011: 110). Ovi podaci mogu poslužiti za komparaciju sa situacijom u savremenoj Srbiji čiji se državni aparat dobrim delom finansira kreditima međunarodnih finansijskih institucija, a ekonomski prioritet predstavlja privlačenje stranih direktnih investicija u industriju.²²⁶

Pokušavajući da pronikne u neproizvodni karakter srbijanskog društva koji se održavao sve do 1945. godine, Lazić objašnjenje traži u političkoj i ekonomskoj istoriji Srbije u 19. veku, odnosno u okolnostima u kojima je izgrađena nacionalna država (Lazić, 2011: 112-127). Uzroke zaostalosti srbijanskog društva on pronalazi, s jedne strane u kolonijalnoj prošlosti Srbije izgrađenoj na razmeđi dve imperije, odnosno ograničavajućim faktorima Austrijske i Otomanske uprave,²²⁷ te s druge strane, u apsolutnoj preokupaciji srpske političke elite „programom nacionalnog oslobođenja” tokom čitavog 19. veka. Tome su bili podređeni svi aspekti postojanja društva. Gotovo celokupno stanovništvo Srbije u drugoj polovini 19. veka još uvek je živelo u selima (89,74% 1874. godine – Miljković-Katić, 2002:27, prema Lazić, 2011: 115). Iz seoskog stanovništva se u drugoj polovini 18. veka regrutovao prvi trgovački sloj koji je kapital sticao izvozom svinja u Austriju. Na talasu nacionalnih pokreta u Evropi, inspirisanih

²²⁶ U avgustu 2020. javni dug Srbije je iznosio 26,82 milijardi evra, što čini 57,3% bruto domaćeg proizvoda zemlje (Beta, 2020). Ogromna većina novih investicija u srpskoj industriji je u vlasništvu stranog kapitala. Ovo se može iščitati iz apologetskog članka *Najveći ekonomski potezi Srbije u 2017.*, objavljenom na internetskom portalu Srbija Danas. Nabrajajući sve „uspehe” vlasti, autor teksta otkriva vlasništvo nad novootvorenim industrijskim pogonima u Srbiji: „U Rumi je otvorena fabrika hrane, kao prva investicija u Evropi nepalske kompanije 'CG Foods Europe', koja posluje u okviru 'Chaudhary Group', a u koju je uloženo devet miliona evra. (...) Nemačka kompanija 'Gruner' u novom proizvodnom pogonu u Vlasotincu zapošljava 50 radnika, a prema najavama rukovodstva, do 2020. godine planira se otvaranje još 50 novih radnih mesta. (...) U Šapcu je u septembru svečano otvorena fabrika za proizvodnju kablovskih setova za kamione Dajmler, japanske kompanije 'Yazaki'. (...) Vredna pomena je svakako i fabrika 'Meita' u Obrenovcu, koja se bavi proizvodnjom automobilskih delova i motora. (...) Pored fabrike u Subotici rukovodstvo 'Siemensa' preuzelo je fabriku 'Milanović Inženjering' iz Kragujevca i planira dodatne investicije u industriji šinskih vozila, koje će biti ostvarene u Šumadiji. U poslednje dve godine u Srbiji je osnovano 230 novih preduzeća sa većinskim turskim kapitalom. Vodeći evropski proizvođač kablova i kablovskih sistema za automobilsku i druge industrije Leoni otvorio je krajem jula u Nišu treću fabriku u Srbiji, u prisustvu predsednika Srbije Aleksandra Vučića“ (Srbija Danas, 2018.)

²²⁷ Lazić navodi kako su neke mere Habzburške monarhije direktno uticale na kočenje kapitalizma u Srbiji: „Zaštita sitnog seljačkog poseda u razmenu za vojnu službu u Austriji imala je antimodernizacijske posledice slične ranije pominjanim u Srbiji, u tom smislu što je i ovde ometala prodiranje kapitalističkih odnosa u poljoprivredu i održavala tradicionalne autarkične seoske zajednice. Tek se nasuprot ovom strukturalnom ograničenju može vrednovati doprinos Habzburškog carstva modernizacijskim procesima na Balkanu, uvođenjem centralizovane državne uprave, stabilizacijom pravnog sistema, širenjem sistema obrazovanja itd.” (Lazić, 2011: 120).

Francuskom buržoaskom revolucijom, upravo je ovaj sloj izrastao u predvodnika srpskih ustanaka protiv Otomanskog carstva početkom 19. veka.²²⁸ Stoga, ističe Lazić, simbioza s politikom čini najznačajniju karakteristiku nastajuće srpske (trgovačke) buržoazije. Njezina sraslost s državnim aparatom nakon sticanja nezavisnosti strukturno je onemogućavala razvijanje kapitalističkih odnosa u društvu.

Pripadnici srpskog trgovačkog sloja su sredinom 19. veka znatnije počeli da naseljavaju gradove. U njima su uglavnom sticali pozicije sitnih dućandžija. Trgovinom na veliko (koja jedino ima kapitalistički karakter - Braudel, 1992, prema Lazić, 2011: 116) bavili su se uglavnom nesrbi (Grci, Cincari, Jevreji). Na temelju ovih činjenica Lazić zaključuje da je za veći deo sitno-trgovačkog sloja, koji je raspolagao kapitalom nedovoljnim za ozbiljniju akumulaciju, „čak i uspešno bavljenje trgovinom samo prolazno zanimanje, na putu prema položajima u državnoj upravi” (Lazić, 2011: 117). Zbog sraslosti sitno-trgovačkog sloja s političkom sferom u Srbiji na isteku 19. veka i početkom 20. veka nije postojala nijedna društvena grupa zainteresovana za značajniju industrijalizaciju zemlje koja bi nesumnjivo predstavljala korak prema njenoj modernizaciji.

Ove karakteristike srpskog društva nakon Prvog svetskog rata prenesene su i na Kraljevinu SHS, jer je njenom političkom sferom dominirala srpska politička elita. Tek okončanjem Drugog svetskog rata i uspostavom socijalističke Jugoslavije započinje istinska industrijalizacija zemlje i stvaranje masovnog radništva. Imajući u vidu ekonomsku, kulturnu, političku i socijalnu istoriju ovih prostora, nije teško braniti tezu da je u ovom periodu zaista napravljen revolucionarni preobražaj društva. Za razliku od karakteristične kapitalističke industrijalizacije, njezin socijalistički pandan sproveden je planski, po uzoru na već provedenu industrijalizaciju Sovjetskog Saveza. Kasnije uvođenje elemenata tržišne privrede u jugoslovensku ekonomiju i razvoj osobenog socijalističkog puta u sistemu radničkog samoupravljanja su posledice političkog razlaza sa Sovjetskim Savezom (1948.), što je posebna tema koja se ovde mora ostaviti po strani. Međutim, veoma je važno pomenuti da je raskid sa Sovjetskim Savezom uslovio da SFR Jugoslavija kasnije ostvari aranžmane sa međunarodnim finansijskim

²²⁸ „Simbol te političko-ekonomske sprege svakako je bio Miloš Obrenović, čelna ličnost nastajuće države i najbogatiji njen stanovnik” (Lazić, 2011: 116).

institucijama (MMF-om pre svih), čime je, na određeni način, obnovljena zavisnost zemlje od internacionalnog finansijskog kapitala (Chossudovsky, 1996; Vudvord, 1997: 65; Shoup, 2008: 337; Unkovski-Korica, 2014: 14-22).

Izgradnja industrije s ciljem modernizacije zemlje i podizanja životnog standarda predstavljala je apsolutni društveni prioritet. Zbog nepostojanja brojnije radničke klase u predsocijalističkom periodu, novostvorena industrijska proizvodnja je potrebe za radnom snagom popunjavala iz korpusa seoskog stanovništva. Ubrzana modernizacija uslovlila je rast i razvoj gradova. U njima se formira masovna radnička klasa regrutovana iz seljačkog sloja. Međutim, agrarni karakter zatečene privrede je bio takav da je učešće poljoprivrednika u ukupnom stanovništvu Jugoslavije tek polovinom 60-ih godina palo ispod 50% (Lazić, 2011: 95). Analizom godišnje stope rasta sektora privrede, koeficijenta rasta i učešća pojedinačnih sektora privrede u ukupnom rastu društvenog proizvoda u periodu od 1952. do 1990. godine, može se zaključiti da su pokretači razvoja jugoslovenske privrede bili njena industrija i rudarstvo, na temelju čega je došlo do razvitka sektora saobraćaja i trgovine (Latifić, 1997: 17-18). U poređenju s 1939. godinom, industrijska proizvodnja je 1990. godine bila veća 22,1 puta. Prosečna godišnja stopa rasta industrije u Jugoslaviji u periodu između 1948. i 1986. godine iznosila je 7,9%, dok je u Srbiji (s autonomnim pokrajinama) u proseku iznosila 8,2% (Drašković, 2014: 112) U poslednjim danima socijalističke Jugoslavije industrija je ostvarivala gotovo polovinu (43,7%) ukupnog društvenog proizvoda (više u Latifić, 1997: 15-19, 40-47; Mandić, 1989: 107-114). Fizički obim industrijske proizvodnje SFR Jugoslavije 1990. godine bio je 11,5 puta veći nego 1955. godine (Kovačević, 2014: 12). Promena karaktera radne snage u SFR Jugoslaviji pokazuje se i u činjenici da su radnici zaposleni u industriji činili polovinu ukupno zaposlenih u privredi društvenog sektora. Broj industrijskih radnika na teritoriji Jugoslavije 1990. godine (2.662.000) bio je skoro 9 puta veći nego 1939. godine (330.000, Latifić, 1997: 46).

13.1. Nezaposlenost u SFR Jugoslaviji

Utemeljujući se ideološki kao besklasno društvo radničke samouprave, Jugoslavija je težila punoj zaposlenosti stanovništva i sigurnosti radnog mesta. Za

razliku od klasične (kapitalističke) robne proizvodnje, postojanje rezervne armije rada nije bilo neophodni uslov akumulacije. Međutim, ni ubrzana modernizacija i industrijalizacija zemlje nije bila u stanju da apsorbuje celokupnu radnu snagu. Tako se 1961. godine na biroima rada nalazilo čak 220.000 ljudi koji su tražili posao u nepoljoprivrednim zanimanjima (Ivanović, 2012: 55). Stoga je strategija države bila usmerena na izvoz rezervne armije rada u neke od najrazvijenijih kapitalističkih zemalja Evrope (Nemačka, Austrija, Švedska Francuska) čija su tržišta rada iskazivala potrebu za nekvalifikovanim i kvalifikovanim radnicima. S ovom namerom su potpisivani međudržavni ugovori prema kojima je Jugoslavija vršila organizovani transfer viškova vlastite radne snage u ove zemlje : „Jugoslavija se vrlo rano uključila u ove migratorne procese, već početkom 60-ih godina, a organizovano od donošenja *Uputstva o zapošljavanju radne snage u inostranstvu*, tačnije od 1963. godine. Potpisivanje ugovora s Francuskom, Švedskom i Austrijom 1965., a zatim i s SR Nemačkom 1968., dovelo je do toga da je 1974. van Jugoslavije bilo zaposleno već preko milion radnika” (Ivanović, 2012: 10). Tako je socijalistička Jugoslavija ovom metodom pokušavala da reši problem nepotpune zaposlenosti stanovništva. Ona je bila i jedina socijalistička zemlja koja je na ovaj način izvozila radnu snagu.

Međutim, puna zaposlenost je predstavljala neostvareni ideal jugoslovenskog socijalizma. Za razliku od socijalističkih zemalja sovjetskog bloka, jugoslovensko društvo se permanentno suočavalo s nezaposlenošću u manjem ili većem obimu (zavisno od perioda). Neki istraživači ovog paradoksa jugoslovenskog socijalizma ističu da je u privredama sovjetskog bloka postojala „preterana zaposlenost” koja je uslovljavala slabiju produktivnost rada i niži privredni rast (Woodward, 1995: 11). Drugi, poput Bendžamina Vorda (Ward, 1958), su mišljenja da je nezaposlenost u Jugoslaviji zapravo bila produkt sistema radničkog samoupravljanja. Prema njegovom zapažanju, mogućnost radnika da direktno odlučuju o tome da li će se proizvedeni višak vrednosti u njihovoj radnoj jedinici upotrebiti za nove investicije u proizvodnji ili će biti raspoređen na radničke zarade limitirao je zapošljavanje dodatnih radnika, pošto je primarni radnički interes bio povećanje zarade (Woodward, 1995: 12). Međutim, uprkos postojanju nezaposlenosti, nesporno je da je jugoslovensko društvo uspelo izuzetno visoko podići opšti standard građana u odnosu na raniji istorijski period. Smanjenje razlika u zaradama, sigurnost radnih mesta uprkos postojanju nezaposlenosti, besplatan

sistem socijalne zaštite i obrazovanja, povećana društvena pokretljivost, industrijalizacija i modernizacija zemlje su neka od najznačajnijih dostignuća ovog perioda.

Na osnovu dostupnih podataka evidentno je da nezaposlenost postaje opterećujući problem jugoslovenskog društva tek nakon 1980. godine. Tokom 1960-ih i 1970-ih stopa nezaposlenosti kretala se između 6% i 7%. Čini se da je u ovom periodu postojanje rezervne armije rada uspešno rešavano pomenutim planskim izvozom radne snage. Tek 1980. godine stopa nezaposlenosti dostiže gotovo 14%, uz tendenciju rasta svake naredne godine. Ona je rasla do 1990. godine, kada je dostigla 15,9% (Petрак, 2003: 6). Osim povećanja stope nezaposlenosti, od 1980. raste i stopa inflacije u Jugoslaviji. Oba fenomena mogu se dovesti u uzročno-posledičnu vezu s pritiskom MMF-a na Jugoslaviju zbog spoljnog duga iz prethodne dekade (Allcock, 2012: 111). Stavivši se u poziciju zavisnosti prema međunarodnim finansijskim institucijama, Jugoslavija se našla u dubokoj ekonomskoj krizi. Bila je pod permanentnim pritiskom MMF-a da smanji javnu potrošnju, ali i da transformiše vlasnički status svojih banaka i preduzeća i time se praktično odrekne socijalizma i radničkog samoupravljanja (Obradović, 2000: 90; Vuković, 2012: 472-474). Usložnjavanje ekonomske krize direktno je uticalo na nastajanje političke krize koja se manifestovala u konfrontacijama republičkih rukovodstava. Nejednak razvoj privrede bio je karakteristika ove države još od 1918. godine. Socijalistička modernizacija uspevala je da ublaži ove razlike, ali ne i da ih do kraja prevlada. Pregled stope nezaposlenosti u republikama i pokrajinama jedan je od pokazatelja toga problema. U poslednjoj godini (1990) postojanja SFR Jugoslavije stopa nezaposlenosti u Sloveniji iznosila je 4,8%, dok je na Kosovu bila 38,4%.²²⁹ Ovakvo stanje uslovalo je pojavu ekonomskog nacionalizma koji je zakonomerno vodio političkom nacionalizmu republičkih rukovodstava. To je naposljetku dovelo do ratne disolucije jugoslovenske federacije. U tim uslovima odvijala se prvobitna akumulacija kapitala na postjugoslovenskom prostoru.

²²⁹ Na teritoriji uže Srbije 1990. godine stopa nezaposlenosti iznosila je 16,4%, u Vojvodini je bila 16,6%, u Hrvatskoj 8,6%, u Crnoj Gori 21,6%, u Bosni i Hercegovini 20,6% i u Makedoniji 22,9% (Woodward, 1995: 386, prema Petрак, 2003: 12).

Tabela 2: Stopa nezaposlenosti članica jugoslovenske federacije:

Godina	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990
Jugoslavija	13.8	13.8	14.4	14.9	15.7	16.3	16.6	16.1	16.8	14.9	15.9
Manje razvijeni regioni											
Bosna i Hercegovina	16.6	16.7	17.9	20.3	23.0	24.4	24.3	23.1	24.1	20.3	20.6
Makedonija	27.9	29.0	28.1	26.4	26.7	27.6	27.7	27.3	27.1	21.9	22.9
Crna Gora	17.5	18.1	19.3	21.6	23.5	24.6	24.6	23.6	26.3	21.6	21.6
Kosovo	39.0	39.1	41.0	44.5	49.9	54.2	57.1	57.0	57.8	36.3	38.4
Razvijeni regioni											
Slovenija	1.4	1.6	1.7	2.0	1.9	1.8	1.7	1.8	2.5	3.2	4.8
Hrvatska	5.7	6.1	6.9	7.4	7.7	7.9	7.9	7.8	8.5	8.0	8.6
Centralna Srbija	18.9	17.7	17.9	17.3	17.0	17.4	17.9	17.8	18.1	15.6	16.4
Vojvodina	14.4	14.6	15.1	15.6	15.7	15.7	15.6	13.6	14.3	13.6	16.6

Izvor: Woodward, 1995: 384, prema Petrak, 2003: 12

14. Stvaranje strukturnih uslova za prekarizaciju rada nakon raspada SFR Jugoslavije

Srpsko iskustvo tranzicije iz socijalizma u kapitalizam osobeno je u odnosu na druge postsocijalističke tranzicione zemlje po činjenici da su delovi nekadašnje socijalističke nomenklature pretvorbom vlasničkog statusa već postojeće društvene imovine postali nova kapitalistička klasa. Socijalistička partija Srbije (SPS) nastala je 1990. godine spajanjem Saveza komunista Srbije (SKS) i Socijalističkog saveza radnog naroda Srbije (SSRNS). Ova partija, sa Slobodanom Miloševićem kao neprikosnovenim liderom na čelu, vodila je Srbiju tokom poslednje decenije 20. veka. SPS je kadrovski predstavljala naslednicu republičkog ogranka SK Jugoslavije (SKJ). Nominalno deklarirana kao socijalistička, ova partija je na talasu srpskog nacionalizma sprovela prvu fazu tranzicije u kapitalističke društvene odnose. Pod njenim vođstvom, odvijao se proces prvobitne akumulacije kapitala u uslovima ratova sa susedima i međunarodne izolacije. Na osnovu činjenice da je proces redistribucije postojećeg društvenog bogatstva kontrolisala skupina funkcionera iz predašnjeg društvenog sistema, Lazić ovu fazu tranzicije naziva blokiranom transformacijom.²³⁰

Specifičnost tranzicije u Srbiji može se objasniti tako da je upravo nekadašnja socijalistička nomenklatura izvršila promenu osnovnog društvenog mobilizacijskog obrasca s klasnog na nacionalni. Paradoks ovog procesa je što je kritika i demontaža socijalističkog sistema izvršena iz samog sistema. Pod pritiskom ekonomske krize tokom 1980-ih, partijsko rukovodstvo se kameleonski prilagodilo novim političkim okolnostima na globalnom nivou (raspad SSSR-a i realsocijalizma), presudno utičući na unutrašnje društvene procese. Lazić ističe ogromnu ulogu srednjih slojeva u ideološko-političkoj promeni orijentacije partije i društva u celini, pri čemu su naročito važan uticaj imali intelektualni krugovi. Savez političke nomenklature i delova srednjih slojeva

²³⁰ “Drugim rečima, u uspešnim transformacijskim zemljama nomenklatura je, u društvenim sukobima krajem osamdesetih, bila politički poražena i ekonomski eksproprisana. Nasuprot tome, u Srbiji je ona odnela (privremenu, ali dovoljno dugotrajnu) političku pobeđu, što joj je omogućilo da privatizuje društveno bogatstvo kojim je do tada kolektivnovlasnički upravljala. Vršeći, dakle, sama sistemsku promenu, ona je sebi osigurala povlašćene položaje u okviru novog sistema društvenih odnosa, i to tako što se kao grupacija preobražavala iz kolektivnog posednika u individualne vlasnike društvenog bogatstva (ovaj proces sam ranije nazvao adaptivnom rekonstrukcijom elite)” (Lazić, 2011: 69).

(posebno tzv. intelektualaca) bio je zasnovan na ideološkoj kritici komunističkog egalitarizma i na tezi o ugroženosti vlastite nacije u višenacionalnoj federaciji. S druge strane, mobilizacija delova radničke klase odvijala se na „kolektivno-populističkoj matrici nacionalizma koja je sadržavala i elemente egalitarizma” (Lazić, 2011: 71). Tako je Miloševićeva politika dobila široku društvenu podršku delova svih društvenih slojeva koji su imali bitno različite političke i ekonomske interese.

Premda se više ovdašnjih sociologa slaže u oceni da se ovaj period transformacije srpske privrede i društva može okarakterisati kao „blokirana transformacija“ (Lazić, 2011) ili „usporena tranzicija“ (Bolčić i Milić, 2002), nema sumnje da je u ovom periodu uspostavljen obrazac po kom će se odvijati prvobitna akumulacija kapitala u postsocijalističkom okruženju i formiranje nove vladajuće klase. Proces privatizacije državnog i društvenog vlasništva suštinski je regulisan federalnim *Zakonom o preduzećima* 1989. godine (Drašković, 2010: 10; Uvalić, 2019: 63) koji je predviđao mogućnost „transformacije dojučerašnjih ‚samoupravnih radnih organizacija‘ u ‚mešovita preduzeća‘ u slučaju udruživanja sredstava u društvenoj svojini sa sredstvima u svojini građana, domaćih i inostranih pravnih lica (privatnika) (...)“ (Bolčić, 2002b: 99-100). Ovaj zakon je revizijom iz avgusta 1990. omogućavao prodaju akcija preduzeća bivšim i sadašnjim zaposlenima, drugim građanima i penzijskim fondovima uz popust od 30%. Nakon raspada zemlje Srbija je 1991. godine usvojila novi zakon o privatizaciji koji je takođe bio zasnovan na akcionarstvu zaposlenih (Uvalić, 2019: 63-64).²³¹ Početak procesa pretvorbe vlasništva nad društvenim i državnim preduzećima u Srbiji omogućen je saveznim *Zakonom o prometu i raspolaganju društvenim kapitalom* iz 1989. godine (Bolčić, 2002b: 100; Drašković, 2010: 11). Ono zbog čega se većina teoretičara slaže da se tokom poslednje decenije 20. veka u Srbiji odvijala „blokirana transformacija“, sadržano je u specifičnim okolnostima u kojima se odvijala srpska tranzicija. Ratna dejstva na prostoru bivše Jugoslavije, njima izazvana međunarodna izolacija, te hiperinflacija 1993. godine značajno su uticale na osobeni i usporeni tok ovdašnje transformacije privrede. Kako Bolčić navodi, proces svojinske transformacije srpske privrede je praktično zaustavljen Zakonom Republike Srbije o izmeni i dopuni Zakona o uslovima i postupku pretvaranja društvene u druge oblike svojine (*„Zakon o*

²³¹ U poređenju sa prethodnim, u ovom zakonu su uslovi kupovine akcija bili restriktivniji, iako je zaposlenima ostavljena mogućnost kupovine akcija po povlašćenim uslovima (Uvalić, 2019: 64).

revalorizaciji“) iz 1994. godine (Bolčić, 2002b: 101; Uvalić, 2019: 64). Međutim, uprkos ovakvom zakonskom okviru, temeljna transformacija srpske privrede je izvršena upravo u ovom periodu.

Ovo se može iščitati i iz dostupnih empirijskih podataka iz tog perioda. 1991. godine u društveno-državnom sektoru je bilo 2.137.000 zaposlenih, dok je 2000. godine ovaj broj smanjen na 1.593.000.²³² U privatnom sektoru ostvaren je suprotan trend – 1991. godine bilo je 160.000 zaposlenih, dok je 2000. godine taj broj dostigao 501.000 (Bolčić, 2002b: 99). U ukupnoj zaposlenosti SR Jugoslavije²³³ zaposlenih u privatnom sektoru 1989. godine je bilo svega 2%, dok ih je 1997. bilo 13% (Bolčić, 2002c: 108) Rast značaja privatnog sektora ogleda se i u njegovom udelu u društvenom proizvodu SR Jugoslavije (koji približno izražava društveni proizvod Srbije). 1989. godine je 11% društvenog proizvoda SR Jugoslavije dolazilo iz privatnog sektora, dok je 1997. taj broj iznosio 36% (Bolčić, 2002c: 108). „Raspoloživi podaci govore da je od svih privatnih preduzeća u Srbiji 1998. godine 52% bilo u trgovini, 17% u industriji, 13% u finansijskim i sličnim uslugama, 4% u građevinarstvu“ (Bolčić, 2002c: 109).

Stvorivši političke preduslove za transformaciju ekonomskog sistema, nominalno socijalistička nomenklatura sprovela je kontrarevoluciju uspostavom društva oštih klasnih suprotnosti. Zatečeno društveno bogatstvo koncentrisano je u samom vrhu klasne strukture društva koji su zauzeli njeni pripadnici. Prvobitna akumulacija kapitala u slučaju Srbije nije implicirala proizvodnju nove vrednosti. Ona se odvijala prostom redistribucijom zatečenog društvenog bogatstva (uglavnom proizvedenog u periodu 1945-1990) i njegovim prenošenjem u posed društveno-političke elite. Istina, bogatstvo je sticano i švercom robe koji je postao nužni način funkcionisanja društva u uslovima međunarodne izolacije. Redistribucija društvenog bogatstva se uglavnom odvijala tako što se kapital velikih javnih preduzeća prelivao u male privatne firme u vlasništvu pripadnika društveno-političke elite. Božo Drašković (Drašković, 2010: 11) opisuje proces transformacije državne i društvene svojine u privatnu. On se najčeće vršio tako što je u partnerskom odnosu između državnih i novoosnovanih privatnih preduzeća na

²³² Treba imati u vidu da je dobar deo zaposlenih u državnom sektoru bio formalno zaposlen, o čemu će biti reč u daljem toku rada.

²³³ Premda SR Jugoslavija još nije postojala 1989. godine, Bolčić koristi podatke koji su se te godine odnosili na Srbiju. To opravdava činjenicom da je kasnije društveni proizvod Srbije iznosio 95% društvenog proizvoda SR Jugoslavije (Bolčić, 2002c: 107).

čijem su čelu bile osobe bliske rukovodiocima državnih i društvenih preduzeća, vršen transfer državne i društvene svojine na privatna preduzeća. Kako ističe Bolčić (Bolčić, 2002b: 97), specifičnost prve faze tranzicije srpskog društva ogledala se u dva paralelna procesa: s jedne strane se odvijalo podržavljenje nekadašnjeg društvenog vlasništva (reetatizacija), dok je, s druge strane vlasnička struktura društvenih preduzeća menjana osnivanjem akcionarskih društava.

Najznačajnija osobenost ovog perioda tranzicije sastoji se u transformaciji društvenih normi i vrednosti koje su zakonomerno dovele do razaranja društva i društvenih institucija, a time i do razaranja institucije preduzeća (Bolčić, 1994: 144).²³⁴ U ekonomskoj sferi društva to je izazvalo opadanje, pa i obustavljanje proizvodnje, ali i razmene i potrošnje, s obzirom da su trgovinski objekti oskudevali i osnovnim životnim namirnicama (hleb, mleko), a kamo li drugim, manje egzistencijalnim, robama. Na taj način je u prvoj polovini 1990-ih došlo do potpunog kolapsa privrede i društva. Veliki privredni giganti uspostavljeni u socijalizmu dovedeni su do propasti, što je predstavljalo osnovu deindustrijalizacije srpske privrede (Lazić, 2011: 73-74). Time su postavljeni temelji za odumiranje industrijskog radništva, tercijarizaciju radničke klase, povećavanje nezaposlenosti i porast radne prekarnosti.

Privredni kolaps proizvodio je „formalnu zaposlenost“ (Bolčić, 2002b). Pod time se misli da su zaposleni u nekadašnjim socijalističkim privrednim gigantima ostajali zaposleni samo zato što bi njihovo masovnije otpuštanje gotovo sigurno dovelo do socijalnih nemira.²³⁵ Na taj način je održavan privid socijalnog mira, premda „formalno zaposleni“ svoju egzistenciju više nisu mogli obezbeđivati na formalnom radnom mestu zbog čega su se sve više okretali poslovima u neformalnoj ekonomiji. Zaštićenost radnika koja je proisticala iz egzistencijalne sigurnosti radnog mesta predstavljala je jedno od najznačajnijih osobenosti socijalističkog društva. U ovome periodu društveni status radništva je potpuno degradiran. U periodu od 1990. do 1998. godine broj zaposlenih u Srbiji je smanjen za 636.726 lica, odnosno sa 2.481.509 na 1.844.793

²³⁴ „Sve ovo govori da je ‘recesiona kriza’ jugoslovenske privrede i društva iz osamdesetih prerasla u Srbiji 1990-tih, u ‘krizu razaranja’ čije su najteže posledice razaranje institucija, a u ovom domenu institucija rada: razaranje preduzeća kao institucije, a ne tek nekih konkretnih preduzeća; razaranje banaka kao institucija, a ne tek nekih konkretnih banaka” (Bolčić, 2002b: 98).

²³⁵ Kako navodi Milošević, 2000. godine je evidentirano 31.850 nelikvidnih firmi u kojima je bilo zaposleno 541.000 radnika (Milošević, 2004: 398).

zaposlenih (Milošević, 2004: 396). Time je položen socioekonomski temelj prekarnosti rada u savremenom srpskom društvu. Za potpuno osiromašenu radničku, ali i srednju klasu, postojala su dva izvora preživljavanja: jedan je bio delimičan povratak poljoprivredi, dok je drugi bio u sivoj i crnoj ekonomiji. Prema nekim procenama, u ovom periodu je oko 50% BDP-a dolazilo iz sive ekonomije (Lazić, 2011: 214). Premda nema preciznih podataka o razmerama neformalne ekonomije u poslednjoj deceniji 20. veka, procenjuje se da je 1991. godine učešće neformalne ekonomije u registrovanom društvenom proizvodu iznosilo 31,6%, dok je 1993. godine 54,4% društvenog proizvoda poticalo iz neformalne ekonomije, da bi se 1997. godine taj udeo smanjio na 34,5% (Cvejić, 2002: 133-134). Anketa iz 2000. godine nam govori da je tada blizu 1,2 miliona ljudi bilo angažovano u sivoj ekonomiji, što je predstavljalo trećinu radno aktivnih osoba (Krstić i Stojanović, 2001: fn.27, prema Cvejić, 2002: 134). Šverc roba, poput nafte, oružja, hrane ili cigareta, odvijao se pod kontrolom države. On je bio način da u novoj kapitalističkoj klasi mesto obezbede i oni koji nisu formalno pripadali društveno-političkoj eliti, ali su bili u prilici da obavljaju ove poslove uz njenu saglasnost.

Nezajajljivo rasparčavanje društvene imovine, uz efekte međunarodne izolacije, dovelo je do potpunog kolapsa srpske privrede i hiperinflacije (1992-1994). Bila je to jedna od najdugotrajnijih i najvećih inflacija u istoriji čovečanstva. Na vrhuncu inflacije 1993. godine, cene roba su rasle nekoliko puta u toku jednog dana i izražavane su u milijardama dinara. Zbog devalvacije dinara, nemačka marka postaje nezvanično platežno sredstvo u zemlji. Ovo je dovelo do nestašice svih vrsti roba i štampanja bonova za osnovne životne namirnice, što je gotovo čitavu populaciju dovelo do granica fizičke izdržljivosti. U uslovima hiperinflacije kojom je gotovo u potpunosti obezvređena vrednost najznačajnijih privrednih resursa i preduzeća, odvijao se proces privatizacije društvene i državne svojine. Kako su pripadnici državno-političke elite jedini raspolagali nekakvim kapitalom, te sami rukovodili procesom svojinske transformacije, oni su bili jedina društvena grupa koja je imala mogućnost da izvrši konverziju društvenog i državnog vlasništva u privatno.²³⁶ Stoga je nova klasa kapitalista u srpskom društvu

²³⁶ „U istom periodu je egzistirala visoka inflacija, zvanični i tržišni kurs čvrstih valuta su imali značajna odstupanja i to od 10-15% do preko 4 puta je bio veći tržišni u odnosu na zvanični kurs. Najviše korišćena valuta je bila DM – nemačka marka. Posredstvom koristi od inflatornih dobitaka, dobitaka od kursnih razlika, privilegija u pozicioniranju kod uvoza, korupcije i koristi pozicija pripadnosti političkim

formirana iz redova nekadašnje socijalističke nomenklature i njenog bliskog okruženja. Ovo predstavlja verovatno najveću osobenost srpske tranzicije u odnosu na ostala postsocijalistička društva u kojima je prvi korak u procesu prelaska iz socijalizma u kapitalizam bilo odvajanje političke nomenklature od ekonomskih procesa (Lazić, 2002: 20-21). U slučaju Srbije je upravo politička nomenklatura određivala tok tranzicije na način da su njeni predstavnici postajali ili presudno uticali na to ko će biti deo nove ekonomske „elite“ društva.

Međutim, nakon izvršene prvobitne akumulacije kapitala, novoj kapitalističkoj klasi je tadašnji politički režim počeo predstavljati smetnju, kako na unutrašnjem, tako i na međunarodnom polju reprodukcije kapitala.²³⁷ Lazić ističe: „Stoga se nova ekonomska elita, kao formativno jezgro kapitalističke klase – morala, čim je ojačala, otarasiti svog dotadašnjeg tutora” (Lazić, 2011: 68).

15. Reprodukcija prekarnog rada u Srbiji u 21. veku

Nakon promene režima koji je sproveo prvobitnu akumulaciju kapitala, snizio opšti životni standard stanovništva i doveo privredu zemlje do potpunog kolapsa, stvoreni su uslovi za dalju deindustrijalizaciju ekonomije i prekarizaciju rada prema obrascima Vašingtonskog konsenzusa. Integrišući se u globalne ekonomske tokove posle 2000. godine, država je ubrzala privatizaciju. Regulatorni okvir ove faze privatizacije normiran je *Zakonom o privatizaciji* iz 2001. godine, sa izmenama i dopunama do 2007. godine (Drašković, 2010: 14). Prvobitno je privatizovan najveći deo finansijskog sektora (banke), što je bio preduslov finansijske i monetarne stabilizacije, ali i osnovna pretpostavka kontrole nacionalne ekonomije od strane međunarodnih finansijskih institucija. Ovim su stvoreni uslovi za industrijske investicije, odnosno privatizaciju

strankama, odnosno učešću u vlasti došlo je do temeljitog preliivanja društvenog kapitala u privatni kapital” (Drašković, 2010: 11).

²³⁷ Analizirajući kako je ovaj režim pao u jednodnevnim uličnim sukobima 2000. godine, dok je 1996/1997 opstao uprkos višemesečnim protestima, Lazić zaključuje da je u međuperiodu dovršena prvobitna akumulacija kapitala i formiranje nove kapitalističke klase kojoj je Miloševićeva politika – ispisujući pun krug ratom na Kosovu i NATO intervencijom – sada postala ograničavajući faktor reprodukcije i proširenja kapitala. Pozivajući se na lične razgovore koje je tokom svojih istraživanja vodio sa istaknutim pripadnicima kapitalističke klase, on tvrdi da je ta grupacija tada po prvi put manje-više kao celina stala iza opozicionih stranaka. Uz ovaj, on ističe i angažman međunarodne zajednice nakon NATO intervencije kao dva odlučujuća faktora političkih promena 2000. (Lazić, 2011: 67-68).

potencijalno profitabilnih industrijskih kapaciteta zemlje. Stabilizacija nacionalne valute bila je pretpostavka i uspostavljanja uvezno orijentisane ekonomije u kojoj se ogledao i neproizvodni karakter nove kapitalističke klase.²³⁸ Drugi talas privatizacije se razlikovao od prethodnog po tome što su preostale potencijalno profitabilne privredne i industrijske kapacitete privatizovale multinacionalne korporacije, odnosno inostrani kapitalisti. Fizički obim industrijske proizvodnje Srbije u 2000. godini iznosio je samo 43% nivoa ostvarenog 1990. godine (Kovačević, 2014: 13). U prvim godinama postmiloševićevskog perioda beleži se visok rast društvenog proizvoda i poboljšanje životnog standarda koji se pravilno mogu razumeti samo u odnosu na katastrofalno stanje zatečeno 2000. godine.

Drugi talas privatizacije dodatno je doprineo rastu nezaposlenosti. Privatizovani privredni subjekti rešavali su se viškova zaposlenih što je dovelo do istog fenomena i u državnim preduzećima koja su sada morala da se takmiče u uslovima tržišne ekonomije. U periodu od 2000. do 2017. godine broj zaposlenih u prerađivačkoj industriji je prepolovljen (Bradaš, 2017a). Izvršena je temeljna deindustrijalizacija zemlje koja je rezultirala tercijarizacijom ekonomije, a samim tim i *tercijarizacijom radničke klase*. O tome svedoči i podatak da je ukupna industrijska proizvodnja 2012. godine iznosila 38% njenog obima iz 1989. godine (Kovačević, 2014: 18). Stvorena je velika rezervna armija rada. Ona je Srbiju pretvorila u zemlju jeftine radne snage, čime sadašnji vlastodršci javno privlače „strane direktne investicije”.²³⁹ Na ukupno loše stanje srpske ekonomije posle 2000. godine dodatno je uticao spoljašnji faktor globalne ekonomske krize (2008)

²³⁸ „Koje su osnovne karakteristike modela privrednog razvoja koji se u Srbiji primenjuje od 2001. godine? Rast srpskog BDP-a je temeljen na prilivu stranog kapitala i ostvarivan je iznad prosečnim rastom sektora usluga. U isto vreme, stope rasta industrije (i poljoprivrede) su bile vrlo skromne i znatno niže od stope rasta BDP-a. Impuls rastu usluga je dao ogroman uvoz, na koga je u periodu 2001-2009. potrošeno skoro 110 milijardi dolara. Ogromnu količinu uvezene robe trebalo je prevesti, prodati, osigurati i obezbediti novac za njeno finansiranje. (...) Ključni uslov nesmetanog funkcionisanja aktuelnog modela razvoja je nesmetan i dovoljan priliv stranog kapitala. Ukupan dug Srbije na kraju 2009. godine je iznosio 32,7 milijardi dolara, a 2001. godine, on je bio 11 milijardi dolara. (...) Kome je odgovarao ovakav model privrednog razvoja? Pre svega državi, jer je omogućavao lagodno vladanje, obezbeđujući stabilan i vrlo izdašan priliv sredstava za republički budžet. *Jak dinar je obezbeđivao i visok profit za uvoznike, istovremeno čineći izvoz potpuno nerentabilnim* (kurziv M. P.). Izvozili su uglavnom oni koji nisu mogli da prodaju robu na domaćem tržištu. Ali, ni oni nisu očekivali profit od izvoza, već se zarada ostvarivala na prodaji uvezene robe. Time je u potpunosti deformisana struktura naše spoljno-trgovinske razmene” (Savić, 2010: 315-317).

²³⁹ „Investirajte u Srbiju, zemlju kvalifikovane, a jeftine radne snage’ deo je reklamne na ‘Si-En-Enu’ koju su pre dve godine platili PKS (Privredna komora Srbije, prim. aut.) i ‘Invest in Serbia’” (Blic, 2016.)

izazvane špekulativnim karakterom finansijskog sektora globalnog kapitalizma. Ova kriza se u Srbiji manifestovala opadanjem investicija stranog kapitala.

Transformaciju srpske privrede prema tercijarizaciji moguće je ilustrovati na primeru privrede Novog Sada. U njemu je od 1989. godine devastirano više industrijskih giganata koji su zapošljavali nekoliko desetina hiljada radnika i predstavljali lokomotivu razvoja lokalne ekonomije. Industrijski pogoni „Novkabela”, „Pobede”, „Jugoalata”, „Jugodenta”, „Hemijske industrije Novi Sad” (HINS), „Agrohema”, „AMB Grafike”, „Novosadske industrije tekstila” (NIT), prehrambeni giganti „Hleb” i „Novosadska mlekar”, građevinska preduzeća „Neimar” i „Petar Drapšin”, danas ne postoje ili su privatizovani sa znatno manje zaposlenih nego ranije. Proces privatizacije uslovio je da udeo privatnih preduzeća u Južno-bačkom okrugu dostigne čak 95%.²⁴⁰ Industrijska zona Sever, koja je bila ekonomsko središte grada, danas je sablasno prazna, te predstavlja najvernije svedočanstvo socioekonomske propasti društva.

Na primeru fabrike električnih kablova „Novkabel”, koja je bila srce severne industrijske zone, moguće je sagledati razmere prekarnosti rada kao posledice tranzicione transformacije privrede. Dostižući vrhunac razvoja krajem 70-ih i početkom 80-ih godina prošlog veka, „Novkabel” je proširio svoju delatnost osnivanjem ogranka firme „Novkabel elektronika, računari i automatika” (ERA) da bi pratio razvoj savremene tehnologije. U saradnji s mađarskim „Videotonom”, a kasnije i sa italijanskim „Olivetijem”, „Novkabel” je, koristeći IBM tehnologiju, proizveo prve personalne računare ERA 20, ERA 40 i ET-188 (Mitrović i Jović, 2020). Na vrhuncu svog poslovanja, kompanija je imala oko 5000 zaposlenih. U prvoj fazi tranzicije broj zaposlenih se smanjio na oko 3000, uz temeljnu devastaciju proizvodnog procesa i tehnološku stagnaciju u uslovima međunarodne izolacije i ukupno lošeg stanja srpske ekonomije. Zaostajanje za savremenim tehnološkim tokovima, koji su na polju računarstva i automatike doživeli ekspanziju upravo u poslednjoj deceniji 20. veka, presudno su odredili daljnju sudbinu „Novkabela” u novom veku. Preduzeće je početkom 21. veka bilo toliko devastirano da više nije bilo u stanju da isplaćuje zarade radnicima. To je dovelo do serije štrajkova i još većeg smanjenja zaposlenih. Broj zaposlenih se 2003. godine smanjio na 1200, da bi nakon novog talasa otpuštanja

²⁴⁰ http://juznobacki.okrug.gov.rs/sr/novi_sad_privreda.php?lang=lat

2008., u preduzeću ostalo oko 700 zaposlenih. Transformacijom vlasništva 2009. godine kompanija postaje vlasništvo kiparske kompanije East Point Holding Ltd. Privatizovanje „Novkabela” donosi daljnje smanjenje broja zaposlenih, da bi ih 2015. godine ostalo svega 300 (prema Dan, 2020).²⁴¹

Sličnu sudbinu doživeli su zaposleni i u ostalim gigantima novosadske privrede. Slučaj „Novkabela” predstavlja paradigmu tranzicione devastacije novosadske i ukupne srpske privrede, ali i mehanizam stvaranja ogromne rezervne armije rada od nekadašnjeg industrijskog radništva. U ovom procesu mogu se pronaći strukturni uzroci prekarizacije rada u Srbiji 21. veka. Ni skorašnji razvoj IT industrije u Novom Sadu i otvaranje nekoliko novih industrijskih pogona u inostranom vlasništvu nisu ni približno dovoljni da apsorbuju rezervnu armiju rada nastalu u tranzicionoj devastaciji privrede i radnu snagu koja je u međuvremenu prispela na tržište rada. Primere poput „Novkabela” moguće je pronaći u svakom industrijskom centru bivše Jugoslavije. Tranziciona sudbina nekad uspešnog preduzeća ponajbolje je dokumentovana (Popov, 2011) na slučaju zrenjaninske industrije lekova „Jugoremedija”, pre svega, zahvaljujući organizovanju i borbi njenih radnika.²⁴²

Promena sektorske strukture srpske privrede prema tercijarizaciji radničke klase vidljiva je u komparaciji podataka o broju zaposlenih u industriji. Godine 1988. u industriji i rudarstvu Srbije (bez Kosova i Metohije) bilo je zaposleno 952.069 ljudi (Republički zavod za statistiku, 1989: 96). Podaci iz 2010. godini ukazuju na drastično smanjenje zaposlenosti u ovom sektoru privrede, jer je industrijskih radnika bilo svega 312.000 (Drašković, 2014: 113). Kako navodi Marica Šljukić (Šljukić, 2018), pozivajući se na podatke Republičkog zavoda za statistiku, u Srbiji je 1991. godine u sektoru industrije i zanatstva bilo zaposleno 1.020.940 ljudi, dok je taj broj 2002. godine sveden na 711.725 zaposlenih. Od tada se beleži progresivni pad broja zaposlenih u industriji i zanatstvu, pa je broj zaposlenih u ovom sektoru privrede 2010. godine iznosio 407.254, dok je 2012 dostignut rekordno nizak broj zaposlenih u prerađivačkoj industriji - svega 378.789, ili 17,7% ukupnog broja zaposlenih. U narednim godinama beleži se blagi

²⁴¹ Podatke o broju zaposlenih autor članka Zvonko Dan je dobio kroz razgovor sa Čedomirom Kopčanskim, predsednikom sindikata zaposlenih u „Novkabelu”. Isti podaci o (opadajućem) broju zaposlenih mogu se pronaći i u novinskom prilogu portala „Radija 021” (Strika, 2016).

²⁴² Vidi više u članku istraživačkog portala Voice (Šper, 2020).

porast broja zaposlenih u ovom sektoru privrede, pa je tako 2016. godine u prerađivačkoj industriji bilo zaposleno 393.906 ljudi (Šljukić, 2018: 56). Prema podacima Republičkog zavoda za statistiku u 2018. godini bilo je oko 440.000 zaposlenih u prerađivačkoj industriji (Rakić, 2019). Dakle, u periodu od 2010. do 2020. godine vidljiv je porast zaposlenosti u ovom sektoru.

Međutim, pokazuje se da rast industrijske proizvodnje u poslednjoj dekadi nije garant podizanja životnog standarda stanovništva. Uzrok je u tome što je postojeća industrijska proizvodnja uglavnom vlasništvo stranog kapitala, tako da i glavina novostvorene vrednosti završava izvan države Srbije. Osobenost stranih direktnih investicija u zemljama poput Srbije je što industrijska proizvodnja koju ovde pokreću zahteva nekvalifikovanu i lako zamenljivu radnu snagu potrebnu za obavljanje manuelnih poslova u isparcelisanim delovima većeg finalnog proizvoda koji se finalizuje u proizvodnim pogonima u drugim zemljama ili kontinentima. Tipičan primer toga su brojni industrijski pogoni za proizvodnju delova neophodnih za automobilsku industriju koji su prethodnih godina otvoreni u Srbiji. Ova vrsta industrijske proizvodnje ne dovodi do ekonomskog napretka zemalja periferije i poluperiferije i u osnovi predstavlja „razvoj nerazvijenosti” (Amin, 1990). Degradirajući uslovi rada i niske najamnine su uobičajeni u proizvodnim pogonima stranih korporacija otvorenim u prethodnoj deceniji, što je dokumentovano u brojnim medijskim izveštajima.²⁴³ Ni blagi porast industrijske proizvodnje u potonjoj deceniji nije dovoljan da ublaži promenu karaktera srpske privrede od 1990. godine do danas. Tercijarizacija ekonomije vidljiva je u

²⁴³ Najeklatantniji primer nedostojanstvenog i slabo plaćenog rada pokazuje se u proizvodnom pogonu južno-korejske korporacije „Jura” u kome se izrađuju električni kablovi. List „Danas” u tekstu pod naslovom *Ne daju im da idu u toalet, teraju ih da nose pelene* opisuje uslove rada u ovoj fabrici i navodi iznos uobičajene radničke najamnine: „Iza štrajka od 15 minuta, koliko u utorak ujutru nisu radile mašine u fabrici Jura u Leskovcu, krije se nezadovoljstvo radnika što ne mogu da dobiju jedan neradni dan koji im pripada po zakonu, ali i nešto mnogo strašnije – fizičko i mentalno zlostavljanje, na koje niko u vlasti ne reaguje. Iako postoje, prijave za mobing i zlostavljanje radnika u Juri nikad nisu procesuirane, što znači da je vlast u Srbiji upoznata sa dešavanjima, ali ne reaguje na njih. (...) Hiljade radnika ove firme bukvalno svašta trpi za 25.000 dinara koliko prosečno mesečno prime. *Država je Juri za svako radno mesto dala i do 10.000 evra. Samo prošle godine Jura Leskovac dobila je od države subvenciju vrednu 950.000 evra* (kurziv M. P.). I zato ne čudi što u Juru, kako tvrde, stižu samo rutinske inspekcije u kojima se nikad ništa neregularno ne pronađe, jer je ceo sistem prilično ‘zatvoren’. Kako je i da li je država odlučila da reaguje pokušali smo juče da saznamo u Ministarstvu rada. Nije reagovalo” (Bukvić, 2016.). O kršenju radničkih prava u Juri i poslovanju ove korporacije u Srbiji produkcijska kuća „Insajder” je napravila i polučasovnu dokumentarnu emisiju (Insajder, 2016). Internet portal Radnik.rs kontinuirano prati i dokumentuje kršenje radničkih prava. Na njemu je moguće pronaći većinu primera nedostojanstvenog rada u Srbiji.

podacima o sektorskoj zaposlenosti: 66% zaposlenih radnika radi u sektoru usluga, 27% njih je zaposleno u industriji, dok je 4% radnika zaposleno u građevinarstvu te 3% u poljoprivredi (Bradaš, 2018: 5). Od 2000. godine beleži se smanjenje broja zaposlenih u svim sektorima ekonomije, osim u sektoru usluga u kome se jedino može pokazati porast broja zaposlenih. Registrovana zaposlenost od 2000. godine smanjena je za 14% uz drastičnu promenu sektorske strukture zaposlenosti. U odnosu na 2000. godinu, 2017. je u prerađivačkoj delatnosti bilo 286.209 zaposlenih manje. U poljoprivredi je broj zaposlenih umanjen za 55.241, u građevinarstvu za 44.011, te u sektoru saobraćaja za 30.732. Broj zaposlenih u sektoru usluga povećan je za svega 125.390, što jasno svedoči da tercijarizacija srpske ekonomije ne uspeva da apsorbuje viškove radne snage, niti da odgovori na izazove prekarizacije rada (Bradaš, 2018: 18). Štaviše, transformacija zaposlenosti prema uslužnoj delatnosti usled deindustrijalizacije srpske ekonomije predstavlja strukturni uzrok prekarizacije rada.

15.1. Dekonstrukcija zvanične stope nezaposlenosti kao preduslov za utvrđivanje stvarnih razmera prekarnog rada

Kao što je pomenuto u uvodnom delu ovog poglavlja, stepen stvarne nezaposlenosti u srpskom društvu nije moguće utvrditi uvidom u zvaničnu državnu statistiku. Ona je, najblaže rečeno, „frizirana” s ciljem da se u javnosti zamagli dubina problema reprodukcije nezaposlenosti, siromaštva i besperspektivnosti u kome obitava veći deo srpskog društva. Tako je u maju 2020. godine Republički zavod za statistiku (RZS) objavio da je stopa nezaposlenosti u Srbiji svega 9,7% (FoNet, 2020). Prema tim podacima, u Srbiji je bilo nezaposleno oko 310.000 ljudi. Svakom ko živi u realitetu Republike Srbije samo ovaj podatak bio bi dovoljan da izazove sumnju u relevantnost istraživačkih tehnika kojim su dobijeni ovi rezultati. Kada je svega tri meseca kasnije, u jeku globalne pandemije korona virusa, RZS objavio da je stopa nezaposlenosti opala za čitavih 2,5% u odnosu na prethodno tromesečje i da sada iznosi svega 7,3%, odnosno da je u Srbiji nezaposleno svega 222.900 ljudi (Al Jazeera, 2020), postalo je jasno da se do pravih razmera nezaposlenosti može doći samo dekonstrukcijom zvanične radne statistike. Posebno je zanimljivo da je prema podacima RZS broj zaposlenih u maju

2020. godine iznosio 2.877.000 ljudi, dok je u avgustu iste godine taj broj bio manji te je iznosio – 2.844.200 ljudi. Realna slika nezaposlenosti u Srbiji može se dobiti samo na osnovu istraživanja nekoliko autora koji se bave problemom rada. Posebno treba istaći nekoliko studija o prekarnom i dostojanstvenom radu Sarite Bradaš (Bradaš 2017a, 2017b, 2018, 2019). U njima se autorka bavi utvrđivanjem stvarne stope nezaposlenosti, ali i razmerima prekarnog rada u ukupnoj zaposlenosti.

Pre svega, mora se znati kako zvanična državna statistika kvalifikuje nezaposlene. Pod nezaposlenima se od 2003. godine vode samo oni koji aktivno traže posao, odnosno, samo oni koji se svaka tri meseca javljaju Nacionalnoj službi za zapošljavanje (NZS). Ukoliko pojedinac prestane da se javlja NZS, prestaje da se vodi kao nezaposlen bez obzira na njegov stvarni radni status i prelazi u kategoriju radno neaktivnih. Tako je stopa neaktivnosti u Srbiji 2016. godine iznosila čitavih 46,7% (Bradaš, 2017a: 3). U drugom tromesečju 2020. godine bilo čak 153.800 više radno neaktivnih u odnosu na isti period prethodne godine (Obradović, 2020). U ovome treba tražiti jedan od razloga „istorijski” niske nezaposlenosti u zvaničnoj državnoj statistici.

Drugi način „friziranja” zvaničnih podataka o stopi nezaposlenosti sastoji se u primeni metodologije koja je drugačija u odnosu na onu iz prethodnih perioda, što zvanične podatke o nezaposlenosti čini predmetom političke manipulacije i temeljno neupotrebljivim u komparativnim istraživanjima ovog problema. Analizirajući (Istinomer, 2017) televizijsko gostovanje premijera Srbije 2017. godine, u kome je iznesena tvrdnja da je u tom trenutku stopa nezaposlenosti (13,6%) bila manja nego na početku tranzicije 1990. godine, kada je iznosila 16,7%, ekonomista Miloško Arsić objasnio je da se podaci o nezaposlenosti u ova dva perioda nikako ne mogu porediti zbog upotrebe potpuno različite metode računanja stope nezaposlenosti. Kao prvi indikator neuporedivosti podataka, Arsić navodi činjenicu da je BDP Srbije 2016. godine bio za oko 19% niži nego 1990. godine. Ukoliko je stopa nezaposlenosti danas zaista niža nego 1990. godine, to bi značilo da je produktivnost rada drastično smanjena u periodu od 1990. do 2016. godine. U daljnjoj dekonstrukciji zvanične radne statistike, Arsić primenjuje metodologiju koja je 1990. godine korišćena za utvrđivanje stope

nezaposlenosti na podatke o nezaposlenosti iz 2016. godine, te utvrđuje da njenom upotrebom sadašnja stopa nezaposlenosti zapravo iznosi 25,2%.²⁴⁴

Republički zavod za statistiku prikuplja podatke o zaposlenosti pomoću Ankete o radnoj snazi (ARS). Ona je usklađena sa standardima Međunarodne organizacije rada. Međutim, podatke o tržištu rada u Srbiji nije moguće naći na stranici Eurostata.²⁴⁵ Vrednost Ankete o radnoj snazi je u tome što, pored zaposlenosti i nezaposlenosti, pruža podatke o prekarnoj zaposlenosti merenjem neformalnog zaposlenja, ranjive zaposlenosti, vrsti radnih ugovora itd. (Bradaš, 2017a: 2). Međutim, upravo je metodologija ovog istraživanja jedan od osnovnih razloga nerealnog prikaza stope nezaposlenosti u oficijelnoj državnoj statistici. Anketa ne uzima u obzir formalni status anketiranog, već njegov radni status određuje na osnovu aktivnosti koje je to lice obavljalo u protekloj sedmici. Naime, metodologija ARS je takva da u nezaposlene ubraja „lica koja nisu obavljala nijedan plaćeni posao u posmatranoj sedmici, aktivno su tražila posao tokom četiri sedmice koje su prethodile posmatranoj sedmici i u mogućnosti su da počnu da rade u roku od dve sedmice nakon posmatrane sedmice” (Bilten ARS, 2016: 8, prema Bradaš, 2017a: 13). Prema tome, u zaposlene se ubrajaju i ona lica koja u anketi odgovore da su u toku prethodne sedmice obavljala barem jedan sat (u novcu, naturi ili uslugama) plaćenog rada.²⁴⁶ Tako se dolazi do izuzetno niske stope nezaposlenosti koju prikazuje Republički zavod za statistiku.

Vrednost Ankete o radnoj snazi je što prikazuje broj zaposlenih koji imaju standardni radni ugovor (na neodređeno), a kojih je prema podacima iz 2016. godine 1.417.200. Prema podacima Svetske banke za 2017. godinu, Srbija je imala 4.618.503 ljudi radnog uzrasta (15-64 godine), od kojih je 3.080.831 bilo u radnoj snazi. Ukupno

²⁴⁴ Detaljnije objašnjenje može se pronaći u članku na sajtu portala Istinomer (Istinomer, 2017).

²⁴⁵ Eurostat je oficijelna baza statističkih podataka na nivou Evropske unije. Zadatak Eurostata je da obezbedi harmonizaciju metodologije statističkih istraživanja u zemljama Evrope kako bi se obezbedila uporedivost statističkih podataka. Nedostupnost podataka iz Ankete o radnoj snazi u Srbiji može ukazivati na neusklađenost metodologije sa standardima Eurostata, bez obzira što je ona u načelu usklađena sa principima i pravilima MOR-a.

²⁴⁶ „Zaposlenim licima se smatraju ona koja su u posmatranoj sedmici obavljala neki plaćeni posao (u novcu, naturi ili uslugama), u trajanju od najmanje jednog sata, kao i lica koja su imala zaposlenje, ali koja su u posmatranoj sedmici bila odsutna sa posla (uz garanciju povratka). Pod zaposlenima se smatraju ona lica koja imaju zasnovan radni odnos u preduzeću, ustanovi ili u drugoj vrsti organizacije, lica koja rade samostalno (preduzetnici, individualni poljoprivrednici, lica koja su obavljala neki posao koji su sami pronašli i ugovorili – usmeno ili pismeno). Osim pomenutih, zaposlenima se smatraju i članovi porodice koji pomažu u porodičnom poslu koji je u vlasništvu člana domaćinstva i koji se definiše kao neplaćeni posao, ali direktno doprinosi funkcionisanju posmatranog porodičnog posla” (Bilten ARS, 2017).

zaposlenih je bilo 2.647.917 ljudi ili 57% ukupnog broja ljudi radnog uzrasta (World bank group, 2019: 18). Razlika koja se dobija oduzimanjem broja radnika sa standardnim radnim ugovorom od ukupnog broja zaposlenih – 1.230.717 – može se smatrati brojem prekarnih radnika u Srbiji. Ovaj podatak ne može se smatrati u potpunosti egzaktnim, ali i kao takav uverljivo pokazuje da se gotovo polovina zaposlenih u Srbiji nalazi u stanju radne prekarnosti. Pri tome u obzir nije uzeto 15% stanovništva Srbije radnog uzrasta (686.099) koji se vode kao radno neaktivni, za koje se može reći da su u stanju životne prekarnosti.

Povećanje stope zaposlenosti ostvaruje se usled zapošljavanja u neformalnom sektoru ekonomije i zapošljavanjem u prekarnim oblicima rada. U ukupnom broju novozaposlenih u periodu od 2014. do 2017. godine čak 81% njih su radnici sa ugovorima ograničenog trajanja (110.400) i samozaposleni bez zaposlenih (56.800) (Bradaš i Reljanović, 2019: 5). Međutim, kako ističe Bradaševa, slika zaposlenosti se drastično menja ukluči li se u analizu subjektivna procena radnog statusa pojedinca koja se takođe prikuplja Anketom o radnoj snazi. Za razliku od metodologije kojom se utvrđuje zvanična stopa zaposlenosti, prema kojoj se zaposlenost promatra u odnosu na posmatranu sedmicu, ispitanici svoj status procenjuju u dužem vremenskom periodu. Tako „prema podacima zasnovanim na subjektivnoj proceni statusa broj nezaposlenih je veći za 664.000, a broj zaposlenih manji za 586.400 u odnosu na podatke dobijene na osnovu aktivnosti u posmatranom periodu” (Bradaš, 2017a: 18).

Ono što nesumnjivo doprinosi realnom padu stope nezaposlenosti u Srbiji i što nije predmet manipulacije oficijelnom državnom statistikom, jesu negativni prirodni priraštaj i masovna emigracija. Kako se navodi u izveštaju Republičkog zavoda za statistiku, u prvih 10 meseci 2019. godine u Srbiji je rođeno 53.083 osobe, dok je umrlih osoba bilo 93.000. To znači da se u 2019. godini negativnim prirodnim priraštajem stanovništvo Srbije smanjilo za gotovo 40.000 stanovnika. U periodu od 2005. do 2018. godine prosečan negativni prirodni priraštaj je iznosio 35.433 (FoNet, 2019a) . Prema podacima Svetske banke, Srbija je 2019. godine imala 6.944.975 stanovnika (The World Bank, 2020b). Kako govore prvi rezultati popisa stanovništva 2022. godine, u Srbiji živi 6.690.887 stanovnika. U odnosu na prethodni popis stanovništva 2011. godine, u Srbiji živi 495.975 ljudi manje (Kojić, 2022). To znači da je izgubila preko milion stanovnika od 1991. godine kada je prema popisu stanovništva imala 7.822.795 stanovnika (bez

Kosova i Metohije).²⁴⁷ Prema nekim procenama, Srbija je u periodu između 2014. i 2017. izgubila 146.500 stanovnika radnog uzrasta što je uzrokovalo rast stope zaposlenosti za 2% (Bradaš, 2017: 5). Drugi izvori navode da je Srbiju u pomenutom periodu napustilo 160.000 građana (Marković, 2019: 127). Prema medijskim izveštajima koji se pozivaju na istraživanje Eurostata, Srbiju mesečno napusti 4.000 ljudi, dok je na godišnjem nivou napusti oko 50.000 ljudi (FoNet, 2019b). Migracioni saldo (razlika između iseljavanja i useljavanja na nekom području) ukazuje da je Srbija u drugoj deceniji 21. veka gubila između 20.000 i 30.000 ljudi godišnje u migratornim kretanjima (The World Bank, 2019).

Negativan prirodni priraštaj i negativan migracioni saldo Srbiju koštaju gubitka između 55.000 i 70.000 ljudi godišnje. Kako se ističe u istraživanju Eurostata, ovaj trend pogađa sve bivše socijalističke zemlje Istočne Evrope. Prema procenama Svetske banke, populacija u Srbiji će 2050. godine biti svedena na 5,79 miliona stanovnika (Čalija, 2020). Depopulacija zemlje predstavlja jednu od najtragičnijih posledica pogrešno vođene državne politike od 1989. godine. Bez sumnje, na to je presudno uticala politika navodne „zaštite naroda i nacionalnih interesa”. Njome su nacionalni interesi šticeći tako što su pripadnici državne nomenklature transformisani u novu kapitalističku klasu privatizovanjem državne i društvene imovine, strukturnim povećanjem nezaposlenosti kao posledicom procesa deindustrijalizacije, snižavanjem životnog standarda i ograničavanjem životnih perspektiva za najveći deo populacije. Krajnji rezultat ovako orijentisane politike je nacionalna katastrofa koja je na delu. Ovome jasno svedoče izneseni demografski i ekonomski pokazatelji. Najporazniji efekat nacionalne i ekonomske politike vođene u prethodne tri decenije je upravo nemogućnost privrede da apsorbuje višak radne snage uprkos permanentnoj depopulaciji zemlje, te da obezbedi nivo životnog standarda koji neće terati njene građane u emigraciju.

Deindustrijalizacija srpske privrede drastično je narušila državnu nezavisnost od međunarodnih finansijskih institucija, umanjila životni standard, stvorila veliku

²⁴⁷ Ovde treba imati na umu da je, prema podacima Visokog komesarijata Ujedinjenih nacija za izbeglice, u Srbiju tokom rata u bivšoj Jugoslaviji prispelo 617.728 lica. Od toga je 259.719 ili 42% njih nastanjeno na teritoriji Vojvodine, 170.955 (27,7%) na teritoriji Beograda, 166.857 (27%) u reonu Centralne Srbije, te ostatak (3,3%) na području Kosova i Metohije (UNHCR, 1996: 29). S obzirom na ovoliki priliv stanovništva, slika demografske katastrofe Srbije od 1991. godine do danas postaje još tragičnija, bez obzira što je sasvim sigurno dobar deo izbeglica dalje emigrirao u razvijena društva Evrope i Severne Amerike.

rezervnu armiju rada, povećala emigraciju, postavila državu na (polu)periferiju globalnog kapitalizma kome služi kao rezervoar jeftine i solidno obrazovane radne snage. Stoga je čitava strategija srpske države u ekonomiji zasnovana na privlačenju stranih direktnih investicija, odnosno na privlačenju inostranih korporacija jeftinom radnom snagom i državnim subvencijama.²⁴⁸ Interes krupnog kapitala je investiranje u proizvodnju koja zahteva nekvalifikovanu manuelnu radu snagu pošto je profitna stopa u ovoj vrsti proizvodnje najveća. Ovo je očigledno ako imamo u vidu proizvodne pogone koje su u Srbiji prethodnih nekoliko godina pokrenule korporacije poput američkog Lira (delovi i dodatna oprema za motorna vozila), južnokorejske Jure (delovi za automobile), nemačkog Leonija (delovi za automobile) itd. Reljanović navodi da se „na manuelnim poslovima zarađuje najviše zato što poslodavac ne ulaže ništa u obuku zaposlenih, a zbog velike konkurencije radne snage (koja je rezultat niske zaposlenosti u državi) može radnicima – bez obzira na formalni stepen obrazovanja, iskustvo, specijalizaciju, rezultate i vrednost ostvarenog rada – ponuditi najniže zakonom propisane uslove rada” (Reljanović, 2019b: 12-13). U važan deo ove strategije spadalo je donošenje izmena i dopuna Zakona o radu (2014) kojim su značajno snižena radnička prava i postavljena zakonska regulativa za daljnju prekarizaciju rada, kako bi država mogla uspešno da parira konkurentima na kapitalističkoj periferiji u tzv. trci do dna.²⁴⁹ Prema procenama ekonomiste Mihaila Arandarenka, izmene Zakona o radu su uticale da radna snaga u Srbiji pojeftini za 3% (Marković, 2019: 126).

²⁴⁸ „Takvim ‘investitorima’ se daju najrazličitije pogodnosti:

- Ne ispituje se poreklo novca koji ulažu;
- Često se kao ‘strani investitori’ pojavljuju kompanije koje su zapravo u vlasništvu domaćih državljana, a koje su osnovane u inostranstvu radi izbegavanja plaćanja poreza;
- Daju se poreske i druge olakšice;
- Daju se subvencije;
- Poklanja se ili besplatno ustupa na dugoročno korišćenje infrastruktura, objekti, praktično sve osim proizvodne tehnologije, koju investitor donosi sa sobom;
- Omogućava se lako iznošenje kapitala iz zemlje bez obaveze reinvestiranja profita koji se ostvari;
- Omogućava se korišćenje nezaštićene i eksploatisane radne snage” (Reljanović, 2019b: 10-11).

²⁴⁹ „Da bi ovakva politika privlačenja ‘investitora’ uspela, potrebno je izvršiti značajne izmene u postojećem radnom zakonodavstvu, koje je u bivšim komunističkim državama uglavnom sačuvano na nivou znatno nižem u odnosu na osamdesete godine XX veka ali istovremeno značajno višem od ciljanog nivoa maksimalne eksploatacije uz minimalnu zaštitu radnika. Proces *devolucije radnog zakonodavstva* nije ekskluzivno namenjen tržištima rada u bivšim socijalističkim i drugim perifernim državama. Naprotiv, u celom svetu, uključujući i visokorazvijene evropske države, trend koji traje već gotovo trideset godina jeste lagano i kontinuirano umanjeње prava zaposlenih” (Reljanović, 2019b: 13).

15.2. Regulacija prekarnog rada u Zakonu o radu

U kritičkoj analizi (Reljanović, 2019b) izmena i dopuna Zakona o radu (2014) Mario Reljanović zastupa stanovište da je uvođenje pojma zaposlenog u radno zakonodavstvo ostvareno u cilju radne eksploatacije i pogoršanja radnih prava. Ovim pojmom je ozakonjena razlika između *zaposlenih u radnom odnosu* i *radno angažovanih* koji su u potpunosti lišeni zaštite koju pruža radni odnos. Time je izvršena veštačka podela na zaposlene i radnike u cilju uskraćivanja radnih prava potonjima.²⁵⁰ Na zaposlenog se odnosi čitav spektar prava i obaveza koji odgovaraju pojmu dostojanstvenog rada, dok se na radno angažovane (radnike) odnosi sve ono što se smatra prekarnim radom. Pošto Zakon o radu sindikate definiše kao organizacije zaposlenih, njime su radno angažovani onemogućeni da se udružuju putem ovih organizacija. Ovakva pravna regulacija je suprotna standardima MOR-a, odnosno Konvenciji 87 ove organizacije kojom se garantuje sloboda udruživanja svim radnicima bez obzira na pravni osnov njihovog angažovanja. Poštovanje ovih standarda i ovog konkretnog propisa je međunarodna obaveza države Srbije, ali je ona ne poštuje (Reljanović, 2019b: 218). Premda zakonodavci ovakva smanjenja radnih prava pravdaju usklađivanjem domaćeg radnog zakonodavstva s evropskim u sklopu procesa pridruživanja Srbije Evropskoj uniji, istina je da ovakvu oštru podelu na zaposlene u radnom odnosu i radno angažovane ne poznaje gotovo nijedna evropska država.

Izmenama i dopunama Zakona o radu normirane su *četiri vrste ugovora o radnom angažovanju*: ugovor o obavljanju privremenih i povremenih poslova; ugovor o delu; ugovor o stručnom osposobljavanju i usavršavanju; ugovor o dopunskom radu. Reljanović je mišljenja da prva tri oblika ugovaranja najčešće sadrže sve karakteristike radne eksploatacije (Reljanović, 2019b: 63). Najdrastičnije uskraćivanje radnih prava vrši se *ugovorom o privremenim i povremenim poslovima*. Ovom vrstom ugovora radno angažovani ostaje uskraćen za plaćeni godišnji odmor, plaćeno odsustvo, naknadu

²⁵⁰ „Član 5. Stav 1. Zakona o radu veoma jednostavno definiše zaposlenog: ‘Zaposleni, u smislu ovog zakona, jeste fizičko lice koje je u radnom odnosu kod poslodavca’. I takvom jednostavnom formulacijom, uzrokuje niz problema u sistemu radnog prava. Izuzimanjem radno angažovanih lica iz pojma zaposlenog ona ostaju na pravnoj vetrometini, izloženi različitim tumačenjima i *ad hoc* popunjavanjem pravnih praznina koja postoje u režimima rada van radnog odnosa. Istovremeno, u Zakonu o radu ne postoji definicija radnog odnosa koja bi pomogla da se shvati (odnosno približi) režim rada u radnom odnosu sa radom van radnog odnosa” (Reljanović, 2019b: 19).

za prekovremeni rad, minimalnu zaradu, pravo na udruživanje, štrajk i kolektivno pregovaranje. Istovremeno, poslodavac može nametati radno angažovanom iste obaveze koje ima zaposleni (Reljanović, 2019b: 24). Iako je Zakonom o radu propisano da ugovor o privremenim i povremenim poslovima može trajati najviše 120 radnih dana u kalendarskoj godini, brojni su načini zloupotrebe ove odredbe, pa se dešava da radnici provedu nekoliko godina radeći pod ovim ugovorom.²⁵¹ Poseban problem s ovom vrstom ugovora predstavlja činjenica da postaje uobičajeni način radnog angažovanja u državnoj administraciji, čime sama država – kao pretpostavljeni garant zaštite radničkih prava u neravnopravnom odnosu između poslodavca i radnika – podstiče povećanje nesigurnog rada.²⁵²

Fleksibilizacija radnog zakonodavstva direktno je uticala na porast prekarne zaposlenosti u državnoj administraciji i javnoj upravi. Ovome je prethodila zabrana zapošljavanja u javnom sektoru (2013) u sklopu tzv. mera štednje i fiskalne konsolidacije. Kako Bradaševa navodi, pozivajući se na izveštaj Fiskalnog saveta, „broj zaposlenih u opštoj državi s ugovorom na neodređeno vreme smanjen je za oko 28.600 do septembra 2017., ali je istovremeno povećan broj zaposlenih ugovorom na određeno vreme za oko 16.200” (Bradaš, 2018: 6).

Osim ugovora o radnom angažovanju, izmene i dopune Zakona o radu omogućile su prekarizaciju rada vremenskim ograničenjem trajanja radnog odnosa kroz modele radnog odnosa na određeno vreme, pripravničkog radnog odnosa te radnog odnosa uz probni rad. Najznačajnija izmena koja se odnosi na radni odnos na određeno vreme je to što se poslodavcu omogućuje sklapanje ovakvog ugovora s zaposlenim u toku 24 meseca, umesto 12 meseci kako je bilo predviđeno pre zakonskih promena. Ovom promenom poslodavcu se daje prilika da s zaposlenim 24 puta sklopi ugovor u trajanju od mesec dana. Imajući u vidu postojanje ogromne rezervne armije rada u društvu, poslodavcu ovaj tip radnog ugovora omogućuje da zaposlene prisiljava na lošije uslove rada, da ih onemogućuje da se udružuju radi ostvarivanja svojih prava te da ih drži pod kontrolom

²⁵¹ Zloupotreba zakonskih odredbi ugovora o privremenim i povremenim poslovima najčešće se vrši tako što poslodavac menja opis poslova koje obavlja radno angažovani, što mu omogućuje da sa njim sklopi neograničen broj takvih ugovora (Reljanović, 2019b: 25-26).

²⁵² Pretpostavlja se da ovakvu praksu države pokreće namera političkih partija na vlasti da disciplinuju i drže pod kontrolom svoje članove kojima obezbeđuje zaposlenje u državnoj administraciji i javnim preduzećima. Takva praksa političkih subjekata stvara povećanje prekarnog rada u javnom sektoru.

svesne da ga ništa ne obavezuje da s njima sklopi novi radni ugovor nakon isteka prethodnog.

Dva osnovna mehanizma zloupotrebe radnog angažovanja predstavljaju studentske zadruge i ustupanje zaposlenih (agencijsko zapošljavanje). Član 11. Stav 8. Zakona o zadrugama (2015) propisuje da studentsko-omladinske zadruge obezbeđuju obavljanje privremeno-povremenih poslova u skladu s propisima koji uređuju ovu oblast rada (Reljanović, 2019b: 50-51). U praksi studentske zadruge funkcionišu u potpunoj suprotnosti s vlastitom svrhom, jer država nije zainteresovana da vrši nadzor nad njihovom delatnošću. Studentske zadruge najčešće osnivaju lica starija od 30 godina (zakonsko ograničenje). Osnovna delatnost ovih subjekata je posredovanje u zapošljavanju, što ih u osnovi ne razlikuje od agencija za posredovanje i agencija za ustupanje zaposlenih. Kako se radi o angažovanju isključivo radnim ugovorom o privremenim i povremenim poslovima, radnici su potpuno nezaštićeni uobičajenim setom pravnih rešenja koja proističu iz radnog odnosa. S druge strane, ustupanje zaposlenih predstavlja relativno nov model radne eksploatacije. Agencije za ustupanje zaposlenih se razlikuju od agencija za posredovanje pri zapošljavanju samo u tome što je ovde agencija poslodavac. Radnik sklapa ugovor s agencijom da bi ga ona prosledila poslodavcu: „Agencija se tako pojavljuje kao poslodavac, a poslodavac kod kojeg se rad odvija je korisnik usluga agencije” (Reljanović, 2019b: 54). Ono što Reljanović ističe je paradoks da je oblast agencijskog zapošljavanja u Srbiji donedavno bila potpuno neregulisana, iako su ovi subjekti neometano funkcionisali. 2019. godine donešen je *Zakon o agencijskom zapošljavanju*. Njime bi se položaj radnika angažovanih na ovaj način trebao poboljšati, pre svega zato što propisuje obavezu da se radnici angažuju putem ugovora na određeno ili ugovora na neodređeno čime se ukida mogućnost zasnivanja ugovora o privremenim i povremenim poslovima (Savanović i dr., 2021: 41).

Ako se ostavi po strani ispitivanje dubine problematičnosti radnog prava u Srbiji (koju je Reljanović detaljno analizirao u knjizi *Alternativno radno zakonodavstvo*, 2019b), može se konstatovati da je unošenje oštre podele između zaposlenih u radnom odnosu i radno angažovanih izmenama i dopunama Zakona o radu stvoren zakonski okvir za povećanje prekarnog rada. Vidljivi efekti izmena i dopuna Zakona o radu su porast ranjive zaposlenosti i rada na određeno. U odnosu na 2014. godinu, već 2016. dolazi do smanjenja učešća radnika s ugovorom na neodređeno u ukupnoj zaposlenosti

za 3,3%. Te godine se beleži rast od 39% zaposlenih na određeno vreme, dok je broj zaposlenih na neodređeno ostao isti kao 2014. godine. Tek svako sedmo lice zaposleno 2017. godine sklopilo je ugovor na neodređeno. (Bradaš, 2018: 3-6). Udeo zaposlenih na određeno vreme u Srbiji ima tendenciju stalnog rasta - od 8,7% 2010. godine se penje na 14,4% 2014. godine, da bi 2019. godine udeo radnika na određeno u ukupnoj zaposlenosti iznosio 19,4% (Savanović i dr., 2021: 27).

Drastično pravno razgraničenje dve kategorije radnika prema vrsti radnog ugovora usklađeno je s ulogom perifernog kapitalizma u „globalnom lancu vrednosti”. Ovim zakonskim rešenjima obezbeđena je jeftina i lako zamenljiva radna snaga koja odgovara potrebama krupnog kapitala. Da je u pitanju strateško pozicioniranje države u „trci do dna” ka stranim direktnim investicijama, potvrđuje praksa same države koja nesigurno radno angažovanje obilato koristi pri zapošljavanju u državnoj administraciji i javnim preduzećima. Ovakvo stanje je posledica privatizacije državne i društvene imovine i deindustrijalizacije zemlje kojima je drastično snižen životni standard stanovništva, povećana strukturna nezaposlenost i stvorena velika rezervna armija rada koja opstaje uprkos tercijarizaciji ekonomije, negativnom prirodnom priraštaju i permanentnoj emigraciji stanovništva.

15.3. Prekarnost na tržištu rada Srbije

Snižavanje radnih standarda je nužni preduslov uspešnosti u tzv. utakmici do dna na periferiji i poluperiferiji globalnog sistema robne proizvodnje. Da bi multinacionalna korporacija pokrenula proizvodni proces potreban joj je jeftin, nezaštićen i neorganizovan radnik u nekoj od perifernih zemalja. Regulacija rada u Srbiji direktan je izraz njenog položaja u međunarodnoj podeli rada u 21. veku. Ovome slikovito svedoči i dokument Svetske banke *Nova agenda za privredni rast Srbije* (World bank group, 2019). U njemu se jasno naglašava da je fleksibilizacija rada sprovedena zakonskim intervencijama iz 2014. godine nužni preduslov za rast stope privrednog rasta (World bank group, 2019: 18-19).

Kada se govori o nesigurnom radu u srpskom društvu mora se imati u vidu da je on sveprožimajući fenomen. Nesigurnost rada pogađa sve profesionalne statusse i

sektore ekonomije. Njome su danas pogođeni i industrijski radnici, ali i zaposleni na univerzitetu ili u državnoj administraciji. Prekarnost rada se može prepoznati u svim sektorima ekonomije. Ona ne zavisi ni od položaja u klasno-slojnoj strukturi društva. Premda se pripadnici radničke klase uvek nalaze na najvišem stupnju radne nesigurnosti, ona pogađa i one slojeve društva koji žive u stanju mnogo ugodnije radne eksploatacije i višeg životnog standarda kakvi su zaposleni u ICT industriji. U tom smislu prekarnost rada je *transklasni fenomen*, iako velika većina prekarnih radnika pripada radničkoj klasi. Stoga se nije moguće fokusirati samo na neke delove društvene strukture ili samo na neke društvene grupe pri detektovanju radne prekarnosti u srpskom društvu. Međutim, potrebno je ukazati na nekoliko primera funkcionisanja nesigurnog rada i društvenih uslova koji mu pogoduju, kako bi se stvorila jasnija slika položaja radnika u Srbiji početkom 21. veka. Ovde se treba ograničiti na primere iz industrije, novinarstva, digitalne ekonomije, ali i na primer nedostojnih radnih i životnih uslova u kojima se nalazi još uvek mali, ali brzo rastući kontigent migrantske radne snage u Srbiji. Razlozi za bavljenje ovim primerima radne prekarnosti nalaze su u okolnosti da su oni ponajbolje dokumentovani u medijskom izveštavanju i relevantnoj literaturi.

15.3.1. Strane direktne investicije i prekarni rad u industriji

Srbija je u 2019. godini bila prva u svetu po broju stranih direktnih investicija (Beta, 2019). Ova činjenica se najčešće koristi u javnim istupima državnih funkcionera kao dokaz ekonomskog napretka. Međutim, ovakav oblik ulaganja u srpsku privredu donosi napredak isključivo ulagaču – vlasniku kapitala, ali ne i društvu u celini. Ekonomski napredak se posebno ne odnosi na radnu snagu zaposlenu u novootvorenim proizvodnim pogonima. Nekoliko je razloga zbog kojih strane direktne investicije ne koriste srpskoj privredi: (1) subvencionisane su od strane države, parama poreskih obveznika ili zaduživanjem države kod međunarodnih finansijskih institucija; (2) iako doprinose rastu BDP-a, društvo u celini nema prevelike koristi od toga, jer glavnina novostvorene vrednosti završava izvan zemlje, zato što je (privatno) vlasništvo nad njom u inostranstvu; (3) preduslov investiranja je permanentno snižavanje radničkih prava

koje se ogleda u nedostojanstvenom i potplaćenom radu zaposlenih kod stranih investitora; (4) naposljetku, ovakva ekonomska orijentacija države podrazumeva da je industrija kao pokretač ekonomskog razvoja društva većinski privatizovana i u stranom vlasništvu, što zemlju stavlja u položaj zavisnosti u međunarodnoj podeli rada. Imajući u vidu zavisnost domaćeg finansijskog sektora i državne administracije u celini od međunarodnih finansijskih institucija (MMF, Svetska banka, Evropska centralna banka), može se pretpostaviti da je ovakva ekonomska orijentacija podsticana od ovih institucija. Ovaj stav može se potkrepiti činjenicom da je ovakav model ekonomskog „razvoja” karakteristika svih zemalja u tranziciji (Stojadinović-Jovanović, 2013; Nestorović, 2015). Na ovakav zaključak navodi i sistem državnog subvencionisanja stranih investitora koji je uobičajeni model funkcionisanja neoliberalne ekonomije. Ovaj ekonomski model u globalnim okvirima sprovode upravo međunarodne finansijske institucije. Pomoću ovog mehanizma se reprodukuje odnos zavisnosti zemalja periferije i poluperiferije spram centralnih zemljama kapitalizma, odnosno centara finansijskog kapitala koji se nalaze u ovim zemljama.²⁵³

Državno subvencionisanje stranih investitora je krajnje neracionalan model industrijskog razvoja. U Srbiji se ova strategija razvoja privrede provodi od 2006. godine. Vlada Srbije, preko svoje Agencije za podsticanje stranih investicija (SIEPA), stranim investitorima dodeljuje između 4.000 i 10.000 eura po otvorenom radnom mestu.²⁵⁴ Tako država praktično plaća radnu snagu u prvih nekoliko godina, a najčešće obezbeđuje čitavu infrastrukturu potrebnu za pokretanje proizvodnje (fabričke hale, saobraćajnu infrastrukturu itd.). Procenjuje se da država ovakva ulaganja može da povрати tek nakon 5-6 godina (Petrović, 2016). Međutim, problem nastaje kada se završi period državnog subvencionisanja stranih investitora, jer jedan deo njih nakon toga zatvara svoje proizvodne pogone ili ih prebacuje u neku drugu zemlju kapitalističke

²⁵³ Posredne dokaze za ovakvu praksu međunarodnih finansijskih institucija pruža Džozef Stiglic u svom delu *Protivrečnosti globalizacije* (Stiglic, 2004). Kao neko ko je bio zaposlen u ovim institucijama, Stiglic daje insajderski uvid u načine na koje MMF i Svetska banka uslovljavaju zemlje u razvoju (Stiglic, 2004: 56-57).

²⁵⁴ Kako piše Bogdan Petrović, „granica” od 10 000 eura državnih subvencija po otvorenom radnom mestu pomena je u slučaju subvencionisanja korporacije FIAT koja je privatizovala nekadašnjeg giganta u proizvodnji automobila Zastavu iz Kragujevca. Posle ovog slučaja je kompanija Michelin dobila 30 miliona eura subvencija za otvaranje 500 radnih mesta u Pirotu, koju Petrović ocenjuje kao primer kako investitor može pritiscima da izdejstvuje ugovor koji je za državu potpuno neisplativ. Kako on navodi, „pri nivou subvencija od 60.000 eura po radnom mestu, pa čak i uz pretpostavku neto plate od 300 do 350 eura, potrebno je 25 godina da se uplatom poreza i doprinosa na plate državi projekat isplati” (Petrović, 2016).

periferije u kojoj takođe može da dobije subvencije ili još jeftiniju radnu snagu. Država nema nikakve garancije da će proizvodni pogoni nastaviti s radom nakon isteka perioda subvencionisanja.²⁵⁵ Osim što je ovakav model ekonomskog razvoja krajnje neracionalan, on je veoma pogodan za razvoj korupcije i zloupotrebe javnih finansija. Čini se da je upravo iz tog razloga široko prihvaćen među svim garniturama vlasti koje su Srbijom upravljale od 2006. godine.²⁵⁶

Ogledni primer štetnosti subvencionisanja stranih investitora, u čijim se industrijskim pogonima odvija nedostojanstven i nesiguran rad, pokazuje se u slučaju američke kompanije Lir (Lear). Ona je sporazum s Vladom Srbije o otvaranju proizvodnog pogona u Novom Sadu potpisala 2015. godine. Saznanja koja imamo o uslovima poslovanja korporacije i uslovima rada zaposlenih u novosadskom pogonu dugujemo istraživačkim portalima *Voice* i *Mašina* (Voice, 2016; Latas, 2018; Stojanović i Juhasz, 2017). Ova kompanija je samo jedna u nizu onih koje se bave proizvodnjom električnih kablova, a koje su u prethodnoj deceniji otvorile industrijske pogone u Srbiji (Jura, Leoni, Aptiv itd.). Za proizvodnju ove robe dovoljna je nekvalifikovana manuelna radna snaga, uz minimalna ulaganja u sredstva za proizvodnju. Ovu industriju karakteriše nizak nivo automatizacije, te su kompanije koje posluju u ovoj oblasti vrlo pokretljive u potrazi za jeftinijom radnom snagom.

²⁵⁵ O nezakonitom ponašanju i zloupotrebama koje čine strani investitori pisao je portal Nova S: „Dobijaju ogromne investicije iz budžeta, a otpuštaju radnike. Ili se nadgornjavaju s državom da će zatvoriti fabriku ako im se ne omogući ono što su zamislili. Ili, još gore - uzmu novac od subvencija i - odu, pa se država naplaćuje tužbama. Ovo su samo neki od modela ponašanja koje pojedini strani investitori primenjuju u poslovanju u našoj zemlji. Kada je u avgustu 2019. godine ruski vlasnik fabrike nameštaja 'Nefa' pobjegao iz Vranja ostavivši za sobom 300 radnika bez posla i kupce bez unapred plaćenog nameštaja, zgražala se cela Srbija, a danas se jedva neko i seća ove priče. Zaboravili smo i na bugarskog vlasnika Srpske fabrike stakla u Paraćinu, Cvetana Vasileva, za kojim je čak bila raspisana i Interpolova poternica. Ko se još seća milijarderske braće Mital iz Indije koja je kraljevački 'Magnohrom', kupljen kroz privatizaciju, dovela do prosjačkog štapa, mašine rasprodavala 'na kilo', a umesto da u proizvodnju investira silne novce - podizala kredite čak i za plate? Prvi pomenuti nije koristio subvencije Vranja, drugo dvoje su do imovine došli kroz privatizaciju i precizno definisane ugovore sa državom. Iako ovo nisu primeri direktnih davanja iz budžeta, jasna je slika kolika je moć države da iskontroliše sprovođenje potpisanih ugovora” (Ilić-Krasić, 2020).

²⁵⁶ Prema svedočenju radnika Lira, u ovom preduzeću je stranačko zapošljavanje na rukovodećim pozicijama uobičajena praksa: „Uz već spomenute probleme oni pominju da se stvara dodatni teret na određene sektore zbog partijskog zapošljavanja. 'Partijskog zapošljavanja ima jako puno. Izmišljaju radna mesta (rukovodeća), a u mom sektoru kad smo tražili ljude rekli su mi da je tako planirano i da ne može više ljudi da se zaposli. Oni su povećali broj zaposlenih u logistici, ali ne tamo gde treba' - priča nam bivši radnik. Jedna od naših sagovornica preporučala nam je i razgovor sa svojim bolje plaćenim kolegom. 'Njemu su još u predizbornoj kampanji obećali posao, on nije znao kakav posao, obećan mu je posao. I on je radio kampanju za njih i tu se zaposlio odmah. I puno njih tako ide” (Stojanović i Juhasz, 2017).

Ugovor koji je država sklopila s ovom kompanijom spada u klasične slučajeve neracionalnog subvencionisanja krupnog privatnog kapitala. Naime, država je za otvaranje 2.000 radnih mesta do 2018. godine u proizvodni pogon Lira u Novom Sadu uložila gotovo duplo više novca od same kompanije. Kako se navodi u članku *Voice-a*, država se ugovorom s Lirom obavezala da će ovoj kompaniji u vidu subvencija za zapošljavanje uplatiti 9,58 miliona evra. Osim toga, grad Novi Sad je iz svog budžeta izdvojio 32,7 miliona evra (4 milijarde dinara) za izgradnju fabričke hale od 28.000 kvadrata koju će u narednom periodu iznajmljivati ovoj kompaniji. S druge strane, korporacija Lir se ovim ugovorom obavezala da će u proizvodnju uložiti 14,8 miliona evra u prve tri godine. Prema ugovoru, Lir je dužan da iznajmljuje fabričku halu u narednih 10 godina po ceni mesečnog zakupa od 2,5 evra po kvadratu. Tako Lir gradu isplaćuje 70.000 evra mesečno na ime zakupa hale, odnosno 840.000 evra godišnje, tj. 8,4 miliona evra za 10 godina (Voice, 2016). Dakle, država je u otvaranje industrijskog pogona inostrane privatne kompanije uložila ukupno 42,5 miliona evra, dok će ta kompanija u proizvodnju i iznajmljivanje prostora u narednih 10 godina ukupno uložiti 23,2 miliona evra.

Brojni medijski izveštaji²⁵⁷ o nepodnošljivim uslovima rada u ovoj fabrici ne mogu predstavljati nikakvo iznenađenje, jer ova kompanija je poznata po kršenju radničkih prava i nezakonitom otpuštanju radnika u svojoj matičnoj državi i Hondurasu.²⁵⁸ Neka od svedočenja radnika Lira govore da dinamika proizvodnog procesa ima apsolutni prioritet nad uslovima rada, pa čak i nad zdravljem radnika:

²⁵⁷ Dnevni list „Blic” 16. jula 2016. o tome piše: „Kompanija ‘Lear’ u Novom sadu ugradila je klima uređaje nakon što je nekoliko radnika palo u nesvest zbog nesnosne vrućine. (...) Pogoni ove američke firme privremeno su smešteni u magacinima Luke ‘Novi Sad’, dok grad ne sagradi halu. ‘U hali gde je nekoliko stotina ljudi, nema prozora, vazduha i nije bilo klima uređaja. Unutra je plus 50, a mi radimo 12 sati dnevno. Ljudi su padali u nesvest pored mašina, a direktor se izvinio tek kada je došla policija’ - kaže radnica Maja Čurić, koja je na bolovanju jer joj je pozlilo na radnom mestu. Radnici tvrde da je ‘Lear’ čak sa jednim novosadskim taksijem udruženjem sklopio ugovor, pa ko se onesvesti ima besplatan prevoz do kuće ili bolnice” (Latas, 2016).

²⁵⁸ „Korporacija Lir bila je na meti optužbi organizacija za zaštitu prava radnika, ali i američkog Ministarstva rada zbog otpuštanja radnika koji su ukazali na korišćenje opasnih supstanci u proizvodnji zbog kojih su neki dobili astmu. Poslovanje te kompanije u Hondurasu kritikovale su nevladine organizacije, navodeći da se radnici tretiraju na nehuman način. U martu ove godine američko Ministarstvo rada tužilo je kompaniju Lir i tri menadžera te firme u američkom gradu Selma (...).Ministarstvo je navelo da su radnici, koji su prijavili opasnost od razboljevanja na radnom mestu, suspendovani ili otpušteni, te da se tužbom traži vraćanje na posao, povećanje plata radnicima kojima su zbog prijavljivanja opasnosti one smanjene, kao i odštetu. Ministarstvo je optužilo Lir da su radnici koji su upozorili na rad sa opasnom materijom iz osвете zlostavljani tako što im je smanjen broj prekovremenih

To je najgore što radnik može da uradi, da zaustavi liniju. To mogu da vam potvrde iz tima gde je žena pala u nesvest i nije dozvoljeno da se zaustavi linija, nego su je ljudi morali prekoračiti da bi mogli da nastave da rade. Znači, žena je pala, ležala je dole dok nisu došli ovi iz ambulante, a kolege su morali i dalje da rade i bukvalno da je prekorače da bi nastavili (Stojanović i Juhasz, 2017).

Stoga ne treba da čudi što ovakve kompanije svoju proizvodnju sele u one države u kojima pronalaze niske najamnine, fleksibilno tržište rada i slabo sindikalizovano i nezaštićeno radništvo. Prema sporazumu s državom, Lir se obavezao da će minimalna zarada zaposlenih biti 120 odsto od minimalne zakonske cene rada, što je značilo da radnicima ima isplaćivati minimalnu mesečnu neto zaradu od 24.500 dinara (Voice, 2016). Međutim, kako se navodi u svedočenju radnice Nevene B. koje prenosi *Voice*, zarada koju ona prima iznosi 23.000 dinara mesečno (oko 200 evra), uz bonus od 5.000 dinara koji se ukida u slučaju da radnik ne ispuní neka od očekivanja poslodavca: „Bonus od 5 000 dinara joj je ukinut jer je – kako objašnjava – nadređeni zaboravio da je zove na posao u drugu smenu, pa je posle naterao da traži slobodan dan. A ako se traži slobodan dan ili dan bolovanja, tog meseca nema bonusa” (Latas, 2018).²⁵⁹

Održavanje niskih najamnina u proizvodnim pogonima poput Lirovog omogućuje visoka stopa nezaposlenosti, odnosno, postojanje velike rezervne armije rada u Srbiji. O tome svedoči i velika fluktuacija radnika u proizvodnom pogonu Lira. Prema podacima sindikata „Nezavisnost”, u ovoj fabrici je 2018. bilo zaposleno nešto više od 3.000 radnika. Broj identifikacionih kartica koje se dobijaju pri zaposlenju je krajem iste godine dostigao brojku od 7.000 (Latas, 2018). Ovako visoku fluktuaciju radnika

sati, tako što su izolovani od drugih radnika, suspendovani, a na kraju i otpušteni. (...) Tokom 2014. ministarstvo je novčano kaznilo Lir zato što radnici nisu imali odgovarajuću zaštitnu opremu i obuku za rukovanje opasnim supstancama. Nevladina organizacija Globalni institut za ljudska i radnička prava objavio je još 2012. godine veliku studiju u kojoj su navedene ispovesti zaposlenih u Liru. U tom dokumentu objavljena su iskustva kompanije Lir u Hondurasu, gde ova korporacija zajedno sa Hjundaijem i Kiom ima pogon za proizvodnju električnih instalacija za automobile” (Voice, 2016).

²⁵⁹ Kako se navodi u članku na portalu Mašina koji je istraživao uslove rada u fabrici Lira, sistem bonusa je uspostavljen kako bi se radnici primorali na veći intenzitet rada. Prema svedočenju zaposlenih, normu koja se pred njih postavljala nije bilo moguće ostvariti uprkos tome što su radili od 10 do 12 sati dnevno, 6 dana u nedelji. Takav intenzitet rada je mnoge radnike primorao na uzimanje bolovanja. Nakon toga uprava fabrike uvodi tzv. sistem bonusa. Prema tom modelu je moguće ostvariti razne vrste bonusa (individualni, profesionalni, za poštovanje radne discipline) koji mogu iznositi do 10 000 dinara. Isto tako, bonus se gubi ukoliko radnik ode na bolovanje. Neki od radnika koji su bili predvodnici pokušaja radničkog organizovanja u fabrici pretpostavljaju da pomenute bonuse nisu dobijali zbog svojih sindikalnih aktivnosti (Stojanović i Juhasz, 2017).

omogućuje karakter industrije koja predstavlja najveći deo stranih investicija u Srbiji. Čitav proces obuke radnika u Liru traje svega tri dana. Na osnovu analize nezakonitih otpuštanja radnika o kojima je pisao *Voice*, stiče se utisak da je laka zamenljivost radnika deo strategije ove kompanije. Neplaćanje prekovremenog rada i uvođenje represivnog sistema bonusa jedan je od uzoka što deo radnika samoinicijativno daje otkaze. Drugi način oslobađanja od radnika je pritisak da potpisuju sporazumne raskide ugovora. Naposletku, radnike se otpušta i neprodužavanjem sertifikata za rad koje je potrebno periodično obnavljati polaganjem stručnog testa. Prema svedočenju zaposlenih, na testu se mogu dobiti pitanja koja daleko prevazilaze stručnost prosečnog radnika, te tako jedan broj zaposlenih ostaje bez sertifikata za rad (Latas, 2018). Čini se da ovom strategijom uprava podstiče visoku fluktuaciju radnika. Opravdano je sumnjati da se na ovaj način onemogućava ozbiljnije sindikalno organizovanje radnika.

U pokušajima organizovanja radnika Lira najdalje je otišao sindikat „Nezavisnost” koji je 2017. godine i osnovao sindikalnu organizaciju u ovoj kompaniji.²⁶⁰ Predstavnici ovog sindikata zaduženi su za kolektivno pregovaranje s novosadskim rukovodstvom kompanije (Strika, 2019). Međutim, utisak je da ovaj sindikat služi da pacifikuje nezadovoljstvo radnika i predupredi potencijalno radikalnije radničko organizovanje. Naime, u toku vanrednog stanja u Srbiji, izazvanog globalnom pandemijom virusa COVID-19, proizvodni proces u Liru je nakratko prekinut (manje od dve nedelje). Kompanija je, na sugestiju „Nezavisnosti,” radnike poslala na godišnji odmor kako im se zarade ne bi smanjivale. Tim povodom sindikat se obratio Vladi Srbije tvrdeći da je Lir diskriminisan po pitanju državne pomoći. U pismu upućenom Ministarstvu finansija, predstavnici sindikata su od Vlade tražili „da uvaži zahtev posloводства ‘Lira’ za uplatu bespovratnih novčanih sredstava za april, kako bi se svim zaposlenima koji su koristili manje od 15 dana plaćenog odsustva izvršila isplata zarada za dane koje su proveli na plaćenom odsustvu” (Strika, 2020). „Nezavisnost” se tako u istoriju radničkog organizovanja upisao kao redak primer sindikalne organizacije koja kao prioritet postavlja borbu za veća prava poslodavca, odnosno, održavanje profitne

²⁶⁰ Pored ove, sindikalnu organizaciju u Liru ima i Savez samostalnih sindikata Srbije (Stojanović i Juhasz, 2017).

stope kapitalista javnim finansijama. Na ovom primeru se može prepoznati uzrok nepoverenja radnika u Srbiji u postojeće sindikate.²⁶¹

S druge strane, ponašanje države u slučaju ozbiljnijeg organizovanja zaposlenih u inostranim kompanijama najbolje se moglo videti prilikom štrajka radnika *Fijata* u Kragujevcu 2017. godine. Tada je radnike u štrajku premijerka Srbije optuživala da su zlonamerni, izmanipulisani i vođeni političkim interesima, istovremeno izražavajući nadu da se strani investitor neće povući iz Srbije zbog štrajka (Beta, 2017). Paralelno s tim, ministar rada je obznanio da bi trebalo da „radnici u svojim zahtevima pokažu malo ljubavi za Srbiju” (FoNet, 2017). Ovim su predstavnici države jasno stavili do znanja da je borba radnika za veća prava nepatriotski akt usmeren protiv same države. Čini se nemogućim pronaći bolji opis položaja radničke klase u Srbiji u 21. veku.

15.3.2. Prekarni rad medijskih radnika

Jedna od prvih studija o prekarnom radu u Srbiji je napisana upravo iz rakursa profesije medijskih radnika. U pitanju je zbornik radova *Od novinara do nadničara: prekarni rad i život* (Mihajlović i dr., 2015) koji je empirijski utemeljen na istraživanju prekarnog položaja novinara i nekvalifikovanih radnika. Istraživanje je rađeno na uzorku od 1.729 ispitanika, od čega ih je 1.153 bilo zaposleno i 576 nezaposleno. Uzorkom je obuhvaćeno 1.110 novinara i 619 fizičkih radnika. Namera istraživača bila je da ovakvim uzorkom ispita hipotezu po kojoj prekarizacija rada obuhvata veći deo klasno-slojno strukture. Stoga se pristupilo istraživanju dve po obrazovanju najudaljenije grupe radnika (Mihajlović i dr., 2015: 15). Kako se navodi u analizi istraživanja, poređenje devet pokazatelja prekarnosti pokazalo je da je „nesigurnost zaposlenja (neizvesnost novog zaposlenja) kod novinara osam puta manja, pet puta je manja nesigurnost zarade i nesigurnost statusa, a dva puta je manja nesigurnost zaštite zdravlja i bezbednosti, kao i nesigurnost radnih uslova” (Mihajlović, 2015: 76). Međutim, razlike između dve grupe se smanjuju po pitanju indikatora egzistencijalne

²⁶¹ Gotovo dve godine nakon pisanja ovih redova o slučaju novosadskog pogona Lira, rukovodstvo kompanije se u medijima oglasilo saopštenjem da je sudbina pogona u Novom Sadu neizvesna usled „poremećaja na globalnom tržištu izazvanih ratom u Ukrajini” (Prica-Kovačević, 2022).

nesigurnosti, pravne nesigurnosti, nesigurnosti radnog mesta i nesigurnosti radnog vremena. Autor zaključuje da ova četiri indikatora prekarnosti predstavljaju karakteristike opšte prekarizacije. Tako čak 61% ispitanih medijskih radnika karakteriše prekarnost života i rada, dok se za 39% njih može reći da nisu prekarni radnici ili da su prekarizovani u maloj meri (Mihajlović, 2015: 76). Autori istraživanja navode tri glavna uzroka prekarizacije rada medijskih radnika u 21. veku: 1) tehnološke promene nastale pojavom interneta ugrožavaju funkcionisanje tradicionalnih medija; 2) neoliberalna ideološko-ekonomska paradigma kao sveprožimajući faktor prekarnosti rada uslovljava i nesigurnost života i rada medijskih radnika; 3) s njom povezana privatizacija medija i zavisnost medija od oglašivača uzrokuje degradaciju profesionalnih standarda i prekarizaciju rada u medijima (Mihajlović i dr., 2015: 16; Jakobi, 2015: 89-104).

Ne ulazeći dublje u uzroke prekarizacije novinarskog rada, potrebno je osvrnuti se na konkretne primere prekarnosti rada kako u privatnim, tako i u javnim medijima. U oba slučaja izvore prekarnog rada predstavljaju agencijsko zapošljavanje, ugovori o privremenim i povremenim poslovima i ugovori na određeno vreme koji postaju rasprostranjeniji nakon izmena zakonske regulative 2014. godine. U oba slučaja proces prekarizacije rada se odvija uporedo s degradacijom profesionalnih standarda koju pokreću različiti interesi. Sasvim je izvesno da je ovo jedan od najbitnijih ciljeva prekarizacije rada medijskih radnika. Novinari u privatnim medijskim kućama nalaze se pod pritiskom poslovnih interesa vlasnika medija, ali i oglašivača koji mogu sprovesti cenzuru ukoliko rad novinara nije u skladu sa njihovim interesima. Novinari su često pod pritiskom obavljanja dodatnih poslova poput pronalaženja oglašivača (Jakobi, 2015: 95). Nesiguran rad novinara najčešće se ogleda u potrebi za radom više poslova ili radom za više medijskih kuća istovremeno. Kao primer prekarizacije rada u privatnim medijima u vlasništvu stranih korporacija, ispitanici novinari ističu slučaj otpuštanja 35 radnika u kompaniji *Ringer Axel Springer Serbia* (u čijem su vlasništvu dnevni listovi Blic i Alo, nedeljnik NIN, itd.). Kako se navodi, ovi novinari su otpušteni bez najave i jasnih kriterijuma. Menadžment kompanije je otpuštanje ovih radnika objasnio potrebom za rešavanjem „najslabijih karika” (Mihajlović i dr., 2015: 215).

S druge strane, rad novinara javnih medija prekarizovan je najviše zahvaljujući izmenama radnog zakonodavstva i zabranom zapošljavanja u javnim preduzećima u sklopu mera štednje. Za razliku od privatnih medija, u kojima se degradacija

profesionalnih standarda vrši pod uticajem vlasničkih interesa, u javnim medijima se ovaj proces odvija usled uticaja iz sfere politike i državne birokratije. Kakvi su radni standardi u javnim medijima najbolje opisuje slučaj otpuštanja zaposlenih na Radio-televiziji Vojvodine (RTV) koji su ispratili istraživački portali *Voice* i *Cenzolovka* (Voice, 2017; Voice, 2020a; Voice 2020b; Kolundžija, 2020a; Kolundžija, 2020b). Pre nego što je u septembru 2020. godine bez posla na RTV-u ostalo 91 od ukupno 371 radnika zaposlenih posredstvom agencije, već je bilo poznato da je ova medijska kuća angažovala prezentere „na crno” (Voice, 2017). Tada je *Voice* otkrio da ova kuća honorarne saradnike zapošljava posredstvom agencije za ustupanje radnika. Prethodno je u junu iste godine već otpušteno 56 radnika koji su bili zaposleni posredstvom agencije, ali i honorarnih saradnika i radnika zaposlenih na određeno kojima je istekao ugovor (Voice, 2020b). Suočen sa činjenicom da angažovanje radnika ovim putem RTV košta više nego zapošljavanje radnika na neodređeno, direktor ove medijske kuće se branio tvrdnjom da svaki njihov zahtev za zapošljavanjem novih radnika biva odbijen od komisije Vlade Srbije. Prema njegovim rečima, u periodu od 2015. do 2017. godine RTV je dobio odobrenje za angažovanjem samo jednog radnika, dok honorarne saradnike angažuju putem javnih nabavki (Voice, 2017). Tako je praksa agencijskog zapošljavanja na RTV nastavljena.

Da ova praksa funkcioniše s one strane zakona, ustanovili su novinari *Voice*-a uvidom u Registar agencija za zapošljavanje Ministarstva za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja u kome se ne može pronaći agencija Laboris HRS sa kojom RTV ima sklopljen ugovor o agencijskom zapošljavanju radnika (Voice, 2020a). S ovom i još nekoliko agencija za zapošljavanje koje čine kozorcijum, RTV je sklopio ugovor vredan 200 miliona dinara nakon što je u sklopu mera štednje stupila na snagu zabrana zapošljavanja u javnom sektoru. Međutim, kako navode sindikalni poverenici zaposlenih u RTV, ova zabrana se ne odnosi na javne servise RTV i RTS (Kožul, 2020). S obzirom da se angažovanjem zaposlenih posredstvom agencija za zapošljavanje izdvajaju znatno veća sredstva nego njihovim angažovanjem na neodređeno, opravdano je sumnjati da iza ovakve kadrovske politike javnog servisa stoje koruptivne radnje. Tako je po isteku ugovora (30. avgusta 2020.) koji je RTV imala sa agencijama za zapošljavanje počelo otpuštanje agencijskih radnika. Prethodno je rebalansom državnog budžeta javni servis Vojvodine uskraćen za 200 miliona dinara, baš koliko je iznosio ugovor s agencijama za

zapošljavanje (Kožul, 2020). Tako je bez posla ostala 91 osoba (s ukupno 556 godina radnog staža) zaposlena na RTV posredstvom agencije (Voice, 2020b). Za jedan deo agencijskih radnika RTV je pronašao rešenje sklapanjem ugovora o privremenim i povremenim poslovima, zbog čega su sindikalni predstavnici rukovodstvu uputili opravdano pitanje kako su se odjednom pronašla sredstva za ovaj, po radnike, krajnje nepovoljan vid angažovanja.²⁶² Ovakva kadrovska politika posebno je ugrozila rad redakcija na manjinskim jezicima. Redakcija programa na mađarskom jeziku je protestovala zbog ovakve medijske politike obznanivši da je od ukupno 35 članova te redakcije njih 11 zaposleno preko agencije, dok ih je 9 zaposleno na određeno vreme (Kolundžija, 2020a). Bitno je naglasiti da problem prekarnog rada na RTV-u nije usamljeni slučaj, već nova normalnost radnog angažovanja u javnim medijima. To potvrđuje i primer Radio-televizije Kragujevac koja prema tenderskoj dokumentaciji planira da radnike angažuje preko omladinske radne zadruge (Radnik, 2020). Osim što ovakvom praksom zapošljavanja u javnom sektoru država podstiče permanentno snižavanje radnih standarda i daljnju prekarizaciju rada, na slučaju RTV-a ona osim snižavanja profesionalnih standarda, potkopava i temelje multinacionalnog karaktera pokrajine Vojvodine.

15.3.3. Prekarnost radnika u digitalnoj ekonomiji

U delu rada u kome su položeni računi o digitalnoj ekonomiji objašnjeno je da se prekarni oblici rada u ovom sektoru kapitalističke privrede mogu razlikovati s obzirom na to da li se rad obavlja isključivo na internetu (rad u klauđu) ili na određenoj lokaciji u konkretno vreme posredstvom digitalnih platformi. Radnici u ove dve sfere digitalnog rada prema svim kriterijumima spadaju u kategoriju prekarnih radnika. Karakteriše ih nesigurnost zaposlenja u vremenskoj, organizacionoj, socijalnoj i materijalnoj dimenziji.

²⁶² „Osim što se u RTV-u hvale kako su našli način da te ljude angažuju kako ne bi ostali na ulici, treba reći da se PP ugovori potpisuju na period od najviše četiri meseca. Svi angažovani radnici pro toga su sporazumno raskinuli ugovore koje su imali sa agencijom Laboris, tačnije dali su otkaz. Oni će preko PP ugovora sa RTV-om imati fiksnu zaradu za koju su se nagodili, ali pod uslovom da ispune nedeljnu normu od 40 radnih sati. Neće imati pravo na topli obrok, putne troškove, naknade za slučaj bolovanja, prekovremene sate, rad vikendom ili praznicima, slobodne dane i godišnji odmor, a poslodavac će moći da im raskine ugovor kad poželi” (Voice, 2020b).

Osim najeksploatisanije kategorije digitalnih radnika, u ovom sektoru ekonomije prepoznaje se i kategorija prekarnih radnika relativno visokog životnog standarda. Oni egzistiraju u uslovima ugodne eksploatacije, ali nesigurni u pogledu trajanja zaposlenja i pravne regulacije radnog statusa.

Uvid u različite statističke izvore otkriva da se Srbija nalazi u svetskom vrhu po rasprostranjenosti rada u digitalnoj ekonomiji. Po ukupnom broju frilensera (honoraraca) Srbija se nalazi na 11. mestu u globalnim razmerama. Prema rasprostranjenosti digitalnog rada po glavi stanovnika, Srbija je prva zemlja sveta s 3,41 radnika na 1000 stanovnika (AnalyticsHelp, 2018). Kako se navodi u izveštaju Svetske banke, 1,1% ukupne populacije i 2,6% ukupne radne snage Srbije nalazi se u sektoru digitalne ekonomije, po čemu se iznad nje u globalnim razmerama nalaze samo Filipini (Kuek et. al., 2015: 29). Prema podacima istraživanja *Gig ekonomija u Srbiji* (Anđelković, Šapić i Skočajić, 2019), gotovo dve trećine ispitanika zaposlenih u ovom sektoru „ostaje u skrivenoj zaposlenosti usled nedostatka drugih rešenja koja bi im npr. omogućila status nezavisnih radnika, po uzoru na već postojeća rešenja za slobodne profesije (umetnici, novinari, sveštenici) u Srbiji. Tako oni ostaju na evidenciji Nacionalne službe za zapošljavanje (NZS) ili se vode kao neaktivno stanovništvo, a njihov rad ostaje nevidljiv” (Anđelković, Šapić i Skočajić, 2019: 8). Podaci dobijeni ovim istraživanjem pokazuju da 19% digitalnih radnika spada u kategoriju nezaposlenih, 27% njih se vodi kao radno neaktivno, dok 23% digitalnih radnika ima drugo zaposlenje u „oflajn” svetu rada. 29% digitalnih radnika registrovani su kao preduzetnici, dok su svega 2% njih vlasnici firme (Anđelković, Šapić i Skočajić, 2019: 8). Kako autori ističu, ovakav položaj radnika u digitalnoj ekonomiji je posledica postojeće radne legislative.

Digitalni rad u globalu je fleksibilan po svom karakteru zbog toga što izmiče valjanoj regulaciji u posebnim nacionalnim zakonima. Zaključivanje ugovora na neodređeno vreme ili ugovora o delu praktično nije moguće, jer digitalne platforme nisu registrovane u Srbiji. To je primarni uzrok što svetom digitalnog rada dominiraju kratkoročni radni ugovori. Međutim, u Srbiji prema postojećem zakonodavstvu nije moguće zaključivati čak ni ove tipove ugovora u oblasti digitalnog rada, što ovu frakciju radničke klase stavlja u još nepovoljniji položaj od njihovih evropskih kolega (Anđelković, Šapić i Skočajić, 2019: 8). Postojeća radna legislativa u Srbiji nudi jedino mogućnost registrovanja privrednog subjekta u ovom sektoru privrede. Trećina

anketiranih u ovom istraživanju regulisala je svoj radni status na ovaj način (Anđelković, Šapić i Skočajić, 2019: 8). Premda postoje mnoge sličnosti u položaju digitalnih radnika u Srbiji i EU koje izviru iz prekarnog karaktera rada u digitalnoj ekonomiji, autori ovog istraživanja ističu da u našem slučaju izostaje kvalitetnija regulacija pravnog statusa ovih radnika kojom bi se smanjila nesigurnost koja karakteriše ovu oblast. Za njih nema dileme da se digitalni radnici u Srbiji mogu svrstati u kategoriju prekarnih radnika (Anđelković, Šapić i Skočajić, 2019: 8).

Ovim sektorom ekonomije dominira mlada (26-36 godina) i visokoobrazovana radna snaga. Ona je za rad u ovoj sferi motivisana visinom najamnina, zbog toga što rad u ovoj oblasti predstavlja izvor dodatnog novca i zato što ne mogu da pronađu zaposlenje u „oflajn” svetu (Anđelković, Šapić i Skočajić, 2019: 6). Najveći deo frilensera obavlja poslove u IT industriji, kreativnoj industriji i u uslugama prevođenja i držanja časova stranih jezika.²⁶³ Prema visini zarade, ovaj sloj radnika spada u iznadprosečno plaćeno radništvo Srbije. Prosečna mesečna bruto zarada u ovom sektoru iznosi oko 120.000 dinara, što je znatno više od prosečne bruto zarade u Srbiji koja je 2018. godine kada je ovo istraživanje sprovedeno iznosila 68.000 dinara (Anđelković, Šapić i Skočajić, 2019: 7). Međutim, nejednakosti u primanjima između digitalnih radnika u Srbiji su još veće nego nejednakosti u „oflajn” svetu. Zarade zaposlenih u IT sektoru ili kreativnoj industriji značajno su veće od zarada honoraraca zaposlenih na obavljanju mikrozadataka. 20% digitalnih radnika na vrhu lestvice ostvaruje čak 18 puta veću zaradu od donjih 20% digitalnih radnika. Nejednakost zarada u digitalnoj ekonomiji je tako duplo veća nego nejednakost zarada u tradicionalnoj ekonomiji (Anđelković, Šapić i Skočajić, 2019: 7). Stoga digitalne radnike koji pružaju rad na internetu nije moguće posmatrati kao homogenu profesiju u smislu položaja u klasno-slojnoj strukturi društva. Među njima postoje izražene razlike u pogledu visine najamnine koje presudno definišu njihov društveni status i društveni položaj. Povezuje ih (manje ili više) prekaran rad, posebno s obzirom na pitanje sigurnosti zaposlenja. Digitalni rad generalno odlikuje odsustvo socijalne zaštite, odnosno prebacivanje tereta socijalne zaštite na same

²⁶³ Pomenuto istraživanje pokazuje da digitalni radnici u Srbiji “najčešće pružaju usluge iz oblasti razvoja softvera i tehnologije (30%), pisanja i prevođenja (29%) ili rade u kreativnoj i multimedijalnoj industriji. Znatno manji broj digitalnih radnika i radnica iz Srbije bavi se prodajom i marketingom (3%), birotehničkim uslugama i unosom podataka (6%) i pružanjem profesionalnih usluga (10%)” (Anđelković, Šapić i Skočajić, 2019: 6).

radnike. Uzrok tome je to što digitalne platforme nisu poslodavci svojim radnicima. Uslov za sticanje socijalnih prava digitalnih radnika u Srbiji je zasnivanje radnog odnosa u tradicionalnoj ekonomiji ili registrovanje privrednog subjekta. Na ovaj način je svoj radni status regulisalo nešto više od polovine digitalnih radnika u Srbiji (54%), što znači da gotovo polovina zaposlenih u digitalnoj ekonomiji u Srbiji egzistira u uslovima radne i socijalne prekarnosti (Anđelković, Šapić i Skočajić, 2019: 9).

Mnogo homogeniju grupu prekarnih radnika predstavljaju oni koji rad pružaju u društvenom realitetu, posredstvom digitalnih platformi. Tom grupom radnika dominiraju dostavljači raznih tipova robe (prvenstveno hrane). Ovaj oblik rada predstavlja novum uslovljen ekspanzijom digitalnih platformi poput Deliverua, UberIts itd. Ovim tržištem rada u Srbiji dominiraju finska kompanija Volt i španska platforma Glovo. Osim njih, postoje i lokalne digitalne platforme. Rad koji se obavlja posredstvom ovih platformi ima sve karakteristike prekarnosti.

Platforme nisu poslodavci radnicima, već posrednici između korisnika i radnika. One radnike angažuju preko tri različita modela: 1. radnici mogu imati svoju firmu s kojom platforma ima sklopljen ugovor o radnom angažovanju; 2. radnici mogu biti zaposleni u firmi koja ima sklopljen partnerski ugovor s platformom; 3. radnici mogu biti zaposleni preko studentske zadruge (Miletić, 2019).²⁶⁴ S obzirom da je logična pretpostavka da vrlo mali broj dostavljača ima registrovanu vlastitu firmu, može se reći da ova kategorija radnika radnu snagu iznajmljuje dvostrukim posredovanjem – digitalne platforme i privrednog subjekta s kojim digitalna platforma ima sklopljen ugovor o radnom angažovanju. Prema svedočenju jednog od radnika, koji svoje usluge pruža posredstvom platforme Volt, firma preko koje je bez ikakvog radnog ugovora bio angažovan kao dostavljač je za posredovanje između njega i Volta za tu uslugu uzimala 20% njegove zarade (Miletić, 2019).²⁶⁵ Sa sigurnošću se može tvrditi da je ova vrsta radnika u digitalnoj ekonomiji izložena supereksploataciji.

Ovi radnici se takođe nalaze izvan sistema socijalne zaštite. U digitalnoj ekonomiji radnik se tretira kao poslodavac, samim tim i kao odgovoran za vlastitu

²⁶⁴ Kako navodi autor članka na portalu Mašina, ove modele radnog angažovanja naveli su predstavnici kompanije Volt, dok predstavnici Glova nisu odgovorili na upit autora u vezi angažovanja radnika (Miletić, 2019).

²⁶⁵ Digitalne platforme stiču kapital naplaćivanjem procenta (20-30%) od restorana ili drugog privrednog subjekta koji koristi njihovu uslugu za prodaju svoje robe.

socijalnu zaštitu. Čak i ako imaju registrovano preduzeće, radnici imaju samo osnovnu socijalnu zaštitu, ne i plaćeno bolovanje ili odsustvo s posla. Svima koji nisu registrovani kao preduzetnici (koji su u apsolutnoj većini) ne teče radni staž niti stiču pravo na nadoknadu u slučaju nezaposlenosti (Miletić, 2019). Kako smo već naveli u odeljku koji se bavio ovom kategorijom radnika u globalnom okviru, oni mogu biti plaćeni najamninom po komadu i najamninom po vremenu. Ista je praksa i u poslovanju Volta i Glova u Srbiji. To znači da radnik može biti plaćen po obavljenoj dostavi ili po satu rada.²⁶⁶ Prema svedočenjima dostavljača, obavljajući ovaj posao 40 do 60 sati nedeljno moguće je zaraditi između 60.000 i 70.000 mesečno (500-600 evra). Pritom treba imati u vidu da 20% ostvarene zarade odlazi posredničkoj firmi s kojom dostavljač nema nikakav radni ugovor, kao i troškove poput održavanja vozila, računa za telefon ili goriva koji su takođe u sferi odgovornosti dostavljača (Miletić, 2019).

U pogledu radnog organizovanja, obe kategorije digitalnih radnika podjednako su prekarne. S obzirom na prirodu posla koja podrazumeva atomizovanost radnika, mogućnost sindikalnog organizovanja u Srbiji isključivo za zaposlene u radnom odnosu (na neodređeno), ali i nepostojanje strategije tradicionalnih sindikata po pitanju organizovanja ove kategorije radnika, potencijalno udruživanje digitalnog radništva je još teže nego u tradicionalnoj ekonomiji. Radnici koji obavljaju poslove „na zahtev” (u određeno vreme, na konkretnoj lokaciji) zbog svoje se vidljivosti lakše mogu organizovati od radnika čiji je posao vezan isključivo za internet. Zbog toga, ali i znatno nižih najamnina, dostavljači posredstvom digitalnih platformi već su napravili neke inicijative za kolektivni istup spram „poslodavca”. Jedna od takvih inicijativa je „Klub glovera Beograda” koja pokušava da artikuliše jedinstveni nastup radnika prema platformi.²⁶⁷ S druge strane, znatno je teže sprovesti organizovanje digitalnih radnika koji svoj posao obavljaju isključivo na internetu. No, i pored toga, nedavno udruživanje

²⁶⁶ „Kako su nam rekli naši sagovornici koji su bili dostavljači za Wolt i Glovo, u prvoj firmi se može zaraditi 250 dinara (oko 2 evra, prim. M. P.) po dostavi ili 450 dinara (oko 3,8 evra, prim. M. P.) za sat i po ukoliko se odlučite da radite ‘garantovane sate’. Glovo sat vremena dostavljačkog rada, bez obzira da li imate ili nemate dostave, plaća 230 dinara” (Miletić, 2019). Međutim, poznata je praksa digitalnih platformi ovog tipa da smanjuju cenu najamnine nakon što početnom cenom privuku dovoljan broj radnika. Ovo se desilo i u slučaju dostavljača Glova u Srbiji o čemu je takođe izveštavao portal Mašina (Miletić, 2020).

²⁶⁷ <http://klubgloverabeograd.com/>

radnika na internetu²⁶⁸ je primer da ova kategorija radnika itekako ima potencijal za kolektivno delanje. Uzrok njihovom udruživanju sadržan je u zakonskoj regulaciji njihovog rada i povećanom oporezivanju njihovih zarada.²⁶⁹ Odluka Vlade Srbije o novom modelu oporezivanja radnika na internetu (frilensera) podstakla je ovu kategoriju radnika na udruživanje koje je rezultiralo višemesečnim masovnim protestima početkom 2021 godine. Ovi protesti primorali su Vladu Srbije da pregovara sa predstavnicima radnika na internetu, što je rezultiralo kompromisom u pogledu oporezivanja frilensera (Ilić-Krasić, 2021a, 2021b).

15.3.4. Migrantska radna snaga u Srbiji

Srbija nikada nije bila zemlja u koju su strani radnici dolazili u značajnijem broju. Međutim, infrastrukturni i veliki građevinski projekti koje poslednjih godina izvode strane kompanije usloveli su povećanje migrantske radne snage u Srbiji. Za velike građevinske poduhvate, poput izgradnje saobraćajnica, ali i ostale građevinske projekte koje izvode strane kompanije u Srbiji, angažuje se u najvećoj meri strana radna snaga, najčešće iz zemalja porekla izvođača radova.²⁷⁰ Osim toga, na ovu pojavu utiče i masovna emigracija stanovništva Srbije u poslednjoj dekadi, posebno odliv kvalifikovanih i nekvalifikovanih radnika u centralne zemlje (evropskog) kapitalizma. Ovde se pre svega misli na građevinske radnike i kvalifikovane zanatlije za kojima tržišta rada bogatijih evropskih zemalja konstantno iskazuju potrebu. Kako navode u

²⁶⁸ Frilenseri u Srbiji organizovano deluju u okviru Udruženja radnika na internetu čija se internet prezentacija nalazi na adresi www.uri.rs.

²⁶⁹ Povećano oporezivanje svih uplata iz inostranstva koju je država najavila u oktobru 2020. godine bilo je predmetom medijskih napisa, što je izazvalo najavu udruživanja frilensera koji u ogromnoj većini rade za inostrane kompanije. Ukoliko država istraje u nameri sprovođenja ove mere, može se očekivati da će jedan deo ove kategorije radnika emigrirati u one zemlje koje imaju povoljniju zakonsku regulativu ove vrste rada, poput Makedonije ili Bugarske. Takođe, treba imati na umu da je država 2018. godine subvencionisala nemačku kompaniju Continental sa 9,5 miliona eura za otvaranje 500 radnih mesta (na neodređeno vreme) u svom centru za istraživanje i razvoj u Novom Sadu (Rangelov, 2018). 40% subvencionisanih radnih mesta rezervisano je za softverske inženjere, što domaći radnici i vlasnici kompanija u ovoj industriji smatraju neloyalnim protežiranjem strane kompanije kojim će jedna od retkih uspešnih privrednih grana u Srbiji biti ugrožena. Za očekivati je da će ovakva politika države izazvati koncentraciju radne snage i kapitala u subvencionisanoj stranoj kompaniji i propadanje malih domaćih preduzeća koje posluju u ovoj oblasti. Kao i u ostalim slučajevima subvencionisanja privatnih kompanija, i u ovom slučaju se država Srbija pojavljuje kao agent i zastupnik interesa krupnog kapitala.

²⁷⁰ Najveći građevinski radovi u Novom Sadu u prethodnom periodu odvijali su se na izgradnji tržnog centra "Promenada". Izvođač radova na ovom projektu bila je vršačka ispostava rumunske kompanije "P.A.B. Company". Najveći broj građevinskih radnika zaposlenih na izgradnji ovog objekta bili su Rumuni.

Građevinskoj komori Srbije, strane kompanije koje izvode građevinske radove u Srbiji naše radnike plaćaju od 3 do 12 evra po satu, što je četiri puta manje nego u zapadnoevropskim zemljama (Talijan, 2020). Ovim je uslovljen nedostatak radne snage, pre svega u sektoru građevinarstva, koji se popunjava migrantskom radnom snagom spremnom da radi za još nižu najamninu od domaćih radnika.²⁷¹ Podaci Nacionalne službe za zapošljavanje govore da su 2019. godine strancima izdate 13.802 radne dozvole, što je za oko 5.000 više nego u prethodnoj godini (Skenderija i Radović, 2020).²⁷² Ovo može ukazivati na jasan trend povećanja migrantske radne snage u Srbiji. Međutim, ovi podaci nisu egzaktni. Pravi broj stranih radnika u Srbiji je znatno veći. Kako se procenjuje u Građevinskoj komori Srbije, oko 40% stranih građevinskih radnika radi „na crno” (Radonjić, 2019). Prema navodima sindikata „Nezavisnost,” koji se oslanjaju na izvore u republičkoj Inspekciji za rad, na izgradnji tržnog centra „Promenada” u Novom Sadu je zatečeno preko 1.000 rumunskih državljana bez potrebnih dozvola za rad (FoNet, 2020b).²⁷³

Radni standardi koji se odnose na migrantske radnike u Srbiji često podsećaju na ranu fazu kapitalizma, a ponekad poprimaju i prekapitalistički oblik dobijajući karakter robovskog rada. Na ovaj zaključak upućuju sve češći medijski izveštaji o uslovima u kojima obitavaju strani radnici u Srbiji. Veću pažnju javnosti u Srbiji zaokupila su dva odvojena štrajka radnika iz Indije zaposlenih na velikim infrastrukturnim projektima države Srbije (što posebno brine s obzirom da sama država uspostavlja modele kršenja radničkih prava). Prvo su početkom 2020. godine u štrajk stupili indijski radnici angažovani na izgradnji vijadukta kod Čortanovaca, koji se gradi u sklopu infrastrukturnog projekta pruge Beograd-Budimpešta. Potom su u još radikalniji vid radničke borbe – štrajk gladu – ispred Osnovnog suda u Kraljevu stupili indijski radnici

²⁷¹ Goran Rodić iz Građevinske komore Srbije tvrdi da je najamnina stranih radnika u sektoru građevine vrlo niska. Oni obično rade za dnevnicu od oko 25 evra (Talijan, 2020).

²⁷² U NZS navode da je 2019. godine najviše radnih dozvola izdato državljanima Kine (3149), zatim Rusije (2813), Turske (772), Ukrajine (679), Makedonije (501), Italije (448), Rumunije (443) (Skenderija i Radović, 2020).

²⁷³ U izveštaju „Nezavisnosti” koje se odnosi na period od novembra 2018. do avgusta 2020. godine dalje se navodi: „Prilikom nadzora na gradilištima u Beogradu, Nišu, Vranju i na Zlatiboru inspektori su evidentirali više od 500 državljana Turske, od kojih 315 nije imalo dozvole za rad, a 101 nije imao regulisan radno-pravni status i nije bio socijalno osiguran, kako to nalažu propisi. Takođe, inspekcija je zatekla i više od 100 državljana Indije na gradilištima izgradnje Koridora 11, kao i na gradilištu brze pruge Beograd-Novi Sad-Subotica, od kojih je samo nekoliko njih imalo dozvole za rad” (FoNet, 2020b).

zaposleni na izgradnji saobraćajnih puteva u Srbiji. Tom prilikom javnost se mogla preciznije upoznati sa uslovima života i rada ovih ljudi. Osim što su bili smešteni u neadekvatnim uslovima (montažne barake i mali kontejneri) i oskudno hranjeni, ovi radnici su bili suočeni s kontinuiranim kašnjenjem zarada i spornim radnim ugovorima koje je s njima sklapao poslodavac. Osnovna mesečna najamnina indijskih radnika zaposlenih na izgradnji vijadukta „Čortanovci” iznosila je 320 evra, što je duplo veća suma nego što dobijaju za isti rad u svojoj zemlji. Uz prekovremeni rad, ona može dostići visinu u rasponu od 500 do 600 evra mesečno (Dragojlo, 2020a). Međutim, ove zarade kasne i po nekoliko meseci. S obzirom da radnici s poslodavcem imaju sklopljen ugovor da im zaradu isplaćuju na račun u Indiji, oni praktično ostaju zarobljeni u Srbiji bez sredstava potrebnih za kupovinu avionske karte za povratak u domovinu. Ove okolnosti su uzrok sve češćih štrajkova stranih radnika.²⁷⁴ Obe grupe indijskih radnika u štrajku bile su zaposlene kod istog poslodavca – američke kompanije „IDEA Capital LCC” – koja ih je iznajmila kraljevačkoj firmi „Nikolić d.o.o.” koja je izvođač radova na ovim projektima. Međutim, uvidom u vlasništvo ovih kompanija saznalo se da je vlasnica kraljevačke kompanije istovremeno i direktorka američke kompanije s kojom ima sklopljen ugovor o ustupanju ovih radnika (Vučković, 2020).²⁷⁵

Radni ugovori koji se sklapaju sa stranim radnicima u Srbiji često su nezakoniti. To se pokazalo i u slučaju pomenutih indijskih radnika. U njihovim radnim ugovorima postoji stavka kojom poslodavac propisuje tzv. „penale” za kršenje radne discipline. Na spisku cenovnika za prekršaje, najtežim se delom smatra „organizovanje ilegalnog štrajka” za koji je predviđena kazna od 500 evra. Takođe, poslodavac može raskinuti ugovor s radnikom bez ikakvog formalnog povoda (Dragojlo, 2020a). Kako ističu domaći stručnjaci za radno pravo, ovi radnici se angažuju kao honorarci („frilenseri”) na koje se radno zakonodavstvo ne primenjuje, jer nemaju radno vreme i nekog ko im

²⁷⁴ Sličan slučaj je u medijima bio praćen 2018 godine, kada je grupa od oko 80 turskih radnika angažovanih na izgradnji objekata u „Beogradu na vodi” stupila u štrajk zbog kašnjenja isplate zarada (Insajder, 2018).

²⁷⁵ „U pisanom odgovoru za BBC početkom februara, Nikolić (vlasnica kompanije koja angažuje radnike, prim. M. P.) kaže da je ključna prednost zapošljavanja stranaca na ovaj način ‘jednostavnost i brzina upošljavanja radne snage, kao i ušteda na bankarskim provizijama od 35 dolara po transakciji’ koju prosečno imaju radnici kada svakog meseca šalju novac u Indiju” (Marinković, 2020).

izdaje radne zadatke, što u slučaju ovih radnika nije tačno (Marinković, 2020).²⁷⁶ Ovakvo zaposlenim radnicima se zarada isplaćuje u zemlji porekla, a ne u zemlji u kojoj rade. Verovatno najteže kršenje prava stranih radnika odvija se tako što poslodavac oduzme njihove putne isprave radi navodnog pribavljanja radnih dozvola. Ovakvo postupanje poslodavca se moglo videti i na slučaju radnika iz Vijetnama zaposlenih u proizvodnom pogonu kineske korporacije za proizvodnju guma Linglong u okolini Zrenjanina (Ćurčić, 2021: 5).²⁷⁷ Poslodavac tako stiče neograničenu kontrolu nad radnikom. Neke autore (Reljanović, 2022; Dragojlo, 2021) ovakva praksa navodi na zaključak da se ovakvo zapošljavanje stranih radnika može smatrati trgovinom ljudima.²⁷⁸

Suprotno Članu 2 Zakona o radu,²⁷⁹ koji propisuje da se odredbe ovog Zakona primenjuju na sve strane državljane i lica bez državljanstva koji rade kod poslodavca na teritoriji Republike Srbije, država se odrekla vlastitih propisa proglašavajući se nenadležnom u slučaju kršenja radnih prava radnika iz Indije. Naime, Inspekcija rada je zauzela stav da je predmet njenog bavljenja samo bezbednost i zdravlje na radu, dok je za kršenje radnih prava indijskih radnika u ovom slučaju nadležna država u kojoj je registrovana kompanija s kojom radnici imaju sklopljen ugovor o zaposlenju, odnosno inspekcija rada u Sjedinjenim Državama (Dragojlo, 2020b). U ovom slučaju je vrlo jasna sprega poslodavca s državnim institucijama u cilju obezbeđivanja koristi poslodavcu kršenjem državnih propisa. Proglašavajući svoju nenadležnost u slučajevima kršenja prava stranih radnika zaposlenih na teritoriji Srbije, država se odriče vlastitog suvereniteta radi pribavljanja jeftine radne snage privatnim licima (poslodavcima). Osim što pogoduju poslodavcima, državne institucije se svojim nedelovanjem odriču poreza na zaradu ovako angažovanih radnika i time direktno oštećuju državni budžet

²⁷⁶ Kako objašnjava stručnjak za radno pravo, profesor Bojan Urdarević, ovi radnici su u Srbiju na rad poslani preko radnog ugovora poznatog kao „contractor agreement”. Takav tip radnog ugovora ne postoji u pravnom poretku Srbije (Marinković, 2020).

²⁷⁷ Potpuna slika položaja vijetnamskih radnika u proizvodnom pogonu Linglonga može se sagledati uvidom u izveštaj Inicijative A11 i Tima Astra *Uslovi života i rada vijetnamskih radnika na gradilištu fabrike Linglong* (Ćurčić, 2021).

²⁷⁸ Pojašnjenje ovakvog stanovišta daje Mario Reljanović: “Ako se ima u vidu da su, na primer, indijski radnici u jednom periodu radili u Srbiji pod ugovorima koji nisu u skladu sa zakonima Srbije, da im nisu garantovali ni minimalna prava, da su im oduzeti pasoši, da su kažnjavani suprotno zakonima zemlje u kojoj se nalaze, kao i da zaradu nisu primali u zemlji u kojoj rade već u zemlji porekla, onda se svakako može reći da su se stekli ozbiljni uslovi da se njihov položaj izjednači sa položajem žrtava trgovine ljudima” (Božić, 2020).

²⁷⁹ Zakon o radu, Službeni glasnik RS, br. 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013, 75/2014, 13/2017-odluka US 113/2017.

(Dragojlo, 2020b). Izostanak delovanja državnih institucija u odnosu na nelegalno poslovanje poslodavca nužno vodi uspostavljanju kriminalnih modela zapošljavanja stranih radnika u Srbiji. Strani se radnici dovode u položaj potpune nezaštićenosti. Ostajući i bez najamnine za pruženi rad, njihova se radna snaga degradira u robovsku.

ZAKLJUČAK

Nakon četvorogodišnjeg istraživanja i teorijskog razmatranja fenomena prekarnog rada i prekarijata, potrebno je izvršiti refleksiju o učinjenom. Najveći deo ovog rada završen je u oktobru 2020. godine. U narednom periodu su produbljivane spoznaje o fenomenima koji su bili predmet ovog rada. U ovo istraživanje se pošlo sa hipotezom da je fenomen prekarnog rada opisan još u prvom tomu *Kapitala*, na mestu gde se Marks bavi opštim zakonom kapitalističke akumulacije, odnosno kategorijom relativno suvišnog radničkog stanovništva ili rezervne armije rada, što je dalje proučavanje i potvrdilo. Stoga se opravdano postavlja pitanje da li je termin prekarnog rada adekvatan ukoliko već imamo Marksove pojmove relativno suvišnog radničkog stanovništva i rezervne armije rada? Dublje izučavanje ovog fenomena uslovalo je da polazna pretpostavka bude značajno korigovana u stanovištu da savremeni prekarni rad uobličen neoliberalnom paradigmatom prevazilazi granice radničke klase, čime prekarni rad postaje transklasni fenomen. Samim tim Marksov pojam relativno suvišnog radničkog stanovništva nije adekvatan za izražavanje fenomena savremenog prekarnog rada, premda je u ovom pojmu sadržana puna bit ovog fenomena.

Na formiranje ovakvog stava znatno je uticalo pomnije izučavanje instituta nezavisnog ugovarača ili frilensera koji predstavlja idealnotipski obrazac savremenog prekarnog rada, ali i fenomen u kojem se u potpunosti zrcali neoliberalna ideologija i praksa. Iz razloga što u ovoj vrsti radnog angažmana obitavaju pripadnici različitih društvenih klasa, neki istraživači fenomena prekarnog rada nezavisne ugovarače ili frilensere ne svrstavaju među savremeni prekarijat, premda su radnici u tzv. gig ekonomiji, koja se često navodi kao tipičan primer savremene prekarnosti rada, većinski zaposleni upravo po ovom modelu radnog angažovanja. Kako je prethodno navedeno, Standing (Standing, 2011) izostavlja nezavisne ugovarače iz prekarijata jer predstavljaju klasno heterogenu kategoriju. Svrstavanjem ove grupe radnog stanovništva u kategoriju prekarnih radnika srušila bi se njegova konstrukcija o prekarijatu kao novoj i posebnoj društvenoj klasi. Vezivanje prekarnog rada i prekarnosti za siromaštvo je posledica takve kvalifikacije ovih pojmova u inicijalnim istraživanjima ovog fenomena u društvenim naukama (Barbier, 2002). Međutim, vladajuća klasa je implementacijom

neoliberalne paradigme u svim sferama života, a ponajpre u sferi rada, uspela da znatno poveća stopu eksploatacije i time učini životne uslove neizvesnim za slojeve stanovništva šire od radničke klase. Neoliberalizmu kao programu neograničene eksploatacije radnog stanovništva je za ostvarenje ovog cilja bila potrebna atomizacija radničke klase.

Ona je ponajviše sprovedena u procesu deindustrijalizacije centralnih kapitalističkih država čime je dodatno podstaknuta tercijarizacija njihovih ekonomija. Deindustrijalizacija centralnih država globalnog ekonomskog sistema nije bila nužnost (Bluestone and Harrison, 1982) nametnuta razvojem tehnologije koja je zamenila ljudski rad, premda automatizacija proizvodnje snižava procenat varijabilnog kapitala (radne snage) u organskom sastavu kapitala. Ona je bila motivisana težnjom monopolističkog kapitala za snižavanjem ukupne mase predujmljenog kapitala kako bi se povećale profitne stope. Potpunim osvajanjem političke sfere u ovim državama, monopolistički kapital je ovu težnju uobličavao u razne nacionalne i međunarodne legislativne akte kojima je provođena deindustrijalizacija kapitalističkog centra izvozom industrijske proizvodnje na periferiju. Dakle, ljudski rad nije zamenjen radom mašina u proizvodnji, već radom drugih ljudi čija je cena znatno niža. Društvene posledice deindustrijalizacije ovih zemalja su brojne i imaju *ekonomsku* (izmenjena struktura privrede, gubitak poslova, prekarizacija rada), *političku* (nestanak klasno zasnovane politike i uniformizacija političke sfere građanskog društva), *kulturnu* (izumiranje specifičnog načina života i kulture industrijskog radništva) i *zdravstvenu* (materijalna nesigurnost i nesigurnost rada za posledicu imaju brojne psiho-fizičke implikacije, od anksioznosti do kardio-vaskularnih bolesti) dimenziju (vidi u: Russo and Linkon, 2009).

Uz raspad tzv. socijalističkog bloka država koji je pružao široku zaleđinu međunarodnom radničkom pokretu, deindustrijalizacijom je bilo uslovljeno slabljenje organizovanog radništva, odnosno njegova desindikalizacija. Ostvarenju ovog cilja pogodovao je i razvitak (informacione) tehnologije koji je ubrzao proces automatizacije proizvodnje, ali i razvitak saobraćaja kojim je podstaknut izvoz industrije iz centra na periferiju kapitalizma. Postojano opadanje članstva sindikata u razvijenim državama u prethodnim godinama lako je uočiti u dostupnim statističkim podacima. U izveštaju Biroa za radnu statistiku Ministarstva rada Sjedinjenih Država za 2022. godinu (BLS, 2023), navodi se da svega 10,1% ukupne radne snage u ovoj državi pripada nekom od sindikata. Vidljiva je i jasna razlika između radnika u privatnom i javnom sektoru. Dok

je 33,1% radne snage u javnom sektoru „sindikalizovano”, u privatnom sektoru je ovaj broj više nego pet puta manji i iznosi svega 6%. 2022. godine je procenat sindikalizovane radne snage u SAD bio najniži od 1983. godine kada su prvi put postali dostupni statistički podaci sa kojima je postojeće moguće komparirati. 1983. godine je 20,1% američke radne snage pripadalo sindikatima. Premda je u razvijenim državama Evrope situacija nešto bolja, što se može objasniti nasleđem znatno izraženijeg klasnog kompromisa nakon Drugog svetskog rata, i ovde je desindikalizacija radništva kontinuiran proces. Permanentni pad članstva sindikata je moguće pratiti u Nemačkoj od 2000. kada je 24,57% radne snage bilo sindikalizovano do 2019. godine kada ovaj broj opada na 16,3% (Clarke, 2022; OECD Stat, 2023, Fitzenberger, Kohn and Wang, 2006). Premda unutar država članica OECD-a postoje razlike u procentualnoj zastupljenosti radne snage u sindikatima (gde se po većoj gustini sindikalizacije posebno izdvajaju države Skandinavije), na nivou čitave OECD zajednice vidljiv je pad sa 20,9% sindikalizovanih radnika na 15,8% u periodu od dve decenije (2000-2020, OECD Stat, 2023).²⁸⁰ Neki autori ističu korelaciju između opadanja članstva sindikata i povećanja društvene nejednakosti u Sjedinjenim Državama (Kollmeyer, 2018) i drugim zemljama OECD-a (Töngür and Elveren, 2014).

Na terenu lišenom političkih predstavnika radničke klase čiji je karakter, struktura, način života i svetonazor znatno izmenjen u procesu njezine tercijarizacije (osobito u kapitalističkom centru) mogao je onda biti proširen „bazen” eksploatisanog radnog stanovništva i preko granica radničke klase. Tako je savremeni prekarni rad postao ona vrsta rada kojom poslodavci prebacuju rizike i odgovornost u procesu rada na zaposlene, kako ovaj fenomen određuje MOR. Ovim je pojmom danas moguće obuhvatiti kako delove radničke klase, tako i delove srednje klase. U navedenom treba tražiti opravdanost upotrebe pojmova prekarnog rada i prekarijata. Tačka razdvajanja pojmova prekarijata i relativno suvišnog radničkog stanovništva jeste upravo u tome da prekarni rad nadilazi granice radničke klase, iako je suština i smisao prekarnog rada istovetna onome što o rezervnoj armiji rada ili relativno suvišnom radničkom

²⁸⁰ Ovde je veoma bitno naglasiti da članstvo u sindikatima ne znači isto što i pravo na kolektivno pregovaranje. Iako povećano udruživanje radnika u sindikate povećava njihov obuhvat pravom na kolektivno pregovaranje, postoje značajni izuzeci. Tako je u Francuskoj tek nešto više od 10% ukupnog radništva u članstvu sindikata, dok njih 98% ima pravo na kolektivno pregovaranje. Situacija je slična i u Holandiji, Španiji, Italiji i još nekim evropskim zemljama (OECD Stats, 2023).

stanovništvu zapaža Marks analizirajući tzv. opšti zakon kapitalističke akumulacije. Jedino ovako shvaćen fenomen prekarnog rada može biti različit od pojmova koje Marks upotrebljava kako bi označio frakciju radničke klase koja „čini deo aktivne radničke armije, sa sasvim neredovnom zaposlenošću” (Marx, 1973: 569). Premda se ova dva fenomena razlikuju u pojavnom obliku, njihova bit je apsolutno identična. Savremeni prekarijat jeste relativno suvišno radničko stanovništvo u istorijskom kontekstu znatno razvijenijih proizvodnih snaga i u okviru potpuno globalizovanog robnog načina proizvodnje. Uloga savremenog prekarijata u savremenom sistemu akumulacije kapitala je istovetna ulozi koju je obavljalo relativno suvišno stanovništvo u vremenu u kom Marks izlaže svoju kritiku političke ekonomije.

Iz tog razloga je za potrebe izučavanja savremenog prekarnog rada bilo neophodno pozabaviti se Marksovom teorijom vrednosti, ali i globalnim karakterom kapitalizma. Zahvaljujući činjenici da je socijalistički eksperiment doživeo istorijski poraz krajem prošlog veka u većini država u kojima je primenjivan, marksistički pojmovi poput eksploatacije ili imperijalizma postali su neprihvatljivi u savremenom akademskom i publicističkom diskursu (Kuljić, 2018). Međutim, to ne znači da je realnost koju su ovi pojmovi izražavali nestala. Jasna distanca većine istraživača društvene zbiljnosti, pa onda i savremenog prekarnog rada, spram ovih pojmova najčešće predstavlja prepreku poimanju analiziranih društvenih fenomena u totalitetu. Ovo je primarni izvor ograničenih uvida ili pogrešnih zaključaka o predmetu istraživanja. Ovaj rad je postavljen tako da u njemu nije diskriminisana nijedna relevantna orijentacija u društvenim naukama. Sklonost prihvatanju Marksovog i kasnijeg marksističkog stanovišta o fenomenu rada i globalnom ekonomskom sistemu proističe iz uverenosti da ova teorijska orijentacija pruža najprecizniju analizu principa na kojima počiva ekonomski sistem kom je nesigurni rad imanentan.

Razumevanje uloge rada u savremenom društvu i načina na koji se stvara višak vrednosti u kapitalističkom načinu proizvodnje je početni preduslov za izučavanje bilo kog fenomena u sferi rada, a posebno za izučavanje prekarnog rada. Ukoliko znamo da je predujmljeni kapital, kao neophodni uslov pokretanja proizvodnje i stvaranja nove vrednosti, sačinjen od sredstava za proizvodnju (postojanog kapitala) i radne snage (varijabilnog kapitala) koja je „roba čija upotrebna vrednost ima naročito svojstvo da bude izvor vrednosti” (Marx i Engels, 1970: 154), onda nam postaje jasna namera

poslodavca (kapitaliste) da na sve moguće načine utiče na smanjenje troškova proizvodnje, posebno troškova potrebnih za primenu varijabilnog kapitala. Radnu snagu Marks naziva varijabilnim kapitalom zbog toga što se njena vrednost menja tokom procesa proizvodnje. U tom procesu se primenom ove robe, osim reprodukcije njene vrednosti, stvara nova vrednost. Upotrebom radne snage preko mere dovoljne za reprodukciju njene vrednosti se stvara višak vrednosti koji u kapitalističkim proizvodnim odnosima ne prisvajaju njegovi neposredni proizvođači, nego oni u čijem su vlasništvu sredstva za proizvodnju. Ovaj odnos Marks naziva eksploatacijom rada. Smanjenje troškova varijabilnog kapitala, odnosno troškova radne snage, je stalna težnja vlasnika kapitala zbog toga što se ovom merom povećava profitna stopa. Fleksibilni, prekarni, rad je takva mera.

Isto tako, savremeni prekarni rad nije moguće adekvatno analizirati bez poznavanja istorijskog toka globalizacije sveta čiji je pokretač imanentna težnja kapitala za proširenjem, kako same akumulacije, tako i teritorija na kojima se akumulacija odvija. Kako su globalizacija sveta i kapitalizam međusobno uslovljeni fenomeni, relacije u sferi rada moguće je shvatiti u totalitetu tek proučavanjem njihovog odnosa. Stoga je neophodno razumeti imperijalizam, koji u ovirima kapitalističkog načina proizvodnje nastaje na onom stepenu njegovog razvoja u kom se kapital centralizuje i koncentriše u formi monopola i oligopola. Zahvaljujući eksploataciji radne snage u kapitalističkoj industriji stvaraju se viškovi vrednosti čija je jedina svrha da budu u permanentnoj cirkulaciji. U ovoj fazi razvoja kapitalizma stvara se potreba za prebacivanjem kapitala u finansijski, kamatonosni oblik. U tom procesu razvija se i narasta finansijski kapital do te mere da postaje gospodar kapitalističke ekonomije. Kapital u ovom obliku povratno postaje nužni preduslov pokretanja proizvodnog ciklusa što finansijskom kapitalu obezbeđuje komandnu ulogu u ovom načinu proizvodnje. Evolucijom kapitalizma u imperijalni oblik dovršava se proces uspostavljanja svetskog ekonomskog sistema i međunarodne podele rade u kojoj se odnos između učesnika u procesu kapitalističke proizvodnje (odnos između kapitala i rada) umnogome preslikava na odnos između država koje čine ovaj sistem. Na taj način nastaje sistem (međusobne) zavisnosti između centra, poluperiferije i periferije svetskog ekonomskog sistema koji funkcioniše po istovetnoj matrici uzajamne zavisnosti vlasnika sredstava za proizvodnju i radne snage u sistemu kapitalističke produkcije. U ovom odnosu centralne zemlje kapitalizma,

odnosno vlasnici sredstava za proizvodnju, zauzimaju nadređeni položaj s kojeg diktiraju način na koji se proizvodnja obavlja i način raspodele proizvedenih vrednosti. Ovakva struktura globalne ekonomije omogućuje monopolistima u kapitalističkoj ekonomiji da koriste radnu snagu na periferiji gde je usled znatno nižeg životnog standarda stopa eksploatacije radne snage znatno veća. Eksploatacija periferije se ispočetka vršila izvozom industrijskih proizvoda iz centra na prirodnim resursima bogatu periferiju. Nedovoljna potrošnja proizvedenih roba unutar nacionalnih granica uslovljava širenje tržišta (Luxemburg, 1955). Potčinjene zemlje periferije postaju zavisne od roba proizvedenih u razvijenim industrijskim državama. Periferija je izvanredno vredan izvor sirovina, prirodnih resursa i radne snage koje čine neophodan uslov akumulacije kapitala. Razvoj finansijskog kapitala otvara mogućnost eksploatacije država periferije putem izvoza kapitala, čime se ove države dovode u stanje finansijske zavisnosti. Naposljetku, krupni kapital centra eksploatiše rad periferije u svim istorijskim fazama trajanja svetskog ekonomskog sistema kapitalizma. Danas se to čini izvozom industrijske proizvodnje u zemlje nižeg životnog standarda, odnosno niže cene radne snage, ili korišćenjem migrantske radne snage iz ovih zemalja kako bi se permanentno održavala ili snižavala cena radne snage u centralnim državama. Ovaj proces svoje puno ostvarenje doživljava u trenutnoj fazi kapitalizma - neoliberalizmu.²⁸¹

Suština savremenog prekarnog rada je u povećanju stope eksploatacije najamnog rada kroz mehanizam koji poslodavcu omogućuje da radnika angažuje kao „spoljnog saradnika”, a ne kao svog zaposlenog. Ovakav odnos poslodavaca spram najamnog rada ima ekonomsku i političku dimenziju. Ekonomska dimenzija angažovanja nezavisnog ugovarača, „spoljnog saradnika” ili nekog drugog tipa prekarnog radnika sadržana je u tome što se njihovim angažovanjem smanjuje ukupna masa predujmljenog kapitala koja je potrebna za stvaranje nove vrednosti. Kako je pomenuto na više mesta u ovom radu, standardno zapošljavanje radne snage (na neodređeno), od poslodavca zahteva veće izdatke nego u slučaju fleksibilnog angažovanja prekarnih radnika. Politička dimenzija ovog odnosa se ogleda u (pravnoj i organizacionoj) nemogućnosti prekarnih radnika da se udružuju i kolektivno nastupaju prema poslodavcu. Oni su bitno atomizirana radna

²⁸¹ Jedna od najbitnijih dimenzija neoliberalizma je to što je sredstvo za ostvarivanje imperijalne moći Sjedinjenih Država u uslovima tzv unipolarnog poretka međunarodnih odnosa koji je na snazi bio od pada Berlinskog zida i raspada „realnog socijalizma” do danas.

snaga koja ne pripada nikakvom radnom kolektivu. U nekim područjima privrede (poput digitalne ekonomije) segmentacija proizvodnog procesa je dostigla nivo na kojem je moguće organizovati produkciju koristeći individualne radnike koji nemaju nikakvog fizičkog kontakta jedni sa drugima, usled čega je znatno otežano njihovo povezivanje. U slučajevima rada u fabričkim pogonima ili raznim radnim kolektivima u uslužnoj ekonomiji gde su radnici fizički povezani pa je moguće njihovo organizovanje na tradicionalni način, monopolistički kapital ovakvo organizovanje sprečava samim postojanjem rezervne armije rada, raznim sabotажama sindikalnog udruživanja, ali i legislativnim aktima kojima se pravo na udruživanje i organizovanje osporava prekarnim radnicima.

Prepreke koje je pred težnju monopolističkog kapitala za neograničenom eksploatacijom sveta postavio organizovani radnički pokret tokom većeg dela 20. veka su otklonjene disolucijom socijalističkog bloka država, pa je kapitalizam mogao nesmetano stupiti u neoliberalnu fazu, odnosno fazu neograničene eksploatacije rada i resursa koja predstavlja svojevrsan istorijski „hod u nazad”. Spoznaja da se prekarni rad danas proširio i na delove srednje klase, uz sveprisutnu destrukciju organizacija radničke klase, implicira da je primenom neoliberalne paradigme odnos između rada i kapitala vraćen na sam početak 19. veka, u period spontanih i stihijskih pobuna neorganizovanog industrijskog radništva koje još uvek nije imalo nikakav politički program. U tom smislu je tokom prethodnih nekoliko decenija hegemonije neoliberalizma izvršena temeljna društvena kontrarevolucija u svetskim razmerama čija je najvidljivija posledica drastično povećanje društvene nejednakosti i rastuća nesigurnost života za ogromnu većinu svetske populacije. Prekarizacija delova srednje klase u kapitalističkom centru je jedan od najbitnijih indikatora rastuće društvene nejednakosti. Ona je uzrokovana težnjom vladajuće klase za neograničenom eksploatacijom rada. Ta se težnja ostvaruje implementacijom neoliberalne ekonomske paradigme.

Premda je Svetska ekonomska kriza 2008. godine razobličila protivrečnosti ovog socioekonomskog sistema i ukazala na njegovu dugoročnu neodrživost, ovaj događaj nije naterao vladajuću klasu globalne ekonomije na bilo kakav kompromis sa svetom rada, niti je svet rada ponudio jasnu ekonomsku i političku alternativu neoliberalizmu. Naprotiv, implementacija neoliberalizma u ekonomiji je nakon toga povećana (UN,

2011; ILO, 2012; Haškova and Dudova, 2017; Betti, 2018; Desai, 2023), što se ogledalo i u daljoj fleksibilizaciji i prekarizaciji rada donošenjem odgovarajućih zakonskih akata. Ekonomske krize u kapitalizmu se tako zakonomerno ukazuju kao periodi u kojima monopolistički kapital učvršćuje svoju društvenu i ekonomsku moć, a pogoršava se položaj najamnih radnika. Premda se u kriznim periodima kapitalističke ekonomije otvara i mogućnosti njenog prevazilaženja, ovakvi slučajevi predstavljaju veoma retke trenutke u istoriji. Međutim, dalekosežne globalne socioekonomske krize koje se upravo odvijaju otvaraju mogućnost prevladavanja neoliberalnog globalnog poretka, barem u obliku u kakvom se do sada manifestovao.

Od započinjanja rada na ovoj studiji, svet su pogodile dve krupne krize (globalna pandemija i rat u Ukrajini) čije posledice nije moguće u potpunosti anticipirati zbog toga što je predviđanje budućeg razrešenja društvenih protivrečnosti najnezahvalniji posao u društvenim naukama. Tome nam najbolje svedoči upravo teorijski opus Karla Marksa u kom su se analize postojećeg pokazale mnogostruko preciznijim od anticipacije budućeg. No, i pored toga, ogoljenje društvenih kontradikcija koje se trenutno dešava pruža priliku da se indentifikuju tendencijski pravci njihovog budućeg toka. Sasvim je izvesno da aktuelni događaji nesumnjivo otvaraju pukotine u temeljima višedecenijske neoliberalne hegemonije i označavaju početak promene dosadašnjeg geopolitičkog poretka i međunarodnih odnosa. Ono što je već vidljivo je da su navedene krize značajno uticale na remećenja globalnog lanca snabdevanja (Javorcik, 2020; Jagtap et. al., 2022; Cui et. al. 2023) narušavajući time sam globalni karakter kapitalističke ekonomije. Ovo u perspektivi može značiti da monopolistički kapital centralnih država više neće moći da računa na globalnu radnu snagu u celini, kao što je to bio slučaj od kraja prethodnog veka do sada. Efekat ovih događaja na fenomen prekarnog rada može biti značajan.

U martu 2020. godine izbila je globalna pandemija COVID-19 virusa kojom je, osim remećenja uobičajenog toka života za najveći deo svetske populacije, na nekoliko meseci usporena dinamika kapitalističke ekonomije. Uobičajeni internacionalni protok ljudi je isprva potpuno ograničen, dok je protok roba znatno usporen (Guan et. al., 2020). Kretanje unutar nacionalnih granica je takođe bilo ograničeno kako bi se predupredile uobičajene ljudske interakcije sa ciljem usporavanja transmisije virusa. Ove mere su imale veliki uticaj na ekonomiju i sferu rada u kojoj su neke delatnosti potpuno obustavljane, dok su oni čiji je rad usko vezan za kompjutersku i informacijsku

tehnologiju upućivani na „rad od kuće”. Ukoliko se efekti pandemije na svet rada stave u kontekst radnih kvalifikacija, uočljivo je da su se negativni efekti krize mnogo manje odrazili na visoko kvalifikovanu radnu snagu nego na nisko i srednje kvalifikovanu radnu snagu (ILO, 2021b: 4). U slučaju visoko kvalifikovane radne snage, posebno u oblasti digitalne ekonomije, bilo je moguće primenjivati model „rada od kuće” bez ozbiljnijih posledica na radni proces.

No, da bi se obezbedilo relativno neometano funkcionisanje društva delovi radne snage upošljeni u delatnostima koje su neophodne za ispunjenje ovog zadatka su morali da nastave sa gotovo uobičajenim režimom rada. To su bili radnici zaposleni u oblastima medicine, transporta robe, energetike, prehrambene industrije i drugih grana ekonomije bez čijeg rada nije moguće funkcionisanje savremenog društva. Oni su nazivani „esencijalnim radnicima” (*essential workers*). Ova kategorija radnog stanovništva je bila izloženija efektima zdravstvene, ekonomske i socijalne krize, samom činjenicom da je teret funkcionisanja društva bio na njenim plećima. Mnogi u ovoj kategoriji stanovništva su upravo prekarni radnici. Štaviše, istraživanja ukazuju da su esencijalni radnici više izloženi radnoj prekarnosti nego druge kategorije radnog stanovništva (Capasso et. al., 2022; Loustaunau et. al., 2021). Druga istraživanja (Blake and Blustein, 2022; Han and Hart, 2021) uticaja pandemije na prekarne radnike, nedvosmisleno su utvrdila da su prekarni radnici u znatno većoj meri bili izloženi negativnim posledicama mera prevencije transmisije virusa, posebno gubitku posla. Kako se navodi u izveštaju MOR-a (ILO, 2021b), pandemija je značajno uticala na porast radne nesigurnosti. Naime, u prve dve godine pandemije zabeležen je značajan porast nezaposlenosti na globalnom nivou (ILO, 2022: 11). Rast nezaposlenosti uslovljava rast radne prekarnosti. Kako se predviđa u ovom izveštaju, mnogi od poslova koji će nastajati u periodu ekonomskog oporavka od posledica pandemije biće niske produktivnosti i kvaliteta, posebno u državama nižeg životnog standarda (ILO, 2021b: 3). Tako je pandemija produbila već postojeće društvene nejednakosti (Desai, 2023: 126).

Tokom pandemije je uočen i porast samozaposlenosti, odnosno tendencija restrukturiranja tržišta rada ka povećanju samozaposlenosti. Negativnim posledicama pandemije najizloženiji su bili neformalno zaposleni kojih je na globalnom nivou oko 2 milijarde (60,1% zaposlenih) i koji su imali 3 puta veće šanse da ostanu bez posla i dohodka od formalno zaposlenih (ILO, 2021b: 3-4). Pandemija je imala sličan efekat na

privremeno zaposlene, koji u zemljama u razvoju i nerazvijenim zemljama čine nešto više od trećine, a u razvijenim zemljama oko 15% ukupno zaposlenih (ILO: 2022: 14). Upravo ovo je, pored većeg stepena društvene nejednakosti i slabijih sistema socijalne zaštite²⁸², dominantni faktor zbog kojeg je pandemija mnogo teže pogodila ekonomije i radno stanovništvo nerazvijenih država periferije. Sve to je uticalo da dodatnih 30 miliona odraslih ljudi na planeti tokom 2020. godine padne u ekstemno siromaštvo, od čega se 8 miliona smatra „radnom sirotinjom”, odnosno stanovništvom koje i pored toga što je zaposleno obitava u životnim uslovima koji su ispod nivoa dovoljnog za obezbeđivanje pune egzistencije (ILO, 2022: 12).²⁸³

Ono što se i u ovoj krizi pokazalo zakonomernim jeste da se tokom kriznih ciklusa povećava centralizacija, odnosno monopolizacija kapitala. Naime, kako se navodi u izveštaju MOR-a (ILO, 2021b: 3), pandemija je posebno negativan uticaj imala na male kompanije, naročito u oblastima građevinarstva, industrijske proizvodnje, ugostiteljstvu, maloprodaje, itd. Od ovoga su najviše profitirale gigantske kompanije u ovim sektorima. Premda je logika planetarne zdravstvene krize zahtevala visok stepen društvene solidarnosti, bilo je naivno očekivati promenu ili modifikovanje sveprožimajućeg neoliberalnog poretka. Naprotiv, tokom pandemije se odvijala povećana preraspodela ukupnog društvenog proizvoda sa dna ka vrhu klasne hijerarhije, što je uslovalo povećanje svakako ogromnih socijalnih nejednakosti (Chancel et. al., 2022; Ahmed et. al, 2022; Henry, 2022; Stieglitz, 2022; Adarov, 2022). Tokom ove krize desilo se najveće uvećanje bogatstva milijardera u istoriji. Samo u periodu od dve godine pandemije bogatstvo milijardera se znatno više uvećalo nego u periodu od 2000. do 2015. godine (Ahmed et. al. 2022: 18). Tako danas 10% najbogatijih na planeti poseduje 76% ukupnog globalnog društvenog bogatstva, 40% onih koji se po imovinskom statusu nalaze u sredini poseduje 22%, dok donja polovina svetskog stanovništva poseduje svega

²⁸² Slabost sistema socijalne zaštite u državama na periferiji bio je jedan od glavnih uzroka mnogo većeg rasta društvene nejednakosti u ovim zemljama u odnosu na razvijene države centra. Veliki paketi pomoći tokom pandemiju u razvijenim državama bili su glavni razlog prevencije naglog rasta društvene nejednakosti. No, ovi paketi pomoći su povećali javni dug ovih država na nivou od 5% do 20% nacionalnog dohotka. S druge strane, odsustvo takve vrste pomoći u nerazvijenim državama je, prema procenama Svetske banke, uvećalo ukupan broj siromašnih ljudi na planeti za oko 100 miliona, pa je broj siromašnih na globalnom nivou 2021. godine dostigao čak 711 miliona (Chancel et. al., 2022: 47).

²⁸³ U izveštaju o nejednakostima u globalnim razmerama (Chancel et. al., 2022: 47) navedeno je da je pandemija zaslužna što je oko 100 miliona ljudi na svetu palo u stanje ekstremnog siromaštva. Procenjuje se da se sada 711 miliona ljudi na planeti nalazi u stanju ekstremnog siromaštva, što je značajno uvećanje u odnosu na 2019. godinu kada ih je bilo 655 miliona.

2% ukupnog globalnog bogatstva ((Chancel et. al., 2022: 10). Tokom dve godine pandemije bogatstvo milijardera u Sjedinjenim Državama je uvećano sa 2,95 na 4,6 triliona dolara, što predstavlja povećanje od 57% (Americans for Tax Fairness, 2022).

Profitiranje monopolističkog kapitala u uslovima globalne zdravstvene krize u Sjedinjenim Državama i Velikoj Britaniji je podsticano merama države. Upravo one korporacije koje su u neoliberalnoj eri najviše profitirale od „privatizacije svega”, našle su se prve u redu za državnu pomoć (Desai, 2023: 156). Najveću pomoć izvršne vlasti Sjedinjenih Država u periodu pandemije dobio je krupni kapital, pre svega avioprevoznici i vojna industrija, dok su za pomoć sitnijem kapitalu i radništvu propisivana značajno manja sredstva.²⁸⁴ Tokom pandemije je posebno narasla svakako ogromna moć monopola u digitalnoj ekonomiji. Mere prevencije širenja virusa poput ograničenja kretanja i samoizolacije podstakle su enorman rast „onlajn” usluga, rada i obrazovanja „na daljinu” ili kod kuće, itd. To je pogodovalo monopolistima u ovom sektoru ekonomije. Tako je samo tokom tri meseca 2020. godine vrednost akcija Amazona povećana za 23,6%, a kompanija je zaradila više od 1,23 triliona dolara od kapitalizacije tržišta (Ganichev and Koshovets, 2021: 16). Imovina vlasnika Amazona Džefa Bezosa je za 24 meseca pandemije uvećana za 52,1 milijardu dolara (uvećanje od 46%), imovina vlasnika Majkrosofta Bila Gejtsa povećala se za 31,5 milijardu dolara (32%), imovina vlasnika Mete Marka Zakerberga je uvećana za 16,4 milijarde dolara (30%), dok su suosnivači Gugla Leri Pejdz i Sergej Brin tokom ovog perioda zaradili svaki po nešto više od 60 milijardi dolara (123%). U području digitalne ekonomije najviše je profitirao vlasnik Tesle Ilon Mask čije je bogatstvo uvećano za 851% zbog zarade 209,4 milijarde dolara u periodu pandemije (Americans for Tax Fairness, 2022).

Istovremeno sa enormnim uvećanjem bogatstva vlasnika ovih ekonomskih giganta, vršila se degradacija prava radnika nekih od ovih kompanija koji su tokom

²⁸⁴ U toku pandemije je usvojen tzv. CARES zakon kojim je za mere pomoći privredi i građanima SAD propisano 2,2 triliona dolara. Ovo je najveći paket ekonomske pomoći privredi i pojedincima u istoriji SAD, koji iznosi 10% bruto domaćeg proizvoda (Kambhampati, 2020). 500 milijardi dolara je izdvojeno za pomoć krupnom kapitalu, od čega su najviše profitirale aviokompanije (29 milijardi) i kompanije „ključne za održavanje nacionalne sigurnosti” (17 milijardi). U uslovima neuobičajeno snažne zdravstvene krize, za pomoć američkom zdravstvenom sistemu je predviđeno više od tri puta manje - 150 milijardi dolara. Za pomoć sitnijem kapitalu (kompanije sa manje od 500 zaposlenih), određeno je 367 milijardi dolara, dok je za pomoć građanima i domaćinstvima predviđeno ukupno 560 milijardi, od čega je 300 milijardi dolara odvojeno za direktnu finansijsku pomoć pojedincima i domaćinstvima (Snell, 2020; Politi and Fedor, 2020)

pandemije obavljali poslove u teškim i visoko rizičnim uslovima. Ovo se pre svega odnosi na radnike Amazona koji obavljaju poslove u magacinima za pakovanje robe (Reich, 2020). Osim što su radili u uslovima povećanog zdravstvenog rizika, prekarni magacinski radnici Amazona suočavali su se sa povećanim nadzorom, povećanim intenzitetom rada usled uvećanja prometa robe i rasizmom, što ih je navelo da se organizuju sa ciljem suprotstavljanja rukovodstvu kompanije kako bi izborili bolje uslove rada (Alimahomed-Wilson and Reese, 2021). Borbu radnika Amazona za osnivanje sindikata podstakli su bezbednosni razlozi, odnosno ubrzano širenje virusa u magacinima za pakovanje robe. Nakon što su radnici zatražili da se usled ozbiljne zdravstvene krize privremeno obustavi rad u pogonima, rukovodstvo je ovaj zahtev rezolutno odbilo. Time je otpočela borba za bolje uslove rada i osnivanje sindikata koju je predvodio Kristijan Smols, bivši radnik kompanije koji je tokom pandemije otpušten zbog javnih apela rukovodstvu kompanije za poboljšanje uslova rada (Kantor and Weise, 2022). Smols se zajedno sa drugim radnicima izborio za prvi sindikat radnika Amazona (Amazon Labor Union), što predstavlja jedan od najznačajnijih iskoraka u organizovanju radničke klase u Sjedinjenim Državama u prethodnih nekoliko decenija neoliberalizma. Tome svedoči i činjenica da je ovaj događaj podstakao osnivanje sindikata i u drugim kompanijama širom zemlje, posebno u tercijarnom sektoru ekonomije (Ghaffary, 2022). U tom smislu se može konstatovati da je, osim povećane koncentracije i centralizacije kapitala i povećanja društvene nejednakosti, pandemija do kraja ogolila potrebu radništva za ponovnim udruživanjem, organizovanjem i mobilizacijom. Ovome naročito svedoči borba indijskih farmera, kojoj su se pridružili i radnici, studenti i neke organizacije civilnog društva u novembru 2020. godine. Povod za najmasovniju obustavu rada u istoriji čovečanstva u kojoj je učestvovalo 250 miliona ljudi bio je napad desničarske vlade Narendre Modija na prava radnika i poljoprivrednika setom neoliberalnih zakonskih akata kojima se nameravala sprovesti deregulacija sektora poljoprivrede u korist krupnog kapitala (People Dispatch, 2020; Crowley, 2020). Nakon konstantnih protesta i pritisaka organizovanog seljaštva i radništva, indijske vlasti su godinu dana kasnije bile primorane na povlačenje zakona (Prusty, 2021).

Ono što je pandemijom do kraja razobličeno su protivrečnosti, slabosti i asocijalni karakter neoliberalnog kapitalizma. Njeno izbijanje je primoralo državne funkcionere širom sveta da apeluju na društvenu solidarnost kako bi se usporilo širenje i ublažile posledice smrtonosnog virusa. Tako je tadašnji britanski premijer iz neoliberalne Konzervativne partije na samom početku pandemije izjavio da “društvo ipak postoji” (The Guardian, 2020), što je predstavljalo aluziju na izjavu M. Tačera iz perioda uspostavljanja neoliberalnog konsenzusa pre više od tri decenije. Međutim, nakon višedecenijske implementacije neoliberalizma u svim sferama (globalnog) društva i nametanja egoističkih obrazaca neoliberalne ideologije, bilo je jasno da se sadržina ovih apela neće ostvariti. Dve godine od početka pandemije njen bilans kazuje da su posledice bile najveće u onim državama koje su najdalje otišle u implementaciji neoliberalizma.²⁸⁵ Ovakav epilog se mogao očekivati s obzirom da su u prethodnim decenijama neoliberalne demontaže sistema socijalne zaštite javni zdravstveni sistemi zapostavljeni nedovoljnim ulaganjem i privatizacijom. Neoliberalnim merama je zdravstvo preorijentisano sa sistema prevencije i lečenja bolesti ka profitno orijentisanom medicinsko-industrijskom kompleksu koje promoviše lukrativne farmakološke proizvode (Desai, 2023: 128). Nedostatak koherentne i jasne kritike neoliberalnog odgovora na pandemiju iz racionalnog, politički progresivnog rakursa ostavio je široko javno polje za neprosvećenu kritiku mera zaštite protiv korona virusa koja se materijalizovala u raznovrsnoj paleti teorija zavere (Richards, 2022; Ghiroux, 2021; Kalil et. al., 2021). Ekonomski pokazatelji zdravstvene i društvene krize su takođe bili negativniji u deindustrijalizovanim bastionima neoliberalizma. U Velikoj Britaniji je 2020. godine zabeležen pad BDP-a od čak 10%, što je najveći pad u prethodnih 300 godina, dok je iste godine kanadski BDP opao za 5,4%. BDP Sjedinjenih Država je 2020. opao za 3,5%, što predstavlja najlošiji rezultat nakon Drugog svetskog rata (Desai, 2023: 138).

²⁸⁵ Oslanjajući se na dostupne podatke o broju umrlih od kovida na million stanovnika, Desai komparira situaciju u kapitalističkim državama i (nominalno, op. aut.) socijalističkim državama. Tako je u junu 2022. godine u Sjedinjenim Državama notirano 3.043,89 umrlih od kovida na million stanovnika. U Velikoj Britaniji je bilo 2.634,81, u Francuskoj 2.211,56, u Brazilu 3.124,83, u Nemačkoj 1.670,74, Japanu 245,93, te Južnoj Koreji 476,11 umrlih od kovida na million stanovnika. Sa druge strane, u istom trenutku je u Kini bilo 3,62, u Vijetnamu 438,87, u Venecueli 199,41, Kubi 753,61, te Nikaragvi 35,96 umrlih od kovida na million stanovnika (Desai, 2023: 13).

Svetska ekonomska kriza 2008. godine naglasila je dugoročnu neodrživost finansijalizovanog špekulativnog kapitalizma. Političke i ekonomske elite kapitalističkih metropola ne samo da nisu shvatile ovu krizu kao ozbiljno upozorenje, već su svojim delovanjem uobličeni u tzv. merama štednje još više produbile krizu. Pre nego što je nastupila pandemija, ekonomista Nuriel Rubini (Roubini, 2019) je upozorio da svetsku ekonomiju u 2020. godini očekuje kriza mnogo dublja od prethodne. Naime, Rubini predviđa da će nastupajuća kriza biti kriza ekonomije u celini, a ne samo kriza finansijskog tržišta kakva je bila ona 2008. godine. Za razliku od prethodne, koja je bila kriza potražnje, nastupajuća će biti kriza snabdevanja. Uzroke ove krize Rubini traži u sve većem zaoštavanju međunarodnih odnosa, pre svega odnosa između Sjedinjenih Država i Kine kao njezinog glavnog ekonomskog konkurenta na planetarnom nivou. Rubini vidi tri glavna problema koji bi mogli uzrokovati narednu globalnu recesiju. Prvi je trgovinski i monetarni rat između Amerike i Kine koji je u martu 2018. ozvaničen zakonskim aktima administracije Donalda Trampa o dodatnim tarifama na proizvode iz Kine. Drugi je sukob ove dve zemlje na području razvoja tehnologije (veštačka inteligencija, 5G tehnologija) koji je ozvaničen zabranom delovanja kineske kompanije Huavej (Huawei) na području SAD. Naposljetku, Rubini navodi da je treći krupni rizik za izbijanje globalne ekonomske krize sadržan u potencijalno otežanom snabdevanju naftom koje može nastupiti sa zaoštavanjem odnosa Sjedinjenih Država sa nekim od država koje su najveći snabdevači svetskog tržišta naftom. Rubinijevo identifikovanje šokova snabdevanja naglašava osnovnu slabost centralnih kapitalističkih država (pre svih SAD i Velike Britanije) koje su u implementacijom neoliberalne paradigme u ekonomiji značajno oslabile produktivnu bazu ovih društava, šireći špekulativni, finansijski sektor ekonomije (Desai, 2023: 3). Kako je više puta istaknuto, slabljenje produktivne baze centra odvijalo se izvozom industrijske proizvodnje na periferna područja globalne ekonomije u potrazi za nižom cenom radne snage. Na taj način je kapitalistički centar, a pre svega Sjedinjene Države, zauzeo poziciju rentijera o čijim finansijskim sredstvima zavisi ostatak svetske ekonomije. Sa druge strane, finansijski centar svetske ekonomije je povratno zavisao od roba koje se proizvode na njenoj periferiji. Kako se u Rubinijevim prognozama može videti, u epicentru triju krupnih ekonomskih konflikata se nalaze Sjedinjene Države kao do sada neprikosnoveni

hegemon svetske ekonomije čija valuta služi kao sredstvo prometa u međunarodnoj trgovini, i države u usponu, pre svih Kina.

Tenzije između centralnih država globalnog kapitalizma i nekadašnjih perifernih država poput Kine, Rusije i drugih, oko distribucije moći u međunarodnim odnosima do kraja je ogolio rat između Rusije i Ukrajine i njenih saveznika. Premda za predmet istraživanja nije značajno analizirati uzroke i sadržinu konflikta koji se upravo odvija, ovaj događaj je značajan za predmet rada jer su njime dodatno poremećeni globalni lanci snabdevanja što je uticalo na poskupljenje roba i inflaciju na planetarnom nivou (Ozili, 2022; Prohorovs, 2022). Time je globalna ekonomija ušla u još jednu krizu čije pune manifestacije u ovom trenutku nije moguće sagledati. Izvesno je da spoj ove dve krize može uticati na proces restrukturisanja svetske ekonomije koji neki teoretičari nazivaju i deglobalizacijom (Antras, 2020) ili krajem globalizacije (Ruta, 2022). Bez obzira da li su ovakva predviđanja tačna, sa sigurnošću se može reći da globalni socioekonomski sistem u budućnosti neće funkcionisati na način na koji je funkcionisao od pada Berlinskog zida. Međutim, to ne znači nužno i da je došao kraj neoliberalnom modelu u ekonomiji, a još manje prekarnom radu. Štaviše, postojeća i nastupajuća društvena i ekonomska kriza može voditi održavanju postojećeg načina eksploatacije rada pomoću uspostavljanja raznih vidova autoritarnih političkih okvira bliskih ideologiji fašizma. Ovakva teza se može braniti uvidom u spori, ali postojani rast desnih i ekstremno desnih političkih snaga u državama kapitalističkog centra od prethodne planetarne ekonomske krize do danas (Kinnvall, 2014; Lazaridis, Campani and Benveniste, 2016; Rehman, 2017; Manzoor Butt and Khalid, 2018). Rast ovih snaga je izraz neodrživosti postojećeg socioekonomskog modela, ali i gotovo potpunog odsustva progresivnih političkih snaga na levoj strani političkog spektra. Veliki uticaj na ovakvu konstelaciju političkih odnosa u neoliberalizmu imala je sistematska demontaža organizovanog radničkog pokreta i njegovih političkih predstavnika, te opstrukcija svakog značajnijeg pokušaja radničkog organizovanja.

Prepreka neograničenoj eksploataciji i daljoj prekarizaciji rada može biti jedino ponovno oživljavanje organizovanog radničkog pokreta i klasno utemeljene politike. Sasvim je sigurno da zbog karaktera zaposlenja i položaja u sistemu kapitalističke akumulacije prekarni radnici ne mogu predvoditi ovu borbu. Na njenom čelu mogu biti jedino oni delovi radničke klase koji su standardno zaposleni, i to u sasvim određenim

granama kapitalističke privrede. Samo oni delovi radničke klase koji obavljaju poslove koji su esencijalni za proces akumulacije i cirkulacije kapitala mogu razviti društvenu moć potrebnu za promenu položaja radničke klase u celini, pa time i prekarnih radnika. Takvu moć, pre svih, mogu steći radnici u sektoru transporta bez čijeg rada ne mogu funkcionisati lanci snabdevanja. Upravo ova kategorija radnika predvodi niz obustava rada i štrajkova koji se odvijaju širom Evrope (Chrisafis, 2023; Simsek, 2023; Ott, 2023). U ovom području kapitalističke ekonomije je moguće zasnovati jezgro budućeg organizovanog radničkog pokreta čiji bi jedan od prioriteta političkih ciljeva moralo biti i stabilno, standardno zaposlenje.

LITERATURA

- A11 (2020). Srbija među zemljama sa najvećom nejednakošću u Evropi, teret krize plaćaju najsiromašniji. 16. Okt. 2020. <<https://www.a11initiative.org/srbija-medju-zemljama-sa-najvecom-nejednakoscu-u-evropi-teret-krize-placaju-najsiromasniji/>>
- Adams, G. et. al. (2019). The psychology of neoliberalism and the neoliberalism of the psychology. *Journal of Social Sciences* 75 (1): 189-216.
- Adarov, A. (2022). Global income inequality and the COVID-19 pandemic in three charts. 07. Feb. 2022. <<https://blogs.worldbank.org/developmenttalk/global-income-inequality-and-covid-19-pandemic-three-charts>>
- Ahmed, N. et. al. (2022). *Inequality Kills: The Unparalleled Action Needed to Combat Unprecedented Inequality in the Wake of COVID-19*. Oxford: Oxfam GB.
- Ahmed, S., Mohammad Z. and N. Islam. (2013). Labour unrest in ready-made garment industry in Bangladesh. *International Journal of Business and Management* 8 (15): 68-80.
- Alford, R. and R. Friedland (1985). *The Powers of Theory: Capitalism, the State and Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Al Jazeera (2020). Stopa nezaposlenosti u Srbiji u drugom kvartalu 7,3% <<http://balkans.aljazeera.net/vijesti/stopa-nezaposlenosti-u-srbiji-u-drugom-kvartalu-73-posto>>
- Alimahomed-Wilson, J. and E. Reese (2021). Surveiling Amazon's warehouse workers: racism, retaliation, and worker resistance amid the pandemic. *Work in the Global Economy* 1 (1-2): 55-73.
- Allcock, J. B. (2002). Rural-urban differences and breaking of Yugoslavia. *Balkanologie* VI (1-2): 101-125.
- Allison, A. (2013). *Precarious Japan*. Durham: Duke University press.
- Altvater, E. (1983). Nimalo diskretni šarm neoliberalističke kontrarevolucije. *Marksizam u svetu* 9 (4/5): 115-133.
- Amin, S. (1978). *Akumulacija kapitala u svjetskim razmjerima: kritika teorije nerazvijenosti*. Beograd, Komunist.
- Amin, S. (1985). *Kriza, nacionalni pokreti i socijalizam*. U: Amin, Samir i dr. (1985). *Dinamika globalne krize*. Beograd: Radnička štampa, str. 165-225.
- Amin, S. (1990). *Maldevelopment: Anatomy of a Global Failure*. Tokyo: United Nations University.
- Amin, S. (2017). *Contemporary Imperialism*. In: Popov, V. and P. Dutkiewicz [eds] (2017). *Mapping the New World Order: The Rest Beyond the West*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, pp. 181-195.
- Americans for Tax Fairness (2022). After two years of Covid, U. S. billionaires are \$1,7 trillions, or 57% richer. 11. Mar. 2022. <<https://americansfortaxfairness.org/2-years-covid-u-s-billionaires-1-7-trillion-57-richer/>>
- AnalyticsHelp (2018). Global internet freelance market overview for 2018. 27. Dec. 2018. <<https://analyticshelp.io/blog/global-internet-freelance-market-overview-2018/>>
- Anderson, P. (1985). *Razmatranja o zapadnom marksizmu*. Beograd: BIGZ.

- Andoyan, A. (2017). Independent contractor or employee: I'm Uber confused: why California should create an exception for Uber drivers and the on-demand economy. *Golden Gate Law University Law Review* 47 (2): 153-174.
- Anđelković, B., J. Šapić i M. Skočajić (2019). *Gig ekonomija u Srbiji: ko su digitalni radnici i radnice iz Srbije i zašto rade na globalnim platformama?*. Beograd: Centar za istraživanje javnih politika.
- Antras, P. (2020). De-globalization?: global value chains in the post-COVID-19 age. NBER working papers series. Working paper 28815. Nov. 2020. <<https://www.nber.org/papers/w28115>>
- Arandarenko, M., G. Krstić i J. Žarković-Rakić (2017). *Dohodna nejednakost u Srbiji: od podataka do politike*. Beograd: Fondacija Fridrih Ebert.
- Arandarenko, M. (2017). Ekonomska nejednakost u Srbiji između ideologije i činjenica. 11. May 2017. <<http://mons.rs/ekonomska-nejednakost-u-srbiji-izmedju-ideologije-i-cinjenica>>
- Armstrong, M. (2022). The world's biggest employers. 28. Okt. 2022. <<https://www.statista.com/chart/3585/the-worlds-biggest-employers/>>
- Autor, D. and A. Salomons (2018). Is automation labor displacing?: productivity growth, employment and the labor share. *Brookings Papers on Economic Activity* 1: 1-87.
- Azevedo, F. et. al. (2019). Neoliberal ideology and justification of inequality in capitalist societies: why social and economic dimensions of ideology are intertwined. *Journal of Social Issues* 75 (1): 49-88.
- Baković-Jadžić, M. (2014). *Dimitrije Tucović i srpska socijaldemokratija u vreme Balkanskih ratova i Prvog svetskog rata. Perspektive* 8. Beograd: Rosa Luxemburg stiftung.
- Baran, P. i P. Sweezy. (1969). *Monopolni kapital*. Zagreb: Stvarnost.
- Barbier, J. (2002). *A Survey of the Use of the Term Precarite in French Economics and Sociology*. Document de travail No. 19. CNRS / Centre d'études de l'emploi.
- Barker, T. (2019). Other people's blood. *n1+ 34* <<https://nplusonemag.com/issue-34/reviews/other-peoples-blood-2/>>
- Bauman, Z. (2000). *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Bauman, Z. (2018), *Fluidno zlo: život u svetu u kom nema alternativa*. Novi Sad: Mediterran publishing.
- BBC (2013). Bangladesh textile factories shut amid unrest. 14. Maj 2013. <<https://www.bbc.com/news/world-asia-22513861>>
- BBC (2019). Uber drivers strike over pay and conditions. 8. May 2019. <<https://www.bbc.com/news/business-48190176>>
- Beaud, S. (1993). *Le rêve de l'intérmairie*. En: Bourdieu, Pierre [ed.] (1993). *La misère du monde*. Paris: Seuil, pp. 541-568.
- Beck, U. (1992). *Risk Society: Toward a New Modernity*. London: SAGE Publications.
- Beck, U. (2000). *The Brave New World of Work*. Cambridge: Polity Press.
- Becker, G. (1994). *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, With Special Reference to Education*. Chicago: University of Chicago press.
- Beckman, B. (1981). Imperialism and the "national bourgeoisie". *Review of African Political Economy* 22: 5-19.

- Bek, U. (2001). *Rizično društvo: u susret novoj moderni*. Beograd: Filip Višnjić.
- Bell, D. (1961). *The End of Ideology: On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties*. New York: Collier Books.
- Bell, D. (1999). *The Coming of the Postindustrial Society: A Venture in Social Forecasting*. New York: Basic Books.
- Bellofiore, R. and T. Riva (2015). Neue Marx Lecture: putting the critique of political economy back into the critique of the society. *Radical Philosophy: Journal of Socialist and Feminist Philosophy* 189: 24-36.
- Benmelech, E., Bergman, N. and H. Kim (2018). Strong employer and weak employees: how does employer concentration affect wages. Feb. 2018. <<https://www.nber.org/papers/w24307>>
- Bennet T. et. al. (2008). *Culture, Class, Distinction*. London: Routledge.
- Bentham, Dž. (2014). *Panoptikon ili nadzorna zgrada*. Novi Sad: Mediteran publishing.
- Berger, J. (1998). *Was behauptet die Marxsche Klassentheorie - und was ist davon haltbar?*. In: Giegel, H.J. [ed.] (1998). *Konflikt in modernen Gessellschaft*. Berlin: Suhrkamp, pp. 29-60.
- Bernhardt, A. et. al. (2022). Independent contracting, self-employment, and gig work: evidence from California tax data. NBER working paper 30327. <<https://www.nber.org/papers/w30327>>
- Bernstein, M. (2005). Identity politics. *Annual Review of Sociology* 31: 47-74.
- Beta (2017). Premijerka: politički interes iza štrajka u Fijatu. 17. Jul 2017. <<http://rs.n1info.com/Biznis/a284183/Brnabic-o-strajku-u-Fijatu.html>>
- Beta (2019). Ekonomisti: Srbija prva u svetu po broju stranih investicija jer se stranci potplaćuju. 13. Avg. 2019. <<https://www.danas.rs/ekonomija/ekonomisti-srbija-prva-u-svetu-po-broju-stranih-investicija-fer-se-stranci-potplacuju/>>
- Beta (2020). Javni dug Srbije preko 50 odsto BDP-a na kraju juna meseca. 04. Avg. 2020. <<https://www.danas.rs/ekonomija/javni-dug-srbije-preko-50-odsto-bdp-a-na-kraju-juna-meseca/>>
- Betti, E. (2018). Historicising precarious work: forty years of research in the social sciences and humanities. *International Review of Social History* 63 (2): 273-319.
- Bilten ARS (2017). Anketa o radnoj snazi <https://data.stat.gov.rs/Metadata/24_Zarade/Html/2400_ESMS_Go_2017_2.html>
- Birchall, S. (2013). *Beating the Fascist: The Untold Story of Anti-fascist Action*. London: Freedom press.
- Blake, A. and D. Blustein (2022). Precarious work and workplace dignity during COVID-19: A longitudinal study. *Journal of Vocational Behaviour* 136. <<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0001879122000501>>
- Blic (2016). Dobrodošli u zemlju jeftine radne snage. 16. Jun 2016. <<https://www.blic.rs/vesti/ekonomija/dobrodosli-u-zemlju-jeftine-radne-snage/9lxlf13>>
- Blic (2019). Kina prugom povezala Atlantski i Indijski okean. 1. Avg. 2019. <<https://www.blic.rs/vesti/svet/kina-prugom-povezala-atlantski-i-indijski-okean/k1wsyyq>>

- BLS (2018). Contingent and alternative employments arrangements summary. 7. Jun. 2018. <<https://www.bls.gov/news.release/conemp.nro.htm>>
- BLS (2023). Union members: 2022. 19. Jan. 2023. <<https://www.bls.gov/news.release/pdf/union2.pdf>>
- Bluestone, B. and B. Harrison (1982). *The Deindustrialization of America: Plant Closing, Community Abandonment, and the Dismantling of Basic Industry*. New York: Basic Books
- Bolčić, S. (1994). *Tegobe prelaza u preduzetničko društvo: sociologija "tranzicije" u Srbiji početkom devedesetih*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Bolčić, S. i A. Milić [ur.] (2002). *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Bolčić, S. (2002a). *Društveno strukturiranje i politička ponašanja u Srbiji devedesetih*. U: Bolčić, S. i A. Milić [ur.] (2002). *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, str. 49-65.
- Bolčić, S. (2002b). *Društvene promene i razaranja društvenog sektora rada u Srbiji 1990-tih*. U: Bolčić, S. i A. Milić [ur.] (2002). *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, str. 97-106.
- Bolčić, S. (2002c). *Rast privatnog sektora ipreduzetništva u Srbiji tokom 1990-tih*. U: Bolčić, S. i A. Milić [ur.] (2002). *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, str. 107-122.
- Bolčić, S. (2003) *Svet rada u transformaciji: lekcije iz savremene sociologije rada*. Beograd: Plato.
- Boltanski, L. and E. Chiapello (2007). *The New Spirit of Capitalism*. New York, London: Verso.
- Bond, P. (2017). *The political economy of Africa and dependency theory*. In: Kvangraven I. et. al. [eds] (2017). *Dialogues On Development: Volume 1: On Dependency*. New York: Institute for New Economic Thinking, str. 67-71.
- Bourdieu, P. [ed.] (1993). *La misère du monde*. Paris: Seuil.
- Bordo, M. and B. Eichengreen [eds] (1993). *A Retrospective on the Breton Woods System: Lessons for the International Monetary Reform*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Bosco, A. and S. Verney (2012). Electoral epidemic: the political costs of economic crisis in Southern Europe, 2010-11. *South European Society and Politics* 17 (2): 129-154.
- Bose, N. (2018). Half of Walmart's workforce are part-time workers: labour group. 25. May 2020. <<https://www.reuters.com/article/us-walmart-workers/half-of-walmarts-workforce-are-part-time-workers-labor-group-idUSKCN1IQ295>>
- Božić, B. (2020). Strani radnici u Srbiji : u nemilosti mešetara. 14. Sept. 2020. <<https://nezavisnost.org/strani-radnici-u-srbiji-u-nemilosti-mesetara/>>
- Bowles, S. and H. Gintis (1975). The problem with human capital theory: a marxian critique. *The American Economic Review* 65 (2): 74-82.

- Bradaš, S. (2017a). *Statistika i dostojanstven rad: kritička analiza političkog tumačenja statistike rada*. Beograd: Fondacija centar za demokratiju.
- Bradaš, S. (2017b). Šta se krije iza statistike? 23. Aug. 2017.
<<https://www.vreme.com/cms/view.php?id=1620014>>
- Bradaš, S. (2018). *Prekarna zaposlenost na tržištu rada Srbije*. Beograd: Fondacija centar za demokratiju.
- Bradaš, S. (2019). *Prekarni rad u Srbiji: izveštaj iz istraživanja*. Beograd: Fondacija centar za demokratiju.
- Bradaš, S. i dr. (2019). *Radna prava su naša prava*. Beograd: Fondacija centar za demokratiju.
- Bradaš, S. i M. Reljanović (2019). *Indikatori dostojanstvenog rada u Srbiji: analiza normativnog okvira i prakse*. Beograd: Fondacija Fridrih Ebert.
- Braudel, F. (1992). *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV do XVIII stoljeća, 1-3*. Zagreb: August Cesarec.
- Braverman, H. (1983). *Rad i monopolistički kapital: degradacija rada u dvadesetom stoljeću*. Zagreb: Globus.
- Breman, J. (2013). A bogus concept?. *New Left Review* 84: 130-138.
- Breznik, M. (2018). *Kapitalizam kao 'znojni sistem': podnajamni rad i stvarna emancipacija radništva iz druge ruke*. U: Mikelić, B. i M. Žitko [ur.] (2018). *Filozofije revolucija i ideje novih svjetova: radovi trećeg Okruglog stola Odsjeka za filozofiju 2017*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, str. 220-241.
- Brewer, A. (1986). Frank Wallerstein i "teoretičari zavisnosti". *Marksizam u svetu* 13 (8/9): 214-233.
- Bröckling, U. (2015). *The Entrepreneurial Self: Fabricating a New Type of Subject*. London: SAGE publications.
- Buchanan, J. (2000). The soul of classical liberalism. *The Independent Review* 5 (1): 111-119.
- Buchholz, K. (2022). The size of tech companies' workforce. 21. Okt. 2022.
<<https://www.statista.com/chart/28521/tech-company-workforce/>>
- Buharin, N. (1982). *Svetska privreda i imperijalizam*. Beograd: Radnička štampa.
- Bukvić, LJ. (2016). Ne daju im da idu u toalet, teraju ih da nose pelene. 27. Apr. 2016.
<<https://www.danas.rs/ekonomija/ne-daju-im-da-idu-u-toalet-teraju-ih-da-nose-pelene/>>
- Burdije, P. (1999a). *Signalna svetla: prilozi za otpor neoliberalnoj invaziji*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Burdije, P. (1999b). *Nacrt za jednu teoriju prakse: tri studije o kabilskoj etnologiji*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Burnett, J. (2011). *Early Bessemer: Images of America*. Mount Pleasant: Arcadia Publishing.
- Buschman, J. (2018). Between neoliberalism and identity politics: academic librarianship, democracy and november 8, 2016. *The Journal of Academic Librarianship* 44: 287-294.
- Caille, A. (1994). *Temps choisi et revenu de citoyenneté, au delà du salariat universel*. Caen: Demosthene MAUSS.

- Caldwell, B. (2020). *Mont Pelerin 1947*. U: Taylor, J. [ed.] (2020). *From the Past to the Future: Ideas and Actions for the Free Society*. Stanford: Hoover institution. 28. Feb. 2020. <<https://www.hoover.org/research/past-future-ideas-and-actions-free-society-mont-pelerin-society>>
- Calic, M. (2004). *Socijalna istorija Srbije 1815-1941 : usporeni napredak u industrijalizaciji*. Beograd : Clio.
- Capasso, A. et. al. (2022). Employment conditions as barriers to the adoption of COVID-19 pandemic may be deepening health disparities among low-income earners and essential workers in the United States. *BMC Public Health* 22. 2. Maj 2022. <<https://bmcpublichealth.biomedcentral.com/articles/10.1186/s12889-022-13259-w#citeas>>
- Carr, E. (1947). *The Soviet Impact on the Western World*. New York: The Macmillan Company.
- Castel, R. (1995). *Les métamorphoses de la question sociale: une chronique du salariat*. Paris: Fayard.
- Castel, R. und K. Dörre [ur.] (2009). *Prekarität, abstieg, ausgrenzung: die soziale frage am beginn des 21. Jahrhunderts*. Frankfurt; New York: Campus.
- Castells, M. (2000). *Informacijsko doba: ekonomija, društvo i kultura. Knj. 1, Uspon umreženog društva*. Zagreb: Golden marketing.
- CBO [Congressional Budget Office] (2008). Emergency economic stabilization Act of 2008. 28. Sept. 2008. <<https://www.cbo.gov/publication/24840>>
- Chancel, L. et. al. (2022). *World Inequality Report 2022*. World Inequality Lab. <<https://wir2022.wid.world/>>
- Chen, A. (2014). The laborers who keep dick pics and beheadings out of your facebook feed. 23. Oct. 2014. <<https://www.wired.com/2014/10/content-moderation/>>
- Chomsky, N. (1998). *Profit Over People: Neoliberalism and Global Order*. New York: Seven stories press.
- Chossudovsky, M. (1996). Dismantling Yugoslavia, Colonizing Bosnia. *Covert Action* 56. 9. May 1996. <<http://www.hartford-hwp.com/archives/62/022.html>>
- Chrisafis, A. (2023). Protests and disruptions in France as transport workers start strikes. 7. Mar. 2023. <<https://www.theguardian.com/world/2023/mar/07/france-braced-for-huge-disruption-as-transport-workers-start-rolling-strikes>>
- Clark, D. (2022). Trade union density: percentage of employees that were members of trade union in Germany from 2000. to 2013. 14. Apr. 2022. <<https://www.statista.com/statistics/416156/trade-union-density-germany-y-on-y/>>
- Clark T. and S. Lipset (1991). Are social classes dying? *International Sociology* 6 (4): 397-410.
- Clark T., Lipset, S. and M. Rempel (1993). The Declining political significance of social class. *International Sociology* 8 (3): 279-293.
- CLB [China Labour Bulletin] (2020). Migrant workers and their children. 11. May 2020. <<https://clb.org.hk/content/migrant-workers-and-their-children>>
- Cordova, E. (1986). From full-time wage employment to to atypical employment: a major shift in the evolution of labour relations? *International Labour Review* 125 (6): 641-658.

- Cox, J. (2020). Coronavirus job losses could total 47 million, unemployment rate may hit 32% FED says. 30 Mar. 2020.
<<https://www.cnbc.com/2020/03/30/coronavirus-job-losses-could-total-47-million-unemployment-rate-of-32percent-fed-says.html>>
- Crafts, N. and G. Toniolo [eds] (1996). *Economic Growth in Europe Since 1945*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Craig, R. (2000). *The Commodification of Education: Education as Business*. In: Natale, S. [ed.] (2000). *Business Education and Training: A Value-laden Process, on the Threshold of the Millennium: Vol. 6 (The management of values: organizational and educational issues)*. Lanham: University Press of America, pp. 20-33.
- Crowley, T. (2020). "This is a revolution, sir". 1. Dec. 2020.
<<https://jacobin.com/2020/12/general-strike-india-modi-bjp-cpm-bihar>>
- Cvejić, S. (2002). *Neformalna privreda u post-socijalističkoj transformaciji: "siva ekonomija" u Srbiji 90-ih*. U: Bolčić, Silvano i Milić, Anđelka [ur.] (2002). *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, str. 123-140.
- Cvjetičanin, V. (1974). *Klase i klasna struktura suvremenog društva*. Zagreb: Školska knjiga.
- Cui, L. et. al. (2023). Exploring the risk and economic vulnerability of global energy supply chain interruption in the context of Russo-Ukrainian war. *Resources Policy* 81. Mar. 2023.
<<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0301420723000818>>
- Čalija, J. (2020). *Zašto nas je sve manje*. 06. Feb. 2020.
<<https://www.rs.undp.org/content/serbia/sr/home/stories/why-we-keep-declining-in-numbers.html>>
- Ćurčić, D. (2021). *Uslovi života i rada vijetnamskih radnika na gradilištu fabrike Linglong*. Beograd: Danilo Ćurčić.
- Da Costa, A. and L. Silva Saraiva (2012). Hegemonic discourses on entrepreneurship as an ideological mechanism for the reproduction of capital. *Organisation* 19 (5): 587-614.
- Dahrendorf, R. (1959). *Class and Class Conflict in Industrial Society*. Stanford: Stanford University Press.
- Dan, Z. (2016). Uništavanje poslednje fabrike metalne industrije Novog Sada. 16. Sept. 2016. <<https://www.crvnakritika.org/vesti/strajkovi/409-novkabel-unistavanje-poslednje-fabrike-metalne-industrije-novog-sada>>
- Das, R. (2020). Identity politics: a marxist view. *Class, race and corporate power* 8 (1). <<https://digitalcommons.fiu.edu/classracecorporatepower/vol8/iss1/5/>>
- Davidson, N. and R. Saull (2017). Neoliberalism and the far-right: a contradictory embrace. *Critical sociology* 43 (4-5): 707-724.
- Davies, P. L. and M. Freedland (2007). *Towards a Flexible Labour Market: Labour Legislation and Regulation Since 1990s*. Oxford: Oxford University Press.
- Day, D. (1952). Poverty and precarity. *Catholic Worker* 18 (10): 2-3.
- Degryse, C. (2016). *Digitalizacija ekonomije i njezin utjecaj na tržište rada*. Zagreb: Savez Samostalnih Sindikata Hrvatske.

- Delwit, P. (2013). The end of voters in Europe?: electoral turnout in Europe since WW2. *Open Journal of Political Sciences* 3 (1): 44-52.
- Desai, R. (2023). *Capitalism, Coronavirus and War: A Geopolitical Economy*. London; New York: Routledge.
- Desilver, D. (2019). Immigrants don't make up a majority of workers in any U.S. industry. 12. Jun. 2019. <<https://www.pewresearch.org/fact-tank/2017/03/16/immigrants-dont-make-up-a-majority-of-workers-in-any-u-s-industry/>>
- Devine, J. (2014). What really happened in Chile: the CIA, the coup against Allende, and the rise of Pinochet. *Foreign Affairs* 93: 26-35.
- De Vries, M. (1986). *The IMF in a Changing World: 1945-85*. Washington DC: International Monetary Fund.
- Dhaka Tribune (2022). The worst industrial disasters in Bangladesh since 2005. 5. Jun 2022. <<https://www.dhakatribune.com/bangladesh/2022/06/05/the-worst-industrial-disasters-in-bangladesh-since-2005>>
- Dörre, K. (2002). *Kampf und beteiligung: arbeit, partizipation und industrielle beziehungen im flexiblen kapitalismus*. Wiesbaden: Westdeutscher Verlag.
- Dörre, K. (2014). Precarity and social disintegration: a relational concept. *Journal für Entwicklungspolitik* 30 (4): 69-89.
- Dragojlo, S. (2020a). Pod kojim uslovima Indijci grade srpske puteve? 17. Jan. 2020. <<https://www.istinomer.rs/analize/pod-kojim-uslovima-indijci-grade-srpske-puteve/>>
- Dragojlo, S. (2020b). Država suspendovala Zakon o radu u slučaju indijskih radnika. 21. Jan. 2020. <<https://www.istinomer.rs/analize/drzava-suspendovala-zakon-o-radu-u-slucaju-indijskih-radnika/>>
- Dragojlo, S. (2021). Dokumenti dokazuju: lanac eksploatacije vijetnamskih radnika od Hanoja do Zrenjanina. 29. Nov. 2021. <<https://birn.rs/dokumenti-dokazuju-lanac-eksploatacije-vijetnamskih-radnika-od-hanoja-do-zrenjanina/>>
- Drašković, B. (2010). *Kraj privatizacije, posledice po razvoj*. U: Drašković, B. [ur.] (2010). *Kraj privatizacije, posledice po ekonomski razvoj i nezaposlenost u Srbiji*. Beograd: Institut ekonomskih nauka; Beogradska bankarska akademija; Savez samostalnih sindikata Srbije, str. 3-40.
- Drašković, B., (2014). *Slom industrijskog sektora u Srbiji: postoje li šanse za deindustrijalizaciju*. U: Drašković, B. [ur.] (2014). *Deindustrijalizacija u Srbiji: mogućnosti revitalizacije industrijskog sektora*. Beograd: Institut ekonomskih nauka; Beogradska bankarska akademija; Fakultet za bankarstvo, osiguranje i finansije, str. 107-133.
- Drašković, B. (2015). Muke u vezi s neoliberalnom doktrinom: doktrinarna pitanja i stvarnost. *Ekonomске ideje i praksa: kvartalни časopis iz oblasti ekonomije, poslovne ekonomije i menadžmenta, statistike i poslovne informatike* (16-17): 237-277.
- Du Gay, P. (2000). Enterprise and its futures: a response to Fournier and Gray. *Organisation* 7 (1): 165-183.

- Durović, B. (1969). *Transformacija Boljševičke partije nakon oktobra: (1917-1924)*. Novi Sad; Beograd: Centar za političke studije i društveno-političko obrazovanje; Institut za izučavanje radničkog pokreta.
- Đurović, S. (1986). *Državna intervencija u industriji Jugoslavije: (1918-1941)*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Eagleton-Pierce, M. (2016). *Historicising the spirit of the neoliberalism*. U: Springer, S. et. al. [eds]. (2016). *The Handbook of Neoliberalism*. New York; London: Routledge, pp. 17-26.
- Edgemon, E. (2018). "The deal is done:" Amazon to bring 1.500 jobs to Bessemer. 22. Jun. 2018.
<https://www.al.com/news/birmingham/2018/06/the_deal_is_done_amazon_to_bri.html>
- Elshefnawy, N.(2022). The 1990s are over: a note on the decline of the neoliberalism and the end of the unipolarity. 16. Mar. 2022.
<https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4011998>
- Elveren, A. Y. (2019). *The Economics of Military Spending: A Marxist Perspective*. New York. Routledge.
- Engels, F. (1951). *Položaj radničke klase u Engleskoj*. Beograd: Kultura.
- Erikson, R. and J. Goldthorpe (1992). *The Constant Flux. A Study of Class Mobility in Industrial Societies*. Oxford: Clarendon Press.
- Eurostat (2020). Inquome quintile share ratio S80/20 for disposable income by sex and age group – EU-SILC survey. 26. Aug. 2020.
<http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ilc_di11&lang=en>
- Fanelli, C. and B. Evans (2015). Capitalism in the classroom: the commodification of education. *Alternate Routes: A Journal of Critical Social Research* 26: 11-22.
- Fishback, P. (2020). *The Second World War in America: Spending, Deficits, Multipliers and Sacrifice*. U: Broadberry, S. i M. Harrison [eds] (2020). *The Economics of the Second World War: Seventy-Five Years on*. London: CEPR Press, pp. 53-57.
- Fitzenberger, B., K. Kohn and Q. Wang (2006). *The Erosion of Union Membership in Germany: Determinants, Densities, Decompositions*. Meinheim: Zentrüm für Europäische Wirtschaftsforschung.
- Fix, B. (2018). The trouble with human capital theory. *Real-World Economics Review* 86: 15-32.
- Fleck, A. (2022). The low wages of garment industry. 1. Dec. 2022.
<https://www.statista.com/chart/17903/monthly-minimum-wage-in-the-global-garment-industry/?utm_source=Statista+Newsletters&utm_campaign=a1ac194977-All_InfographTicker_daily_COM_AM_KW46_2022_Th_COPY&utm_medium=email&utm_term=0_662f7ed75e-a1ac194977-315724161>
- Flemming, D. (2014). Book rewievs: Guy Standing (2009). *Work After Globalization: Building Occupational Citizenship*; Guy Standing (2011). *The Precariat: The New Dangerous Class*. *Nordic Journal of Working Life Studies* 4 (1): 75-80.
- FoNet (2017). Ministar : radnici da pokažu malo ljubavi prema Srbiji. 17. Jul 2017.
<<http://rs.n1info.com/Biznis/a284085/Djordjevic-moli-radnike-Fijata-da-prekinu-strajk.html>>

- FoNet (2019a). I ove godine negativan prirodni priraštaj u Srbiji – za 40 000 veći broj umrlih od rođenih. 29. Dec. 2019. <<https://www.021.rs/story/Info/Srbija/231044/I-ove-godine-negativni-prirodni-prirastaj-u-Srbiji-za-40000-veci-broj-umrlih-od-rodjenih.html>>
- FoNet (2019b). Evropski statistički zavod: Srbiju mesečno napusti više od 4000 ljudi. 9. Sept. 2019. <<http://rs.n1info.com/Vesti/a524373/Srbiju-mesecno-napusti-vise-od-4.000-ljudi.html>>
- FoNet (2020a). RZS : u Srbiji nezaposlenost smanjena za oko 76.000. 29. Maj 2020. <<http://rs.n1info.com/Biznis/a604585/RZS-U-Srbiji-nezaposlenost-smanjena-za-oko-76.000.html>>
- Fonet (2020b). Nezavisnost : gradilišta u Srbiji puna stranih radnika bez ikakvih dozvola. 16. Sept. 2020. <<http://rs.n1info.com/Biznis/a640302/Nezavisnost-Gradilista-u-Srbiji-puna-stranih-radnika-bez-ikakvih-dozvola.html>>
- Fordham, E. (2020). What company is the largest employer in the US?. 19. Jun 2020. <<https://www.foxbusiness.com/money/walmart-jobs-united-states-hiring>>
- Foster, J., McChesney, R. and R. Jonna (2011). The global reserve army of labor and the new imperialism. *Monthly Review: An Independent Socialist Magazine* 63 (6). 1 Nov. 2011 <<https://monthlyreview.org/2011/11/01/the-global-reserve-army-of-labor-and-the-new-imperialism/>>
- Foti, A. (2017). *General Theory of the Precariat: Great Recession, Revolution, Reaction*. Amsterdam: Institute of network cultures.
- Frade C., Darmon, I. and M. Laparra (2004). *Precarious Employment in Europe: A Comparative Study of Labour Market Related Risks in Flexible Economies: Final Report*. Navara: Universidad Publica de Navara.
- Frederiksen, M. (2020). *Women before, during and after Russian revolution*. 8. Mar. 2020. <<https://www.bolshevik.info/women-before-during-and-after-the-russian-revolution.htm>>
- Fromm, E. (1986). *Bekstvo od slobode*. Beograd: Nolit.
- Fukujama, F. (2002). *Kraj istorije i poslednji čovek*. Podgorica: CID.
- Galili, Z. (1990). Women and the Russian revolution. *Dialectical Anthropology* 15: 119-127.
- Ganichev, N. and O. Koshovets (2021). Forcing the digital economy: how will the structure of digital markets change as a result of the COVID-19 pandemic. *Studies on the Russian Economic Development* 32 (1): 11-22.
- Gershuny, J. (1977). Post-industrial society: the myth of the service economy. *Futures* 9 (2). 103-114.
- Ghaffary, S. (2022). Amazon fired Christian Smalls: now the new union leader is one of its biggest problems. 7. Jun 2022. <<https://www.vox.com/recode/23145265/amazon-fired-chris-smalls-union-leader-alu-jeff-bezos-bernie-sanders-aoc-labor-movement-biden>>
- Giddens, A. (1991). *Modernity and Self-identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Stanford CA: Stanford University Press.
- Gimenez, M. E. (2006). With a little class: a critique of identity politics. *Ethnicities* 6 (3): 423-439.

- Gini, C. (1912). *Variabilità e mutabilità: contributo allo studio delle distribuzioni e delle relazioni statistiche*. Bologna: Tipografia di P. Cuppini.
- Giroux, H. (2021). *The Covid-19 Pandemic is Exposing the Plague of Neoliberalism*. In: Denzin, N. and M. Giardina [eds] (2021). *Collaborative Futures in Qualitative Inquiry: Research in Pandemic*. London: Routledge, pp. 17-27.
- Goldthorpe, J. and K. Hope [eds] (1974). *The Social Grading of Occupations: A New Approach and Scale*. Oxford: Clarendon Press.
- Goldthorpe, J., Llewellyn, C. and C. Payne (1980). *Social Mobility and Class Structure in Modern Britain*. Oxford: Clarendon Press.
- Golušin, S. (2020). *Skilled Professionals and Precarious Replecable Labour: Exploring the Career Prospects of Serbian Freelancers*. Beograd: Centar za istraživanje javnih politika.
- Gorz, A. (1983). *Zbogom proletarijatu*. Zagreb: Globus.
- Greenberg, J. (2020). The precariat class structure and income inequality amongst US workers: 1980-2018. *Review of Radical Political Economics* 52 (3): 447-469.
- Greenhouse, S. (2015). How Walmart persuades their workers not to unionize. 8. Jun. 2015. <<https://www.theatlantic.com/business/archive/2015/06/how-walmart-convinces-its-employees-not-to-unionize/395051/>>
- Guan, D. et. al. (2020). Global supply-chain effect of COVID-19 control measures. *Nature Humane Behaviour* 4: 577-587.
- Hacker, J. (2006). *The Great Risk Shift: The Assault on American Jobs, Families, Health Care and Retirement and How You Can Fight Back*: New York: Oxford University Press.
- Haksaver, C. and B. Render (2013). The important role services play in economy. 25 Jul. 2013. <<https://www.informit.com/articles/article.aspx?p=2095734&seqNum=3>>
- Han, W. and J. Hart (2021). Job precarity and economic prospects during the COVID 19 public health crisis. *Social Science Quarterly* 102 (5): 2394-2411.
- Hanna, N. (2018). A role for the state in the digital age. 16. Jul. 2018. <<https://link.springer.com/article/10.1186/s13731-018-0086-3>>
- Hantington, S. (1998). *Sukob civilizacija i preoblikovanje svetskog poretka*. Podgorica: CID.
- Harris, G. (2013). Bangladeshi factory owners charged in fire that killed 112. 22. Dec. 2013. <<https://www.nytimes.com/2013/12/23/world/asia/bangladeshi-factory-owners-charged-in-fatal-fire.html>>
- Hartwich, O. (2009), *Neoliberalism. Genesis of a Political Swearword*. Sidney: Centre for Independent Studies.
- Harvey, D. (2010). *A Companion to Marx's Capital*. London, New York: Verso.
- Harvi, D. (2012). *Kratka istorija neoliberalizma*. Novi Sad: Mediteran publishing.
- Harvey, D. (2019). The limits of social democracy and of the welfare state: (2/2). 8. Jul. 2019. <<https://therealnews.com/david-harvey-the-limits-of-social-democracy-and-of-the-welfare-state-2-2>>
- Haškova, H. and R. Dudova (2017). Precarious work and care responsibilities in the economic crisis. *European Journal of Industrial Relations* 23 (1): 27-63,

- Hayek, F. (1988). *The Fatal Conceit: The Errors of Socialism*. U. Bartley, W. [ed.] (1988). *The Collected Works of Friedrich August Hayek. Vol. 1*. London: Routledge.
- Hayek, F. (1998), *Poredak slobode*. Novi Sad: Global book.
- Hegel, G. (1989). *Osnovne crte filozofije prava*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Heinrich, M. (2015). *Uvod u Marxovu kritiku političke ekonomije*. Zagreb: Centar za radničke studije.
- Hejvud, E. (2005). *Političke ideologije*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Henning, C. (2016). Povijest teorije kao vademekum : kratka povijest pojma klase u društvenoj teoriji. *3K: kapital, klasa, kritika: časopis Centra za radničke studije* 3 (3): 15-57.
- Henry, P. (2022). Economic Inequality Deepened During the Pandemic: That Doesn't Mean it Can't Be Fixed. 07. Apr. 2022.
<<https://www.weforum.org/agenda/2022/04/economic-inequality-wealth-gap-pandemic/>>
- Herman, E. and N. Chomsky (2008). *Manufacturing Consent: The Political Economy of the Mass Media*. London: The bodley head.
- Higginbottom, A. (2009). Third Form of Extraction Surplus Value Increase. In: *Historical Materialism conference 2009*; 27-29. Nov. 2009., London, UK. <<https://eprints.kingston.ac.uk/id/eprint/23277/>>
- Hilferding, R. (1958). *Finansiski kapital: studija o najnovijem razvitku kapitalizma*. Beograd: Kultura.
- Hobs, T. (1991). *Levijatan: ili materija oblik i vlast države crkvene i građanske. T. 1*. Niš: Gradina.
- Hobsbawm, E. (1996). Identity politics and the left. *New Left Review* 217: 38-47.
- Hobson, J. (1902). *Imperialism: A Study*. New York: James Pott Company.
- Hood, L. (2020). One million Britons will be on zero-hour contracts by end of 2020. 27 Feb. 2020 <<https://theconversation.com/one-million-britons-will-be-on-zero-hour-contracts-by-end-of-2020-132338#:~:text=In%20the%20figures%20published%20by,just%20one%20hour%20per%20week.>>
- Hooks, G. and L. Blomquist (1992). The legacy of World War II for regional growth and decline: the cumulative effects of wartime investments on U.S. manufacturing, 1947-1972. *Social Forces* 71 (2): 303-337.
- Hosfeld, R. (2014). *Karl Marks: biografija*. Loznica: Karpos.
- Hoskins, T. (2015). Reliving the Rana Plaza factory collapse: a histories of cities in 50 buildings, Day 22. 23. Apr. 2015.
<<https://www.theguardian.com/cities/2015/apr/23/rana-plaza-factory-collapse-history-cities-50-buildings>>
- Hossain, R. (2015). *Foreign Direct Investment on Bangladeshi Garment and Textiles Sector: An Overview of the Foreign Ownership in Bangladesh Garments and Textiles*. Seinäjoki: Seinäjoki University of Applied Science.
- Hovey, G. (1985). Abortion: a history. *Plan Parent Rev.* 5 (2): 18-21.

- Hu, A. and L. Zhao (2006). Urban informal employment and informal economy in the transitional period in China. *Journal of Thingshua University* 3: 111-119.
- Huang, Y. (2008). *Capitalism with Chinese characteristics*. Cambridge: Cambridge University press.
- Hudson, M. (2003). *Super Imperialism: The Economic Strategy of American Empire*. London: Sterling, Pluto press.
- Humphrys, E. and D. Cahill (2017). How Labour Made Neoliberalism. *Critical sociology* 43 (4-5): 669-684.
- Husack, C. (2019). How U.S. companies harm workers by making them independent contractors. 31. Jul. 2019. <<https://equitablegrowth.org/how-u-s-companies-harm-workers-by-making-them-independent-contractors/>>
- Hussain, M. and M. Haque. (2016) Foreign direct investement, trade and economic growth: an empirical analysis of Bangladesh. *Economies* 4 (2). 15. Apr. 2016. <<https://www.mdpi.com/2227-7099/4/2/7>>
- Igwe, I. (2018). History of the international economy: the Breton Woods system and its impact on the economic development of the developing countries. *Athens Journal of Law* 4 (2): 105-126.
- Ilić-Krasić, D. (2020). Dobijaju subvencije od države, pa ucenjuju i otpuštaju radnike. 8. Maj 2020. <<https://nova.rs/vesti/biznis/dobijaju-subvencije-od-drzave-pa-ucenjuju-i-otpuštaju-radnike/>>
- Ilić-Krasić, D. (2021a). Pogačar za N1: istina je, dogovorili smo se sa Vladom o oporezivanju frilensera. 21. Apr. 2021. <<https://rs.n1info.com/biznis/pogacar-za-n1-istina-je-dogovorili-smo-se-sa-vladom-o-oporezivanju-frilensera/>>
- Ilić-Krasić, D. (2021b). Mali: porez ne plaćaju frilenseri koji su mesečno zarađivali do 64.000 dinara. 22. Apr. 2021. <<https://rs.n1info.com/biznis/mali-porez-ne-placaju-frilenseri-koji-su-mesecno-zaradjivali-do-64-000-dinara/>>
- ILO [International Labour Organisation] (2008). *In Search of Decent Work – Migrant Workers Rights: A Manual For Trade Unionists*. Geneva: International Labour Organisation.
- ILO (2012). *From Precarious Work to Decent Work: Outcome Document to the Worker's Symposium on Policies and Regulations to Combat Precarious Employment*. Geneva: International Labour Organisation.
- ILO (2013). *Global Employment Trends 2013: Recovering From a Second Jobs Dip*. Geneva: International Labour Organisation.
- ILO (2017). *ILO Global Estimates on International Migrant Workers: Results and Methodology: Executive Summary*. Geneva: International Labour Organisation.
- ILO (2018). *World Employment and Social Outlook*. Geneva: International Labour Organisation.
- ILO (2019a). *World Employment and Social Outlook: Trends 2019*. Geneva: International Labour Organisation.
- ILO (2019b). *The Global Income Share and Distribution: Data Production and Analysis Unit, ILO Department of Statistics*. Geneva: International Labour Organisation.
- ILO (2022). *World Employment and Social Outlook: Trends 2022*. Geneva: International Labour Organisation.

- ILO News (2019). Just 10 percent of the workers receives nearly half of global pay. 4 Jul. 2019. <https://www.ilo.org/global/about-the-ilo/newsroom/news/WCMS_712234/lang--en/index.htm>
- ILO (2020a). *World Employment and Social Outlook: Trends*. Geneva: International Labour Organisation.
- ILO (2020b). *Employment in Industry (% of total employment)*. 1 Mar. 2020. <<https://data.worldbank.org/indicator/SL.IND.EMPL.ZS>>
- ILO (2020c). *Global Wage Report: 2020-2021: Wages and Minimum Wages in the Time of Covid-19*. Geneva: International Labour Organisation.
- ILO (2021a). *ILO Global Estimates on International Migrant Workers: Results and Methodology*. Geneva: International Labour Organisation.
- ILO (2021b). *World Employment and Social Outlook: Trends 2021*. Geneva: International Labour Organisation.
- ILO (2022). *World Employment and Social Outlook: Trends 2022*. Geneva: International Labour Organisation.
- IMF [International Monetary Fund] (2019). *World Economic Outlook: Global Manufacturing Downturn, Rising Trade Barriers*. Washington, DC: International Monetary Fund.
- Insajder (2016). Insajder bez ograničenja u Juri: (emisija). 14. Jun 2016. <<https://insajder.net/sr/sajt/tema/1079/>>
- Insajder (2018). Turski državljani dva meseca rade bez plate za podizvođača na Beogradu na vodi. 17. Jul 2018. <<https://insajder.net/sr/sajt/tema/11762/>>
- Istinomer (2017). Nezaposlenost je sada manja nego 1990. godine. 4. Apr. 2017. <<https://www.istinomer.rs/izjava/nezaposlenost-je-sada-manja-nego-1990-godine/>>
- Ivanović, V. (2012). *Geburstag pišeš normalno: Jugoslovenski gastarbajeri u SR Nemačkoj i Austriji 1965-1973*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Jagtap, S. (2022). The Russia-Ukraine conflict: its implications for the global food supply chains. *Foods* 11 (14). 14. Jul 2022. <<https://www.mdpi.com/2304-8158/11/14/2098>>
- James, P. and M. B. Steger (2014). A genealogy of “globalization”: the career of a concept. *Globalizations* 11 (4): 417-434.
- Jakobi, T. (2015). *Prekarnost, (auto)cenzura i (auto)destrukcija medija u Srbiji*. U: Mihajlović, S. i dr. (2015). *Od novinara do nadničara: prekarni život i rad*. Beograd: Dan graf; Fondacija za otvoreno društvo; Centar za razvoj sindikalizma, str. 89-108.
- Jakšić, M. (1986). Analiza svetskog sistema. *Marksizam u svetu* 13 (8/9): 5-28.
- Jandrić, M. i D. Krivokapić (2017). *Profil radnika zaposlenih preko agencije za privremeno zapošljavanje*. Beograd: Fondacija centar za demokratiju.
- Janković, M. (2021). Frilenseri, protest i porez u Srbiji: šta država nudi, a šta oni (ne) prihvataju. 7. Apr. 2021. <<https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-56640606>>
- Jansson, J. (2009). The myth of service economy: an uptade. *Futures* 41 (3): 182-189.

- Javorcik, B. (2020). *Global Supply Chains Will Not Be The Same In The Post-COVID-19 World*. In: Baldwin, R. and S. Evenett [eds] (2020). *COVID-19 and Trade Policy: Why Turning Inward Won't Work*. London: CEPR Press, pp. 111-116.
- Ješić, M. (2013). *Fleksibilni oblici zapošljavanja*. Beograd: Zadužbina Andrejević.
- Johnson, M. [ed.] (2015). *Precariat: Labour, Work and Politics*. London; New York: Routledge.
- Kabir, H. et. al. (2022). The paradoxical impact of the minimum wage implementation on ready-made garment (RMG) workers: a qualitative study. *The Indian Journal of Labour Economics* 65: 545-569.
- Kalanj, R. (1997). Jan Pakulski and Malcolm Waters, The Death of Class. *Revija za sociologiju* 28 (1-2): 136-149.
- Kalil, I. et. al. (2021). Politics of fear in Brazil: far-right conspiracy theories on COVID-19. *Global Discourse* 11 (3): 409-425.
- Kalleberg, A. and K. Hewison (2013). Precarious work and challenge for Asia. *American Behavioral Scientist* 57 (3): 271-288.
- Kalleberg, A. and S. Vallas (2017). *Probing Precarious Work: Theory, Research and Politics*. In: Kalleberg, A. and S. Vallas [eds] (2017). *Precarious Work (Researchs in the Sociology of Work 31)*. Bingley: Emerald Publishing Limited, pp. 1-30.
- Kambhampati, S. (2020). The coronavirus stimulus package versus the recovery act. 26. Mar. 2020. <<https://www.latimes.com/politics/story/2020-03-26/coronavirus-stimulus-package-versus-recovery-act>>
- Kangrga, M. (1989). *Kritika moralne svijesti; Etički problem u djelu Karla Marxa*. Zagreb: Naprijed.
- Kangrga, M. (2002a). *Šverceri vlastitog života: refleksije o hrvatskoj političkoj kulturi i duhovnosti*. Split: Kultura&rasvjeta.
- Kangrga, M. (2002b). *Nacionalizam ili demokracija*. Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Kantor, J. and K. Weisse (2022). How two best friends beat Amazon. 2. Apr. 2022. <<https://www.nytimes.com/2022/04/02/business/amazon-union-christian-smalls.html>>
- Kasel, Dž. (2019). Marksizam i intersekcionalnost. 20. Apr. 2019. <<https://www.crvenakritika.org/politika/536-marksizam-i-intersekcionalnost>>
- Kassem, S. (2022). Labour realities at Amazon and COVID-19: obstacles and collective possibilities for its warehouse workers and MTurk workers. *Global Political Economy* 1 (1): 59-79.
- Katunarić, V. (2000). *Castellsova panorama nove društvene epohe*. U: Castells, Manuel (2000). *Informacijsko doba: ekonomija, društvo i kultura. Knj. 1, Uspon umreženog društva*. Zagreb: Golden marketing: 9-31.
- Katz, L. and A. Krueger (2019). *Understanding Trends in Alternative Work Arrangements in the United States: Working Paper 25425*. Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research.
- Kautsky, K. (1914). Ultra-imperialism. *Die Neue Zeit*. 11. Sept. 1914. <<https://www.marxists.org/archive/kautsky/1914/09/ultra-imp.htm>>

- Keaveny, P. (2021). "They track our every move": why the cards were stacked against a union at Amazon. 23. Apr. 2021. <<https://theconversation.com/they-track-our-every-move-why-the-cards-were-stacked-against-a-union-at-amazon-159531>>
- Kiely, R. (2017). From authoritarian liberalism to economic technocracy: neoliberalism, politics and "de-democratization". *Critical sociology* 43 (4-5): 725-745.
- Kiely, R. (2021). Conservatism, neoliberalism and resentment in Trumpland: the "betrayal" and "reconstruction" of the United States. *Geoforum* 124: 334-342.
- Kiely, R. (2022). *American Paleoconservatism and Neoliberalism: Alliances, Tensions and Question of Donald Trump*. In: Bar-On, T. i B. Molas [eds] (2022). *The Right and Radical Right in Americas: Ideological Currents From Postwar Canada to Contemporary Chile*. Lanham: Lexington books, pp. 159-184.
- Kinnvall, C. (2014). *Fear, Insecurity and Re(Emergence) of the Far Right in Europe*. In: Nessbitt-Larking, P., Kinnvall, C., Capelos, T. and H. Dekker [eds] (2014). *The Palgrave Handbook of Global Political Psychology: Palgrave Studies in Political Psychology Series*. London: Palgrave Macmillan, pp. 316-335.
- Klajn, N. (2009). *Doktrina šoka: procvat kapitalizma katastrofe*. Beograd: Samizdat B92.
- Kojić, N. (2022). Objavljeni prvi podaci o broju stanovnika u Srbiji. 21. Dec. 2022. <<https://rs.n1info.com/vesti/popis-stanovnistva-srbija-2022-rezultati/>>
- Kollmeyer, C. (2018). Trade union decline, deindustrialization, and rising income inequality in the United States, 1947 to 2015. *Research in Social Stratification and Mobility* 57: 1- 10.
- Kolundžija, D. (2020a). Protest mađarske redakcije RTV povodom najavljenog otpuštanja 200 radnika pokrajinskog javnog servisa. 26. Avg. 2020. <<https://www.cenzolovka.rs/drzava-i-mediji/protest-madjarske-redakcije-rtv-povodom-najavljenog-otpustanja-200-radnika-pokrajinskog-javnog-servisa/>>
- Kolundžija, D. (2020b). Koprivica: RTV primio za stalno 45 radnika angažovanih preko agencije, 69 je dobilo ugovore, a 96 je ostalo bez angažovanja. 8. Sept. 2020. <<https://www.cenzolovka.rs/drzava-i-mediji/koprivica-rtv-primio-za-stalno-45-radnika-angazovanih-preko-agencije-69-je-dobilo-ugovore-a-96-je-ostalo-bez-angazovanja/>>
- Konicz, T. (2013). Ceđenje ljudi u fabrikama znoja. *Margina: časopis za sve ostalo* 2: 41-45.
- Kovačević, M. (2014). *Uzroci deindustrijalizacije i ograničenja za reindustrijalizaciju*. U: Drašković, B. [ur.] (2014). *Deindustrijalizacija u Srbiji: mogućnosti revitalizacije industrijskog sektora*. Beograd: Institut ekonomskih nauka; Beogradska bankarska akademija; Fakultet za bankarstvo, osiguranje i finansije, str. 11-45.
- Kožul, A. (2020). Otkazna shema. 10. Sept. 2020. <<https://www.portalnovosti.com/otkazna-shema>>
- Krek, M. (2018). Šta znači „prosečna zarada“ ako je većina nema?. 04. Jan. 2018. <https://pescanik.net/sta-znaci-prosecna-zarada-ako-je-vecina-nema/?fbclid=IwAR07Ko8mSuZosU9coAGoKNcBraedi5jHzec66dMw6ybZ__6PHiYiol9wkLQ>

- Krstić, G. i B. Stojanović (2001). *Osnove reforme tržišta rada u Srbiji*. Beograd; Smederevska Palanka: Centar za liberalno demokratske studije; Ekonomski institut.
- Kučinac, D. (2019). Kapitalizam na pedalama. 10. Sept. 2019. <https://www.bilten.org/?p=28906&fbclid=IwAR3Q4BuoOuzHWSz4uh9UCPC1tGybNTQgPKPXKoK4blgKp_4lEL3Ck8Bh_mk>
- Kuek, S. et. al. (2015). *The Global Opportunity in Online Outsourcing*. Washington: World bank group.
- Kulić, S. (2006). *Neoliberalizam kao socijaldarvinizam: rat za dominaciju ili za bolji svijet*. Zagreb: Prometej.
- Kuljić, T. (2002). *Prevladavanje prošlosti: uzroci i pravci promene slike istorije krajem 20. veka*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Kuljić, T. (2018). *Prognani pojmovi: neoliberalna pojmovna revizija misli o društvu*. Beograd: Clio.
- Kvangraven I. et. al. [eds] (2017). *Dialogues On Development: Volume 1: On Dependency*. New York: Institute for New Economic Thinking.
- Kvangraven I. (2017). *A Dependency Pioneer*. In: Kvangraven I. et. al. [eds] (2017). *Dialogues On Development: Volume 1: On Dependency*. New York: Institute for New Economic Thinking, pp. 12-17.
- Lalović, D. (2018). Povijesne pouke ruske revolucije 1917. *Matica* 19 (73): 75-100.
- Lambert, R. and A. Herod (2016). *Neoliberalism, Precarious Work and Remaking the Geography of Global Capitalism*. In: Lambert, R. and A. Herod [eds] (2016). *Neoliberal capitalism and precarious work: ethnographies of accomodation and resistance*. Cheltenham: Edward Elgar publishing limited, pp. 1-36.
- Lange, O. (1981). *Politička ekonomija: opći problemi*. Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost Saveza socijalističke omladine.
- Latas, A. (2016). Ugradili klime kad je radnicima pozlilo: zaposleni u pogonu kompanije „Lear“ ogorčeni lošim uslovima. 19. Jul 2016. <<https://www.blic.rs/vesti/vojvodina/ugradili-klime-kad-je-radnicima-pozlilo-zaposleni-u-pogonu-americke-kompanije-lear/w4s79cp>>
- Latas, A. (2018). Lir nezakonito otpušta radnike. 2. Dec. 2018. <<https://voice.org.rs/voice-lir-nezakonito-otpusta-radnike/>>
- Latifić, I. (1997). *Jugoslavija 1945-1990: razvoj privrede i društvenih delatnosti*. Beograd: Društvo za istinu o antifašističkoj borbi u Jugoslaviji (1941-1945).
- Lazaridis, G., Campani, G. and A. Benveniste (2016). *The Rise of the Far Right in Europe: Populist Shifts and “Othering”*. London: Palgrave Macmillan.
- Lazić, M. (2002). *(Re)strukturisanje društva u Srbiji tokom 90-ih*. U: Bolčić, S. i A. Milić [ur.] (2002). *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, str. 17-34.
- Lazić, M. (2011). *Čekajući kapitalizam: nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji*. Beograd: Službeni glasnik.
- Layne, C. (2012). This time it's real: the end of unipolarity and the Pax Americana. *International Studies Quarterly* 56: 203-213.

- Lebovic, M. (2014). Pouke jugoslovenskog samoupravljanja. 3. Maj 2014. <<https://princip.info/2014/05/03/pouke-jugoslovenskog-samoupravljanja/>>
- Leeson, R. (2017). *Hayek: A Collaborative Biography. Pt. X: Eugenics, Cultural Evolution and the Fatal Conceit*. London: Palgrave Macmillan.
- Lenjin, V. I. (1946). *Velika inicijativa*, Beograd: Kultura.
- Lenjin, V. I. (1973). *Imperijalizam kao najviši stadijum imperijalizma. Država i revolucija*. Zagreb: Naprijed.
- Leyva, R. (2009). No child left behind: a neoliberal repackaging of social Darwinism. *Journal for Critical Education Policy Studies* 7 (1): 365-381.
- Lin, N. (2001). *Social Capital*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lim, K. et. al. (2019). Independent contractors in the U. S.: new trends from 15 years of administrative tax data. <<https://www.irs.gov/pub/irs-soi/19rpindcontractorinus.pdf>>
- Lippmann, W. (2004). *The Good Society*. London: Routledge.
- Logan, J. (2021). Crushing unions, by any means necessary: how Amazon's blistering anti-union campaign won in Bessemer, Alabama. *New Labor Forum* 30 (3): 38-45.
- Lopes, C. (2012). Economic growth and inequality: the new post Washington consensus. *RCCS Annual Review [Online]* 4. <<https://journals.openedition.org/rccsar/426>>
- Loustaunau, L. et. al. (2021). No choice but to be essential: expanding dimensions of precarity during COVID-19. *Sociological Perspectives* 64 (5): 857-875.
- Lukacs, G. (1977). *Povijest i klasna svijest: rasprave o marksističkoj dijalektici*. Zagreb: Naprijed.
- Lukač, Đerđ (1979). *Lenjin: studija o povezanosti njegovih ideja*. Beograd: BIGZ.
- Luxemburg, R. (1955). *Akumulacija kapitala: prilog ekonomskom objašnjenju imperijalizma*. Beograd: Kultura.
- Lynch, K. and M. Kalaitzake (2020). Affective and calculative solidarity: the impact of individualism and neoliberal capitalism. *European Journal of Social Theory* 23 (2): 238-257.
- Lyon-Callo, V. (2020). Covid and capitalism: a conversation with Richard Wolff. *Rethinking Marxism* 32 (4): 570-588.
- Macukato, M. (2020). *Preduzetnička država: rušenje mitova o sukobu društvenog i privatnog sektora*. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Mander, Dž. i E. Goldsmit (2003). *Globalizacija: argumeti protiv*. Beograd: Clio.
- Mandić, I. (1989). Društveno ekonomski razvoj i zaposlenost. *Ekonomski vjesnik* 2 (1): 106-117.
- Manzoor Butt, K. and M. Khalid (2018). Rise of the far-right groups in Trump's America. *Journal of Political Studies* 25 (2): 105-120.
- Marcuse, H. (1983). *Sovjetski marksizam: kritička analiza*. Zagreb: Globus.
- Marcuse, H. (1987). *Um i revolucija: Hegel i razvoj teorije društva*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Marcuse, H. (1989). *Čovjek jedne dimenzije: rasprave o ideologiji razvijenog industrijskog društva*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Marinković, D. i D. Ristić (2013). *Nacrt za sociologiju ideologije*. Novi Sad: Mediterran publishing.

- Marinković, L. (2020). Radnici iz Indije i Srbija: radna snaga za koju ne važe svi zakoni o radu i zapošljavanju stranaca, smatraju stručnjaci. 21. Avg. 2020.
<<https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-51401999>>
- Marković, A. (2018). *Prekarnost i migranti: prolazni izazov ili pretnja za sigurnost i stabilnost neoliberalizma*. U: Lutovac, Z. i S. Mrđa [ur.] (2018). *Savremene migracije i društveni razvoj: interdisciplinarni pristup*. Beograd: Srpsko sociološko društvo: Institut društvenih nauka, str. 215-227.
- Marković, A. (2019). *Prekarnost radnih uslova u Srbiji*. U: Lazić, M. i S. Cvejić (2019). *Stratifikacijske promene u periodu konsolidacije kapitalizma u Srbiji*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja; Filozofski fakultet Univerzitet u Beogradu, str. 121-141.
- Marks, K. (1949). *Klasne borbe u Francuskoj: 1848-1850*. Beograd: Kultura.
- Marks, K. (1956). *Prilog kritici političke ekonomije*. Beograd: Kultura.
- Marks, K. i F. Engels (1979). *Manifest komunističke partije*. Beograd: BIGZ.
- Marks, K. (2017). *Osamnaesti brimer Luja Bonaparte*. Novi Sad: Mediterran publishing.
- Marx, K. i F. Engels (1970). *Dela. T.21: (Kapital: kritika političke ekonomije. T. 1)*. Beograd: Prosveta.
- Marx, K. (1971). *Kritika Hegelove filozofije državnog prava*. U: Marx, Karl i Engels, Friedrich (1971). *Dela. T. 3*, str. 5-112.
- Marx, K. (1973). *Kapital: kritika političke ekonomije. 1-3*. Beograd: BIGZ, Prosveta.
- Marx, K. i F. Engels (1975a). *Dela. T. 10, avgust 1849-jun 1851*. Beograd: Institut za međunarodni radnički pokret, Prosveta.
- Marx, K. i F. Engels (1975b). *Dela. T. 11, avgust 1851-mart 1853*. Beograd: Institut za međunarodni radnički pokret, Prosveta.
- Marx, K. i F. Engels (1976). *Rani radovi*. Zagreb: Naprijed.
- Marx, K. i F. Engels (1979a). *Dela. T. 19: Osnovi kritike političke ekonomije: (rukopis iz 1857-1858). 1. deo*. Beograd: Institut za međunarodni radnički pokret, Prosveta.
- Marx, K. i F. Engels (1979b). *Dela. T. 19: Osnovi kritike političke ekonomije: (rukopis iz 1857-1858). 2. deo*. Beograd: Institut za međunarodni radnički pokret, Prosveta.
- Marx, K. i F. Engels (1979c). *Dela. T. 36, (Pisma: januar 1856 - decembar 1859)*. Beograd: Institut za međunarodni radnički pokret, Prosveta.
- Marx, K. (s. a.). On the Lausanne congress: To Members, Affiliated Societies and All Workers.
<<https://www.marxists.org/archive/marx/iwma/documents/1867/lausanne-call.htm>>
- Mespoulet, M. (2015). Housework and constructing socialism in the USSR according to time-use surveys. *Clio. Women, Gender, History* 41 (1): 21-40.
- Mihajlović, S. i dr. (2015). *Od novinara do nadničara: prekarni život i rad*. Beograd: Dan graf; Fondacija za otvoreno društvo; Centar za razvoj sindikalizma.
- Mihajlović, S. (2015). *Sve nesigurniji život i rad novinara*. U: Mihajlović, S. i dr. (2015). *Od novinara do nadničara: prekarni život i rad*. Beograd: Dan graf; Fondacija za otvoreno društvo; Centar za razvoj sindikalizma, str. 51-88.

- Miletić, M. (2019). Wolt i Glovo: inovacije u nepoštovanju radnih odnosa. 23. Sept. 2019. <<https://www.masina.rs/?p=10871>>
- Miletić, M. (2020). Glovo dostavljači u Beogradu zahtevaju veće zarade. 20. Mar. 2020. <<https://www.masina.rs/?p=12698>>
- Millios, J. and D. Sotiropoulos (2009). *Rethinking Imperialism: A Study Of Capitalist Rule*. London: Palgrave MacMillan UK.
- Miljković-Katić, B. (2002). *Struktura gradskog stanovništva Srbije sredinom XIX veka*. Beograd: Istorijski institut; Službeni glasnik.
- Milošević, B. (2004). *Umeće rada: prilozi sociologiji rada*. Novi Sad: Prometej.
- Milošević, B. (2013). *Organizacija rada u globalnoj tranziciji: prilozi sociologiji organizacije*. Beograd: Filip Višnjić; Prosveta.
- Min, C. (2020). Rising income inequality and the future of work in digital platforms: Uber and the California Assembly Bill 5. 2 Jul. 2020. <<https://bppj.berkeley.edu/2020/07/02/rising-income-inequality-and-the-future-of-work-in-digital-platforms-uber-and-california-assembly-bill-5/>>
- Mishel, L., Gould, E. and J. Bivens (2015). Wage stagnation in nine charts. 6 Jan. 2015 <<https://www.epi.org/publication/charting-wage-stagnation/>>
- Mitrović, J. i S. Jović (2020). Kula Novkabela : visina koju je Novi Sad jednom dostigao. 10. Avg. 2020. <https://www.beforeafter.rs/drustvo/kula-novkabela-visina-koju-je-novi-sad-jednom-dostigao/?fbclid=IwARoHNL44ylzDNtgDjd5wmPzCDSooHsQy1wPwm33JgJdkt-9odI9_Z3GocZ8>
- Moran, J. (2009). Independent contractor or employee: misclassification of workers and its effects on the state. *Buffalo Public Interest Law Journal* 28 (1): 105-132.
- Munck, R. (2013). The precariat: a view from the south. *Third World Quarterly* 34 (5): 747-762.
- Munck, R. (2021). *Rethinking Development: Marxist Perspectives*. London: Palgrave Macmillan.
- Nichols, J. (2022). *Coronavirus Criminals and Pandemic Profiteers: Accountability for Those Who Cause the Crisis*. London: Verso Books.
- Nicole-Drancourt, C. (1990). Organisation du travail des femmes et flexibilité de l'emploi. *Sociologie du Travail* 2: 173-193.
- Nisbet, R. (1959). The decline and fall of social class. *Sociological Perspectives* 2 (1): 11-17.
- Noguchi, Y. (2018a). Freelanced: the rise of the contract workforce. 22 Jan. 2018 <<https://www.npr.org/2018/01/22/578825135/rise-of-the-contract-workers-work-is-different-now>>
- Noguchi, Y. (2018b). 1 in 10 workers is an independent contractor, Labour Department says. 7. Jun 2018. <<https://www.npr.org/2018/06/07/617863204/one-in-10-workers-are-independent-contractors-labor-department-says>>
- Noonan, J. and M. Coral (2015). The tyranny of work: employability and the neoliberal assault on education. *Alternate Routes: A Journal of Critical Social Research* 26: 51-73.

- Norfield, T. (2015), Origins of UK welfare state. 8 Oct. 2015 <<https://economicsofimperialism.blogspot.com/2015/10/origins-of-uk-welfare-state.html>>
- Nestorović, O. (2015). Da li strane direktne investicije doprinose privrednom rastu zemalja u tranziciji? *Ekonomске teme* 53 (2): 273-282.
- Nzeribe, S. and M. Imam (2018). The military-industrial complex: a catalyst for conflicts and war. *NG - Journal of Social Development* 7 (1): 73-81.
- Obradović, M. (2020). Tajna "istorijski" niske nezaposlenosti u Srbiji. 3. Sept. 2020. <<https://www.danas.rs/ekonomija/tajna-istorijski-niske-nezaposlenosti-u-srbiji/>>
- Obradović, S. (2000). Stanje i perspektive odnosa SRJ i MMF. *Ekonomski horizonti* 2 (1-2): 89-96.
- O'Connor, J. (2010). Marxism and the three movements of neoliberalism. *Critical Sociology* 36 (5): 691-715.
- ODI [Overseas Development Institute] (2016). *10 Thing to Know About Global Labour Force*. London: Overseas Development Institute.
- OECD [The Organisation for Economic Co-operation and Development] (1998). *Open markets matter*. OECD: Paris.
- OECD (2010). *Tackling Inequalities in Brazil, China, India and South Africa: The Role of Labour Markets and Social Policies*. Paris: OECD Publishing.
- OECD (2017). *OECD Employment Outlook*. <https://read.oecd-ilibrary.org/employment/oecd-employment-outlook-2017_empl_outlook-2017-en#page87>
- OECD (2019). *OECD Employment Outlook 2019: The Future of Work*. <<https://www.oecd-ilibrary.org/sites/9ee00155-en/index.html?itemId=/content/publication/9ee00155-en>>
- OECD Stat (2023). *Trade Union Density*. 31. Jan. 2023. <<https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=TUD#>>
- Olin-Wright, E. (2016). Is the precariat a class?. *Global Labour Journal* 7 (2): 123-135.
- Olukoshi, A. (2017). *Dependency Theory: Its Enduring Relevancy*. In: Kvangraven I. et. al. [eds] (2017). *Dialogues On Development: Volume 1: On Dependency*. New York: Institute for New Economic Thinking, pp. 18-26.
- Ossowski, S. (1981). *Klasna struktura u društvenoj svijesti*. Zagreb: Naprijed.
- Ott, H. (2023). Strike in U. K. see up to half million workers walk off jobs in biggest industrial action in over a decade. 1. Feb. 2023. <<https://www.cbsnews.com/news/strike-in-uk-general-strike-teacher-rail-transport-industrial-action/>>
- Owens, J. (2016). Why governments giving billions in tax breaks to Apple, Amazon and other tech giants. 14. Oct. 2016. <<https://www.marketwatch.com/story/why-governments-are-giving-billions-in-tax-breaks-to-apple-amazon-and-other-tech-giants-2016-10-13>>
- Ozili, P. (2022). Global economic consequence of Russian invasion of Ukraine. 30. Apr. 2022. <https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4064770>
- Painter, D. (2014). Oil and the geopolitics: the oil crisis of the 1970s and the cold war. *Historical Social Research / Historische Sozialforschung* 39 (4): 186-208.

- Pakulski, J. and M. Waters (1996). *The Death of Class*. London: SAGE Publications.
- Palmer, A. (2020). How Amazon keeps a close eye on employee activism to head off unions. 24. Oct. 2020. <<https://www.cnbc.com/2020/10/24/how-amazon-prevents-unions-by-surveilling-employee-activism.html>>
- Paloux, M. and S. Beaud (1993). *Permanents et temporaires*. En: Bourdieu, P. [ed.] (1993). *La misère du monde*. Paris: Seuil, pp. 493-512.
- Panitch, L. (2000). The new imperial state. *The New Left Review* 2 (2): 5-20.
- Payne, A. (2005). *Global Politics of Unequal Development*. London: Palgrave Macmillan.
- Pečujlić, M. i dr. [ur.] (1976). *Marksizam: misao savremene epohe. T. 2*. Beograd: BIGZ.
- Pečujlić, M. (2002). *Globalizacija: dva lika sveta*. Beograd: Gutenbergova galaksija.
- Pejić, D. (1976). Godišnjice: Pariska komuna. *Polja: mesečnik za kulturu i umetnost* 22 (205): 24-25.
- Penn, R. (1981). The Nuffield class categorisation. *Sociology* 15 (2): 265-271.
- Peoples Dispatch (2020). 250 million people participate in countrywide strike in India. 27. Nov. 2020. <<https://peoplesdispatch.org/2020/11/27/250-million-people-participate-in-nationwide-strike-in-india/>>
- Perez, F. and L. Esposito (2010). The global addiction and human rights: insatiable consumerism, neoliberalism, and harm reduction. *Perspectives on Global Development and Technology* 9: 84-100.
- Perović, M. A. (1989). *Svijest malograđanina: vrijednosni sistem i moralna svijest malograđanstva*. Zagreb: August Cesarec.
- Perović, M. A. (1994). *Istorija filozofije*. Novi Sad: Katedra za filozofiju Filozofskog fakulteta: "Vrkatić".
- Perović, M. A. (1997). *Istorija filozofije*. Novi Sad: Odsek za filozofiju Filozofskog fakulteta.
- Perović, M. A. (2004). *Praktička filozofija*. Novi Sad: Filozofski fakultet, Odsek za filozofiju.
- Perović, M. A. (2019). *Filozofija politike*. Podgorica: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Perović, M. (2016). Rad i podela rada u delu Karla Marksa. *Arhe: časopis za filozofiju* 13 (26): 259-274.
- Perović, M. (2017). Sto pedeset godina Marksovog "Kapitala". *Arhe: časopis za filozofiju* 14 (28): 233-251.
- Perović, M. (2018a). Istorija recepcije Marksovog mišljenja I. *Arhe: časopis za filozofiju* 25 (29): 255-277.
- Perović, M. (2018b). Istorija recepcije Marksovog mišljenja II. *Arhe: časopis za filozofiju* 25 (30): 45-66.
- Perović, M. (2021). *Neoliberalizam, istorijski revizionizam i savremeni fašizam*. 19. Feb. 2021. <https://politicki-pregled.rs/autorski-tekstovi/neoliberalizam-istorijski-revizionizam-i-savremeni-fasizam/?fbclid=IwARoRX1ALpn_a1v3QtwskuvuG_yJThKYGqVPfIpHCGZ97PuRpy_-fmfLD3SM>

- Perović, P. (1978). *Pregled istorije međunarodnog radničkog pokreta: stoljeće borbe za socijalizam. Knj. 1.* Beograd: Narodna knjiga.
- Petrak, Z. (2003). The Political Economy Background of Yugoslav Dissolution. *Mini conference, May 2003, Workshop in political theory and policy analysis.* Bloomington, IN, USA. <<https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download;jsessionid=71EA1AE258B1AE995BCoDCB932D28AF7?doi=10.1.1.563.1504&rep=rep1&type=pdf>>
- Petranović, B. (1988). *Istorija Jugoslavije: 1918-1988. Knj. 1: Kraljevina Jugoslavija: 1914-1941.* Beograd: Nolit.
- Petrović, B. (2016). Državne subvencije stranim investitorima: bez mere i rezultata. 29. Apr. 2016. <<https://novaekonomija.rs/arhiva-izdanja/broj-29-april-2016/bez-mere-i-rezultata>>
- Pfefferkorn, R. (2013). *The Sociological Discourse on Inequality and Social Class in France.* In: Jones, M. and D. Hornsby [eds](2013). *Language and Social Structure in Urban France.* London: Routledge, pp. 35-45.
- Piketi, T. (2015). *Kapital u 21. veku:* Novi Sad: Akademska knjiga.
- Pitrou, A. (1978). *Vivre sans famille?: Les solidarites familiales dans le monde d'aujourd'hui.* Toulouse: Privat.
- Plecher, H. (2020a). Distribution of the workforce across economic sectors in United States 2019. 11 Feb. 2020 <<https://www.statista.com/statistics/270072/distribution-of-the-workforce-across-economic-sectors-in-the-united-states/>>
- Plecher, H. (2020b). Distribution of the workforce across economic sectors in United Kingdom 2019. 11 Feb. 2020 <<https://www.statista.com/statistics/270382/distribution-of-the-workforce-across-economic-sectors-in-the-united-kingdom/#:~:text=Distribution%20of%20the%20workforce%20across%20economic%20sectors%20in%20the%20United%20Kingdom%202019&text=In%202019%2C%201.14%20percent%20of,to%20about%2062.3%20million%20people>>
- Plecher, H. (2020c). Distribution of the workforce across economic sectors in India 2019. 27 Jan. 2020 <<https://www.statista.com/statistics/271320/distribution-of-the-workforce-across-economic-sectors-in-india/>>
- Plesa, P. (2021). Reassessing existential constructs and subjectivity: freedom and authenticity in neoliberalism. *Journal of Humanistic Psychology.* 14. Jul. 2021. <<https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/00221678211032065>>
- Politi, J. and L. Fedor (2020). What's in the historic \$ 2tn US stimulus deal?. 25 Mar. 2020. <<https://www.ft.com/content/0925d61e-6eaa-11ea-89df-41bea055720b>>
- Popov, N. [ur.] (2011). *Radno mesto pod suncem: radničke borbe u Srbiji.* Beograd: Službeni glasnik.
- Preuss, S. (2016). Bangladesh: 319 garment factories to close. 19. Maj 2016. <<https://fashionunited.com/news/business/bangladesh-319-garment-factories-to-close/2016051911379>>
- Prica-Kovačević, D. (2022). Novosadski "Lir" u problemima zbog ukrajinske krize, moguća obustava rada. 18. Mar. 2022. <<https://www.o21.rs/story/Novi->

- Sad/Vesti/300522/Novosadski-Lir-u-problemima-zbog-ukrajinske-krize-moguca-obustava-rada.html>
- Prohorovs, A. (2022). Russia's war in Ukraine: consequences for European countries' businesses and economies. *Journal for Risk and Financial Management* 15 (7). 2. Jul 2022. <<https://www.mdpi.com/1911-8074/15/7/295>>
- Prokop, A. (2014). 40 charts that explains money in politics. 30 Jul 2014 <<https://www.vox.com/2014/7/30/5949581/money-in-politics-charts-explain>>
- Prusty, N. (2021). India's parliament passes the bill to repeal controversial farm laws. 29. Nov. 2021. <<https://www.reuters.com/markets/commodities/indias-parliament-passes-bill-repeal-controversial-farm-laws-2021-11-29/>>
- Quesnay, F. (1758). *Tableau économique: remarques sur les variations de la distribution des revenus annuels d'une nation*. Versailles.
- Radnik (2020). Medijski radnici na Radio-televiziji Kragujevac preko omladinske zadruge?. 5. Avg. 2020. <<http://www.radnik.rs/2020/08/medijski-radnici-na-radio-televiziji-kragujevac-preko-omladinske-zadruge/>>
- Radonjić, M. (2019). Beogradska gradilišta puna stranaca, najviše Turaka, Albanaca, Kineza, Pakistanaca, Indijaca, ima čak i migranata. 4. Sept. 2019. <<https://www.blic.rs/vesti/beograd/beogradska-gradilista-puna-stranaca-najvise-turaka-albanaca-kineza-pakistanaca/pf5lt27>>
- Rahman, A. (2015). Impact of foreign direct investment on economic growth: empirical evidence from Bangladesh. *International Journal of Economics and Finance* 7 (2): 178-185.
- Rakić, D. (2019). Petina zaposlenih u Srbiji radi u prerađivačkoj industriji. 21. Feb. 2019. <<https://www.danas.rs/ekonomija/petina-zaposlenih-u-srbiji-radi-u-preradljivackoj-delatnosti/>>
- Rangelov, N. (2018). Ministarstvo privrede daje 9.500.000 eura subvenciju stranoj firmi – ugrožena obećavajuća novosadska IT industrija. 22. Mar. 2018. <<https://startit.rs/continental-drzavne-subvencije/>>
- Rehman, I. (2017). Rise of the reactionaries: the American far right and U. S. foreign policy. *Washington Quarterly* 40: 29-48.
- Reich, W. (1981). *Masovna psihologija fašizma*. Beograd: Mladost.
- Reich, R. (2020). Jeff Bezos become even richer thanks to Covid-19: but he still won't protect Amazon workers. 13. Dec. 2020. <<https://www.theguardian.com/commentisfree/2020/dec/12/jeff-bezos-amazon-workers-covid-19-scrooge-capitalism>>
- Reljanović, M. (2019a). Ugovori s nultim radnim vremenom. *Strani pravni život: teorija, zakonodavstvo, praksa* 63 (3): 33-47.
- Reljanović, M. (2019b). *Alternativno radno zakonodavstvo*. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung SEE, Centar za dostojanstven rad.
- Reljanović, M. (2022). Novo robovlasništvo. 15. Okt. 2022. <<https://pescanik.net/novo-robovlasnistvo/>>
- Republički zavod za statistiku (1989). *Statistički godišnjak SR Srbije* 22. Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Republički zavod za statistiku (2017). *Statistika zaposlenosti i zarada* 67 (59). Beograd: Republički zavod za statistiku.

- Reveley, J. (2013). Understanding social media use as alienation: a review and critique. *E-learning and Digital Media* 10 (1): 83-94.
- Reuters (2012). Violence shuts 300 Bangladesh garment factories. 12. Jun 2012. <<https://www.reuters.com/article/us-bangladesh-garment-idUSBRE85FoEL20120616>>
- Rey, P. (2012). Alienation, exploitation and social media. *American Behavioral Scientist* 56 (4): 399-420.
- Ricardo, D. (1953). *Načela političke ekonomije*. Zagreb: Kultura.
- Richards, I. (2022). Neoliberalism, COVID-19 and conspiracy: pandemic management strategies and the far-right social turn. *Justice, Power and Resistance* 5 (1-2): 109-126.
- Richter, F. (2019). Global economy to end on a low note. 22. Nov. 2019. <<https://www.statista.com/chart/20078/estimated-worldwide-real-gdp-growth/>>
- Richter, F. (2021). China is the world's manufacturing power. 04. Maj 2021. <<https://www.statista.com/chart/20858/top-10-countries-by-share-of-global-manufacturing-output/>>
- Rifkin, J. (1995). *The End of Work: The Decline of the Global Labor Force and the Dawn of the Post-Market Era*. New York: G. P. Putnam's Sons.
- Rodgers, G. (1989). *Precarious Work in Western Europe: The State of The Debate*. In: Rodgers, G. and J. Rodgers [eds] (1989). *Precarious Jobs in Labour Market Regulation: The Growth of Atypical Employment in Western Europe*. Geneva: International Institute of labour studies, pp. 1-16.
- Rodriguez, J. (2019). The neoliberal co-optation of identity politics: geo-political situatedness as a decolonial discussion partner. *Horizontes Decoloniales* 1: 101-130.
- Roscoe, S. (1935). Independent contractor and good life. *The University of Chicago Law Review* 2 (4): 501-532.
- Ross, G. (1974). The second coming of Daniel Bell. *Socialist Register* 11: 331-348.
- Rostow, W. (1975). *Etape rasta i start: da*. U: Samuelson, P. [ur.](1975). *Ekonomska čitanka*. Zagreb: Matica Hrvatska, str. 372-378.
- Rothbard, M. (2000). *America's Great Depression*. Auburn: Mises institute.
- Roubini, N. (2019). The anathomy of the coming recession. 22. Avg. 2019. <<https://nourielroubini.com/the-anatomy-of-the-coming-recession/>>
- RTV (2017). Projekat "Preduzetne škole" među osnovcima. 19. Okt. 2017. <http://www.rtv.rs/sr_lat/drustvo/projekat-preduzetne-skole-medju-osnovcima_863444.html>
- Russo, J. and S. Linkon (2009). *The Social Costs of Deindustrialization*. U: McCormack, R. [ed.] (2009). *Manufacturing a Better Future for America. Alliance for American Manufacturing*. <<https://ysu.edu/center-working-class-studies/social-costs-deindustrialization>>
- Ruta, M. (2022). *How the War in Ukraine May Reshape Globalization*. In: Mamonov, M., Pestova, A. and S. Ongena [eds] (2022). *The Price of War: Macroeconomic Effects of the 2022 Sanctions on Russia*. London: CEPR Press, pp. 115-119.
- Sachs, J. (2020). *The Ages of Globalization: Geography, Technology and Institutions*. New York: Columbia University press.

- Saint-Simon, C. (1979). *Izbor iz djela*. Zagreb: Školska knjiga.
- Sandona, L. (2010). *Human Capital Theory: An Anthropological Critique*. In: Parisi, D. i S. Solari [eds] (2010). *Humanism and Religion in the History of Economic Thought: Selected Papers From the 10th Aispe Conference*. Milano: FrancoAngeli s.r.l., pp. 112-122.
- Sanford Jr., W. (1982). *The Marshall plan: origins and implementation*. Washington DC: Department of State Bureau of Public Affairs.
- Savage, M. et. al. (2013). A new model of social class: findings from the BBC's great British class survey experiment. *Sociology* 47 (2): 220-250.
- Savage, M. et. al. (2015). *Social Class in the 21st Century*. London: Penguin books limited.
- Savanović, A. (2020). Rad preko platformi u Srbiji: izbor ili nužnost?. 8. Jul 2020. <<https://www.bilten.org/?p=33977>>
- Savanović, A. i dr. (2021). *Radnici drugog reda: nestandardni rad u Srbiji*. Beograd: Zajedničko - Platforma za teoriju i praksu društvenih dobara.
- Savić, Lj. (2010). Izvozno orijentisana industrijalizacija kao osnova novog modela razvoja. *Ekonomске teme* 68 (2): 313-327.
- Schierup, C. and M. Jorgensen [eds] (2016). *Politics of Precarity: Migrant Conditions, Struggles and Experiences*. Leiden: Brill.
- Schmidt, F. (2017). *Digital Labour Markets in the Platform Economy: Mapping the Political Challenges of Crowd Work and Gig Work*. Bonn: Friedrich Ebert Stiftung.
- Schneider, H. [ur.] (1987). *Povijest rada: od starog Egipta do danas*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.
- Schumpeter, J. (1966). *Imperialism and Social Classes*. Cleveland; New York: Meridian books.
- Shoup, P. (2008). *The Disintegration of Yugoslavia and Western Foreign Policy in the 1980's*. In: Cohen, L. i J. Dragović-Soso [eds] (2008). *State Collapse in South-Eastern Europe: New Perspectives on Yugoslavia's Disintegration*. West Lafayette. Purdue University Press, pp. 333-364.
- Shumar, W. (1997). *College For Sale: A Critique of the Commodification of Higher Education*. London: Routledge.
- Simsek, A. (2023). German public transport workers to stage new strikes on friday. 1. Mar. 2023. <<https://www.aa.com.tr/en/economy/german-public-transport-workers-to-stage-new-strikes-on-friday/2834416>>
- Skenderija, J. i Z. Radović (2020). Dok naši odlaze put Nemačke, Kinezi i Rusi nam grade puteve: sve više stranaca posao nalazi u Srbiji, najviše ih ima na gradilištima. 24. Feb. 2020. <<https://www.novosti.rs/vesti/naslovna/ekonomija/aktuelno.239.html:849160-Dok-nasi-ODLAZE-put-Nemacke-Kinezi-i-Rusi-nam-GRADE-puteve-Sve-vise-stranaca-posao-nalazi-u-Srbiji-najvise-ih-ima-na-gradilistima>>
- Skidelsky, R. (2009). *Keynes: The Return of the Master*. London: Allen Lane.
- Smit, A. (1970). *Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda. T. 1*. Beograd: Kultura.
- Smith, J. (2010). *Imperialism and Globalisation of Production. Dissertation*. Sheffield: University of Sheffield.

- Snell, K. (2020). What's inside the senate \$2 trillion coronavirus aid package. 26. Mar. 2020. <<https://www.npr.org/2020/03/26/821457551/whats-inside-the-senate-s-2-trillion-coronavirus-aid-package>>
- Sohn-Rethel, A. (1987). *Economy and Class Structure of German Fascism*. London: Free Association Books.
- Solomon, S. (1992). The Soviet legalization of abortion in German medical discourse: a study of the use of selective perceptions in cross-cultural scientific relations. *Social Studies of Science* 22 (3): 455-485.
- Srbija Danas (2018). Najveći ekonomski potezi Srbije u 2017. 01. Jan. 2018. <<https://www.srbijadanas.com/biz/vesti/najveci-ekonomski-potezi-srbije-u-2017-2017-12-05-0>>
- Standing, G. (2009). *Work After Globalization: Building Occupational Citizenship*. Cheltenham: Edward Elgar publishing.
- Standing, G. (2011). *The Precariat: The New Dangerous Class*. London, New York: Bloomsbury.
- Standing, G. (2014). *A Precariat Charter: From Denizens To Citizens*. London: Bloomsbury Academic.
- Starčević, M. (2014). Prekarni rad i nemogućnost prekarne klase. *Diskrepancija: studentski časopis za društveno-humanističke teme* 13 (19): 37-57.
- Stiglic, Dž. (2004). *Protivrečnosti globalizacije*. Beograd: SBM-x.
- Stieglitz, J. (2022). COVID has made global inequality much worse. 01. Mar. 2022. <<https://www.scientificamerican.com/article/covid-has-made-global-inequality-much-worse/>>
- Stojadinović-Jovanović, S. (2013). Strane direktne investicije kao oblik finansiranja globalne ekonomije. *Bankarstvo* 42 (1): 34-57.
- Stojanović, A. i A. Juhasz (2017). Lear : dvanaest sati rada i noblice. 11. Jul 2017. <<https://www.masina.rs/?p=5023>>
- Stojić, G. (2016). Teorija nastanka postindustrijskog društva Danijela Bela. *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini* 46 (2): 139-159.
- Strika, Z. (2016). Radnici „Novkabela“ traže smenu direktora zbog katastrofalnog stanja u firmi. 15. Avg. 2016. <<https://www.021.rs/story/Novi-Sad/Vesti/142590/Radnici-Novkabela-traze-smenu-direktora-zbog-katastrofalnog-stanja-u-firmi.html>>
- Strika, Z. (2019). Radnici „Lira“ u borbi za novi kolektivni ugovor, firma ponovo poslovala sa višemilionskim gubitkom. 12. Avg. 2019. <<https://www.021.rs/story/Novi-Sad/Vesti/220952/Radnici-Lira-u-borbi-za-novi-kolektivni-ugovor-firma-ponovo-poslovala-sa-visemilionskim-gubitkom.html>>
- Strika, Z. (2020). Sindikalci traže da država pomogne „Liru“, kažu da je kompanija diskriminisana. 5. Maj 2020. <<https://www.021.rs/story/Novi-Sad/Vesti/242455/Sindikalci-traze-da-drzava-pomogne-Lir-kazu-da-je-kompanija-diskriminisana.html>>
- Suhara, M. (2017). *Russian Industrial Statistics*. Russian Research Center Working Papers Series 66.
- Sutherland, W. et. al. (2020). Work precarity and gig literacies in online freelancing. *Work, Employment and Society* 34 (3): 457-475.

- Sweezy, P. (1986). Centar, periferija i kriza sistema. *Marksizam u svetu: časopis prevoda iz strane periodike i knjiga* 13 (6-7): 63-71.
- Šljukić, M. (2018). *Fabrika: industrija u post-socijalističkoj Srbiji*. Novo Miloševo: Banatski kulturni centar.
- Šper, D. (2020). Slučaj Jugoremedija : kako je sistematski uništavan farmaceutski gigant SFRJ (1). 9. Mar. 2020. < <http://voice.org.rs/slucaj-jugoremedija-kako-je-sistematski-unistavan-farmaceutski-gigant-sfrj-1/>>
- Šumpeter, J. (1960). *Kapitalizam, socijalizam i demokratija*. Beograd: Kultura.
- Talijan, E. (2020). Majstori neće da rade ni za 2000 evra: najbolji radnici odlaze jer domaće firme nemaju šta da im ponude. 29. Jan. 2020. <<https://www.novosti.rs/vesti/naslovna/ekonomija/aktuelno.239.html:844248-Majstori-ncce-da-rade-ni-za-2000-evra-Najbolji-radnici-odlaze-je-domace-firme-nemaju-sta-da-im-ponude>>
- Tan, E. (2014). Human Capital Theory: A Holistic Criticism. *Review of Educational Research* 84 (3): 411-445.
- Tanjug (2019). Kina prugom povezala Atlantski i Indijski okean. 1. Avg. 2019. <<https://www.blic.rs/vesti/svet/kina-prugom-povezala-atlantski-i-indijski-okean/k1wsyyq>>
- Taran, Patrick (2012). *Crisis, Migration and Precarious Work: Impact and Respones: (Focus on European Union Member Countries)*. <<http://www.globalmigrationpolicy.org/articles/activities/Europe-%20Crisis%20&%20Migration%20Taran%20Final%2021-2-12.pdf>>
- Textor, C. (2020). Distribution of the workforce across economic sectors in China 2018. 5 Mar. 2020 < <https://www.statista.com/statistics/270327/distribution-of-the-workforce-across-economic-sectors-in-china/>>
- Tharoor, I. (2017). The man who declared the “end of history” fears for democracy's future. 9. Feb. 2017. <<https://www.washingtonpost.com/news/worldviews/wp/2017/02/09/the-man-who-declared-the-end-of-history-fears-for-democracys-future/>>
- Thatcher, M. (1981). Interview for Sunday Times. 1. May 1981. <<https://www.margareththatcher.org/document/104475>>
- Thatcher, M. (1987). Interview for Woman’s Own (“no such thing as a society”). 23. Sep. 1987. <<https://www.margareththatcher.org/document/106689>>
- The Guardian (2020). There is such a thing as a society, says Boris Johnson from bunker. 29. Mar. 2020. <<https://www.theguardian.com/politics/2020/mar/29/20000-nhs-staff-return-to-service-johnson-says-from-coronavirus-isolation>>
- The Open Society Foundation (2015). Technology and the future of work: the state of the debate. Apr. 2015. < <https://www.opensocietyfoundations.org/publications/technology-and-future-work-state-debate>>
- The World Bank (2019). Net migration – Serbia. <<https://data.worldbank.org/indicator/SM.POP.NETM?locations=RS>>
- The World Bank (2020a). Labor force, total – Serbia. 21. Jun 2020 <<https://data.worldbank.org/indicator/SL.TLF.TOTL.IN?locations=RS>>

- The World Bank (2020b). Population, total – Serbia. 21. Jun 2020
<<https://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.TOTL?locations=RS>>
- The World Bank (2020c). GNI Growth (Annual %): 1961-2019.
<<https://data.worldbank.org/indicator/NY.GNP.MKTP.KD.ZG>>
- The World Bank (2020d). GDP Growth (Annual %): 1961-2018.
<<https://data.worldbank.org/indicator/ny.gdp.mktp.kd.zg?end=2018&start=1961&view=chart>>
- Thelen, K. (2019). The American precariat: U.S. capitalism in comparative perspective. *Perspectives on Politics* 17 (1): 5-27.
- Tittenbrun, J. (2014). The death of class?. *Przeegląd Socjologiczny* 63 (2): 35-53.
- Tofler, A. (1997). *Šok budućnosti*. Beograd: Grmeč.
- Töngür, Ü. And A. Elveren (2014). Deunionization and pay inequality in OECD countries: a panel Granger causality approach. *Economic Modelling* 38: 417-425.
- Torbica, D. (2015). *Specifične karakteristike fizičkih radnika*. U: Mihajlović, S. i dr. (2015). *Od novinara do nadničara: prekarni život i rad*. Beograd: Dan graf; Fondacija za otvoreno društvo; Centar za razvoj sindikalizma, str. 309-324.
- Touraine, A. (1980). *Postindustrijsko društvo*. Zagreb : Globus.
- Tricontinental: Institute for Social Research (2019). *The Rate of Exploitation: (The Case of the iPhone)*. Notebook no. 2. pdf <https://www.thetricontinental.org/wp-content/uploads/2019/09/190922_Notebook-2_EN.pdf>
- Trkulja, J. (2003). *Globalizacija kao potčinjavanje ili šansa*. U: Pavićević, V. i dr. (2003). *Aspekti globalizacije*. Beograd: Beogradska otvorena škola, str. 33-40.
- Trosow, S. (2000). Reviewed work: The Coming of the Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting by Daniel Bell. *The Library Quarterly: Information, Community, Policy* 70 (3): 376-399.
- Uchitelle, L. (2017). The U. S. still leans on the military-industrial complex. 22. Sept. 2017. <<https://www.nytimes.com/2017/09/22/business/economy/military-industrial-complex.html>>
- Unkovski-Korica, V. (2014). *Neke lekcije jugoslovenskog radničkog samoupravljanja za antikapitaliste danas*. U: Kostanić, M. [ur.] (2014). *Dva desetljeća poslije kraja socijalizma*. Zagreb: Centar za radničke studije, str. 8-25.
- UN [United Nations] (2011). *The Global Social Crisis: Report on the World Social Situation*. New York: United Nations.
- UN [United Nations] (2019). *World Economic Situations And Prospects*. New York: United Nations.
- UNCTAD [The United Nations Conference on Trade and Development] (2011). *World Investment Report 2011: Non-Equity Modes of International Production and Development*. New York, Geneva: United Nations Publications.
- UNCTAD (2016). *Trade and development report 2016*. New York, Geneva: United Nations Publications.
- UNCTAD (2019). *Digital Economy Report 2019: Value Creation and Capture: Implications for Developing Countries*. New York: United Nations Publications.
- UNCTAD (2022). *Global Investment Trend Monitor 40*. 19. Jan. 2022. <<https://unctad.org/webflyer/global-investment-trend-monitor-no-40>>

- UNHCR [Visoki komesarijat Ujedinjenih nacija za izbeglice] (1996). *Popis izbeglica i drugih ratom ugroženih lica u Saveznoj Republici Jugoslaviji*. Beograd: Visoki komesarijat Ujedinjenih nacija za izbeglice.
- Urquhart, M. and M. Hewson (1983). Unemployment continued to rise in 1982 as recession deepened. *Monthly Labor Review* 106 (2): 3-12.
- U.S. BLS (2020). Employment by major industry sector. 1. Sept. 2020
<<https://www.bls.gov/emp/tables/employment-by-major-industry-sector.htm>>
- Uvalić, M. (2019). *Kontroverzna pitanja privatizacije u Srbiji*. U: Praščević, A. i M. Jakšić [ur.] (2019). *Tranzicija, institucije i društveni razvoj: doprinosi profesora Božidara Cerovića*. Beograd: Ekonomski fakultet u Beogradu, str. 61-74.
- Vanina, E. (2021). *October Revolution and its Fruits for Women*. In: Chenoy, A. i A. Upadhyay [eds] (2021). *Hundred Years of Russian Revolution*. Singapore: Palgrave MacMillan, pp. 123-138.
- Van der Linden, M. (2014). San Precario: a new inspiration for labor historians. *Labor: Studies in Working Class History* 11 (1): 9-21.
- Valenduc, G. i P. Vendramin (2016). *Work in the Digital Economy: Sorting the Old From the New*. Brussels: European Trade Union Institute.
- Veber, M. (1976). *Privreda i društvo*. T. 2. Beograd, Prosveta.
- Verner-Lobo, K. i H. Vajs. (2016). *Crna knjiga korporacija: svet u kandžama velikih kompanija*. Beograd: Laguna.
- Vin, F. (2017). *Marksov Das Kapital: biografija knjige*. Beograd: Mali vrt.
- Vine, D. (2015). Where in the World is the U.S. Military?. Jul./Avg. 2015.
<<https://www.politico.com/magazine/story/2015/06/us-military-bases-around-the-world-119321>>
- Vogt, K. (2015). The post-industrial society: from utopia to ideology. *Work, Employment and Society* 30 (2): 366-376.
- Voice (2016). Srbija u otvaranje 2.000 novih radnih mesta ulaže tri puta više novca od Lira. 5. Jun 2016. <<https://voice.org.rs/voice-srbija-u-otvaranje-2-000-radnih-mesta-ulaze-tri-puta-vise-novca-od-lira/>>
- Voice (2017). RTV angažuje prezentere na crno. 19. Mar. 2017. <<http://voice.org.rs/rtv-angazuje-prezentere-na-crno/>>
- Voice (2020a). Agencije koja zapošljava radnike na RTV-u nema u registru. 16. Jan. 2020. <<https://voice.org.rs/voice-agencije-koja-zaposljava-radnike-na-rtv-u-nema-u-registru/>>
- Voice (2020b). Bez posla u RTV-u ostao 91 radnik sa ukupno 556 godina radnog staža, uglavnom na RTV-u. 12. Sep. 2020. <http://voice.org.rs/bez-posla-u-rtv-u-ostao-91-radnik-sa-ukupno-556-godina-radnog-staza-uglavnom-na-rtv-u/?fbclid=IwAR23VGahnVSY8_CLnc4vpTNO5izLkzJCxxVPbQTgU-_s5bTay2hsx19oy68>
- Vonyo, T. (2020). *Recovery and Reconstruction: Europe After the Second World War*. In: Broadberry, S. i M. Harrison [eds] (2020). *The Economics of the Second World War: Seventy-five Years on*. London: CEPR press, pp. 107-113.
- Vranicki, P. (1971) *Historija marksizma. Knj. 1*. Zagreb: Naprijed.

- Vučković, B. (2020). Gastarbajteri u Srbiji: štrajk gladu radnika iz Indije. 27. Avg. 2020. <<https://www.slobodnaevropa.org/a/gastarbajteri-u-srbiji-strajk-gladju-radnika-iz-indije/30805533.html>>
- Vudvord, S. (1997). *Balkanska tragedija: haos i raspad posle hladnog rata*. Beograd: "Filip Višnjić".
- Vuković, S. (2012). *Srpsko društvo i ekonomija: (1918-1992)*. Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Vuletić, V. (2003a). *Rivalski pristupi izučavanju globalizacije*. U: Pavićević, V. i dr. [ur.] (2003). *Aspekti globalizacije*. Beograd: Beogradska otvorena škola, str. 41-59.
- Vuletić, V. (2003b). *Globalizacija – pro et contra*. U: Vuletić, V. [ur.] (2003). *Globalizacija – mit ili stvarnost: sociološka hrestomatija*. Beograd. Zavod za izdavanje udžbenika, str. 5-28.
- Vuletić, V. (2006). *Globalizacija: aktuelne debate*. Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka "Žarko Zrenjanin".
- Waite, M. and L. Will (2001). *Self-Employed Contractors in Australia: Incidence and Characteristics*. Canberra: Productivity Commission Staff Research Paper.
- Wallerstein, I. (1990). *Kapitalizam: istorijski sistem*. Titograd: CIID.
- Wallerstein, I. (2006). *World-Systems Analysis: An Introduction*, Fourth Edition. Durham: Duke University Press.
- Ward, B. (1958). The Firm in Illyria: Market Syndicalism. *The American Economic Review* 48 (4): 566-589.
- Waters, M. (1996). *Globalization*. London. New York: Routledge.
- Weber, M. (1969). *Društvena stratifikacija i klasna struktura*. U: Parsons, Talkot i dr. (1969). *Teorije o društvu: osnovi savremene sociološke teorije. T. 1*. Beograd: Vuk Karadžić, str. 550-552.
- Weber, M. (1989). *Protestantska etika i duh kapitalizma*. Sarajevo: Veselin Masleša i Svjetlost.
- Webster, E. (2020). The uberisation of work: the challenge of regulating platform capitalism: a commentary. *International Review of Applied Economics* 34 (4): 512-521.
- Weil, D. (2017). *The Fissured Workplace: Why Work Became So Bad For So Many People and What Can Be Done to Improve It*. Cambridge: Harvard University Press.
- Williams, C. and F. Lapeyre (2017). *Dependent Self-employment: Trends, Challenges and Policy Responses in the EU. Working Paper No. 228*. Geneva: International Labour Organisation.
- Williams, C. and I. Horodonic (2019). *Dependent Self-Employment: Theory, Practice and Policy*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- Wilson, S. and N. Ebert (2013). Precarious work: economic, sociological and political perspectives. *The Economic and Labour Relations Review* 24 (3): 263-278.
- Wolff, R. (2020). *Sickness is the System: When Capitalism Fails to Save Us From the Pandemic or Itself*. New York: Democracy at work.
- Woodward, S. (1995). *Socialist Unemployment: The Political Economy of Yugoslavia 1945-1990*. New Jersey: Princeton University Press.

- World Bank Group (2019). *Nova agenda za privredni rast Srbije: stvaranje nove budućnosti*. pdf <<http://pubdocs.worldbank.org/en/579881576613980824/SRB-CEM-Synthesis-SRPSKI.pdf>>
- Wrenn, M. (2014). Identity, identity politics and neoliberalism. *Panoeconomicus* 61 (4): 503-515.
- WTO [World Trade Organisation] (2019). *Global Value Chain Development Report 2019: Technological Innovation, Supply Chain Trade and Workers in the Globalized World*. Geneva: World Trade Organisation.
- WTO (2021). *Global Value Chain Development Report 2021: Beyond Production*. Geneva: World Trade Organisation.
- Zakon o radu, Službeni glasnik RS, br. 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013, 75/2014, 13/2017 – odluka US, 113/2017.
- Zhou, Y. (2013). The state of precarious work in China. *American Behavioral Scientist* 57 (3): 354-372.
- Zhu, L. and Y. Yao (2006). *Report on China's Flexible Employment*. Washington: World Bank.
- Žubrinić, D. (1976). Kraj ideologije i postindustrijsko društvo. *Revija za sociologiju* 6 (2-3): 79-85.
- Žubrinić, D. (1980). *Predgovor*. U: Touraine, Alain (1980). *Postindustrijsko društvo*. Zagreb: Globus, str. 5-15.
- Young, D. (1987). *The Rule of Experts: Occupational Licensing in America*. Washington: Cato institute.
- Yunus, M. and T. Yamagata (2014). *Bangladesh: Market Forces Supersedes Control*. In: Fukunishi, T. (ed.) (2012). *Dynamics of the Garment Industry in Low Income Countries: An Entry Point of Industrialisation*. London: Palgrave Macmillan, pp. 77-104.